НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2003 рік
Випуск 7

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, доцент, відповідальний секретар;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кравченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – доктор пед. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН України;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, доцент;
Прокопенко Л.І. – канд. пед. наук, професор;
Реєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН України;
Темченко А.І. – канд. іст. наук;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № 1-05/6 (Перелік № 10)
зареєстровано фаховим виданням з історії

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол №1 від 28.08.2003 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2003
© Черкаський національний університет, 2003
© Автори статей, 2003

ЗМІСТ

Аграрна історія в іменах

Оніпко Т.В. Меценати Репніни 4
Ганницький С.Г. Діяльність родини Симиренків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.) 6
Курінна Т.М. Благодійницька діяльність князів Воронцових та родини Балашових у Мошногородищенському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. XIX ст. 7

Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України

Степенькіна П.Я. Про Берестейський собор на сторінках «Палінодії» Захарії Копистенського 10
Сташенко С.І. Роль земств Лівобережної України у формуванні протипожежної безпеки сіл: історіографія проблеми 11
Присяжнюк Ю.П. "Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" Ю.Г.Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства XIX — першої половини XX ст. (антропологічний підхід) 14
Обрусна С.Ю. М.П.Старицький як дослідник селянських визвольних рухів в Україні середини XVII — 30-х рр. XIX ст. 16
Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX - на початку XX ст. 17
Мойсієнко В.М. Шляхи вирішення аграрного питання у програмних документах українських ліберальних партій на початку XX ст. 19
Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії історії здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні 21
Коластрук О.А. Селянська тема у творчості Казимира Малевича 23

Духовний світ, культура та світогляд селянства

Вовкотруб Ю.М., Лазуренко В.М. Розвиток сільськогосподарської освіти на теренах України наприкінці XVIII — XIX ст. 26
Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) 28
Драч О.О. Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX — на початку XX ст. 30
Ступак Ф.Я. Історичний досвід медичної допомоги сільському населенню 32
Вовк Ю.І. Стан освіти та медичного забезпечення селянства в кінці XIX — на початку XX ст. 35
Петренко І.М. Навчально-виховний процес у сільських церковнопарафіяльних школах Лівобережної України наприкінці XIX — на початку XX ст. 37
Пекарев И.М. Влияние молодёжного фактора на внешнюю политику крестьянского правительства в Болгарии (1919 - 1923 гг.) 39
Георгізов Г.М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу 41
Кукса Н.Г. Діяльність культурно-освітніх закладів в українському селі в 1924-1928 рр. 43
Лаврик Г.В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. XX ст.) 45
Дровозюк С.І. Духовні явища і процеси в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму (історіографія проблеми) 47
Боєчко В.Ф. Церковні рухи 20-30-х років XX ст. та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні .. 50
Ігнатуша О.М. Спілка войовничих безвірників України (1926 — 1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи 53
Бистра М.О. Стан шкільної освіти Харківщини в 1943-1945 рр. 56
Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 —1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) 60
Темченко А.І. Приймацтво на Лівобережній Черкащині 62
Масненко В.В., Сиволап М.П. Релігійно-конфесійна ідентичність жителів сільських районів Чернігівщини (за даними соціологічних опитувань 2001 р.) 64

Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Українсько-козацької держави XVII – XVIII ст.

Священко З.В. Вплив геополітичних факторів на економічний розвиток Уманщини в період середньовіччя 68
Михайлюк Ю.М. Адміністративно-господарська діяльність черкаських і канівських старост кінця XV — першої половини XVI ст. 70
Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI — першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів *(Продовження)* 73
Гедьо А.В. Правовий статус греків України за гетьманськими універсалами (друга половина XVII — середина XVIII ст.) 76

Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій XIX – початку XX ст.

Пономаренко О.В. Ставлення офіцерського корпусу до військових поселень у Наддніпрянській Україні 81

Буравченко Р.В., Боровко С.Г. Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802-1912 рр.) 83
Сергієнко Ю.Г. Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект 85
Томіленко А.Г. Особливості організації пожежної справи в селах Черкащини у другій половині XIX — на початку XX ст. 87
Тучинський В.А. Особливості сільськогосподарського виробництва молдован Півдня України в другій половині XIX — на початку XX ст. 90
Десятніков І.В. Попит на найману працю у поміщицьких господарствах України в кінці XIX - на початку XX ст. .. 93
Коваленко В.О. Селянське питання та шляхи його вирішення в програмних документах політичних партій в роки Першої російської революції 95
Герасименко О.В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку XX ст. (1900 — лютий 1917 рр.) 96
Шевченко В.М. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України 1906-1914 рр. (за результатами попередніх досліджень) 99
Реєнт О.П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) *(Продовження)* 101
Михайлюк О.В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни 103
Ковальова Н.А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні 106
Яценюк Я.М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918-1919 рр. 108
Корновенко С.В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання 110

Селянська кооперація: питання теорії та історії

Морозов А.Г. Публікації 1920-х років як джерело вивчення кооперативної системи кредитування сільського господарства 115
Тростогон А.М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. XX ст.: історіографічний аспект 119
Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку XX століття 121
Паскаленко В.Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу 122
Тищенко С.О. Дитячі шкільні кооперативи в українському селі 20-30-х рр. XX ст. 124

Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період

Демартино А.П. Основи боротьби із селянським повстанським рухом радянської влади у 1920-х рр. 128
Маслов М.П., Смирнов В.М. Діяльність громадських організацій України щодо подолання голоду початку 20-х рр. XX ст. ... 130
Десятніков О.В. Чисельність наймитів в одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу 131
Яцюк В.А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період НЕПу 134
Москальов Б.Г. Особливості формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства 136
Солодка Л.М. Кінофікація села — засіб поширення знань чи метод маніпуляції свідомістю 139
Святець Ю.А. Соціально-економічні фактори розвитку селянського господарства України (за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.) 141
Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х рр.: історико-теоретичний аспект . 144
Мусієнко В.Є. Репресивно-каральна діяльність радянського уряду та органів внутрішніх справ стосовно колгоспного селянства України протягом 30-х рр. XX ст. 146
Калиушко Л.В., Шамара С.О. Голодомор як специфічна політика етноциду радянської влади щодо української нації .. 149
Маслак В.І. "Маленькі" трагедії Великої війни 152
Перехрест О.Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941-1944 рр.) 154
Рибак І.В. Відбудова селянських осель у повоєнний період (1945-1955 рр.) 159
Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-х — 60-х рр. XX ст. 161
Яніцька С.П. Особливості міграційних тенденцій сільського населення України (80-ті рр. XX ст.) 163

Аграрні проблеми сучасності

Довгалюк Х.Р. Стан національних меншин в Україні на сучасному етапі 165
Тодоров І.Я. Агропромисловий комплекс України: відповідь на європейське покликання 166
Сухушина О.В. Перетворення в сільському господарстві республіки Таджикистан (1991-2000 рр.) 170
Морозова С.А. Актуальні проблеми збереження родючості сільгоспугідь Черкащини 172

Критика та бібліографія

В'ячеслав Горбик. Енциклопедія вивчення Криму: Рец. на кн.: А.А.Непомнящий. Історичне кримознавство (кінець XVIII - початок XX століття): Бібліографічне дослідження. - Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. - 456 с. 175
Богдан Андрусишин. С.В.Корновенко, А.Г.Морозов, О.П.Реєнт. "Українська революція: посібник", "Українська революція: історичні портрети", "Українська революція: хрестоматія" 175
Віталій Масненко. І.А.Фареній. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 144 с. 176
Анатолій Морозов. В.М.Лазуренко. Заможне селянство України в умовах НЕПу. - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. - 160 с. . 177
Сергій Биченко, Владислав Паскаленко. Ю.В.Волосник. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. - Х.: НМЦ «СД», 2002. - 380 с. 178

Наші автори 180

АНОНС 182

Т.В.Оніпко

МЕЦЕНАТИ РЄПНІНИ

Як свідчить вітчизняна історія, доброчинна діяльність була характерною ознакою життя українського народу. Досвід національних традицій благодійності має важливе значення, адже і сьогодні значна частина наших співвітчизників потребує захисту та допомоги. Історія України має яскраві приклади родинного меценатства. Помітний внесок у розвиток цієї справи зробили відомі родини Полтавського краю: Капністів, Кочубеїв, Галаганів, Милорадовичів, Драгоманових, Котельникових, Скліфосовських, Закревських та ін. Сьогодні, коли критерієм нашої духовності мають бути загальнолюдські цінності, варто узагальнити внесок тих, кому була не байдужа доля українського народу, його матеріальний, культурний та освітній рівень.

Першу спробу дослідити благодійну діяльність полтавських меценатів, зокрема родини Рєпніних, зробив ще на початку XX ст. відомий історик, архівіст та краєзнавець І.Ф. Павловський, який проаналізував їхні благодійні дії у галузі освіти, культури, міського благоустрою. На жаль, за радянських часів на імена благодійників, їхні подвижницькі вчинки та пожертвування було накладено табу. В останнє десятиріччя окреслену проблему досліджували полтавські краєзнавці І.Наливайко, В.Жук, А.Кононенко та ін. Залучивши окремі архівні матеріали, автори проаналізували благодійний внесок полтавських меценатів у розвиток медицини, театрального мистецтва, музейної справи тощо.

У пропоноваій статті здійснено спробу узагальнити добродійний внесок полтавського генерал-губернатора М.Г. Рєпніна, його дружини та доньки у розвиток освіти, культури, допомогу інтелігенції, боротьбу з наслідками голоду 1833 р., особливо в сільській місцевості тощо. Вперше використано періодичні видання кінця Х1Х - початку XX ст. та архівні матеріали, які містять інформацію з цієї проблеми.

Почесне місце серед полтавських благодійників справедливо посідає родина Рєпніних, яка майже два десятиліття мешкала тут (з 1816 до 1834 рр.). Де б не доводилось бувати Рєпніним, їх постійно приваблювала Україна, про яку так захопливо розповідав останній гетьман України К.Г.Розумовський (дід Варвари Олексіївни Рєпніної). 22 липня 1816 р. князя М.Г.Рєпніна-Волконського призначили на посаду військового губернатора Малоросії і керуючого цивільними справами Полтавської і Чернігівської губерній. Він пробув на цій посаді до 1 січня 1836 р. «Полтавський період» Рєпніни вважали найбільш цікавим і змістовним етапом свого життя.

Серед багатьох царських сановників подружжя Рєпніних помітно вирізнялося освіченістю, ліберальними поглядами, шляхетністю, безкорисливістю. Чоловік В.О.Рєпніної, Микола Григорович, зумів завоювати повагу всіх верств Полтави та Полтавського краю своєю діяльністю, толерантністю, людяністю. Це був "высокогуманный и благонамеренный администратор», як про нього писали сучасники [1, 38]. М.Г.Рєпнін любив свій край, турбувався про благоустрій людей, зокрема кріпосних селян.

Якщо багатогранна діяльність малоросійського генерал-губернатора М.Г.Рєпніна більше відома широкому загалові, то про безкорисливу благодійність і добрі справи на освітянській ниві його дружини відомо менше. Сьогодні ми маємо знати, що Варвара Рєпніна для Полтави і всього Полтавського краю зробила дуже багато. Це була жінка-патріотка. Після приїзду до Полтави 1816 р. Варвара Олексіївна розгорнула активну діяльність. На своїй квартирі вона взялася безкоштовно навчати 12 бідних дворянських дівчат [1, 241]. Її попередницею у справі безоплатного навчання дівчат була Парасковія Яківна Кочубей, яка заснувала у себе вдома перший Полтавський приватний безкоштовний пансіон для дівчат.

Невдовзі Варвара Олексіївна дійшла до висновку, що такий благодійний заклад освітянську проблему радикально не вирішить. Постало питання про відкриття в місті жіночого навчального закладу. Ідею дружини підтримав М.Г.Рєпнін, підготувавши спеціальну записку про заснування «дворянского благотворительного для девиц института». Документ було розглянуто на засіданні дворянського зібрання 17 січня 1817 р., схвалено і матеріально підтримано. Тоді ж кілька багатих полтавських поміщиків погодилися пожертвувати певні суми для відкриття жіночого навчального закладу. С.М.Кочубей запропонував розмістити інститут в його садибі, доки губернське правління придбає земельну ділянку і побудує приміщення**.** Освячення інституту шляхетних дівчат відбулося 12 грудня 1818 р. [2, 756].

Спочатку в ньому навчалось 15 дворянських дівчат (від кількості повітів губернії). Гарне приміщення, дбайлива впорядкованість, чарівні довколишні краєвиди вражали і батьків, і їхніх доньок. Поряд - красивий міський парк, на садибі - затишний парк, а на дні яру - каскад чистих ставків. Полтавське дворянство умовило С.М.Кочубея, щоб той поступився цією маєтністю на користь навчального закладу. Власник продав дерев'яний палац, допоміжні будівлі, 83 десятини землі за півціни - 50 тис. крб. Узяв лише 30 тис. крб., а решту пожертвував на заснування стипендії імені його дружини - Парасковії Яківни.

1820 р. полтавське дворянство вручило княгині В.О.Рєпніній похвальний адрес за її вагомий внесок у створення інституту шляхетних дівчат та за сприяння розвиткові освіти в Полтаві. Починання Варвари Олексіївни і Миколи Григоровича Рєпніних не залишилися поза увагою імператриці Єлизавети Олексіївни: вона взяла інститут під свою опіку. На навчання почали приймати дівчат не лише з дворянських родин, а й купецьких, чиновницьких. Княгиня В.О.Рєпніна докладала чимало зусиль до організації роботи інституту дівчат. У 1826 р. вона отримала спадок від батька і пожертвувала на потреби цього навчального закладу 6 тис. крб. [3, 168]. Варвара Рєпніна була постійною піклувальницею у складі інститутської ради. Впродовж всього життя вона дбала про своє дітище і до останніх днів допомагала йому.

Щоправда, добродійних коштів, що надходили від Варвари Олексіївни та дворян губернії, виявилося замало. Інститут часто потрапляв у скрутне становище, що й змусило генерал-губернатора М.Г.Рєпніна порушити клопотання перед Миколою I про переведення навчального закладу на державний кошт. 17 вересня 1827 р. прохання було задоволене. Тепер з'явилася можливість

подумати про спорудження нового капітального інститутського приміщення. І знову Рєпніни активно взялися за справу. 1828 р. поряд із старим палацом розпочалися будівельні роботи, через чотири роки виріс красивий архітектурний ансамбль.

За участю подружжя Рєпніних у Полтаві було відкрито школу садівництва, яку заснували 1820 р. на території Полтавського міського саду (нині це територія парку «Перемога»). У ній навчалися здебільшого кріпаки, які потім поверталися до маєтків своїх господарів і там працювали садівниками. Учні доглядали за садом, де проводили практичні заняття.

Сім'я Рєпніних була прогресивною і висококультурною. М.Г.Рєпнін дбав про збір історичних документів та літописів, листувався стосовно цього питання з відомими в Україні діячами. За сприяння М.Г.Рєпніна було укладено «Історію Малої Росії» Д.М.Бантиш-Каменського. Він також подбав і про розповсюдження книги. На початку 1818 р. генерал-губернатор запросив із Харкова до Полтави відому на той час трупу І.Ф.Штейна, в якій грав талановитий кріпак М.С.Щепкін. Чоловік Варвари Олексіївни разом із І.П.Котляревським брав участь у викупі з кріпацтва цього видатного актора, який тоді грав на сцені Полтавського театру.

Князь М.Г.Рєпнін неодноразово писав звернення до графині Г.А.Волькенштейн (власниці М.С.Щепкіна) з проханням звільнити відомого актора з кріпацтва. Графиня призначила за його звільнення та його сім'ї суму, яка становила 8 тис. крб. М.Г.Рєпнін просив графиню зменшити цю суму до 4 або 5 тис. крб., але графиня не погодилась. Тоді з ініціативи М.Г.Рєпніна 26 липня 1818 р. організували виставу «в награду талантливого актера Щепкина» з метою його викупу. Зібрали 4 тис. крб., а суму, якої не вистачало, вніс М.Г.Рєпнін та його дружина [4, 88]. Микола Григорович власноручно віддав М.С.Щепкіну відпускну грамоту на сцені місцевого театру.

Зв'язок з опальною сім'єю декабристів Сергія Григоровича та Марії Волконських в основному бере на себе В.О.Рєпніна, оскільки Микола Григорович та Сергій Григорович були рідними братами. Варвара Олексіївна, як і її чоловік та донька, залишалася все життя щирим другом великого поета-демократа Т.Г.Шевченка. Коли у Полтаві 1833 р. був голод, подружжя Рєпніних багато зробило для полегшення життя голодуючих, зокрема селян, віддавши для цього чимало власних коштів.

На початку 1835 р., у зв'язку з призначенням М.Г.Рєпніна членом Державної ради, подружжя залишило Полтаву. Однак і після цього Варвара Олексіївна продовжувала піклуватися про інститут шляхетних дівчат, хоч він і приніс їй чимало прикростей. Оскільки будівельники збільшили витрати, то покривати їх довелося М.Г.Рєпніну. Крім позичених у скарбниці 200 тис. крб., він витратив ще власних 65 тис. крб. Справа закінчилася тим, що з його маєтків, де налічувалося понад 22 тис. кріпаків, залишився один Яготин із 5 тис. кріпаками. Решту розпродали на погашення боргів [5, 6].

Після смерті чоловіка, 7 січня 1845 р., Варвара Олексіївна поселилася в Одесі, згодом переїхала до Москви, де й мешкала у власному будинку по вулиці Садовій до останніх днів свого життя. У 1864 р. на 86-му році життя її не стало. За заповітом, тіло Варвари Олексіївни Рєпніної було перевезено в Україну і поховане поряд із могилою чоловіка у храмі Троїцького Густинського монастиря поблизу Прилук.

Довгий час й інтелігенція, і прості люди Полтавщини згадували княгиню Рєпніну. Біднота пам'ятала, як вона рятувала їх від голоду. Інші поціновували її внесок у справу розвитку освіти в краї. І гідним пам'ятником В.О.Рєпніній був створений нею інститут шляхетних дівчат у Полтаві. Цей інститут розквітав, набирав сили, ставав популярним. Із стін закладу вийшло чимало прогресивних жінок, справжніх українських інтелігентів, зокрема, письменниця Л.Яновська, скульптор Є.Трипольська та інші.

Друзів і знайомі називали Варвару Олексіївну «Варварою великою», на відміну від губернаторської дочки Варвари Миколаївни, яку називали «Варвара маленька» [6, 382]. 18 років прожила в Полтаві Варвара Миколаївна. Донька подружжя Рєпніних прагнула допомогти кожному. Відомо, що одного разу в інституті шляхетних дівчат вона зустріла маленьку дівчинку Глафіру. Дівчинка виявилася сиротою, яка приїхала до Полтави разом із тіткою, щоб влаштувати до інституту старшу сестру Олександру Псьол. Варвара Миколаївна переконала батьків, щоб ті взяли Глафіру на виховання. Незабаром дівчина стала відомою художницею. Завдяки їй, сьогодні ми маємо портрет Варвари Миколаївни Рєпніної, написаний 1839 р.

Варвара Миколаївна була обдарованою людиною. Вона мала літературний талант. Про це свідчать її твори в журналах, які виходили друком під псевдонімом "письменниці Лізверської" [7, 259]. В.М.Рєпніна листувалась із багатьма відомими в Україні та Росії людьми, зокрема М.В.Гоголем.

В.М.Рєпніна була подругою Т.Г.Шевченка, "его добрым гением и олицетворенной совестью поэта" [7, 259]. Саме їй поет присвячував свої поезії. Так, у 1843 р. Т.Г.Шевченко присвятив В.М.Рєпніній вірш "Тризна". У 40-х роках XIX ст. В.М.Рєпніна, перебуваючи в родовому маєтку в Яготині, брала участь у поширенні видання "Живописна Україна". На кошти від його реалізації Т.Г.Шевченко мав намір викупити з кріпацтва своїх рідних.

Коли Тарас Григорович перебував у далекому засланні, В.М.Рєпніна постійно писала йому листи. Поет звертався до Варвари Миколаївни з проханням надіслати йому ті чи інші твори, зокрема "Мертвые души" М.В.Гоголя. У листі від 14 листопада 1849 р. він писав, що «...такая книга будет для меня другом в моем одиночестве» [8, 16]. Варвара Миколаївна письмово зверталася до шефа жандармів О.Ф.Орлова, прохаючи пом'якшити вирок Т.Г.Шевченка. Замість позитивної відповіді вона отримала відмову. До того ж їй було заборонено листування з опальним поетом. Та все-таки частину листів В.М.Рєпніної Т.Г.Шевченко зумів зберегти. Вони були йому відрадою та моральною підтримкою всі десять років заслання. Із позиції сьогодення чіткіше зрозуміло, наскільки була важливою для поета ця підтримка В.М.Рєпніної, адже вона, не боячись неприємностей від поліції, в найбільш складний для Шевченка період життя підтримувала віру в його високе покликання.

У цілому ж добродійність родини Рєпніних, їхня висока жертовність була і залишається взірцем для наслідування. Тож узагальнення досвіду про добродійність та поширення знань про неї має велике значення у пробудженні та формуванні таких гуманних якостей, як милосердя, співчуття та взаємодопомога. На нашу думку, це потрібно з метою привернення уваги до проблем людей похилого віку, ветеранів (зокрема жителів села), хворих, одиноких, студентської молоді, дітей і т.д. Тому і в нинішній період розвитку незалежної держави традиції меценатства можуть і повинні слугувати справі соціальної та духовної реанімації українського суспільства.

1. *Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. - Полтава, 1914.*
2. *Полтавщина: Енцикл. довід. / За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1992.*
3. *Павловский И.Ф. Полтава (1802-1856). Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами. – Полтава, 1910.*
4. *Полтава: Історичний нарис. – Полтава, 1999.*
5. *Жук В. Онука останнього гетьмана Лівобережної України // Комсомолець Полтавщини. – 1991. – 2 липня.*
6. *Календар-щоденник "Полтаві – 825 (1100)". – Полтава, 1999.*
7. *Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802-1902 гг. // Очерки по архивным данным. – Вып. 2. - Полтава, 1907.*
8. *Стороженко Н.И. Первые четыре года ссылки Шевченка // Киевская старина. – 1888. – Октябрь.*

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

С.Г.Ганницький

ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ СИМИРЕНКІВ ЩОДО СТВОРЕННЯ УМОВ ПРАЦІ ТА ПОБУТУ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВИХ ЗАВОДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

Дослідження багатогранної діяльності представників національної підприємницької верстви, що була спрямована на створення належних умов праці та побуту робітників у другій половині XIX ст., набуває особливої актуальності в контексті сучасного пошуку і вдосконалення форм соціального захисту малозабезпечених категорій працюючого населення. З огляду на це заслуговують на увагу історичні постаті, діяльність яких ще не так давно залишалась поза полем зору дослідників. До таких належить і родина українських підприємців Симиренків, які, крім економічної діяльності, займалися доброчинністю, зокрема мали вагомі здобутки щодо створення умов праці й побуту робітників цукроварної галузі.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що питання діяльності родини Симиренків стосовно створення умов праці і побуту робітників цукроварної галузі висвітлено в журнальних публікаціях сучасниками і очевидцями роботи фірми – П.Клебановським [1, 103], М.Чалим [2, 461], а також у працях С.Подолинського [3, 3; 4, 187-191], у звіті фабричного інспектора Київського округу І.Новицького [5, 19-91]. У радянські часи проблеми, пов'язані з родиною Симиренків, досліджував директор Інституту садівництва у Млієві М.Артеменко [6, 2]. Після проголошення незалежності України з'явилася ціла низка публікацій В.Сарбея [7, 1-3], В.Кравченка [8, 5], І.Кравченка [9, 10], Т.Андрущенко [10, 126-132], Д.Малахова [11, 79].

Предметом дослідження є сукупність основних форм роботи щодо забезпечення умов праці й побуту робітників на цукроварних підприємствах Симиренків. Об'єктом пошуку постають найвідоміші представники родини Симиренків, які протягом другої половини XIX ст., удосконалюючи технологічний процес, одночасно створювали для робітників необхідні умови праці. Хронологічні межі охоплюють другу половину XIX ст. – період утвердження нових, що базуються на капіталістичних засадах, виробничих відносин і активному розвитку вітчизняного цукроваріння.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі опрацювання джерел і наукової літератури проаналізувати доброчинну діяльність родини Симиренків щодо соціального захисту робітничої верстви на цукроварних підприємствах, показати внесок родини у становлення більш гуманного суспільства в Україні у визначеному хронологічному періоді.

На цукроварних заводах Яхненків-Симиренків одночасно з удосконаленням технологічного процесу створювали для робітників належні умови праці. Так, на Городищенському заводі з метою збереження здоров'я робітників цехи було обладнано вентиляцією, для полегшення перевезення вантажів між виробничими корпусами прокладено рейкові під'їзди [12, 18]. На підприємствах фірми організували харчування для робітників, яких годували чотири рази на добу: сніданок, обід, полудник і вечеря. Їли о 6-й ранку, 12-й дня, 18-й і 24-й годині. На сніданок і полудник давали сухарі й кашу, у вечері – борщ, інколи м'ясо [12, 42-43].

Прикладом турботи про здоров'я заводських працівників може бути організація роботи лікарні. Як зазначає С.Подолинський, "робітники мусять часто хворіти, працюючи на цукроварнях. Втім, далеко не всі заводи наймали лікаря для своїх робітників. Порядні лікарні є тільки у Смілі, Городищі, Тальному" [4, 189]. Для лікарні було виділено окремий великий будинок. Три кімнати – чоловіче відділення, ще дві – жіноче. Крім того, були ще додаткові приміщення: аптека, приймальна кімната, склад для білизни. При лікарні працювали кухня і лазня. Хворих обслуговував фельдшер, а лікар приймав не рідше двох разів на тиждень. Якщо травма сталася на заводі, то час лікування (на зразок сучасного лікарняного листа) зараховувався як робочий. На підприємствах конкурентів хворого робітника щоразу позбавляли на час хвороби заробітної плати, а за каліцтво не виплачували компенсації, лише зрідка давали 10 карбованців. За звітом балансів й ревізійних актів адміністрації фірми, з серпня 1867 року до вересня 1868 року на лікарню було витрачено 11128 крб. 80 коп. [8, 5].

Доказом того, що місцева лікарня функціонувала на належному рівні, може слугувати такий момент із життя Платона Симиренка. В одному із листів, домовляючись про закупівлю необхідних товарів для Мліївської школи, він скаржився на самопочуття: "Здоров'я моє розхитане, і мені радять їхати на води в Німеччину... за порадою нашого лікаря, напевно, буду лікуватися в Гамбурзі" [13, 37]. Архівна розвідка Дмитра Малахова "Київські адреси родини Симиренків" засвідчила, що автор листа мав на увазі Ф.Ф.Кістяківського, який був лікарем і водночас завідувачем лікарні для робітників цукрового заводу [11, 79].

Цукробурякові заводи Яхненків-Симиренків мали досить розгалужену соціально-побутову інфраструктуру, яка відрізнялася від соціально-побутового забезпечення робітників інших промислових підприємств того часу. Для робітників, які працювали на Мліївському рафінадному заводі, фірма збудувала ціле промислове містечко. Будинки, де проживали службовці, були вкриті бляхою, черепицею, тонкою були зведені за правильним планом. Квартали назвали іменами власників фірми: Платонівна, Сименівка тощо. Кожен будинок мав присадибну ділянку, сад і квітник, де господарювали у вільний час. Привертали увагу приїжджих мліївські магазини, у яких всі предмети першої необхідності продавали без націнки.

Феєричного вигляду набував Млієв увечері, коли на його вулицях спалахували газові ліхтарі – розкіш, яку мали в ті часи лише великі міста імперії: Петербург, Москва й Одеса (не входив лише Київ).

Внутрішній порядок у містечку забезпечували самі робітники і службовці, які чергували у вечірній і нічний час. Таким чином, фірма випередила організацію народ-

них дружин, які в наш час відіграють суттєву роль у забезпеченні громадського порядку. Промислове містечко справляло враження на кожного, хто його відвідував. Захопленим був і Тарас Шевченко після ознайомлення із заводськими приміщеннями та містечком, він, розчулившись, обняв Кіндрата Яхненка, який супроводжував його, і промовив: "Батьку, що ти тут наробив? І з очей поетових покотилися сльози" [2, 461].

На підприємствах фірми Яхненків-Симиренка була доведена правова чинність існування цивілізованої співпраці власника і найманого робітника. Вона базувалася перш за все на високій оплаті праці та гарантованому соціальному забезпеченні. Навіть злидар, потрапляючи на цукроварні Яхненків-Симиренка, мав змогу за короткий термін стати хазяїном, тобто створити власне господарство. Місячної зарплати, що сплачувалася завжди вчасно, вистачало на придбання хати та новітнього сільськогосподарського реманенту [9, 10]. Високими були прибутки і директорату; так, М.Ляхов, який працював у 1848–1858 рр. на цукровому заводі, при звільненні отримав 15 тис. руб. [14, 35].

Значну увагу приділяли освіті, зокрема навчанню дітей робітників цукроварних підприємств. На території промислового комплексу у Млієві знаходилось двокласне церковно-приходське училище. Воно розміщувалося в окремому приміщенні й включало дві класні кімнати. В училищі навчалися діти заводських робітників, службовців місцевих селян і малолітні, які працювали на механічному заводі [5, 91]. Восени 1862 р. у Млієві було відкрито технічне училище, в якому викладав і яким опікувався професор прикладної математики Київського університету І.Рахманінов [10, 126-132]. У середині XIX ст. у Городищі діяла жіноча школа, де вчителювали Є.Хропаль і Гоголь-Янівська, родичка відомого письменника. На роботу в школу і училище при цукровому заводі запрошували відомих у той час педагогів, наприклад, відомий хімік Л.Пятаков [15, 6-11].

Таким чином, члени родини Симиренків спільно зі своїми компаньйонами по підприємницькій справі – Яхненками, оперуючи потужними фінансово-економічними ресурсами, значну частину своїх прибутків виділяли на створення працівникам своїх цукроварних підприємств належних умов праці й побуту.

У подальшому введення до наукового обігу нових документів дозволить на прикладі доброчинної діяльності родини Симиренків більш детально вивчити позитивний досвід українських підприємців XIX ст. щодо створення належних умов праці й побуту для робітників промислових підприємств.

1.Клебановский П. Воспоминание о фирме братьев Яхненко и Симиренко // Киевская старина. – К. 1896. – Т. III.

2.Чалый М. Посещение Т.Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Симиренка. // Киевская старина. – К. 1882. – Т II.

3.Подолинський С.А. Життя й здоров'я людей на Україні. – Женева. – 1878.

4.Подолинський С.А. Ремесла і фабрики на Україні. – Женева. – 1880.

5.Новицкий И.О. Отчет за 1885 фабричного инспектора Киевского округа в 4 т. – СПб., 1886. – Т IV.

6.Артеменко М. Скарб // Симиренківець. – 1988. - № 6.

7.Сарбей В.Г. Перша виробничо-комерційна фірма в Україні // Історія України. – 1997. - № 36.

8.Кравченко В. Своє 150-річчя відзначає симиренкова лікарня у Млієві // Черкаський край. – 2002. – 9 жовтня.

9.Кравченко І. Платон Симиренко – підприємець і меценат // Урядовий кур'єр. – 1999. – 5 червня.

10.Андрущенко Т. Щедрість Симиренківського роду // Сучасність. – 2000. – 9 жовтня.

11.Малаков Д. Київські адреси родини Симиренків // Родовід. – 1995. - № 1.

12.Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р.-5799. – Оп. 1. – Спр.18.

13.Шевченко О. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості в Україні // Родовід. – 1995. - № 1.

14.ДАЧО. – Ф. Р.-420. – Оп. 1. – Спр. 956.

15.ДАЧО. – Ф. Р.-5799. – Оп. 1. – Спр.28.

Надійшла до редакції 10.12.2003 р.

Т.М.Курінна

БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ ВОРОНЦОВИХ ТА РОДИНИ БАЛАШОВИХ У МОШНОГОРОДИЩЕНСЬКОМУ МАЄТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 80-90-х рр. XIX ст.

На сучасному етапі становлення громадянського суспільства вельми актуальною є проблема всебічного вивчення такого яскраво-позитивного соціально-економічного явища суспільного життя, як благодійність. Радянська ідеологія негативно позначилася на подовжені традицій благодійності та меценатства, яким взагалі не було місця в суспільстві ,,рівних" людей. Тому сьогодні ретельного вивчення потребують всі донедавна забуті сторінки історії українського меценатства. З огляду на це, значний науковий інтерес становить проблема вивчення всіх аспектів історії благодійного руху на Черкащині, що дозволяє не лише з'ясувати важливі регіональні фактори, які зумовили його широкий розвиток та тривале існування, але й ознайомитись з кращими представниками цього громадсько вагомого явища в житті тогочасного українського суспільства.

Починаючи з 40-х років XIX століття, благодійність набула широкого поширення в багатьох містах і селах Середнього Подніпров'я. Перші спроби проаналізувати витоки, форми та напрямки благодійницької діяльності в Мошногородищенському маєтку Черкаського повіту Київської губернії були зроблені вже в кінці XIX ст. М.Ю.Філіпченком [1]. Його ґрунтовна, науково виважена робота була безпосередньо присвячена проблемам, пов'язаним із напрямками, характером та обсягами благодійницької діяльності власників Мошногородищенського маєтку князів Воронцових та родини Балашових. Подальше висвітлення цієї традиції було продовжено в роботах, що побачили світ на початку XX ст. Значний науковий інтерес в цьому плані становлять роботи П.Р.Сльозкіна [2] та О.В.Чугаєва [3], в яких висвітлені традиції меценатства та благодійництва, на значному фактологічному та статистичному матеріалі, з'ясовані обсяги та напрямки доброчинних внесків.

У радянські часи, через зрозумілі причини, будь-які публікації з проблем меценатства, тим більш титулованої знаті, були абсолютно неможливі. Вакуум досліджень радянського періоду з досліджуваної проблематики почав активно заповнюватись роботами сучасних авторів, які у загальному контексті вивчення духовної спадщини Черкащини не залишають поза увагою і досить широке коло питань благодійницької діяльності в краї. Це, зокрема, роботи А.І.Кузьмінського і Л.І.Прокопенко [4], Г.М.Шовкопляса [5], М.М.Слабошпицького [6], С.М.Луценка [7]. Однак, в цілому дана проблема все ще потребує комплексного спеціального дослідження.

У пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати благодійницьку діяльність князів Воронцових та родини Балашових у Мошногородищенському маєтку Київської губернії у 80-90-х рр. XIX ст. Предмет – меценатство, об'єкт – благодійницька діяльність названих родин.

Аналізуючи таке складне духовно-етичне і соціально-економічне явище, як меценатство/благодійність, варто докладно зупинитись на сутності цієї дефініції. У сучасному тлумачному словнику української мови термін ,,благодійний" трактується так: 1) приносить добро, користь, корисний, ,,благотворний", добрий, приносить благотворний вплив; 2) дореволюційна назва вчинку чи заходу, що має на меті подання матеріальної допомоги бідним, сиротам і т. ін. Під поняттям ,,благодійник" розуміють: 1) той, хто подає комусь допомогу, підтримку і т. ін., добродійник, добродій, добротворець, благодар; 2) той, хто займається благодійністю, те саме, що ,,благотворитель" [8, 157]. Російське ж слово ,,благотворительность" перекладається, як добродійність, доброчинність, благодійність [9, 73].

Князь Семен Михайлович Воронцов у 1870 році, ще за життя матері, запросив нового управляючого Володимира Микитовича Крітського. Невдовзі розпочалось будівництво Фастівської залізниці (1874). Завдяки зусиллям Крітського вона дуже вигідно проходила через землі південної частини маєтку. Тут була побудована станція Фастівської залізниці Воронцово – Городище. Основне її призначення вбачалося в обслуговуванні бурхливо зростаючої цукрової промисловості [10, 67]. Тож в 1876 році під керівництвом управляючого В. Крітського було побудовано Маріїнський цукровий завод [11, 1]. Завдяки таким починанням родини князів Воронцових, джерело заробітку отримали тисячі довколишніх селян. За рахунок вирощування цукрових буряків Мошногородищенський маєток уже в 1877 році приніс своїм власникам дуже значні прибутки. Таким чином, було закладено добрий фундамент справі розвитку благодійництва в регіоні.

Розвиткові маєтку сприяли природні умови та зручне розташування. У північній частині території, зайнятої землями маєтку, розміщувалось містечко Мошни (7 207 жителів), а в південній – дуже велике на той час містечко – Городище, в якому проживало майже 16 тис. жителів. Обидва містечка мали поштові контори, урядовий телеграф міжнародної кореспонденції. Крім того, у м. Городищі була друга телеграфна станція. Крім казенної пошти існувала також власна маєткова пошта. У маєтку був такий рідкісний на той час засобу зв'язку, як телефон. Причому загальна протяжність телефонних ліній маєтку становила 175 верств. Телефонна мережа мала 5 центральних станцій і 5 проміжних комутаторів, 55 телефонних апаратів.

На початку серпня 1884 року Мошногородищенський маєток був переданий попередньою власницею княгинею Марією Василівною Воронцовою у спадок Катерині Андріївні Балашовій. Очолив цю справи чоловік нової власниці, Обер-єгермейстер Двору Його Імператорської Величності Микола Петрович Балашов – один із найбільших російських землевласників і найвідоміших господарів. З осені 1886 року управління Мошногородищенським маєтком було доручено Михайлові Юхимовичу Філіпченку, який керував ним до 1897 року. Відтоді він очолив управління всіма маєтками Балашових, розміщених в 9 губерніях Європейської Росії [1, 128]. Він всебічно реорганізував господарство на основі найпередовіших для того часу досягнень сільськогосподарської науки і техніки, запровадив правильний облік та звітність.

12 червня 1884 р. виходить Указ Синоду, згідно якого 18 жовтня 1884 р. була утворена Київська єпархіальна рада. Єпархіальна училищна рада розширювала мережу церковно-приходських шкіл, які відкривали при Київській єпархії. Рада керувала 12 повітовими відділеннями (в тому числі й Черкаським), які були створені в 1884 р. згідно ,,Правил про церковно-приходські школи" від 24 серпня 1884 р. Черкаське повітове відділення Київської єпархіальної училищної ради здійснювало загальне керівництво і управління церковно-приходськими школами на території свого повіту [12, 1]. Відкриття Київської єпархіальної училищної ради співпало з двадцятип'ятиліттям від заснування перших церковно-приходських шкіл у Черкаському повіті. У 1884 році в повіті працювало 89 початкових шкіл, з них 2 в Черкасах і 87 в повіті (із них одна двокласна і 42 школи грамоти). Вони розташувалися у 42 спеціальних шкільних приміщеннях, збудованих силами товариств селян, у 30 спільно із ,,соборными избами и сельскими управами" , в 4 церковних будинках, в 3 наймани приміщеннях, 8 шкіл – у будинках, побудованих або пожертвуваних землевласниками. Школи мали слабке фінансове забезпечення: в середньому на одну школу припадало 100 крб. в рік, основним джерелом утримання школи були асигнування сільських товариств [3, 123].

Успішна робота шкіл залежала і від доброчинної діяльності власника маєтку. Так, завдяки фінансовій і матеріальній підтримці народної освіти Катериною Андріївною та Миколою Петровичем Балашовими, 1896 р. у містечках і селах Мошногородищенського маєтку функціонувало 18 церковно-приходських шкіл і 2 двокласні народні училища. За їх всебічної підтримки в 1891 році була заснована Мошногородищенська сільськогосподарська школа І розряду, в якій навчались не лише юнаки, але і дівчата. Вона стала першою школою такого типу в Наддніпрянській Україні. У ній готували фахівців як для сільського господарства, так і для окремих його галузей. На утримання викладацького персоналу школа щорічно отримувала 3500 крб. від Міністерства землеробства. Цих коштів не вистачало. Тому Балашови додатково жертвували 5000 крб. [1, 537]. Так само вони утримували Мошенське двокласне училище з ремісничим відділенням.

Отже, кошти приватних піклувальників сільськогосподарських навчальних закладів відігравали важливу роль у справі розвитку не лише загальної, але й професійної освіти [17, 194-196]. М.П.Балашов був почесним куратором народних шкіл ІІ округу Черкаського повіту, а К.А.Балашова – засновницею і попечителькою Мошенського двокласного училища. Загалом, родиною Балашових надавалась допомога народним училищам, в яких навчалось понад 2000 дітей. У 1887 р. вони розпочали перебудову і реконструкцію шкільних приміщень. Так, було модернізовано 14 шкіл, де навчалося від 100 до 200 учнів у кожній [1, 535].

Належну увагу родина Балашових приділяла також поліпшенню медичного обслуговування населення. В 1890 р. була приведена в належний стан Городищенська лікарня і збудована нова Мошенська, яка мала 4 палати на 20 постійних ліжок. Будівництво коштувало 14 тис. крб. Фельдшерсько-акушерський персонал лікарні мав належну освіту, яку здебільшого отримував у Київському університеті та при одній із кращих на той час клінік професора Рейна. Утримання лікарів фінансували Балашови. Ліки хворі отримували безкоштовно.

Щорічні витрати володарів маєтку на утримання лікарень становили 5100 крб. (Городищенська лікарня) і 3030 крб. (Мошенську).

Крім двох названих лікарень, в селі Білозір'ї функціонувала казенна лікарня на десять ліжок, де був дільничний повітовий лікар і заводська лікарня при Маріїнському цукровому заводі на двадцять ліжок. У заводській лікарні лікувалися хворі робітники і службовці

підприємств і маєтків К.А.Балашової. Персонал лікарні: лікар, фельдшер і акушерка [3, 43].

Отже, медичну допомогу 68 тис. жителям регіону надавали чотири лікарні, тобто один заклад обслуговував 17 тисяч жителів, що було цілком суттєвим навіть для великих міст.

Управитель маєтку Михайло Юхимович Філіпченко в 1887 р. був обраний першим головою Городищенського Комітету Червоного Хреста. За його безпосередньої участі Комітет активно працював під час епідемії холери та голоду 1892 року. Так, на належному рівні була організована медична допомога, значна увага приділялась поширенню серед населення необхідних знань з питань санітарної культури. В містечку Мошни була створена спеціальна комісія, яку очолила К.А.Балашова. В усіх селах маєтку обладнали 22 прийомні пункти, де працювали фельдшери і санітарний персонал. Крім двох місцевих лікарів, для здійснення протихолерних заходів були запрошені на тимчасову роботу ще чотири лікарі, які завідували двома додатково відкритими пересувними лікарнями та двома летучими загонами. Під час епідемії холери працювала також і К.А.Балашова. Вона відвідувала хворих, знаходила слова втіхи, допомагала ліками, теплим одягом, засобами дезінфікації та ін. Потрібно зазначити, що в Мошногородищенському маєтку К.А.Балашової медична допомога населенню не була епізодичною, оскільки лікарі працювали систематично, впродовж багатьох років. Спостерігалось постійне зростання витрат. Якщо у 1895 р. на медичну допомогу було використано 8265 крб., то в 1911 році – вже 18739 крб. За 1895-1911роки 202 тис. крб. [2, 380].

Крім цього, власники маєтку допомагали місцевому селянству у разі нещасних випадків. За 1890-1894 рр. Балашови надали допомогу на суму 2300 крб. [1, 13]. Більша частина коштів йшла на ліквідацію наслідків пожеж. Залежно від розмірів збитків, постраждалі безкоштовно отримували ліс для будівництва хати, хліб, гроші тощо. Отримавши страхову премію і лісний матеріал на хату, рідкісними були випадки, коли селяни-погорільці залишалися на зиму без даху над головою. Надана поміщиками допомога дозволяла постраждалим за порівняно стислі терміни відновити своє господарство.

Таким чином, культурно-освітня та благодійницька діяльність власників Мошногородищенського маєтку родин Воронцових та Балашових позитивно впливала на розвиток освіти, культури, охорони здоров'я краю. Незважаючи на тривале офіційне заідеологізування не можливо викреслити із пам'яті народної все позитивне і корисне, що було зроблено членами цих родин для Черкащини і України. На нашу думку, створення належного правового поля, виховання нової гуманної ментальності суспільних лідерів та розвиток економіки Черкащини з часом відродить вікопомні традиції високого благодійництва.

---

1. *Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище. – К., [1898].*
2. *Слезкин П.Р. Описание Мошногородищенского Имения Ея Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой. – К., 1913. – Т. 1.*
3. *Чугаев А.В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии. – Черкассы, 1912.*
4. *Кузьмінський А.І., Суховершко Г.В. Духовна спадщина Черкаського краю. – Кн. 2. – Черкаси, 1997.*
5. *Шовкопляс Г.М. Графи Бобринські – видатні постаті Черкащини // VII Всеукраїнська наукова конференція історичне краєзнавство в Україні. – Ч. 2. – К., 1995.*
6. *Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001.*
7. *Луценко С.М. Діяльність міцінатів розвитку освіти в Україні в пореформену добу // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції сучасність". – Ч. 2. – К., 1995.*
8. *Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови. – К., 1999. - Т.1.*
9. *Головащук С.И. Русско- украинский славарь. – К., 1980.*
10. *Богатчук С.Т. Залізничний транспорт України у другій половині XIX - на початку XXст. (соціально-економічний аспект): Дис… канд. іст. н. – К., 2000.*
11. *Городищенскому сахаро-рафинадному комбинату имени XXY сьезда КПСС – 100 лет. – Городище, 1976.*
12. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 5.*

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України

П.Я.Степенькіна

ПРО БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ СОБОР НА СТОРІНКАХ "ПАЛІНОДІЇ" ЗАХАРІЇ КОПИСТЕНСЬКОГО

Останнім часом в українській історіографії окреслено низку пріоритетних тем, увага до яких викликана їх науковим і суспільно-політичним значенням. Серед них важливе місце посідає дослідження творчості письменників-полемістів кінця XVI – початку XVII ст., які підтримували або заперечували церковну унію. Інтерес насамперед викликаний тим, що, незважаючи на віросповідання авторів чи традиції письменства, полеміко-догматичні праці містять багато цінної інформації з історії України, допомагають глибше дослідити політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися в Україні на рубежі XVI-XVII ст.

Серед письменників-полемістів XVII ст. особливо вирізняється постать видатного церковного діяча, архімандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського (бл. 1595 – 1627 рр.). Вихований на православних традиціях, З.Копистенський все своє коротке життя віддав служінню церкві та українському народові. Історія України і православ'я були єдиним цілим у його мирських і духовних справах.

Предметом дослідження цієї статті є історичні погляди З.Копистенського, об'єктом – фундаментальна праця З. Копистенського "Палинодія или Книга обороны святой апостолской Всходной церкви" [4], що була відповіддю на богословську працю Лева Кревзи "Оборона унії" [5].

Досліджуючи проблеми Берестейської унії 1596 р., церковні діячі та історики (митрополит Євгеній Болховітінов, С. Голубєв, М. Костомаров, М. Грушевський та ін.) звертались до спадщини З. Копистенського. Відомим дослідником "Палінодії" був професор Київської духовної академії В. Завитневич, який звернув увагу на те, що "Палінодія", з одного боку, є "повторенням всього того, що зустрічалося в однорідних...пам'ятках попередньої полемічної літератури, з іншого – продовженням розкриття нових питань, яких мало або зовсім не торкалась попередня полеміка" [2, 386]. Проте В. Завитневич зробив акцент переважно на суто богословських проблемах, які порушував З. Копистенський.

В останні роки все частіше українські історики звертаються до праць З. Копистенського, у тому числі й "Палінодії", вважаючи їх важливим історичним джерелом історії України. Так, зокрема, Д. Воловников, досліджуючи правдивість "дарчої грамоти імператора Костянтина Великого папі Сильвестру на теренах України", скористався аргументацією З. Копистенського [1, 15-25]. Досить вагомим є введення В. Земою до наукового обігу колекції Пустинно-Микільського монастиря, яку тому передав З.Копистенський. Серед документів колекції були "Главизны прения с латинами" [3, 65]. На безперервний виклад у "Палінодії" історії Русі від княжої держави звертає увагу Н. Яковенко [6, 163].

В українській історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені дослідженню "Палінодії" як історичного джерела. У даній статті автор ставить за мету висвітлити погляди З.Копистенського на внутрішнє життя українського народу після Берестейської унії 1596 р., яку автор "Палінодії" вважав причиною тих кардинальних змін, що відбулися в українському суспільстві після 1596 р. Їхню сутність він вбачав у тому, що "церкви з маєтками відібрані, служби заборонені, вільності і добра забрані, утиски різні, переслідування, знущання, почвари, позови, мандати, розшуки.., баніціювання, ув'язнення духовенства, проїзд на дорогах посполитих і в місцях їх перебування є небезпечними" [4, 1110].

Особливу увагу він звернув на ставлення уніатів до православних, які відкинули колишню згоду і милість і почали чинити між собою розбрат і неприязні. Уніатів З.Копистенський порівнював з тогочасними ворогами українського народу – турками і татарами. Архімандрит, напевно, один із перших побачив, що унія замість того, щоб об'єднувати народи, стала фактором роз'єднання.

Проповідництво при впровадженні унії в Україні витіснили "кий, ланцюги, в'язниці, інквізиції…". Православних священиків відсторонювали від служби, ув'язнювали. Міщан – "одних від лави ратушної відсторонювали, інших від цехів, других ув'язненням і глибокими темницями, без всякої милості… карали" [4, 1065]. Український народ змушений був платити великі податки, про що опосередковано свідчить З. Копистенський: "...Останню з нас свитку знімуть. Даємо, правда, що даємо, але з пісенкою...". Далі він наводить латиною слова Віргілія: "Hos illi, quod nec bene certat misimus chaedos" (Ми втратили власність через нового власника, постачаємо йому своїх дітей – можливо, це повернеться нещастям проти нього) [4, 1115]. Автор "Палінодії" підкреслив, що після укладання унії "...народу Роського ієреїв Божих так не по-божому шанують, і побори з них беруть … на підводи і толоки гонять, працювати наказують; коник і волик, і яловиця сподобалися у попа – взяти їх ...". Відкинувши християнську заповідь, З. Копистенський написав: "О, Боже справедливий, згори поглянь і помстись!" [4, 1128]. Внаслідок значних труднощів люди змушені були залишати рідні місця: "Сіл кількадесят тисяч Русі, поборами вигнаних, близько Егра і Солнока, а чого сподіватися від них?" [4, 964].

Згадуючи про міщан і селян, З. Копистенський вважав першопричиною їхніх негараздів унію, тобто політичний чинник, а не економічний. Це свідчить про те, що розподіл суспільства автор "Палінодії" здійснював, як правило, за видовими ознаками. Він не брав до уваги матеріальні статки людей, тому градація суспільства на бідних і багатих у "Палінодії" практично відсутня. Архімандрит практично абстрагувався від реального життя, вважаючи його основою духовного світу. Однак, він зумів побачити взаємозв'язок між духовним і світським життям, що вигідно вирізняє його з-поміж інших письменників-полемістів кінця XVI – початку XVII ст.

Особисте ставлення до Берестейського собору З. Копистенський передав через виступ на сеймі у Варшаві "премудрого и вельможного мужа" старости вишненського і мостиського Яна Щенсного Гербурта. Він, як і багато інших поляків, не підтримував унії, образно порівнював її з раною руки, "яка є болючою, але смерті не приносить", але коли така рана буде нанесене в серце, то вона може принести смерть. Зважаючи на ставлення уніатів до українського народу, Гербурт запитував: "Але чого вони хочуть від цього зацного народу, яку пораду і до якої цілі йдуть? Цього я ніяким способом зрозуміти не можу.

Бо якщо хочуть того, якби Русі не було в Русі, то є – мова неподобна, - це все одно, якби море було біля Самбора, а Бершадь біля Гданська?" [4, 957].

Прийняття унії для З. Копистенського означало відмову від культури, тобто від національної самобутності. Він уникав розгляду сутності проблеми порозуміння між Східною і Західною Церквами, що виникла в Україні наприкінці XVI ст. На думку сучасних дослідників, прийнявши унію, Русь нічого не втрачала, бо "в основі ворожого ставлення до унії лежав ментальний опір новизні, неприйняття нововведення, яке сприймається як замах на усталену, відтак – справедливу й добру спадщину" [6, 131].

Працюючи над "Палінодією", Захарія Копистенський намагався показати вплив Берестейської унії 1596 р. не лише на Українську Православну Церкву, а й на політичне та економічне життя українського суспільства. Незважаючи на фрагментарність викладу історії України, можна окреслити ситуацію, в якій опинились православні українці після унії. Автор "Палінодії" прагнув привернути увагу до проблем духовного і світського життя. Наступним етапом у дослідженні даної теми буде вивчення богословського аспекту наслідків Берестейської унії, оскільки після "Палінодії" письменники-полеміст оминали увагою суспільне життя, розкриваючи переважно богословсько-догматичні, суто церковні питання.

1.Воловников Д.В. Рим-Київ: історія одного апокрифа // Український історичний журнал. – 1995. - № 5.

2.Завитневич В. "Палинодія" Захаріи Копыстенскаго и ея место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. – Варшава, 1883.

3.Зема В.Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 2001. - № 5.

4.Копыстенскій З. Палинодія // Русская историческая библиотека. – Т. 4: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1878. – Кн.1.

5.Кревза Л. Оборона унії // Там же.

6.Яковенко Н. Нарис історії України із найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

С.І.Сташенко

РОЛЬ ЗЕМСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У перше десятиріччя XXI ст., як і сто років тому, в Україні гостро постає питання про визначення ролі місцевого самоврядування у формуванні громадянського суспільства, підвищенні потенціалу регіональної економіки, покращенні добробуту населення. Одним із важливих факторів, що безпосередньо впливає на стабільність роботи підприємств, життя та економічний добробут громадян, є пожежна безпека. Нині пожежна охорона визнана невід'ємною складовою національної безпеки України. Багаторічний досвід діяльності органів місцевого самоврядування в Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. та практика зарубіжних країн свідчить про важливу роль, яку можуть відігравати органи місцевого самоврядування у підтримці пожежної безпеки в державі. Це питання є особливо актуальним саме для України.

Незважаючи на вагомість в історії соціально-економічного розвитку українського суспільства, проблема пожежноъ справи не знайшла відповідного комплексного відображення ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Стосовно ж регіону Лівобережної України це питання розглядається вперше.

У статті автор ставив за мету на основі всебічного вивчення джерел проаналізувати рівень дослідження проблеми протипожежної діяльності земських установ Лівобережної України у пореформений період українською та зарубіжною історіографією. Отже, головними завданнями даної роботи є визначення ступеня дослідження протипожежної роботи земств, висвітлення основних етапів дослідження вказаної проблеми, виділення рис, притаманних кожному періоду історичного дослідження. Предметом публікації є роль земств у протипожежній безпеці Лівобережжя України, а об'єктом – стан наукового вивчення проблеми.

Історія пожежної справи була у колы інтересів творчої інтелігенції ще з кінця XIX ст. Можна умовно виділити три періоди дослідження вказаної проблематики: до першого належать праці дореволюційних авторів, що виходили друком з часу заснування земських установ і до їх ліквідації; до другого – роботи радянських вчених; до третього – сучасна історіографія.

Перший період репрезентують праці земських діячів, які намагалися обгрунтувати роль земств у соціально-економічному та громадсько-політичному житті країни. Тому їхні роботи мали загальнотеоретичний характер [1]. Значний обсяг статистичного і фактологічного матеріалу подано в узагальнюючих працях, випущених до ювілеїв земств. Серед цього масиву робіт слід відзначити чотиритомну монографію Б.Веселовського [2]. У ній автор детально проаналізував фінансово-економічну, господарську та культурно-освітню діяльність земств. У другому томі роботи звернено увагу на питання розвитку земського протипожежного страхування.

Вивчення питань історії пожежної охорони було започатковано у 90-х роках XIX ст. З одного боку, поштовхом у цьому процесі стало створення Імператорського російського пожежного товариства, діячі якого, досліджуючи практичні аспекти проблеми, торкалися й історичних моментів. З іншого, оскільки лише в 70-х рр. XIX ст. земства отримали право і можливість широко розгорнути протипожежну діяльність, перші підсумки цієї діяльності за 20-річний період піддаються аналізу саме в 90-і рр. XIX ст. Першим ґрунтовним дослідженням з окресленої проблематики стала монографія майбутнього редактора першого в імперії професійного часопису пожежників "Пожарный" О.Чехова [3]. Його праця започаткувала вивчення проблеми розвитку пожежної справи в Росії до 90-х рр. XIX ст. Він узагальнив законодавчу базу у сфері діяльності пожежної охорони, дослідив становлення і функціонування професійних пожежних частин у першій половині XIX ст., розглянув проблему організації допомоги погорільцям і водночас проаналізував протипожежну роботу земських установ.

Слід зазначити, що до середини XX ст. проблема розвитку пожежної справи на Лівобережній Україні не була предметом вивчення у науковій літературі. Здебільшого розглядалися питання функціонування пожежної охорони або в цілому в імперії [3; 4], і при цьому не приділялася увага вивченню цих питань у конкретних умовах Малоросійського краю, або ж, як у роботах Т.Турчиновича, Б.Токарського, О.Преса, В.Григор'єва, М.Денисьєвського, О.Кутузова [5], досліджувалися лише окремі практичні аспекти теми: функціонування та обладнання добровільних пожежних товариств, пожежна тактика, організація служби міських пожежних команд, протипожежне водопостачання тощо. До того ж ці проблеми вивчалися на фактичному матеріалі російських губерній і, природно, дослідники не ставили за мету всебічно дослідити ці питання в окремих регіонах імперії в цілому і на Лівобережній Україні зокрема. Зазначені публікації можна одночасно

кваліфікувати і як джерела, і як перший крок у наближенні до наукового вивчення проблеми.

Різні аспекти функціонування професійної пожежної охорони, формування добровільних пожежних організацій, законодавчого забезпечення пожежної справи в Російській імперії висвітлювалися в працях діячів Імператорського російського пожежного товариства (далі – ІРПТ) О.Львова, Ф.Ландезєна, О.Шереметьєва, М.Фесенка, П.Яворівського [6]. Щоправда, ці роботи мали загалом описовий характер і окреслені вище проблеми не піддавалися глибокому аналізу та системному розкриттю. Так, важливий матеріал стосовно питань організації добровільних пожежних підрозділів містять праці Ф.Ландезєна. Як один з організаторів ІРПТ, він зібрав чималу кількість фактографічних свідчень про становлення добровільних пожежних формувань в імперії.

Частково проблему організації пожежної справи на селі опрацьовано земськими діячами. Серед низки публікацій слід відзначити праці В.Скрипіцина, М.Лобановської, І.Урбанського, П.Хвицького, П.Зінов'єва [7]. Ці студії мали практичний характер і фактично були настановами з організації пожежної справи в сільській місцевості. Так, інструктор із протипожежних заходів Подільського земства І. Урбанський у своїй роботі висвітлив питання про функціонування добровільних пожежних дружин на селі. Втім, історичний аспект проблеми залишився не проаналізованим, оскільки публікація мала інші дослідницькі завдання.

Найбільш повно в науковій літературі пореформеного періоду було досліджене питання про причини поширення підпалів та організацію боротьби з ними. На особливу увагу заслуговують роботи В.Пуришкевича, О.Єрмолова, Д.Бородіна, А.Лохвицького [8]. Зокрема, значний фактологічний матеріал репрезентує дослідження Д.Бородіна, який проаналізував кримінальне законодавство Російської імперії щодо боротьби з підпалами та розглянув недоліки судочинства у веденні таких слідчих справ.

Підсумовуючи аналіз літератури другої половини XIX – початку XX ст., відзначимо, що в історіографії було висвітлено лише поодинокі аспекти окресленої нами проблеми. Здебільшого, проаналізовані праці розкривають специфіку історичного розвитку пожежної справи в імперії на прикладі російських губерній. Фактично неможливо виокремити матеріали, що стосуються губерній Лівобережної України. Водночас у літературі було визначено коло питань, актуальних для дослідження, які, однак глибоко не вивчалися. Одна з причин такої ситуації полягала в недоступності архівних матеріалів, що залишалися в державних архівах ще не оформленими, та у спрямованості історичної науки на більш загальні проблеми політичного, соціального, правового та економічного розвитку суспільства.

На жаль, і в наступний – радянський – період розвитку історичної науки окреслені питання виявилися малодослідженими [9]. Автори робіт, присвячених історії пожежної справи, здебільшого акцентували увагу на діяльності пожежної охорони за часів радянської влади. Крім того, окремі проблеми розглядалися упереджено й заідеологізовано. Так, тривалий час стосовно добровільних пожежних товариств домінував погляд одного з організаторів радянської пожежної охорони О.Картишева: "...добровольчество в цілому було агітаційною силою за самодержавний устрій, тому з організаціями, які мали таке минуле, пролетарським органам пожежної охорони було не по дорозі" [10]. Аналогічно ставилися і до земських товариств, які здійснювали протипожежне страхування. Зокрема, стосовно них ще в 1918 р. було заявлено, що вони – джерело фінансування білогвардійських банд.

Певний час через політичні мотиви, радянські історики не вважали об'єктом історичних досліджень. У 20–30-х рр. із цієї проблеми було опубліковано лише одну ґрунтовну працю Л.Шапіро [11]. На дослідженні позначився вплив складних часів культу особи, а отже, робота не була досконалою. До того ж невисвітленим залишалося питання про еволюцію пожежної справи на Лівобережній Україні.

У 40–50 рр. XX ст. не з'явилося жодного серйозного дослідження з окресленої проблеми. Автори робіт, присвячених аналізові діяльності земських установ, розглядали в основному питання підготовки земської реформи, історії земської медицини та освіти [12]. Зокрема, В.Гарміза у своїй роботі дав наукове обґрунтування соціально-економічних та політичних передумов земської реформи. Проаналізував різні урядові проекти щодо її проведення. Однак питання протипожежної діяльності земських установ дослідник оминув увагою.

Лише у зв'язку з відзначенням 50-річного ювілею радянської пожежної охорони, в 1960-х рр. вийшла низка праць, присвячених цій тематиці. Серед них слід виокремити найбільш повне видання, опубліковане авторським колективом під керівництвом М.А.Тарасова-Агалакова [13]. Ця робота містила значний фактологічний матеріал із питань гасіння пожеж у Росії XIX – початку XX ст., з історії розвитку пожежної техніки, служби і побуту в пожежних підрозділах тощо. На жаль, щодо протипожежної діяльності земств назване видання містить лише фрагментарну згадку [13, 85].

У цей же період побачила світ і перша праця з історії пожежної охорони, присвячена одному з регіонів України. Її автори, Г.Кучер та Л.Усатенко, ввели до наукового обігу певну кількість нового, в тому числі й архівного, матеріалу для з'ясування процесу розвитку пожежної охорони на Київщині [14].

У 70-і рр. XX ст. радянські дослідники зосереджували увагу на вивченні діяльності земської ліберальної інтелігенції, її участі у громадському русі [15].

Поштовхом до подальшого вивчення історії пожежної охорони стали події квітня 1986 р., пов'язані з ліквідацією аварії на Чорнобильській АЕС. Мужність та самопожертва вогнеборців урятували людство від техногенної катастрофи світових масштабів. Аналізуючи ці сторінки історії, деякі автори зупинялися й на генезі пожежної охорони України [16]. Заслуговує на увагу науковий доробок І.Глєбової й А.Семенюка [17]. Так, історичний нарис І.Глєбової присвячений розвитку пожежної охорони одного з регіонів Лівобережної України – Харківщини. Зазначена праця містить значну кількість документальних матеріалів мемуарного характеру та періодичних видань. Однак, авторка розглянула лише діяльність міських професійних пожежних підрозділів, а протипожежна робота земських установ залишилася поза її увагою.

У контексті досліджуваної проблеми неабиякий інтерес викликають науково-популярні видання, що виходили друком до ювілейних дат пожежної охорони в окремих областях. Зокрема, історії пожежної охорони Київщини присвячена робота ветеранів Добровільного пожежного товариства України Б.Островського та Л.Марченка "Огнеборцы", яка була опублікована до сторіччя київських пожежних добровольців [18]. Хоча робота не мала комплексного характеру, однак автори використали значну кількість опублікованих джерел та матеріалів періодики XIX – початку XX ст. Указана праця ґрунтувалася головним чином на дослідженні Г. Кучера та Л. Усатенка, проте, на відміну від інших студій, містила більш вагомий матеріал з історії київських пожежних добровольців.

Частково задекларованої проблематики стосуються статті, що публікувалися на сторінках часопису Міністерства внутрішніх справ Росії "Пожарное дело". Так, глибиною аналізу відзначається матеріал із проблем підготовки кадрів для пожежної охорони регіонів Росії, роз-

витку протипожежного земського страхування, становлення професійної пожежної охорони міститься в роботах А.Алієва, М.Максимова, В.Тіткова, В.Абрамова та Д.Тарасова [19].

Таким чином, у радянській історіографії протипожежна діяльність земств не виділяється як окремий, самостійний предмет дослідження, а розвиток земської пожежно-страхової справи розглядається в контексті історії професійної пожежної охорони, як правило, російських губерній та регіонів Правобережної України.

Сучасний період розвитку вітчизняної історичної науки характеризується посиленням інтересу до діяльності земських установ. Водночас зросла зацікавленість дослідників і до проблем історії пожежної охорони України. Цьому сприяло як проголошення незалежності та виокремлення пожежної охорони республіки в окремий структурний підрозділ МВС України, так і створення вищих навчальних закладів Державного департаменту пожежної безпеки – Академії пожежної безпеки, Львівського та Черкаського інститутів пожежної безпеки. І хоча праці на цю тематику, що з'явилися впродовж 1996–2003 рр., не вивчали проблему протипожежної діяльності земських установ на Лівобережній Україні, проте вони мають велике значення для аналізу загальних питань становища пожежних підрозділів України в другій половині XIX – на початку XX ст. [20].

Відносно розвитку пожежної охорони в Україні сучасну вітчизняну історичну літературу можна умовно поділити на чотири групи. До першої належать інфомаційно-рекламні видання, які поряд із висвітленням основних напрямків та сучасного стану пожежної охорони окремих областей містили й короткі відомості щодо історії пожежної охорони [21]. До другої – мемуари ветеранів пожежної охорони України, які, однак, характеризують розвиток протипожежної служби лише за часів радянської влади [22]. До третьої групи належать науково-популярні видання, розраховані на широке коло читачів [24]. Четверту групу становлять монографії, зокрема історичні нариси [20, 24].

Сучасна російська історіографія приділяє значну увагу дослідженню питань історичного розвитку пожежної охорони Росії. Окреме місце посідають дисертації С.Г.Аксьонова та І.Є.Романова [24]. Автори проаналізували історико-правові аспекти становлення протипожежної служби в Росії та розвиток протипожежного законодавства. Серед наукового доробку російських учених глибиною узагальнень відзначаються праці П.С. Савельєва, В.М. Виноградова, М.М. Щаблова, В.В. Ільїна [25]. Проте, вказані студії не містять аналізу проблем розвитку пожежної справи в Україні, а отже, й не можуть усунути прогалини стосовно цього питання в українській історіографії.

Таким чином, протипожежна діяльність земств Лівобережжя не знайшла належного комплексного висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, оскільки відзначалася фрагментарністю.

---

1. *Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земельных и общественных учреждений. – Т. 3. – СПб., 1869-1871.; Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. – Ч. 1. – СПб., 1864.*
2. *Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет его существования в 4 т. – СПб., 1911.*
3. *Чехов А.П. Исторический очерк пожарного дела в России. – СПб., 1892.*
4. *Томас К. К истории пожарного дела в России // Пожарное дело (Далі – ПД). – 1902. – № 18.; Бородин Д.Н. Пожарное дело в царствование дома Романовых. – СПб., 1913.*
5. *Турчинович Т.М. Устройство и содержание фабрик и заводов в связи с мерами к достижению пожарной безопасности // Записки Императорского Русского технического общества. – СПб., 1894. – Вып. 3; Пресс А.А. Общедоступное руководство для борьбы с огнем. – СПб., 1893; Григорьев В. Практическое руководство пожарного дела. – СПб., 1894; Денисьевский М. Противопожарные меры. – СПб., 1891; Кутузов А. Учреждение и оборудование добровольных пожарных обществ и дружин. – СПб., 1914.*
6. *Львов А.Д. Городские пожарные команды. Опыт руководства к их устройству и отправлению ими службы. – СПб., 1890; Ландезен Ф.Э. К вопросу о борьбе с пожарами в России. – СПб., 1912; Шереметьев А.Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. – СПб., 1892; Яворовский П.К. Роль земств в деле уменьшения сельской пожарности. – Тверь, 1910.*
7. *Скрипицин В. А. Пожары (свод трудов местных комитетов по 49 губерниям европейской России). – СПб., 1904; Лобановская М.П. Общедоступное руководство для борьбы с огнем в местностях, мало или совсем не обеспеченных правительственными средствами для означенной борьбы. – Житомир, 1894; Урбанский И.С. Значение общественных противопожарных организаций. – Винница, 1912; Зиновьев П. Наши сельские пожары. Наставления волостным старшинам, сельским старостам и всем грамотным крестьянам: как оберегаться от пожаров в селениях, лесах, степях и торфяниках и как их тушить. – СПб., 1877.*
8. *Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб., 1909; Ермолов А. Современная пожарная эпидемия в России. – СПб., 1910; Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – СПб., 1871.*
9. *Обухов Ф.В. Советская пожарная охрана. – М., 1979; Рябинин Б.С. Укротители огня. – Свердловск, 1979; Шувалов М.Г. Основы пожарного дела. – М., 1979.*
10. *Картышев А.Т. Наш взгляд на добровольцев // Пожарный. – 1924. – № 1.*
11. *Шапиро Л. Пожарная охрана в прошлом и настоящем. – М., 1938.*
12. *Гармиза В.В. Подготовка земской реформы. – М., 1957; Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953; Черныш М.И. Пермское земство в 1870-1880 гг.: Автореф. дис… канд. ист. наук. – М., 1959.*
13. *Голубев С.Г. и др. Пожарное дело в СССР. – М., 1968.*
14. *Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня: из истории пожарной охраны Киевщины. – К., 1969.*
15. *Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974.; Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. – М., 1977; Катренко А.М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в 70–80-х рр. XIX ст. // Вісник Київ. ун-ту. Серія: історія. – К., 1975. – Вип. 17.*
16. *Микеев А.К. Добровольная пожарная охрана. – М., 1987; Задворный В.И. Огонь ошибок не прощает. – К., 1989; Черненко А. Когда им было двадцать. Владимир Правик. – М., 1988.*
17. *Глебова И.Н. Испытание огнем: Очерк истории Харьковской пожарной охраны. – Х., 1991; Семенюк А.Й. Вогнеборці. – Луцьк, 1990.*
18. *Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. – К., 1996.*
19. *Алиев А. Первые российские // ПД. – 1991. – № 9; Максимов Н. Береженье лучше вороженья // ПД. – 1996. – № 5; Титков В. Особое противопожарное присутствие // ПД. – 1993. – № 9-10; Абрамов В., Тарасов Д. Земство и пожарно-страховое дело // ПД. – 1996. – № 2.*
20. *Нехаев В.С., Серцов М.А. Огнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. – Запорожье, 1997; Полтанов О.І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини: (1841 – 1997). – Дніпропетровськ, 1998; Попович С. Пожежна охорона Львівщини (1772 – 1939). - Львів, 1999; Сумцов А.С. В борьбе с огнем: Записки харьковского пожарного. – Х., 1998; Ястремський М.М., Говорущак М.Г., Чекін М.Б. Одвічний поклик вогнеборців: Літопис пожежної охорони Подільського краю. – Вінниця, 2002.*
21. *Пожежна охорона Прикарпаття: Інформаційно-рекламне видання. – Івано-Франківськ, 2000.*
22. *Смирнов Г.В. Историческая хроника пожарной охра-*

ны Луганска. – Луганск, 1996.
23. Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
24. Аксенов С.Г. Становление и развитие государственной противопожарной службы в России XV – XIX веках: (историко-правовые аспекты): Автореф. дис… канд. юрид. наук. – М., 1996; Романов И.Е. Государственно-правовая деятельность по обеспечению пожарной безопасности в Российской империи в пореформенный период: (историко-правовые аспекты): Автореф. дис… канд. юрид. наук. – СПб., 1996.
25. Савельев П.С. Пожарные добровольцы России. – М., 1992; Виноградов В.Н., Щаблов Н.Н. Рыцари огня. – СПб., 1997; Щаблов Н.Н., Виноградов В.Н. Дар Прометея. – СПб., 1997; Ильин В.В., Мешалкин Е.А. История пожарной охраны России. – М., 2003.

Надійшла до редакції 19.11.2003 р.

Ю.П. Присяжнюк

"НАРИСИ ПО ІСТОРІЇ СЕЛА КОЛОДИСТОГО, ТАЛЬНІВСЬКОГО РАЙОНУ, ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ" Ю.Г.ПОЛІЩУКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. (антропологічний підхід)

Відомо, що історичний текст не лише репрезентує фактографічну характеристику своєї епохи, а й має здатність певною мірою відображати її духовну атмосферу. Доречно згадати наукову спадщину відомого історика-теоретика О.С. Лаппо-Данилевського (1863-1919), який одним із перших звернув увагу на двозначність історичного джерела як "продукту людської психіки". Відомий методолог вбачав у історичному джерелі, по-перше, віддзеркалення духовного життя людей конкретного історичного періоду, по-друге, фіксацію в ньому всього розмаїття минувшини через посередництво психіки ("неповторний світ духовних образів") автора [1, 128].

Дослідники тривалий час не звертали належної уваги на ці особливості. Вперше достатньо глибоко й переконливо це зробили французькі фахівці М. Блок (1886-1944) і Л. Февр (1878-1956). У межах започаткованої ними наприкінці 1920-х років інноваційної історичної теорії, названої пізніше "доктриною "Анналів", вони плідно попрацювали над формуванням наукових підходів до дослідження картин світу в уяві людей минулого. Більшість розвідок в окресленому аспекті здійснено у середині – другій половині XX ст. і присвячено середньовіччю. Саме медієвістика традиційно залишалася до того часу найменш науково осмисленим періодом всесвітньої історії, а тому найбільш привабливою для таких студій [2].

Ученим-медієвістам, що плідно працювали над проблемами "відсталості", "реакційності", "засилля клерикалізму", довелося зіткнутися з таким явищем, як фольклорна (народна) культура. З'ясувалося, що вона суттєво відрізняється від культури елітної, ученої. Спроби аналізу рівня культурного розвитку середньовічного суспільства "знизу" і водночас "зсередини" засвідчили відносність попередніх наукових тверджень про нього. Внутрішній світ пересічного сільського мешканця часів Карла Великого, Томи Аквінського постав не таким простим та наївним, як вважалося раніше. В той же час, більшість населення Західної Європи XIV-XVI ст., як з'ясувалося, навіть не здогадувалося, що жило в епоху Відродження.

Сьогодні ще рано говорити про написання цілісної, завершеної історії середньовічного суспільства на основі антропологічної методології. Проте початок цих студій був настільки вдалим, що зумовив потребу замислитися над психологічною матрицею традицій, мови, способу життя людей наступних епох. Зацікавившись історією ментальностей, фахівці стали помічати вади соціологізму, що надмірно домінував в історичній науці середини XX ст., а також недоліки не завжди доцільної "елітності" у підходах до висвітлення цієї проблематики. Дослідження фольклорної культури, у тому числі колективної свідомості, притаманної більшості населення (нації, соціальній верстві, регіонально відокремленій групі), стало актуальним і для української історіографії.

Професійне усвідомлення доцільності вивчати картини світу людей попередніх епох прийшло до українських фахівців не відразу [3]. Після тривалої епохи табу, спричиненої пануванням офіційної методологічної доктрини (марксистсько-ленінського вчення), настав час теоретичної невпевненості. Сприятливі для вільного вибору методологічного інструментарію умови 1990-х років виявилися важким випробуванням для українських істориків. Відсутність звичної універсальної методології почав компенсуватися підпорядкуванням теоретичних концепцій політичним інтересам, на цей раз, щоправда, державним. Не сумніваючись у потребі зміцнення державницьких прагнень українського народу відповідною ідеологією, зазначимо таке: щоб наблизитися до адекватного тлумачення ментальності людей минулого, вітчизняним фахівцям необхідно продовжувати болісний процес вивільнення своїх наукових студій від "міцних обіймів" політичної й ідеологічної заангажованості.

На нашу думку, актуальність проблеми не потребує доведення. В останні роки ментальна тематика в українських істориків була, як кажуть, "на слуху". Однак тривала відсутність у цій царині грунтовних досліджень посилила її популярність, ймовірність невиправдано спрощеного трактування, вульгаризації цього вкрай важливого для осмислення саме української минувшини аспекту суспільного буття.

Мета нашої розвідки полягає в з'ясуванні можливостей використання рукописних творів-спогадів селян (сільських мешканців) XX ст. як історичних джерел. Матеріалом дослідження обрано "Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області", які належать Юхиму Гордійовичу Поліщуку.

Перше, що привертає увагу при ознайомленні з нарисом Ю.Г.Поліщука, це переконлива відповідь скептикам стосовно джерельного забезпечення студій з історії ментальності, зокрема селянської. Текст обсягом понад 2 друковані аркуші, не лише інформує про ті чи інші ментально-світоглядні риси мешканців українського села XIX – першої половини XX ст. (у даному випадку села Колодистого та округи), а й свідчить про деякі характерологічні ознаки самого автора – репрезентанта своєї епохи, порівняно з роботою, яку, докопуючись до світогляду людей середньовіччя, здійснюють медієвісти, ступенів дешифрування тексту тут значно менше. Певною мірою працю дослідника полегшує відвертість Ю.Г. Поліщука.

"Нариси по історії села Колодистого…" не створюють цілісної картини історичної еволюції цього типового населеного пункту Наддніпрянської України. Багато сторін життєдіяльності його мешканців залишилося поза увагою автора. Однак для дослідника соцієтальної психіки, психокультури, зібраний матеріал значною мірою унікальний.

Перспективною, зокрема, постає рефлексія мотивуючої взаємодії ментальності з соціальним середовищем та політичним життям. Обравши за основу аналізу психологічний аспект, синхронно залучивши подібні та альтернативні джерела, ми з'ясували, що є нагода "прочитати" результат різноманітних впливів суспільної практики на свідомість, духовність, латентні імперативи пересічних представників українського сільського люду. Історико-

джерельна цінність "Нарисів" полягає в тому, що за "індивідуальними вчинками" помітною стає колективна свідомість, постійно відчувається її суттєвий вплив на життєві орієнтири мешканців села. Відтак і трактування історії окресленого періоду, в тому числі причин, характеру масових явищ та знакових подій, що його наповнювали, може розраховувати на порівняно вищий ступінь об'єктивізації.

Безперечно, окремі факти та припущення Ю.Г.Поліщука (де йдеться про спогади старих людей) потребують уточнення. Аналізуючи, скажімо, вплив природного чинника на формування картини світу корінних мешканців Катеринопільської волості, не варто, на нашу думку, безапеляційно довіряти, а тим більше уніфіковано використовувати твердження автора про "дикість та непривабливість" цього регіону для поселення в середині XIX ст.

Враховуючи виявлені аспекти колективного свідомого та підсвідомого, притаманні декільком поколінням мешканців Колодистого, окреслимо коло проблем, що є нині перспективними для наукових пошуків. Свідчення Ю.Г.Поліщука насамперед спонукають, а почасти й уможливлюють вивчення широкого спектру соціальної поведінки ("масових процесів") селян-автохтонів Середнього Подніпров'я, а саме: ставлення до природного середовища (землі, лісу), історично сформовані пріоритети соціально статусу людини, своєрідність розуміння праці та відпочинку, форми та межі політичної самореалізації, імперативи співвідношення звичаєвого та правового регулювання суспільними процесами на селі. Безперечно, це лише загальні контури соціально-психологічного буття і "шукати" в них відтінки ментальності надто важко, оскільки потрібна деталізація. Фрагментарно вона простежується в тексті. Так, пріоритети соціального статусу населення округи охоплюють цілу низку ментально містких соціальних підструктур – самобутнє ставлення до різних розрядів сільських мешканців ("хазяїв", малоземельних дворян, "голоти"), традиційно упереджені стосунки між колишніми казенними селянами та панщинниками, параметри і відповідне оцінювання людських чеснот.

Ознайомлюючись з фрагментами тексту (як-от: "В селі була велика жадоба до землі, а тому ліси без жалю знищували не задумуючись…", "Суперечки велися більше на політичні теми, але вимоги про розподіл поміщицьких земель були одноголосні"), ще раз переконуємося в пріоритетності ґрунтів у селянській ієрархії цінностей. Детальніше зупинимося на аспекті "землеробської" характерології українських хліборобів: на впливі ментальної ієрархії цінностей селян на їхню соціальну еволюцію в умовах становлення модерністського (комуністичного) суспільства.

Принагідно зауважимо, що ця сторона селянської історії раніше "губилася" дослідниками, які, зазвичай, віддавали перевагу аналізові законодавчої бази чи здебільшого робив акцент на статистиці, попередньо наділивши її властивостями "найпереконливіших доказів". Водночас ігнорувався той беззаперечний факт, що класова політика радянської влади стосовно селянства була надто примітивною і загалом (особливо щодо рівня добробуту на селі) неефективною. Спогади Ю.Г.Поліщука свідчать, що на початку 1920-х років вона не враховувала низки притаманних українським хліборобам традицій, існування котрих було зумовлене їхньою етнонаціональною психологією та відповідною історичною практикою. Тоді ж не спрацював, як з'ясовується при ознайомленні з текстом, і принцип соціальної справедливості (а ним так подобалося пишатися більшовикам): "відібрали землю тільки в деяких беззахисних вдів, сиріт…". Новоявлених можновладців, нарешті, мало турбувала та обставина, що люмпенізована частина сільських мешканців взагалі "не знайшла потреби за неї боротися". Таким чином, спостерігається спочатку цілковите нехтування радянським режимом української землеробської вдачі ("земля, яка належала заможним, так за ними і осталась, дякуючи сватові, братові, а то просто за хабарі"), а згодом брутальне насилля над її суб'єктами ("якби розділ землі було проведено правильно, то тоді нікого було б розкуркулювати").

Заслуговує на увагу низка соціально-психологічних моментів, що в історико-наукових текстах найчастіше окреслюються, як такі, що стосуються сфери поширення традиційного світогляду. У центрі нашої уваги постає ментальне співвідношення між "бажаним" (селянським суспільним ідеалом), з одного боку, та владою – з іншого. Імперативність різноспрямованості хліборобського серця щодо обох цих світоглядних вартостей не викликає сумніву. Причому владі в соцієтальних уявленнях відводилася другорядна і, варто уточнити, специфічна роль. Влада мала право на існування, однак її основна функція трактувалася (частіше на підсвідомому рівні) незмінно і, лише на перший погляд, наївно – забезпечити "бажане". Перебуваючи в режимі очікування "бажаного", хліборобська людність майже завжди його не отримувала. При цьому влада традиційно перебувала за межами селянського світу, можливостей та ідеалу як такого. Ймовірно тому, що в такому випадку хліборобам було легше її ідеалізувати, а при потребі – ненавидіти, критикувати, ганьбити.

Відтак на початку – у першій половині XX ст. доля українського селянства у політичній сфері фактично залишалася відданою стихії. Протистояти панівному комуністичному режимові селяни не могли. І проблема тут не тільки в низькій політичній культурі сільських мешканців, адже відсутньою була конструктивна альтернатива самій державній владі, її діям. Спроби самотужки вирішити назрілі питання рідко приносили очікуваний результат. Саме ж "бажане" здебільшого не вписувалося в тенденції епохи, оскільки, зазвичай, існувало як віртуальна реальність.

Отже, хоч Ю.Г.Поліщук не був, за його висловом, професійним ученим ("…я не історик і не журналіст"), його спогади нині не аматорським витвором, позбавленим будь-якого наукового сенсу. Зважаючи на хронологічні межі, які охоплюють "Нариси", доробок дослідника – одне із важливих джерел всебічного вивчення української, перш за все аграрної історії модерністської (в тому числі комуністичної) доби. Такі пам'ятки суттєво доповнюють комплекс відомих та доступних джерел із цієї проблематики. Немає ніякого сумніву, що згодом їх значущість у дослідженні "соціальної історії культури" (антропологічної історії) буде зростати. Висловимо припущення, що, нав'язавши заочний діалог з мешканцями декількох поколінь села Колодистого та округи, а синхронно і з селянами решти регіонів тогочасної України, можна буде очима сучасників краще (об'єктивніше) вивчити історичну дійсність XIX – першої половини XX ст. і, зрештою, відмовитися від багатьох спрощених (стереотипних) та хибних тверджень, які дотепер панують на сторінках наукових видань, у навчально-методичній літературі. За радянських часів в Україні було написано чимало аналогічних нарисів. Завдання сучасних етнографів та краєзнавців полягає у тому, щоб виявити такі джерела і залучити їх до наукового обігу. Автор сподівається, що спогади Ю.Г. Поліщука, як і документи особливого походження (мемуари, щоденники, листи, автобіографії) інших сільських істориків-аматорів, публікуватимуться частіше.

---

1. Малинов А.В., Погодин С.Н. Александр Лаппо-Данилевский: историк и философ. – СПб., 2001.

2. Певний внесок у відродження традицій та спадщини медієвістики, започаткованої в Україні іменами І. Лучицького, М. Грушевського, М. Кордуби, Д. Похилевича та ін., роблять сучасні фахівці. Див.: Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2000.

3. Ададуров В. Нові "території" історії: проблема синтезу соціальних наук у творчості третього покоління школи

Анналів" (на прикладі еволюції концептуальних поглядів Емманюеля Лє Руа Лядюрі) // Вісник Львівського університету. – Вип. 35-36. Серія історична. – 2000. У 1990-х роках помітний доробок до розробки теоретичних основ дослідження історії ментальностей на пострадянському науковому просторі належить історикам Російської Федерації. В першу чергу варто виділити праці А.Я. Гуревича і Ю.Л. Безсмертного. Докладніше див. матеріали конференції: Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". – М., 1993; Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции, Москва, 14-15 июня 1994 г. / Редкол. В.П. Данилов, Л.В. Милов и др. – М., 1996; Ментальность россиян (Специфика сознания больших групп населения России) / Под ред. И.Г. Дубова. – М., 1997; Менталитет: региональная специфика модернизационных процессов и проблемы выхода из духовного криза. Материалы международного научного симпозиума, 8-10 апреля 1999 г. / Под ред. А.Л. Елисеева. – Орёл, 1999.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

С.Ю.Обрусна

М.П.СТАРИЦЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК СЕЛЯНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ XVII – 30-х рр. XIX ст.

М.П.Старицький – феноменальна постать у національній культурі другої половини XIX ст. Сучасному пересічному громадянинові він відомий насамперед як видатний драматург і організатор театральної справи в Україні. Однак, дослідження творчого доробку письменника, зокрема його історичної прози, дає підстави стверджувати, що драматургійна діяльність М.П.Старицького – це лише один аспект багатогранного і значною мірою ще не поціновано таланту.

На наш погляд, про М.Старицького можна говорити не лише як про популяризатора історії, а як і її дослідника. По-перше, він звертався чи не до найскладніших періодів вітчизняної історії. По-друге, акцентував увагу як на масштабних епохальних подіях, так і на конкретних фактах і обставинах, усвідомлюючи їх значущість. Про це свідчать і матеріали архіву письменника, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім.Т.Шевченка НАН України (Ф.15). На жаль, ці джерела були недоступні, а тому залишились маловивченими. Незважаючи на значну кількість історіографічного матеріалу, присвяченого М.Старицькому, його дослідницька діяльність, історичні погляди не дістали комплексного і системного вивчення.

Тому об'єктом нашої статті є М.Старицький як історик, а предметом – його історичні погляди, дослідницька діяльність, зокрема вивчення ним селянських визвольних рухів середини XVII - 30-х років XIX ст. в Україні.

Як свідчить аналіз творчої спадщини М.Старицького, пильну увагу діяч приділяв проблемам селянської історії. Його, як і всю патріотично налаштовану інтелігенцію II половини XIX століття, цікавила участь селянства в національно-визвольній боротьбі кінця XVI – 30-х років XVII століття, роль і місце селян у Національно-визвольній революції середини XVII століття, доля селян під владою Російської імперії.

Хоча окремого твору, що характеризує козацько-селянський рух кінця XVI – початку XVII ст. у творчій спадщині М.Старицького немає, але він часто звертається до цих подій в інших романах, зокрема у романі „Перед бурей" [1].

Якщо про козацько-селянські виступи кінця XVI – початку XVII ст. М.Старицький згадує певною мірою побіжно, то роль та місце українського селянства у Національно-визвольній революції середини XVII ст. досліджено ним грунтовно. Так, аналізуючи причини революції у романі "Перед бурей", М.Старицький, оперуючи результатами досліджень українських істориків, джерельними матеріалами, детально розкрив соціально-економічне становище українських селян під владою Речі Посполитої [1, 28-31].

Письменник переконливо доводить, що основну масу українського населення у складі Речі Посполитої становило селянство. Незважаючи на це, воно не мало власної землі, а лише користувалося окремими земельними ділянками, за яких відбувало панщину, платило данину та інші чинші. Селянство не було однорідним, а складалося із 3-х основних груп: нечисленної заможної верхівки, значної кількості господарств з дрібними наділами і безземельних селян. Кількість повинностей селян постійно зростала, особливо вона збільшилася після того, як шляхта перейшла на фільваркову систему господарювання. Згідно з твердженням письменника, серед позаекономічних форм примусу домінувала панщина, яка у 40-х рр. XVII ст. досягла 5-6 днів на тиждень. Феодальні форми залежності на Наддніпрянщині, порівняно з іншими регіонами України, були легшими. Тому і будь-які нові феодальні повинності викликали тут особливий протест [1, 206-207].

Про досконале володіння історичним матеріалом свідчить і той факт, що М.Старицький детально розкрив таку форму експлуатації, як поміщицька оренда. Її сутність полягала в тому, що пан заявляв про своє право на монополію окремих видів виробництва і віддавав їх в оренду за гроші. Орендар мав право організовувати їх за власним розсудом, встановлювати власні ціни, повинності. Тому становище селян на таких землях було особливо важким. М.Старицький-дослідник детально з'ясовує не лише всі форми експлуатації селян, а й інші покарання, яких вони зазнавали [1, 208-209].

У романі-трилогії підтверджується думка, яку висловлювала більшість істориків, про те, що напередодні Національно-визвольної революції становище селян надзвичайно погіршилося через надмірну експлуатацію з боку шляхти.

Як дослідник селянства, М.Старицький заявив про себе, залучившись до наукової дискусії з приводу „золотого спокою". Він аргументовано доводив опонентам, що селяни у 1638-1647 роках були далекі від „спокою", змінилася тільки форма опору. На його думку, найпоширенішою формою протесту стали масові втечі. Доведені до відчаю гнітом пана чи орендаря, селяни залишали обжиті місця і шукали собі кращої долі. Селяни-втікачі знаходили захист або притулок у так званих слободах або волях, на Січі. Утворювались нові села, хутори. Їх мешканці на тривалий час звільнялись від податків [1, 210].

Об'єктивно відображаючи перебіг бойових дій Національно-визвольної революції II половини XVII ст., створюючи високохудожні описи битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовим, Берестечком, Жванцем, відтворюючи їх топографію, хронологію, військове спорядження, письменник не забуває і про роль селянського фактора у військових перемогах. Він справедливо відзначає, що армію Б.Хмельницького постійно поповнювали численні селянські загони, матеріально підтримували найширші верстви населення. Слушними є думки М.Старицького з приводу того, що союз козацтва і селянства став запорукою перемог повсталих над шляхтою. Потрібно відзначити, що історичні погляди митця були об'єктивно-науковими. Так, наприклад, М.Старицький не ідеалізував селянство, розкриваючи його стихійність, яка носила й негативний характер [2].

Хронологічно художні студії М.Старицького з історії України продовжили романи "Молодость Мазепы", "Руина". Порушуючи і в наш час актуальні питання державності України, її відносин з Московським царством та Туреччиною, діяльності І.Мазепи як державного діяча,

М.Старицький звертається до історіософських проблем гармонізації людини з природою рідного краю, спілкування зі світом "природної людини". Дослідник переконаний, що родове, родоначальне світло козацького хутора, селянського середовища, втілене в традиційних українських образах, відіграло позитивну вагому роль в долі гетьмана І.Мазепи і може відіграти позитивну роль в долі України [3].

Якщо дилогія "Молодость Мазепи", " Руина" – це роздуми над пошуком шляхів України до утвердження державності, то наступний історичний роман письменника "Останні орли" художньо відобразив шлях народного повстання та помсти. М. Старицьким порушено проблеми, які пізніше цікавили не тільки істориків, а і філософів, психологів, політологів - феномену народного повстання, насильства і покори, зневіри і надії, страждання і протесту як шляхів і методів боротьби зі злом [4].

У ІІ половині XIX століття точилися гострі наукові дискусії з приводу характеру, рушійних сил, мети Коліївщини. Судження істориків різнилися діаметральною протилежністю. Не стояв осторонь цих проблем і М.Старицький. Він зумів, залучивши широке коло джерел, аргументовано спростувати погляди на Коліївщину А.Скальковського та П. Куліша. Попри все, М.Старицький – об'єктивний дослідник. Він не ідеалізував Коліївщину, не допускав фактологічних неточностей.

Останнім широкомасштабним історичним твором М.Старицького більшість вчених вважає роман „Разбойник Кармелюк". Це ще одна спроба автора дослідити соціально-економічне становище українського селянства у 30-х роках XIX століття, з'ясувати рівень соціальної активності селянських мас, їх ментальність. М.П.Старицький-історик доводить, що У.Кармелюк – не розбійник, не бандит, а виразник інтересів народу. Відтворюючи історичну правду, письменник звертає увагу на обставини, які зумовили антифеодальний рух на Поділлі, висвітлює його рушійні сили, тощо [5].

Отже, є підстави твердити, що М.Старицький не просто інтерпретатор історії, а дослідник актуальних її питань, зокрема, аграрної проблематики. Розпочинаючи написання творів на історичну тематику, М.Старицький першочерговим завданням вважав відтворення колориту епохи. Тому в історичних романах відповідно до зображуваної доби змальовано звичаї, традиції, особливості побуту українського селянства, що може стати предметом подальших наукових студій.

1.Старицкий М.П. Перед бурей. - К., 1964.
2.Старицький М.П. Буря. - К., 1964.
3.Старицкий М.П. Молодость Мазепы. Руина. - К., 1997.
4.Старицький М.П. Останні орли. - К., 1968.
5.Старицкий М.П. Разбойник Кармелюк. - К., 1988.

Надійшла до редакції 25.04.2003 р.

О.З.Медалієва

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р. ЧЛЕНАМИ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ В КІНЦІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX ст.

Помітним явищем у науковому житті Наддніпрянської України другої половини XIX ст. стала поява офіційних історичних (в широкому значенні цього слова – краєзнавчих, церковно-археологічних, історико-філологічних) товариств. Важливу роль відіграло Історичне товариство Нестора-літописця, яке було створене у 1872 р. істориками Києва і функціонувало при університеті св. Володимира. На засіданнях товариства обговорювали дослідження, які стосувалися проблем давньої історії України, зокрема походження та історичного розвитку Русі, соціально-економічних відносин феодальної доби, історії українського козацтва, національної революції середини XVII ст., Коліївщини, вітчизняної війни 1812 р., повстання декабристів, історії вітчизняної науки і культури XIX - початку XX ст. тощо. Результатом їхньої наполегливої роботи стали численні наукові праці, присвячені багатьом проблемам історії України.

Члени історичного товариства виявляли інтерес і до проблематики аграрних відносин, що було зумовлено актуальністю цього питання. Дослідники, аналізуючи різні групи господарств України, у своїх працях критикували кріпосну систему, її пережитки, віддавали перевагу господарствам фермерського типу, вважали прогресивним перехід на цей тип господарювання шляхом реформ всього селянства країни. В працях Д. Багалія [1], М. Грушевського [2], О. Лазаревського [3], І. Лучицького [4] та інших детально проаналізовано форми землеволодіння та землекористування, співвідношення різних форм ренти, специфічні риси розвитку сільського господарства України в XVII - XIX ст. Своїми науковими студіями вони намагалися викликати суспільний інтерес до регіональних історичних розвідок, об'єднати діячів науки та викладачів різних навчальних закладів з вивчення вітчизняної історії.

Діяльність ІТНЛ була висвітлена у наукових роботах М. Колесника [5; 6; 7; 8; 9; 10], В. Ульяновського [11], Л. Губицького [12], З. Зайцевої [13], В. Масненка [14]. Однак, увага цих авторів була зосереджена, як правило, навколо питань історіографії діяльності товариства, передумов створення наукового об'єднання, аналізу уставів, складу, археографічної та краєзнавчої роботи, вивчення проблем московської держави членами ІТНЛ. Невисвітленим залишилося питання про дослідження товариством проблем історії селянської реформи 1861 р. Тому, автор статті предметом розгляду даного дослідження обрав вивчення членами ІТНЛ аграрної історії, а об'єктом – студії ІТНЛ реформи 1861 р.

У 1901 р. відбулося відзначення 40-річчя ліквідації в Російській імперії кріпосного права. Члени Історичного товариства Нестора-літописця на засіданні 11 березня 1901 р., заслухавши і обговоривши доповідь почесного члена товариства О. Лазаревського про необхідність систематизації даних періоду проведення селянської реформи 1861 р., вирішили розпочати роботу із збирання матеріалу, у першу чергу того, який стосувався її підготовчого етапу. Дослідження планували провести у п'яти губерніях, які входили до складу Київського навчального округу: Чернігівській, Полтавській, Київській, Волинській та Подільській. Збирання матеріалів повинно було здійснюватися у відповідності до розробленого плану, який передбачав наступну систематизацію документів: до першої категорії належали „материалы официальные, которые находятся, - или, по крайней мере, должны находиться – в тех местных правительственных учреждениях, на которые было возложено *приведение в действие* (курсив наш – О.М.) положений 19 февраля 1861 года" [15, 44], до другої – матеріали „местных правительственных учреждений, на которые была возложена как бы *подготовительная работа* (курсив наш – О.М.) к сим «положениям»" [15, 44]. Фактично, члени ІТНЛ повинні були зібрати матеріали губернських комітетів, які діяли у 1858 - 1859 рр., справи мирових посередників за перші роки їх діяльності – 1891-1863 рр. – та справи повітових мирових з'їздів і губернських присутствій.

За десять років роботи члени товариства виявили, опрацювали та проаналізували велику кількість історичного матеріалу, який стосувався історії реформ, що

знайшло своє відображення в ґрунтовних роботах М. Василенка [16; 17], О. Жиліна [18], Г. Афанас'єва [19], М. Довнар-Запольського [20] та ін. Особливу їх цінність складає фактологічне наповнення.

Розглянувши вищезазначені роботи істориків - членів ІТНЛ, ми здійснили спробу узагальнити і систематизувати їх погляди на проблеми підготовки та проведення реформи. На думку науковців, проблема звільнення селян від кріпосної залежності стала історично значущою ще задовго до 1861 р. Початковим моментом у підготовчій роботі реформи вони визнавали промову імператора Олександра II у березні 1856 р., в якій він, зокрема, сказав: „Лучше отменить крепостное право сверху, нежели дожидаться того времени, когда оно само собою начнет отменяться снизу" [21, 45]. Члени історичного товариства наголошували та тому, що обговорення та спроби вирішення селянського питання відбувалися у різних урядових комітетах та комісіях, головним чином, секретних. Серед багатьох вони виділяли „Особый Комитет для рассмотрения постановлений и предложений о крепостном состоянии" та „Редакционную Комиссию" на чолі з графом Я. Ростовцевим, а після його смерті – графом В. Паніним. Окрім цього, члени історичного товариства визнавали активну участь дворянства у розгляді селянської проблеми. Свої переконання вони аргументували, зокрема, виданням 20 листопада 1857 р. Височайшого рескрипту на ім'я генерал - губернатора Литовських губерній Назімова, в якому, серед іншого, дозволялося „дворянству образовывать особые комитеты для обсуждения вопроса об улучшении быта крестьян и были указаны общие положения, которых при этом следовало держаться" [21, 45]. Таким чином, члени історичного товариства відстоювали думку про те, що народні маси, зокрема селянство, практично не впливали на законотворчу політику уряду в період скасування кріпацтва.

Механізм впровадження основних принципів „Положення" та „Маніфесту", на їх думку, здійснювався наступним чином: спочатку зміст документів був прочитаний у церквах, далі відбулося створення в губернських містах „по крестьянским делам присутствий", організація по селах та волостях спеціальних громад, на зібранні яких обиралися сільські та волосні урядники, і , нарешті, обрання із місцевих дворян мирових посередників. Отже, найбільш суттєвими моментами в історії звільнення селян члени ІТНЛ вважали діяльність губернських комітетів та мирових посередників, а також координуючу роботу губернських присутствій та мирових з'їздів над працею посередників [21, 46-47]. Вони визнавали той факт, що діяльність губернських комітетів не мала практичних результатів, а контроль з боку мирових з'їздів був незначним. Сам факт існування подібних установ історики вважали значущим, оскільки він свідчив про „отношение помещиков к вопросу об уничтожении крепостной зависимости" [21, 47]. Члени історичного товариства були переконані, що реалізація закону від 19 лютого була повністю покладена на плечі посередників. ІТНЛ визначило, що членами губернських комітетів та мировими посередниками у Київській, Волинській та Подільській губерніях (Південно-Західний край), з огляду на історичні реалії, „явились исключительно лица польской национальности". Саме цих людей вони називали особами першого скликання. Після подій 1863 р. їх діяльність була припинена, а „вместо этих посредников были назначены новые посредники, на обязанности которых, в составе съездов, по закону 30 июля 1863 года, была возложена поверка всех действий уже произведенных мировыми посредниками первого призыва" [21, 49]. Отже, історики зафіксували і територіальні особливості проведення реформи, зокрема, виділили на території Південно-Західного краю дві фази її проведення.

Сутність здійснення реформи, на думку членів історичного товариства, полягала у виробленні та впровадженні у кожне господарство окремих уставних грамот. Цими документами були визначені юридичні майнові права селян, а також їх стосунки із поміщиками майже до викупу зазначеної в документі земельної ділянки. За прогнозами уряду, всі уставні грамоти повинні були бути підписаними до 19 лютого 1863 року. Науковці володіли фактами правопорушень з боку мирових посередників, що давало їм можливість говорити про правову незахищеність селянства. Вітаючи акт скасування кріпацтва історики, зокрема М.Ясинський, наголошували на тому, що з його виходом природно повинна була ліквідуватися головна причина масових та періодичних селянських повстань. Однак, як засвідчили історичні документи, процес реформування не обійшовся без „болезненных явлений, выразившихся в других крестьянских волнениях и беспорядков во многих местах России в течении первых двух годов после объявления воли" [22, 2]. Такі селянські виступи досліджував М. Ясинський [23] ще у 90-х роках XIX ст.

Отже, члени Історичного товариства Нестора-літописця наприкінці XIX – на початку XX ст. звернули увагу на історію звільнення селян від кріпосної залежності, зокрема, їм належить помітний внесок у дослідження історії селянської реформи 1861 р. Така робота була необхідною, оскільки на той час члени інших історичних товариств Наддніпрянської України не вивчали окресленої проблематики. Праці членів історичного товариства становлять наукову цінність, розширюють і доповнюють наявний історичний матеріал, а тому, заслуговують на особливу увагу з боку дослідників. У подальшому варто звернути увагу на роботи членів ІТНЛ з проблем соціально-економічного розвитку пореформеного селянства.

---

1. *Багалей Д.И. О займанщине в Левобережной Украине в XVII и XVIII вв. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі - ЧИОНЛ). - К., 1888. - Кн. 2. - Отд. I.*
2. *Грушевский М.С. О некоторых формах шляхетского землевладения в Юго-Западной Руси // ЧИОНЛ. - К., 1895. - Кн. 9. - Отд. I.*
3. *Лазаревский А.М. Акты по истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. - К., 1890. - Кн. 4. - Отд. III.*
4. *Лучицкий И.В. О сябринном землевладении // ЧИОНЛ. - К., 1889. – Кн. 3. - Отд. I.*
5. *„Чтения в историческом обществе Нестора-летописца" (1879-1814): Бібліографічний довідник / Упор. М.Колесник. - К., 1989.*
6. *Колесник М.П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 8. – Днепропетровск, 1990.*
7. *Колесник М.П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872-1931. (Историографический очерк): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - К.,1990.*
8. *Колесник М.П. Історичне товариство Нестор-літописця – основні етапи й напрями діяльності (1872-1931 рр.) // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1989. - № 9.*
9. *Колесник М.П. Історичне товариство Нестор-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // УІЖ. – 1995. - № 5.*
10. *Колесник М.П. Історія Чернігівщини пізнофеодальної доби у науковій спадщині історичного товариства Нестора-літописця // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988.*
11. *Ульяновський В. Невидані 25-й том і покажчик „Чте-*

ний в историческом обществе Нестора-летописца" // Записки НТШ. – Л., 1991. - Т. ССХХІІ.
12.Губицький Л. Вивчення проблем Московської держави членами історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка. - Дрогобич, 2001. - Вип.8.
13.Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX ст. – початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи. Зб. наук. праць. - Вип. 1. - К.-Чернівці, 1997.
14.Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). - К.; Черкаси, 2001.
15.Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа // ЧИОНЛ. - К., 1901. - Кн. 15. - Вып. II. - Отд. V.
16.Василенко Н.П. Первые шаги по введению положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии // ЧИОНЛ. - К., 1901. - Кн. 15. - Вып. II. - Отд. I.
17.Василенко Н.П. К истории реформы 19-го февраля 1861 года в Черниговской и Полтавской губерниях // ЧИОНЛ. - К., 1912. - Кн. 23. - Вып. I. - Отд. I.
18.Жилин А.А. Речь по поводу 50-летнего юбилея освобождения крестьян // ЧИОНЛ. - К., 1912. - Кн. 23. - Вып. I. - Отд. I.
19.Афанасьев Г.Е. Памяти пятидесятилетия освобождения крестьян. Условия разложения крепостного права // ЧИОНЛ. - К., 1912. - Кн. 22. - Вып. III. -Отд. I.
20.Довнар-Запольський М.Ф. Речь по поводу 50-летнего юбилея освобождения крестьян // ЧИОНЛ. - К., 1912. - Кн. 23. - Вып. I. - Отд. I.
21.Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа // ЧИОНЛ. - К., 1901. - Кн. 15. - Вып. II. - Отд. V.
22.ІР НБУВ. - Ф. 59. - № 3.
23.Ясинский М.Н. О крестьянских безпорядках в 1862 г. при введении уставных грамот в Мошно-Городищенском имении Черкасского уезда Киевской губернии // ЧИОНЛ. - К., 1898. - Кн. 12. - Отд. I.

Надійшла до редакції 12.11.2003 р.

В.М.Мойсієнко

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розбудова української державності, формування політичної системи незалежної України зумовлюють необхідність переосмислення історичного минулого і створення нових праць, у яких на основі глибокого, неупередженого аналізу фактів політичної діяльності, з використанням нових документальних матеріалів, обґрунтовувались би виважені оцінки подій та явищ історії ліберально-демократичних партій.

Національні інтереси України на початку XX ст. вимагали виведення визвольного руху на якісно новий політичний рівень. Політичний етап національно-визвольного руху означав створення політичних партій трьох основних напрямів: ліберально-демократичного, соціал-демократичного, самостійницького. Ліберально-демократичний напрям був представлений Українською демократичною партією (УДП), українською радикальною партією (УРП) і українською демократично-радикальною партією (УДРП), які становили органічну частину суспільно-політичного життя Наддніпрянської України на початку XX ст.

Без всебічного і об'єктивного дослідження історії українських ліберально-демократичних партій не можна відтворити цілісну картину суспільних процесів того переломного етапу вітчизняної історії. Адже здобутки і невдачі націонал-ліберадів, специфічні форми й загальна спрямованість їх практичної діяльності відобразили як тогочасні політичні, соціальні, національні та інші суперечності, так і загальний стан політичної культури населення, рівень його національної свідомості.

Актуальність даної теми зумовлюється також відсутністю ґрунтовних комплексних праць з історії УДП, УРП та УДРП. Окрім того, вітчизняна і зарубіжна історіографія порушеної проблеми не уникнула впливу ідеологічної боротьби між прибічниками лібералізму та їхніми політичними супротивниками.

З проголошенням незалежності України розпочався процес переосмислення історії націонал-ліберальних партій. У цей період здійснено спроби висвітлити окремі аспекти діяльності УДП, УРП та УДРП у працях, присвячених історії українських партій, захисту національних інтересів у I-III Думах, окремим діячам ліберального руху. Опубліковано значну кількість статей, монографій, присвячених досліджуваній проблематиці. Їх авторами є Г.Касьянов[1], С.Телешун[2], О.Голобуцький і В.Кулик[3], А.Павко[4], В.Стрілець[5] та ін. Нетрадиційністю підходів до вирішення багатьох важливих проблем історії українських ліберально-демократичних партій відзначається праця В.Стрільця [5].Однак, зважаючи на обсяг та хронологічні рамки дослідження, В.Стрільцю не вдалося повною мірою висвітлити історію УДП, УРП і УДРП початку XX ст. Дослідженню з вказаної проблематики присвячено ряд дисертацій, зокрема П.С.Юра [6], О.Г.Шишка [7], Л.П.Могильного [8].

Аналіз вітчизняної історіографії свідчить, що багатьма авторами закладена ґрунтовна основа для предметного комплексного вивчення історії УДП, УРП й УДРП, що діяли на початку XX ст. Проте, недостатньо дослідженою залишається історіографія партійної історії, питання розробки та змісту програмних вимог, політична, парламентська і культурно-просвітницька діяльність ліберально-демократичних партій. Нагальним завданням є створення цілісного наукового дослідження всього комплексу питань, пов'язаних із зародженням, програмними вимогами та діяльністю цих партій в Україні.

Метою наукового пошуку є дослідження програмних засади ліберально-демократичних партій в контексті вирішення ними аграрного питання та зміни соціально-правового статусу українського селянства.

Напередодні і в час Першої російської революції в Україні завершилося формування національних ліберально-демократичних партій – УДП та УРП. В одному із документів особливого відділу департаменту поліції вони названі "типу ка-де" [9, 4]. Принагідно зауважимо, що з російською конституційно-демократичною партією їх поєднував послідовний демократизм, а з ряду питань УДП і УРП стояли на радикальніших позиціях.

Навіть побіжний розгляд платформи УДП і УРП свідчить про ідейну близькість цих партій. В умовах революції 1905-1907 рр. пройшла їх консолідація. Наприкінці 1905 року в Києві зорганізувалась Українська демократично-радикальна партія. Найвидатнішими її представниками були Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Левицький, Ф.Матушевський, В.Науменко, Є.Чикаленко та інші. Прийнята з'їздом програма позначена гармонійним поєднанням змісту і форми. Автором цього документу був Б.Грінченко, який умів свої погляди на справи викладати "розумно і логічно" [9,5].

Соціально-економічні питання, відповідно до програми УДП, повинні вирішуватися крайовим сеймом. Пропонувалося закріпити серед повноважень крайового парламенту пункт про здійснення самостійної націо-

нальної фінансової та економічної політики, окрім питань загальнодержавного значення. Крайовий уряд повинен отримати повноваження щодо організації: а) доступного всім народного кредиту і широкого сприяння кооперативним формам праці з матеріальною допомогою народного банку; б) торгівлі, а також різних монопольних підприємств, які повинні бути муніципалізовані і усуспільнені [10,148-150]. Програма демократів передбачала, що вирішувати питання внутрішньої фінансової та економічної політики буде український парламент. Демократи вважали за доцільне, щоб загальноросійський парламент не втручався у внутрішнє економічне життя української автономії. Про це свідчать положення про організацію народного кредиту, сприяння кооперативним формам праці, торгівлі, монопольне становище підприємств. Демократи вважали, що прибуткові підприємства і заклади торгівлі потрібно, для блага України, оголосити загальнокрайовою власністю і усуспільнити. За переконанням лібералів, держава не повинна використовувати монопольне становище окремих підприємств і не має права наживатися за рахунок народу.

УРП у соціально-економічних питаннях стояла між УДРП і РУП, займаючи позицію, близьку до народних соціалістів. Невипадково у праці Л.Яворенка (Б.Д.Грінченка) проголошувалось: "До соціалістичного ладу тягне увесь хід нашого життя. Навіть сам капіталізм до його наближає, бо хоч підвалиною у нього приватна власність, але він потроху сам ту підвалину … руйнує", "зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій і щастя й робімо все, щоб йому шлях уторувати…" [11, 45]. Щоправда, розуміння наближення "соціалізму" у радикалів інше, ніж у ліберально-демократичних партій. УРП віддавала перевагу еволюційним, а не революційним змінам існуючого ладу. На думку І.Ф.Кураса, це був перш за все "соціалізм з тактичних міркувань" [12, 45-55].

Аграрні вимоги програми УДП містили кілька важливих положень, які передбачали прийняття Сеймом низки законодавчих актів з аграрного питання. Демократи вважали, що розпоряджатися землею можуть тільки ті, хто її власноруч обробляє. Програма вимагала: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські та монастирські на території України відібрати у власність автономного крайового Сейму; б) викупити у власність краю всі приватні землі на умовах, вироблених майбутнім українським законодавчим органом (Сеймом) [13, 81]. Українські демократи, розробляючи аграрні вимоги, спирались на тодішні обґрунтування науковців про те, що при рівномірному розподілі землі між усіма селянами її на кожного припадатиме незначна частка. При тому, що сільське населення буде зростати, все одно виникне безземелля. Тому УДП пропонувала націоналізувати всі землі в Україні і надавати їх у тимчасове користування лише тим, хто бажає сам на них працювати.

Український Сейм повинен, за задумом УДП, видати закон, який би забороняв купівлю землі понад установлену норму, протягом періоду викупу усіх земель у власність краю. Іншим аграрним законом передбачалося врегулювати орендні відносини у відповідності до місцевих природних умов [14, 359-361; 13, 81]. Викуп усіх земель мав здійснюватися протягом тривалого часу. Сейм мав встановити визначену норму площі землі, яка переходила у власність однієї особи. Орендні відносини пропонувалось регулювати, враховуючи родючість ґрунту. Тобто, де земля родючіша, орендна плата відповідно вища, а де малородюча – нижча.

З метою запобігання несправедливому збагаченню землевласників під час викупу земель, як це відбулося за земельною реформою 1861 р., друга редакція програми УДП вимагала, щоб приватні землі викуплялися за помірними цінами. Право розпорядження викупленими землями надавалось органам місцевого самоуправління. Ці органи повинні їх розподілити між окремими особами і підприємствами, які займатимуться землеробством. Демократи вважали, що під час проведення земельної реформи місцевим органам влади потрібно надати спеціальні повноваження. Проте, органи самоврядування могли не тільки здійснювати викуп земель, вони мали право цими землями розпоряджатися, надаючи їх у оренду. УДП визнавала, що внаслідок великої плати за користування землею в Україні багато українських селян залишило Батьківщину, переселившись за кордон, на вільні землі. Тому демократи пропонували знищити велике поміщицьке землеволодіння і надати землю лише тим, хто її зможе самостійно обробляти. Лідери УДП вважали неминучим процес передачі земель у користування селян.

Перед нами парадокс: С.Чикаленко – великий землевласник, поміщик – підписав цю програму. Цікавим є його обґрунтування політичної позиції, сформульоване в часописі "Сын Отечества": "Я впевнений, що в нашій хліборобській країні коли-небудь земля має перейти в руки народу, то краще передати її за викуп, ніж потім її повинні відібрати безоплатно, як радять соціалісти" [15, 151].

Саме цими словами й пояснюється цей парадокс, а не тільки тим, "що громадські справи Є.Чикаленко ставив вище власних інтересів, своє особисте підпорядковував загальнонародному" [16, 3]. Такі факти мали місце, але, як кожний мислячий поміщик, він схилявся до кадетсько-демократичної програми викупу землі. Такий підхід до земельного питання, як і в цілому до економічних перетворень, був характерним для земців-конституціоналістів, які тоді репрезентували лібералізм.

Враховуючи прорахунки УДП у аграрному питанні, УРП розробила його детальніше і передбачила прийняття українською крайовою Радою спеціальних законів для врегулювання аграрних відносин. Окрім вже згаданих аграрних вимог УДП щодо встановлення норми купівлі землі і регулювання орендних відносин, програма УРП також передбачала: 1) забезпечення безземельних або малоземельних господарів наділами з крайового земельного фонду; 2) скасування викупної плати та інших спеціальних податків; 3) знищення черезсмужжя; 4) переведення на крайовий кошт витрат на утримання доріг і шляхів; 5) запровадження ґрунтовної сільськогосподарської освіти; 6) здійснення державної підтримки товариському використанню землі [17,12-13].

З метою кращого регулювання аграрних відносин, у період викупу земель і передачі у державну власність, платформа УРП вважала за доцільне створити посередницькі бюро, які б регулювали плату за землю та з'ясовували можливі суперечки між власниками і орендарями. Закони про регулювання праці промислових робітників повинні застосовуватися і до сільськогосподарських працівників [17, 15-16; 18, 135д].

Таким чином, аграрне питання у програмі радикалів обґрунтовано і розроблено краще, ніж у програмному документі демократів. Повніше висвітлені питання оренди землі, окрім того, передбачено утворення посередницьких бюро для врегулювання трудових суперечок. Розробки радикалів з аграрного питання згодом майже повністю увійшли до програми УДРП. У тогочасних умовах вимоги українських ліберал-демократів з аграрного питання були надзвичайно радикальними. І незважаючи на поміркований характер аграрних реформ, які пропонували програми УДП, УРП і УДРП, владні органи вважали їх революційними.

Щоразу, доповнюючи свою програму, українські демократи орієнтувалися в першу чергу на соціально-економічні і політичні зміни в країні, розробки інших партій у цій сфері, досвід європейських країн. Прикла-

дом для наслідування стала вдало розписана програма УРП, особливо її економічна частина. Після утворення УДРП економічні положення програми УРП з деякими незначними змінами увійшли до її програмного документа.

УДРП для вирішення аграрного питання, зокрема, домагалася: а) щоб усі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні землі стали крайовим земельним фондом під підпорядкуванням самоврядних громад чи округ і той фонд використовувався за для хліборобів; б) щоб до того ж фонду, коштом краєвим, викуплено примусово землі приватних власників і поперед усього ті землі, які не експлуатуються власною працею; в) щоб води і ліси стали власністю краю [9, 150].

Окрім того, необхідно було прийняти законодавчі акти, що сприяли б: а) спільному, колективному господарюванню на землі; б) отриманню землі з крайового земельного фонду безземельними та малоземельними селянами; в) стимулюючому регулюванню орендної плати та інших натуральних повинностей (посередницькі бюро повинні регулювати цю плату на користь хліборобів і вирішувати суперечки між власниками землі й орендарями); г) розвиткові спеціального сільськогосподарського та професійного навчання [9, 150].

Варто погодитися з думкою К.К.Кондратюка про те, що соціально-економічні положення програми УДРП майже дослівно повторювали програмні вимоги російської конституційно-демократичної партії [19, 81].

Гострота аграрного питання у Російській імперії на початку XX ст. вимагала від УДП, УРП та УДРП обґрунтування в їх програмних документах вимог щодо вирішення проблеми земельної власності, організації сільськогосподарського виробництва, кооперування дрібних власників. Проте, програмні вимоги ліберально-демократичних партій були надзвичайно виважені й поміркувані.

УДП, УРП і УДРП не вдавалися до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалися виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення українського народу, мотивували доцільність першочергового вирішення соціально-економічних питань.

1. *Касьянов Г. Українська інтеліґенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.*
2. *Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996.*
3. *Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. – К., 1996.*
4. *Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. – лютий 1917 р. – К., 1999.; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К., 2002.*
5. *Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 р.). – К., 2002.*
6. *Юр П.С. Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905-1907 рр. в Росії: Порівняльний аналіз їх стратегії і тактики: Дис ... канд. іст. наук. – К., 1994.*
7. *Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 року: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1998.*
8. *Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.*
9. *Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. / Упор. О.Федьков. – Тернопіль, 1991.*
10. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т. 1.*
11. *Яворенко Л. Чого нам треба? – Львів, 1905.*
12. *Курас І.Ф. Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К., 1986.*
13. *Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упор. В.Ф.Шевченко та ін. – К., 1993.*
14. *Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955.*
15. *Чикаленко Е. Голос земледельца // Сын Отечества. – 1905. – № 12.*
16. *Погребна Ф. Життя і смерть Є.Чикаленка // Рада. – 1991. – № 2.*
17. *Платформа Української Радикальної Партії. – Львів, 1905.*
18. *ЦДІА України. – Ф.КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 1049.*
19. *Кондратюк К.К. Історія України: Від половини XIX ст. до 1917 р. – Тернопіль, 1994.*

Надійшла до редакції 21.10.2003 р.

В.В.Гоцуляк

ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ЗДІЙСНЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Фігура П.А.Столипіна (1852-1911), вихідця з давнього дворянського роду, великого поміщика, володаря 7,5 тис. десятин землі, випускника Петербургського університету, службовця Міністерства внутрішніх справ, повітового, потім губернського предводителя ковенського дворянства, губернатора Гродненської губернії (пізніше Саратовської), з 1906 року призначеного міністром внутрішніх справ, а 5 липня цього ж року і Головою Ради міністрів, увійшла в історію як російського державного діяча, „творця великого реформаторського проєкту" в останні роки модерної української історії знову привернула увагу вже сучасних науковців. Не стільки сама постать, скільки проведення ним аграрної реформи в Україні. Увагу їх приковують його пошуки, як чудова ілюстрація джерел початкової модернізації Росії, а значить і України, на основі яких могли б формуватися й сучасні підходи до аграрного реформування в нашій країні.

Сучасний варіант вирішення в Україні аграрно-селянського питання, мав би запозичити досвід минулого і провести оновлення при максимально збалансованому урахуванні інтересів аграрного сектору економіки. Йдеться про пристосування існуючого землекористування до потреб ринкових відносин, забезпечення гуманного, органічного входження селянських господарств у нові ринкові відносини. Отже, інтерес до особистісної та суспільно-державної позиції П.А.Столипіна, має, окрім політичного й суто наукове значення і в свою чергу політичний інтересу до столипінської аграрної реформи має й суто наукове значення. Мета даної публікації – з'ясувати стан наукового вивчення Столипінської аграрної історії. Предмет – аграрні перетворення П.Столипіна в Україні, а об'єкт – історіографія проблеми.

Радянська історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла декілька етапів: 20-і - початок 30-х років; поступового згасання інтересу і збільшення уваги в 40-х, 60-х – середині 80-х років. При її аналізі виникає питання виділення внутрішніх підетапів у вивченні окресленої проблематики.

У царині методології цієї історіографії домінантним був ленінський підхід. Дошкульно виступаючи з критикою столипінських реформ і особливо аграрної, В.І.Ленін радше виявив себе як професійний політик. Однак, саме він послужив зразком загальнообов'язкових мето-

дологічних установок для радянських істориків, суспільствознавців у висвітленні даної проблеми. Більше того, при всій цінності їх праць, присвячених радянському селянству вони створювали віртуальну картину, обрамляючи її рішеннями відповідних партійних з'їздів. Найбільш повна версія ленінських оцінок столипінської реформи лаконічно зафіксована М.С.Симоновою [16]. Саме під неї радянські історики були вимушені пристосовувати свої наукові дробки.

У подальшому історична література поповнювалася новими дослідженнями. Зокрема, з питань економічних передумов і наслідків селянського руху в революції 1905-1907 рр., з'являються праці таких дослідників, як А.Гайсинович [1], В.Іванушкін [2], В.Руднев [3], П.Стебницького [4], П.Маслова [5], И.Г.Дроздова [6]. Певний внесок у розробку проблеми зроблено Н.Карповим і А.Кауфманом, які намагалися з'ясувати причини, зміст і наслідки аграрної політики П.А.Столипіна.

Логічним продовженням розробки теми в 60 - на початку 70-х рр. є роботи С.М.Дубровського [7], в яких розглянуто розвиток капіталістичних відносин, боротьбу селян, сутність аграрної реформи П.А.Столипіна, діяльність Селянського Поземельного банку та переселення селян за Урал, появу хутірського та відрубного господарства. Автор не оминув своєю увагою й процес руйнування общини. Дотичні та близькі за змістом праці підготували П.Н.Єфремов [8], П.М.Першин [9], С.М.Сидельников [10]. І хоча в них Україна не розглядалася як окремий економічний район, однак вони дали поштовх для вивчення окремих галузей сільського господарства такими вченими, як А.М.Аніфімов [11], А.П.Погребинський [12] В.Г.Тюкавкін [13], П.Д.Індиченко [14].

Предметнішими, ніж попереді, стали праці В.С.Дякина [15], Е.Г.Василевського [16], Е.С.Карнаухової [17]. У них з'ясовуються питання ставлення П.А.Столипіна до дворянства; розвиток самодержавства, буржуазії та дворянства в 1907-1911 рр.; ідейна боротьба навколо столипінської аграрної реформи та розміщення сільського господарства Росії в 1860-1914 рр.

Часом окремі українські дослідники проводили довгострокові досліження. В першу чергу це стосується М.Я.Якименко [18]. Однак, автор спеціально не досліджував історіографію проблеми.

Зазначене є причиною того, що сучасні науковці, нажаль, не приділяють належної уваги вивченню праць таких дослідників, як Г.Н.Губенко [19], М.А.Рубач [20], П.П.Тимчук [21], Л.І.Гайдая [22], А.В.Опря [23], А.К.Буцик [24], В.С.Горякіна [25], М.Н.Лещенко [26], Ф.С.Лось [27], А.Г.Михайлюк [28], І.М.Рева [29] та багато інших.

Аналіз радянських публікацій був би не повний без вивчення робіт, присвячених соціально-економічному розвитку країни, особливостей і політичного устрою в зазначений период. При їх вивченні варто наголосити на тому, що саме ідеологічні стереотипи в історичній науці заважали продуктивному осмисленню процесу здійснення столипінської аграрної реформи.

Для літератури, що вийшла у другій половині 80-х рр. характерним є звернення до постаті П.А.Столипіна, до історії селянської общини европейської Росії, сільськогосподарського кредиту, впливу сільськогосподарської кооперації на економічний і суспільно-політичний розвиток України. Вчені досліджують зародження й діяльність Земельного банку; передумови, завдання і підсумки столипінської аграрної реформи, ліквідацію общинного землеволодіння, динаміку запровадження хутірського і відрубного господарства, регіональні особливості реформи, питання торговельних відносин в Україні крізь призму зміни поглядів на приватну власність, особливо на землю та результати тогочасного реформування на селі [30-33].

Особливої уваги заслуговує зарубіжна істоіографія, в тому числі та література, яка була написана дослідниками української діаспори. В сучасній історії вивчення столипінської аграрної реформи варто звернути увагу і проаналізувати праці, які несуть на собі відбиток перехідного періоду. В полі зору мають бути й ті, в яких ідеться про нове концептуальне осмислення столипінських аграрних перетворень. Актуальною є й проблема утвердження нових тенденцій у вивченні столипінської аграрної реформи й її здійснення в Україні. Чи є праці, в яких автори вивчають людський фактор цієї проблеми? Адже, окрім П.А.Столипіна, були десятки і сотні виконавців рішень уряду зі своїм характером, особливостями, практикою ведення справ. Вони діяли в українському просторі, проводячи реформу, можливо, помилялися, а якщо так, то саме у чому полягає помилковий характер їхніх дій, чим були викликані й обумовлені помилки влади?

Ще недостатньо виходить досліджень, в яких йдеться про „мовчазну більшість" – народ, по долі якого пройшлися колеса столипінських аграрних перетворень. Відсутні праці, в яких досліджується доля самої людини у здійсненні аргарної реформи П.А.Столипіна. Це засвідчує слабкість загальнотеоретичного, якщо хочемо історіософського, осмислення селянознавчої проблематики й її конкретного вияву в Україні.

Поглиблюючи вивчення процесу запровадження аграрної реформи в Україні, варто звернути увагу на проблему її впливу на розвиток продуктивних сил. Останні виступають як система суб'єктивних (людина) і предметних (засоби виробництва) елементів, котрі репродукують активне відношення людей до природи (в даному контексті до землі), яке полягає у матеріальному й духовному освоєнні та розвитку її багатств, в ході якого відтворюються умови існування людини та відбувається процес її розвитку [34].

Столипінську модель аграрних перетворень в Росії і в Україні не варто розглядати ізольовано від соціальних, політичних, економічних умов, існуючих на той час. Стан сільського господарства України був відмінним від загального в Російській імперії, тому реформування аграрного сектору потребувало особливих підходів [33, 17] Самі дослідження, при всій їх важливості, ще не дають узагальнений, в повному обсязі опрацьований варіант вивчення проблеми з усією єдністю її складових, а дещо фрагментарно і уривчасто висвітлюють історію впровадження аграрної реформи П.А.Столипіна в Україні.

Отже, можна зазначити, що сучасна історіографія проблеми досить скромна. Ключем до подальшого вивчення історії українського селянства, її історіографії, а також даної проблематики можуть послужити слова М.С.Грушевського, сказані про селянство: „Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, плянам і замірам, котрі будуть іти проти нього – вони осудять себе на животінне або заниканнє, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день" [36, 37].

---

1. *Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях. – М., 1934.*
2. *Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 рр. на Київщині: Економічні передумови, зміст та наслідки. – К., 1926.*
3. *Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. – М., 1929.*
4. *Стебницкий П.(П.Смуток). Поміж двох революцій: Нариси політичного життя за рр. 1907-1918. – К., 1918.*
5. *Маслов П. Крестьянское движение в России в эпоху первой революции // Аграрный вопрос в России. – Т. II. - Кн. 2. – М., 1924.*
6. *Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции, 1905-1906 гг. – М.,Л., 1925.*
7. *Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма. – М., 1960; його ж Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975; його ж Столыпинская земельная реформа. – М., 1963.*
8. *Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. – М.,*

1941.
9.Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. – М., 1966. – Кн. 1.; його ж Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959.
10.Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. – М., 1973; його ж Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М., 1980.
11.Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя европейской России в начале XX века // Ист. Записки. – 1959. - № 65; його ж Земельная аренда в России в начале XX века. – М., 1961; його ж Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX – начало XX вв.). – М., 1969; його ж Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881-1904. – М., 1980; його ж Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. - № 4.
12.Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.). – М., 1954; його ж Государственно-монополистический капитализм в России. Очерк истории. - М., 1959; його ж Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М., 1968.
13.Тюкавкин В.Г. Изменение социально-политического и правового положения крестьянства в период столыпинщины // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. – Воронеж, 1983.
14.Індиченко П.Д. Земельне законодавство поміщицько-буржуазної Росії (1861-1917 рр.). – К., 1959.
15.Дякин В.С. Столыпин и дворянство (Провал местной реформы) // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрський период. – Л., 1972; його ж Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1900-1911 гг. – Л., 1978.
16.Василевский Е.Г. Идейная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. – М., 1960.
17.Карнаухова Е.С. Размещение сельського хозяйства России в период капитализма (1860-1914 гг.). – М., 1951.
18.Якименко Н.А. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л., 1962; його ж Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1913 гг.). Автореф. дис...канд. ист. наук. – К., 1977; його ж Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.). – Автореф... дис. док. ист. наук. – К., 1989.
19.Губенко Г.Н. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрської революции. – К., 1957.
20.Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классового расслоения крестьянства в украинской деревне к 1917 г. Материалы к майской сесии 1960 г. – М., 1960.
21.Темчук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
22.Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції і селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. - № 7.
23.Опря А.Н. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.). Автореф. дис… канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982.
24.Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в період російської революції. – К., 1957.
25.Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907-1911 гг. // История СССР. – 1972. – № 1.
26.Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
27.Лось Ф.С. Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1956; його ж Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. – К., 1994. – Вип. II.
28.Михайлюк А.Г. Революционная борьба крестьян Левобережной Украины между двумя революциями (июнь 1907 - февраль 1917) Автореф. дис… док. ист. наук. – Львов, 1968.
29.Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. – К., 1964.
30.Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губерній. Автореф дис… канд іст. наук. – Х., 1997.
31.Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.). Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.
32.Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.). Автореф. дис…. канд. іст. наук. – К., 2000.
33.Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.). Автореф. дис… канд. іст. наук. – Одеса, 2002.
34.Советский энциклопедический словарь. – М., 1972.
35.Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. XX ст. Автореф. дис… доктора іст. наук. – Дніпропетровськ.
36.Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1991.

Надійшла до редакції 24.11.2003 р.

О.А.Коляструк

СЕЛЯНСЬКА ТЕМА У ТВОРЧОСТІ КАЗИМИРА МАЛЕВИЧА

Про Казимира Малевича написано багато статей та монографій, але, попри це, про нього не слід говорити як про явище минулої та до кінця зрозумілої історії, оскільки дослідники продовжують розкривати невідомі й почасти несподівані сторінки його творчості й таланту. Особі К.Малевича увагу приділяли переважно мистецтвознавці [1], історики обходились лише згадуванням про нього як про неординарну особистість модерністичного мистецтва першої третини XX ст. Але по мірі того, як український авангард знаходить своє історичне місце в українському культурному відродженні, постать знаного супрематиста стає колоритнішою і помітнішою у плеяді його творців.

Художник Казимир Малевич (1878-1935) народився в Києві у польській родині, його дитинство і юність пройшли в українській провінції, оскільки батько працював на цукроварнях родини Терещенків. Майстер згадував, що розмовною у його дитинстві була українська мова. Початкову малярську освіту він здобув у 1894-1895 рр. у Київській рисувальній школі М.І.Мурашка. За обставин згортання революційного мистецтва у Москві та Ленінграді, він знайшов прихисток своєму таланту в Київському художньому інституті (1928-1930). В 1930 р. у Києві відбулась його велика персональна виставка, а його останні теоретичні та мистецько-оглядові статті знайшли друк у "Новій генерації" та "Авангарді" [2]. Як не дивно, але постать К.Малевича – одна з фундаментальних в українському авангардному колі.

У радянські часи К.Малевич був закритий тридцятими роками (восени 1930 р. К.Малевич був заарештований Ленінградським ОГПУ). Його ім'я стало синонімом формалізму, "ворожого народній культурі". Лише останнім часом авангарду, в тому числі українському, в історії культури першої третини XX ст. приділяється чимала увага зарубіжними дослідниками [3], а також вітчизняними мистецтвознавцями та істориками [4], були опубліковані документи, листи та спогади авангардистів, зокрема й К.Малевича [5]. На жаль, історичний контекст його малярської та теоретичної спадщини поки що не відображений в наукових роботах. Із мистецьким аналізом щодо стилю, жанристики та малярської манери художника єдиною розвідкою є стаття Д.Сарабьянова "Малевич в епоху "Великого перелому" [6]. Аналіз селянської теми у творчості К.Малевича в історичному контексті дозволить, з одного боку, більш глибоко зрозуміти рушійні сили стильових змін у його творчості, з іншого – побачити виразніше селянське питання через художній образ та його символіку.

Становлення митця відбулося в Україні, а отже, і реалії її історії відобразились у його спадщині. Епісто-

лярні та щоденникові документи з архіву К.Малевича дозволяють твердити, що селянський світ з його образами, сюжетами, краєвидами, колоритом був визначальним у системі ціннісних орієнтирів. Згадуючи дитячі враження уже наприкінці свого життя, художник писав: "Усі ж селяни були маляр і… Село захоплювалося мистецтвом (цього слова я не знав тоді). Точніше кажучи, воно виробляло такі речі, які були мені до вподоби. В цих от речах і чаїлася вся таїна моїх симпатій до селян" [7, 16]. У митцю весь час змагалися два начала: урбаністичне, що схиляло, як він сам говорив, до гам білого і чорного, і сільське – райдужне, спектральне.

Супрематизм – це не тільки логічний розвиток пікассівської форми, а й звернення до українського народного мистецтва, якому освідчувався в коханні К.Малевич наприкінці свого життя. Звідси його космізм: разом із селянками Подільської губернії протягом кількох юнацьких років розписував він по білому тлу печі геометричним, майже супрематичним візерунком, що уособлював добрі сили вогненної стихії, візерунком, що відтворював світовий розквіт. Городяни, за його спостереженнями, барвобоязливі і лише у великі свята розквітчують вулиці і майдани на згадку про яскраву природу, яку вони зневажили задля "великого культурного базару-міста": будемо розглядати столицю як приймача кольорової енергії, що йде з сіл – цих маленьких центрів глибокої провінції – через окружні і губернські міста. І в кожному центрі кольоровий промінь зустрічається й перетинається з променем затемнення" [8, 519]. Російський митець В.Пальмов, працюючи професором у Київському художньому інституті у 1923-1924 рр., відзначав особливу колористику як українських народних майстрів, так і професіоналів, яка своїми витоками сягала у природне розмаїття: "Немає ще градусників для визначення кольоросили, але є, безумовно, сама сила. І цією силою можна і треба керувати – для досягнення радощів, святковості, здоров'я, бадьорості, життєвості чи, навпаки, з метою одержання протилежного впливу суворості, хворобливості, песимістичного" [9, 11]. К.Малевич, примкнувши до модерністичних рухів у малярстві, не відмовлявся від сталих норм і традицій: "Ми збагатились машинами, світлом, жахливими гарматами, експресами, багатоповерховими будинками, перед якими піраміди Хеопса і Колізей здаються іграшками. Геніальність не в тому, щоб зобразити епізод найбільш реально і прикрасити картину. Наша геніальність – знайти нові форми сучасного нам дня, щоб наше обличчя було відбитком нашого часу..." [10, 9].

Огляд творчості К.Малевича дозволяє дійти висновку, що селянська тематика була домінуючою на початку 1910-х і наприкінці 1920-х рр. Ці два цикли невід'ємні і разом із тим істотно відрізняються. "Я залишився на боці мистецтва селянського і почав писати картини у примітивному дусі. Спочатку, у першому періоді, я наслідував іконопис. Другий період був чисто "трудовий": я писав селян у праці, жаті, молотьбі. Третій період: я наблизився до "приміського" жанру (теслі, садівники, дачні місця, купальщики). Четвертий період – "міські вивіски" (натирачі підлоги, покоївки, лакеї, службовці) [11, 43].

Селянські образи першого селянського циклу (1910-1912 рр.) були не тільки даниною традиційному реалістичному мистецтву XIX ст. з його соціальною спрямованістю. Вони мають у собі риси "іконізації" селянського життя – постаті застигають у дивних позах, рух очей зупиняється, погляди спрямовані всередину, зображення суворо фронтальне, погрудна "іконна" побудова композиції. "Через іконопис я зрозумів емоційне мистецтво селян, яке любив і раніше, але не усвідомлював того змісту, який відкрився після вивчення ікон... Я собі чітко уявив усю лінію від великого іконописного мистецтва до коників і півників, розписних стін, прядок, костюмів, як лінію селянського мистецтва" [6, 143]. На картинах художника постає село, ніби зупинене у трагічному заціпенінні, закам'яніле, але могутнє, яке ще не усвідомлює себе і своєї сили. Пласкі обличчя, пронизані зіницями, то вростають у тулуби, то відокремлюються від них, скидаючись на безладно розвішані маски. Ці великі обличчя-маски справді нагадують візантійську ікону, в них присутня одухотвореність. У картинах першого селянського циклу – особливо у "стереометричних" – рух частіше за все розгортається справа наліво або по діагоналі – з правого нижнього кутка у лівий верхній. В цілому композиція має замкнений характер. У всіх творах селянського циклу початку 1910-х рр. відчувається чітко сформована концепція. К.Малевич мислить селянський всесвіт як стійку спільність природи і людей, що перебувають стосовно один одного у постійній взаємодії. Життя людини проходить у праці. Побут підноситься до праці. Рухи селян окреслені гнучкими, плавними лініями, вони цілісні і органічні, не конфліктують з обрисом виднокола. Селянський всесвіт постає перед нами як доцільний організм, де життєві процеси визначаються найпростішими і очевидними діями, де немає нічого зайвого, де все – об'єктивно онтологічне, де доцільне виключає будь-які доповнення і кожна істина досягається найкоротшим шляхом. Природа не припускає жодних надмірностей; вона наче сама собі поставила суворі обмеження [11, 58].

Друга селянська серія 1928-1932 рр., здавалось, виникла всупереч технічно-індустріальним пріоритетам, була алогічною до гучної слави супрематизму. Вона набула несподіваного потужного заряду, інспірованого самим життям. У радянському мистецтві вже склались образи-штампи героїв (робітник, колгоспник, червоноармієць, спортсмен, агітатор, вождь) – "знаки величі". Згідно офіційної радянської історіографії 1920-1930-х рр., нові мотиви, запроваджені К.Малевичем в "селянському жанрі", цілком відповідали духу того мистецтва, яке набирало сили, щоб невдовзі посісти головні позиції. Мотив аеропланів, що пролітають над "Головою селянина", – ознака цивілізації, ознака машинної доби, що протистоїть старому селу, яке притулилося біля лівого краю картини і наче відходить у минуле. "Мені, хлопчику, ці машини здавались хижими звірами. Я на них дивився як на диких, невмолимих звірів, які тільки і стежать, як би вловити неправильний рух свого приборкувача, щоб задавити і скалічити його. Величезні маховики коліс, паси вражали мене своїм рухом і формою" [11, 15]. Вводячи в селянський світ свідчення нової цивілізації, художник досягав іншого враження: він тлумачив їх як дисонанс колись стійкому закономірному світу, що став руйнуватися. Руйнувався союз людей і землі. Селяни Малевича розташувались, здавалось би, десь поруч з цими "персонажами-емблемами", вони набували "зворотного змісту". Занижена лінія горизонту в картинах другого циклу монументалізує селянські постаті, але це вже не велич трударя, а велич трагедії. Пряма лінія стає домінуючою, вона, як спис, прорізує краєвид, клаптики ораної землі скидаються на грати або шахівницю. Гротеск стає жахаючим: героїчне рівноцінне приреченому. У обличчі "Селянина в полі" – гримаса чи то ляку, чи то відчаю. Назустріч К.Малевичу йшла сама реальність – з її народною трагедією, смугою мору, голодом, розоренням, катастрофою, що вразила селянський світ, піддала його непоправному знищенню. Чи готовий був зустріти цю реальність художник? Чи здатний був відгукнутися на поклик землі і людей, що гину-

ли на ній або від неї відчужувалися? [6, 142]. У "Записках різних років" К.Малевича читаємо: "Комунізм є суцільна ворожнеча і порушення спокою, тому що прагне підпорядкувати собі всяку думку і знищити її. Ще жодне рабство не знало такого рабства, яке несе комунізм, бо життя кожного залежить від старійшини його" [12, 363].

К.Малевич розмірковував над зламаною долею селянства. Про це свідчить напис, зроблений на звороті картини "Складне передчуття" ("Торс у жовтій сорочці"): "Композиція склалась з елементів відчуття порожнечі, самотності, безвиході життя". Художник не міг визначити реальний термін її написання (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.), датувавши її 1913 р. Взагалі у другому циклі у підписі часто зазначено: "за мотивом 1910/1911 р." Американська дослідниця Шарлотта Дуглас, яка атрибутувала селянські картини другого циклу, зауважила, що в них є істотна відмінність від першого циклу – селянські постаті вміщено у мінімальний простір. На нашу думку, поруч з мінімалізацією простору і його геометризацією, важливу роль відіграє зображення облич – вони втрачають конкретні риси, перетворюючись на пляму-овал. "Безока" виразність голів-овалів – улюблений мотив у другому циклі. Колір підкреслює цей символізм. Так, у картині "Селянка" (1928-1932) постать одягнена у білу сукню (могильний саван?), а обличчя і руки – чорні, поле за її спиною – горизонтальні смуги-щаблі пекучо-червоної, божевільно-жовтої і скорботно-чорної барв. "Червона постать" практично повторює обрану трагічну іконографію та колористику, лише замінюючи білі строї на червоні. У картині "Три жіночі фігури" цього ж часу обличчя – червоно-чорні половинки сліпих овалів. Вважаємо цілком справедливим висновок Д.Сарабьянова про те, що саме супрематизм, що опинився за спиною художника в роки роботи над новим селянським циклом, дозволив йому з такою силою узагальнення передати ідею зла, що запанувало в житті села [6, 147]. Ще однією ознакою трагедії села у мистецькій оцінці є безладність і безпорадність селянської динаміки. Руки втратили свою функціональність (пальці неслухняні, гублять знаряддя, неправильно їх тримають), потім вони стали заважати, а в останніх роботах взагалі зникають, перетворюючи людські постаті на абстрактні (безликі і безрукі!), справді супрематичні предмети. Художник в такий спосіб показує спотвореність життя, непоправність втрати гармонійного зв'язку людини і природи (як це було у першому циклі) і силу соціальної катастрофи (в його останніх роботах постаті абсолютно однакові, вони деталі-гвинтики, а не особистості).

Таким чином, порівняння робіт, що належали до двох селянських циклів у творчості Казимира Малевича дає підстави твердити, що митець трагічно сприймав порушення традиційного селянського світу, глибоко усвідомлював суть змін села у часи радянської колективізації. Його образи мають викривальний характер, вони лаконічні і промовисті; характерну для того часу лексику плакату митець осмислює на авторському рівні, але шкода, що Малевич супрематичний поки що відсторонює від дослідника Малевича селянського. К.Малевич не був митцем, що творив "мистецтво заради мистецтва", він був небайдужим сучасником, його твори селянських циклів засвідчують філософське проникнення у реалії повсякденності, розуміння ним історичних законів.

---

1. *Сарабьянов Д.В., Шатских А.С. Казимир Малевич. Живопись. Теория. – М., 1993; Малевич: художник и теоретик. – М., 1990; Егоров И.М. Казимир Малевич. – М., 1990.*
2. *Див.: // Нова генерація. – 1928. – №№ 2, 6, 9, 12; 1929. – №№ 4, 5, 8, 9, 11, 12; 1930. – № 8-9; Авангард. – 1930. – № b.*
3. *Наков А. Неизвестный русский авангард. – М., 1986; Markade V. Art D'Ukraine. – Paris-Geneva, 1990; Маркаде В. Українське мистецтво XX ст. і Західна Європа // Всесвіт. – 1990. – №7. – С.169-180; Флакер О. Авангард на Україні // Всесвіт. – 1992. – №3-4. – С.185-192.*
4. *Горбачов Д. Український авангард 1910-1930 років. – К., 1996; Його ж. На карті українського авангарду // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2000; Канішина Н.М. Український авангард у європейській мистецькій революції XX століття // Філософські науки. – 1997. – №11. – С.124-126; Коляструк О.А. До історії українського авангардного мистецтва // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 4. – Вінниця, 2002. – С.98-102; Її ж. Український авангард як європейське явище // Там само. – Вип.6. – Вінниця, 2003. – С. 93-97 та ін.*
5. *Малевич К. Згадували Україну. Він та я були українцями: З автобіографії // Україна. – 1988. – №29. – С.14-16; Соловей Ю. Епізод з народження новітнього мистецтва. Стаття перша: супрематизм Малевича // Хроніка-2000. – 2000. – №35-36. – С.516-522; Малевич К. Государственникам от исскуства // Неизвестный русский авангард в музеях и частных собраниях. – М., 1992. – С.9-11.*
6. *Сарабьянов Д.В. Малевич в эпоху «Великого перелома» // Малевич: художник и теоретик. – М., 1990. – С.142-147.*
7. *Малевич К. Згадували Україну. Він та я були українцями: З автобіографії // Україна. – 1988. – №29. – С.14-16.*
8. *Соловей Ю. Епізод з народження новітнього мистецтва. Стаття перша: супрематизм Малевича // Хроніка-2000. – 2000. – №35-36. – С.516-522*
9. *Горбачова І. Сторінки української сецесії. Історія та сучасність // Мистецтво України XX століття. – К., 2001. – С.5-59.*
10. *Малевич К. Государственникам от исскуства // Неизвестный русский авангард в музеях и частных собраниях. – М., 1992. – С.9-11.*
11. *Сарабьянов Д.В.Живопись Казимира Малевича // Сарабьянов Д.В., Шатских А.С. Казимир Малевич. Живопись. Теория. – М., 1993.*
12. *Малевич К. Записки разных лет (1924-1927) // Там же. – С.362-367.*

Надійшла до редакції 20.11.2003 р.

Духовний світ, культура та світогляд селянства

Ю.М.Вовкотруб, В.М.Лазуренко

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX ст.

Україна – одна з найдавніших і найпродуктивніших в Європі сільськогосподарських держав. Тому наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на українських землях починає активно розвиватися сільськогосподарська освіта, з'являються перші наукові школи аграрників.

У цей період українські землі волею долі знаходились у складі двох імперських держав – Російської та Австро-Угорської. Тому, безумовно, і розгляд сільськогосподарської освіти в Україні протягом зазначеного періоду слід розглядати як складову частину сільськогосподарської освіти Росії та Австро-Угорщини.

Питання зародження та поширення сільськогосподарської освіти на теренах України наприкінці XVIII – XIX ст. не знайшло належного наукового висвітлення. Цій темі приділялась побіжна увага лише в ряді монографічних досліджень, присвячених розвитку сільського господарства в цілому та розвитку технічної освіти [1; 2; 3; 4; 5]. Винятком є лише стаття В.П.Михайлюка [6], в якій вперше у новітній історії України досліджені окремі аспекти розвитку сільськогосподарської освіти наприкінці XVIII – XIX ст. Ці обставини і спонукали авторів продовжити її подальше вивчення. Мета даної статті – проаналізувати процес поширення сільськогосподарської освіти у провідних навчальних закладах України досліджуваного періоду, з'ясувати специфіку роботи шкіл сільськогосподарської спрямованості, особливостей навчального процесу.

Предметом дослідження є розвиток освіти в Україні в кінці XVIII-XIX століття, об'єктом – сільськогосподарські навчальні заклади.

Першим вищим навчальним закладом, який відіграв помітну роль у розвитку сільськогосподарської освіти, став Львівський університет, урочисте відкриття якого відбулось 16 листопада 1784 р. На філософському факультеті цього університету читалися лекції сільськогосподарського спрямування. Цьому активно сприяв тодішній завідувач кафедри природничої історії Антон Гільтенбранд (1721-1828), який вперше розробив і запровадив у ВНЗ читання лекцій із технології та сільськогосподарських наук. Він став автором першого підручника, виданого у Відні, який користувався значною популярністю серед тодішніх науковців та студентства [1, 230].

Крім цього, Львівський університет досить активно займався підготовкою фахівців з ветеринарії. У 1784 р. була створена кафедра ветеринарії, яку очолив Георгій Хмель (1747-1806) - доктор ветеринарної медицини та хірургії, доктор філософії. Саме він, маючи солідний багаж знань із ветеринарії, у Львівському університеті читав лекції з епізоотології, патології, фізіології та фармакології. Г.Хмель – автор двох підручників про хвороби великої рогатої худоби, виданих німецькою і польською мовами [2].

Розвиток сільськогосподарської освіти в Україні продовжився з відкриттям Харківського університету. За статутом 1835 р., кафедру сільського домоводства перейменувано на кафедру сільського господарства і лісництва. В 1863 р. у Харківському університеті був затверджений новий статут, за яким кафедру сільського господарства і лісництва почали називати кафедрою агрономічної хімії. Певні структурні зміни відбулись і за статутом 1884 р.: кафедру агрономічної хімії реорганізували у кафедру агрономії.

Помітний внесок у подальший розвиток сільськогосподарської освіти на теренах України зробив відомий наприкінці XIX – початку XX ст. фахівець у сфері землеробства О.М.Краснов. Він, працюючи викладачем Харківського університету і читаючи там курс лекцій з географії рослин (1889-1912 рр.), написав перший в історії сільськогосподарської освіти України навчальний підручник "Основи землеробства", який посів почесне місце серед перших навчальних посібників сільгоспспрямування [1, 233-235].

Значну увагу поширенню сільськогосподарської освіти в Україні приділяв і Київський університет, офіційне відкриття якого відбулось 15 липня 1834 р. На фізико-математичному відділенні цього вузу, яке складалося з 8 кафедр, була і окрема кафедра – кафедра технології сільського господарства. Згодом, за статутом 1842 р., цього університету, кількість кафедр різко збільшилась і кафедру технології сільського господарства було поділено на дві самостійні кафедри - технології та сільського господарства [1, 236].

Поширював сільськогосподарську освіту у XIX ст. і Новоросійський (Одеський) університет. У 1841 р. на основі кафедри сільського господарства було організоване третє відділення – камеральне – з кафедрами природничої історії, геодезії, сільського господарства та економічних наук. Новоросійському університетові в той час належала мережа добре укомплектованих бібліотек, в яких була сконцентрована майже вся наявна на той час сільськогосподарська література, був чудово обладнаний кабінет землеробських знарядь. Все це сприяло вдосконаленню навчального процесу, пов'язаного із сільськогосподарським профілем. Згідно університетського статуту 1863 р., у Новоросійському університеті існувало три кафедри сільськогосподарського напрямку: сільського господарства, агрономічної хімії, агрономії. Кафедра сільського господарства проіснувала недовго – з 1865 по 1868 рр., агрономічної хімії, утворена 1865 р., близько 20 років, потім її приєднали до кафедри хімії. Кафедру агрономії було створено у 70-х рр. XIX ст., її очолив І.У.Палімпсестов. Він відомий тим, що організував при кафедрі агрономії сільськогосподарську ферму та зробив профілюючою дисципліною грунтознавство [1, 241].

Розвиток сільськогосподарської освіти слід розглядати не лише на рівні університетів, які існували в Україні у XVIII - XIX ст. Значний вплив на її поширення мало і відкриття шкіл сільськогосподарської спрямованості. Так, у 1823 р., у Нікітському саду (Крим) було засновано одну з перших шкіл для підготовки садівників та городників.

У 30-х рр. XIX ст., в зв'язку з розвитком окремих галузей сільського господарства, виникає потреба у підготовці виноробів, шовководів, бджолярів. З цією метою в маєтках поміщиків створювалися зразкові сади,

тутові плантації, школи бджолярів. Так, наприклад, поміщик Прокопович заснував у Конотопському повіті Чернігівської губернії у 1829 р. школу бджолярів, що проіснувала до 1879 р. За цей період у ній було підготовлено 640 бджолярів. Царський уряд досить активно підтримував цей напрямок підготовки фахівців і регулярно виділяв кошти з бюджету та примушував казенних селян вступати до зразкових садів та шкіл учнями-робітниками.

З 1840 р. за ініціативи Міністерства державного майна створюються навчальні ферми для підготовки господарів зразкових маєтків з молодих поселян. У Російській імперії функціонувало 8 навчальних ферм, дві з яких працювали на території України. Це - Харківська та Катеринославська. До них зараховувалися молоді селяни віком 17-20 років. Навчання тривало 4 роки і мало практичний характер. На першому курсі учні виконували роботи по землеробству, городництву, садівництву, тваринництву, бджолярству. На другому курсі – отримували ділянки на кожному полі господарства ферми і обробляли їх за допомогою вихованців першого курсу. За період навчання учні ознайомлювалися з кращими методами обробітку грунту, внесенням у грунт добрив, раціональними сівозмінами, удосконаленими сільськогосподарськими знаряддями, травосіянням, новими технічними культурами тощо. В зимовий період, коли проводилися теоретичні заняття, учні вивчали грамоту, арифметику, закон божий, основи землеробства і прості способи лікування худоби. По закінченню навчання випускники школи направлялися в спеціально організовані у волостях або селищах зразкові маєтки, щоб давати приклад ведення покращеного господарства. Ці навчальні заклади проіснували до 1867 р. Згодом на їх базі виник ряд сільськогосподарських училищ [6, 67-68].

Реформа 1861 р. збільшила попит на сільськогосподарські машини. В 60-ті роки XIX ст. було встановлено безмитне ввезення в Росію з-за кордону заліза, чавуну та готових машин, що створило конкуренцію російському сільгоспмашинобудуванню, яке й почало швидко розвиватися.

В Україні технічні дослідження і підготовка інженерних кадрів у галузі сільськогосподарської промисловості довгий час (з другої половини XVIII – до початку XIX ст.) проводилась виключно в університетах Києва, Харкова та Одеси. Це було спричинено тим, що ВНЗ у цих містах мали на той час сільськогосподарські кафедри. Проте, цього було замало. Швидкий розвиток сільськогосподарської промисловості в післяреформенний період зумовив формування вищих технічних закладів. Виникла нагальна проблема у підготовці інженерів і наукових кадрів для сільськогосподарського машинобудування. Першим вищим технічним навчальним закладом такого спрямування став Харківський практичний технологічний інститут (далі – ХПТІ).

Широке впровадження техніки в сільськогосподарське виробництво в кінці XIX ст. актуалізувало проблему правильної постановки навчання прийомам виготовлення сільськогосподарських машин. У зв'язку з цим у 1896 р. до десяти існуючих у ХПТІ кафедр додалась ще одна – сільськогосподарського машинобудування. В 1888 р. на посаду ад'юнкт-професора механічної технології ректор ХПТІ В.Л. Кирпичов запросив випускника Петербурзького технологічного інституту К.О.Зворикіна (1861-1928). Він читав лекції з борошномельного виробництва. Його підручник із цієї дисципліни користувався широкою популярністю [1, 246]. На кафедрі сільськогосподарського машинобудування ХПТІ були спеціально обладнані майстерні, а також станція для випробування сільськогосподарських машин. Тобто, в ХПТІ було створено необхідну базу для підготовки інженерів сільськогосподарського машинобудування.

Ректор ХПТІ В.Л.Кирпичов, враховуючи подальше зростання престижу ВНЗ, передбачив можливість створення в ньому нових відділень, зокрема, агрономічного. Він забезпечив будівництво при ХПТІ окремого сільськогосподарського корпусу, заснував сільськогосподарську станцію з дослідним полем, встановив метеорологічну обсерваторію [3, 50].

У 1906 р. професор ХПТІ М.Д.Пильчиков поставив питання про відкриття в інституті окремого агрономічного відділення для підготовки інженерів-агрономів. У своєму проханні начальнику Харківського навчального округу М.Д.Пильчиков вказував на ряд безумовних переваг Харкова перед іншими містами Півдня Росії у створенні такого навчального підрозділу. Науковець обгрунтував важливе значення Харківського сільськогосподарського району для культивації зернових, буряків, картоплі та масличних рослин. Безумовно, в ті роки Харківський сільськогосподарський район був вигідний також для розвитку скотарства і вівчарства, зростаючого розповсюдження бурякоцукрового, винокурного, крохмального, пивоварного та інших виробництв. Професор М.Д.Пильчиков звертав увагу також на вигідне географічне розташування Харкова, яке перетворило його у великий торговий центр для збуту продуктів сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Він також вказував на різноманіття технічних сільськогосподарських промислів Харківського району та наявність широкої мережі залізничних доріг і трьох вищих навчальних закладів, на професорсько-викладацький склад і науково-допоміжні засоби, які могли бути використані для потреб агрономічної школи [7, 55]. Таким чином, переваги відкриття в ХПТІ агрономічного відділення були очевидними і належним чином обгрунтованими, але дані пропозиції інституту залишились не реалізованими.

Розкриваючи питання сільськогосподарської освіти на теренах України у XIX ст., безумовно, необхідно звернути увагу і на спецпрограми ряду відділень ХПТІ, які орієнтувались на сільськогосподарську освіту. Так, спеціальні програми механічного відділення ВНЗ включали сільськогосподарське машинобудування. До хімічного відділення належала спецпрограма виробництва сільськогосподарських і харчових продуктів. Слід зазначити, що кожна спеціальна програма включала тему дипломного проекту, яка вибиралася студентом за погодженням із професором [8, 5].

Запровадження ринкових механізмів у сільському господарстві, особливо у другій половині XIX ст., зумовило потребу галузі в кваліфікованих робітниках. Надзвичайно гострим це питання було для Київської губернії, де на той час функціонувало 70 цукрових заводів і активно почало розвиватись цукросіяння. Тому цей регіон відчував гостру нестачу вчених-агрономів. Тому місцеві підприємці всіляко почали підтримувати ідею створення в м. Києві технічного навчального закладу. Вона була почута, і 30 серпня 1898 р. відбулась урочиста церемонія відкриття Київського політехнічного університету (далі КПІ). У КПІ було відкрито чотири відділення: механічне, хімічне, інженерне і агрономічне. На агрономічному відділенні читалися спеціальні предмети: ботаніка, зоологія, сільськогосподарська мінералогія, хліборобство, зоотехніка, сільськогосподарська економія та статистика, енциклопедія лісничих наук, сільськогосподарська технологія, ветеринарія, садівництво, городництво, що звичайно, мало позитив для навчання і підготовки майбутніх фахівців для сільського господарства тодішньої держави [1, 248].

Першим деканом агрономічного відділення і завідувачем кафедри зоотехніки КПІ став відомий фахівець у цій галузі М.П. Чирвинський (1848-1920). Майже всі

наукові праці цього науковця були присвячені питанням годівлі, росту та розвитку тварин. Кафедру ботаніки КПІ протягом 30 років з початку її заснування (1898) очолював Є.П. Вотчал (1864-1937). Він вніс значний внесок у дослідження процесів асиміляції вуглекислоти і транспірації в природних умовах у сільськогосподарських рослин, зокрема цукрового буряку. Є.П. Вотчал читав курси анатомії і фізіології рослин, а також мікробіології для студентів агрономічного відділення, ботаніки – для студентів хімічного відділення [4].

Відкриття у Києві політехнічного інституту (1898 р.) сприяло створенню при ньому наукової школи професора К.Г. Шіндлера. На початку XX ст. науковець засновує кафедру сільгоспмашинознавства і машинобудування, першу в Україні машиновипробувальну станцію (х. Грушки), випускає оригінальний альбом-атлас машин і знарядь, в якому на 56 аркушах було подано понад 2500 зразків робочих органів, вузлів і механізмів машин і знарядь, які застосовувалися на той час у сільгоспвиробництві. Все це мало позитив для підготовки майбутніх фахівців сільськогосподарського машинобудування [5].

Помітним науковим здобутком школи К.Г. Шіндлера став оригінальний "Новоросійський" плуг з панцирною полицею, удосконалений науковцем, і який був високо оцінений на Всеросійській виставці досягнень сільгоспмашинобудування у 1913 році.

Як бачимо, з вищеприведеного, розвиток сільськогосподарської освіти на теренах України наприкінці XVIII - XIX ст. відбувався швидкими еволюційними темпами, що справило помітний вплив на подальше становлення сільськогосподарської освіти. В подальшому варто звернути більше уваги на поширення сільськогосподарських знань серед селянства.

---

1. *Павленко Ю.В. та ін. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К., 2001.*
2. *Рудик С.К. Нариси з історії ветеринарної медицини. – К., 1995.*
3. *Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине. - К., 1990.*
4. *Вотчал-Словачевська В.Є., Костюк Г.Г. Євген Пилипович Вотчал. – К., 1991.*
5. *Шиндлер К.Г. Политипажи, эскизы и чертежи машин – орудий современного сельского хозяйства. - К., 1902.*
6. *Михайлюк В.П. Становлення та розвиток сільськогосподарської освіти: зарубіжний і загальноукраїнський досвід (XIX – початок XX ст.) // Наука та наукознавство. - 2002. - № 3.*
7. *Отчет о состоянии Харьковского технологического института за 1906 г. // Изв. Харьков. технол. ин-та. – 1908.*
8. *Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 741. - Оп. 4. - Д. 231.*

Надійшла до редакції 04.11.2003 р.

О.Л.Ковальков

ОБРЯДОВИЙ ЧАС В СИСТЕМІ МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА)

В народній традиції завжди існувало чітке протиставлення повсякденного і святкового часу, який вважався сакральним. У міфології східних слов'ян святковий або обрядовий час займає особливе місце. "Обрядовий час, – на думку Н.Толстого, – один з головних параметрів структури обряду" [1, 45]. Актуальність даної проблеми полягає у тому, щоб не втратити духовний спадок предків у нашому індустріальному суспільстві. Крім того, виробити власну національну систему цінностей, яка дозволила б українцям як нації співіснувати з іншими культурами.

Проблема обрядового часу в системі міфологічних уявлень завжди була актуальною у науковій літературі. Серед таких робіт слід назвати дослідження В.Ф.Міллера [2], М.А.Бахтіна [3], А.К.Бабуріна [4]. Основна увага дослідників приділяється святковій сакралізації часу, що розглядається на західноєвропейських середньовічних зразках. Тому метою пропонованої статті є розгляд особливостей обрядового часу в східнослов'янській міфологічній системі, переважно на українських матеріалах. Окремі аспекти особливостей сприйняття часу східними слов'янами опубліковані нами в одному з попередніх випусків "Українського селянина" [5].

Східнослов'янська цивілізація (в тому числі і українська) протягом століть розвивалася й існувала як аграрна. Для неї характерні консерватизм і традиційність. Це спричинило домінування в народних уявленнях реліктів дохристиянських вірувань, які разом із християнськими зумовили феномен "народного християнства". Архаїчна ментальність спричинила напівязичницьке усвідомлення часу, характерною ознакою якого є відсутність єдиної ідеї часу в сучасному розумінні слова. Існує декілька часових вимірів, які виступають як особливі ментальні категорії й нерозривно пов'язані з основними структурними компонентами східнослов'янської міфології. Одним із таких вимірів, на нашу думку, є обрядовий (святковий) час.

Про семантику обрядового (святкового) часу в уявленнях східних слов'ян можна говорити принаймні в двох аспектах. Вони логічно пов'язані з етимологією слів, які позначають такі особливі дні. В російській мові вживається слово "праздник". "Праздник" – день "праздничный", "праздный". В українській і білоруській мовах – це "свято" – святковий, святий, сакральний час. Відповідно змінюється характер часу, його спрямованість і темп перебігу. Святковий час завжди звернений у далеке минуле: в "золотий", "міфічний" час – він покликаний пов'язати сучасність з минулим. Отже, культ бездіяльності та його сакральний характер – дві основні складові будь-якого святково-обрядового комплексу. Розглянемо кожну з них в їх зв'язку з часовим виміром.

Особливістю святкового часу є підкреслена, гіпертрофована бездіяльність. У різних регіонах України етнографи зафіксували: "Кажуть, якщо хтось з господарів у часи святкових вечорів робить щось для себе, то йому вродиться або худоба монструальна, або якась калічена" [6, 332]. "У Сурозькому повіті Чернігівської губернії під час колядування господар забороняє своїй родині будь-що гнути з дерева, не робити жодних речей зі старого, навіть штопати, тесати і рубати…" [7, 206]. На Гуцульщині говорили: "Перед Іваном діло роблять, на Івана – ні" [8, 99]. А.С.Богданович повідомляє, що в Білорусі "впродовж двох тижнів між першою й останньою Колядою (від Різдва до Хрещення), навіть у будні, не можна проводити жодних господарських робіт" [9, 89]. На Смоленщині також "русальний тиждень вшановується селянами як свято, під час якого селяни нічого не роблять" [10, 16]. Схожі заборони розповсюджувалися також на інші великі свята – Великдень, Трійцю тощо. Не працювали і в неділю, оскільки вона також вважалася святковою. В збірнику В.І.Даля знаходимо: "Понедельник – чёрный, вторник – потворник, среда – постница, четверг – перечит, пятница– корячится, суббота – делу почин, воскресенье – свято" [11, 598]. Сама етимологія слова "неділя" – від давньоруського "не делати" – говорить сама за себе.

В святкові дні панує атмосфера доброзичливості та гарного настрою. В такі дні характер часу кардинально змінюється. Святковий час посилює магічну силу слова, тому віруючий звертається з молитвами і заклинаннями до богів та духовних покровителів. Передсвяткова ніч вважалася чудодійною, тому на Новий рік, Різдво, Купала, Великдень передбачали майбутнє за допомогою ворожін-

ня. Вірили, що на свята у родині оселялося щастя. Тому особливий кодекс святкової поведінки покликаний уберегти його. В такі дні заборонялося сваритися, ображати один одного. Існував цілий комплекс вербальних і актових заборон, якими супроводжувався період свята. "На великі свята нічого з хати сусідам не дають, бо щастя піде" – вірили в Орловській губернії [12, 116]. Втіленням святкової аури є складний комплекс обрядів і ритуалів, які супроводжують свято. Перевдягання, ритуальний сміх і голосіння – все це, за словами М.М.Бахтіна, "начебто тимчасове звільнення від одноманітності й буденності, тимчасове припинення всіх ієрархічних відносин, норм і правил. Це істинне свято часу" [3, 13].

Основні святкові цикли завжди накладаються на важливі, визначні моменти в житті людини, суспільства, розвитку природи. В язичництві свята співпадали перш за все з періодами сезонних змін. Вони відповідали фазам сонячного і місячного календарів. На думку В.Ф. Міллера, "значні свята позначали в часи язичництва у всіх європейських і азіатських народів початок нових періодів впродовж року. Такими значними астрономічними подіями є рівнодення та сонцестояння" [2, 3]. М.С.Грушевський писав, що "свята східнослов'янські мали переважно натуралістичний характер і виходили з головних моментів обороту сонця та зв'язаного з ним річного розвитку і упадку природи" [13, 337].

Однак свято не лише супроводжує сезонні зміни. Для носія міфологічної свідомості – це засіб, за допомогою якого він викликає, прискорює ці зміни. "Світ не змінюється сам по собі… Для того щоб один період змінився іншим, потрібен черговий ритуал" [4, 123]. Обряд начебто допомагає календарному періоду утвердитися на землі. Для цього потрібно було спочатку вигнати "старий" часовий період. Найбільш яскраво ця тенденція проявляється в новорічній обрядовості, а також обрядах зустрічі весни. Наші пращури вважали: коли весну належним чином не зустріти, то зима може тривати вічно.

Під час свят, які супроводжували фазові повороти сонця (на Різдво, Великдень, Купала, іноді на Петра), побутував звичай розпалювати ритуальні вогнища. Це своєрідне прагнення язичника допомогти сонцю, коли воно, на його думку, найбільше цього потребує. Вогонь розпалювали на пагорбах, тобто поближче до сонця.

Обрядові дійства відбувалися переважно на початку сезону, але іноді розтягувалися на досить значні періоди. Наприклад, весну починали зустрічати на Масляну, після чого були ще дві зустрічі. В Росії говорили: "На сорок святых – вторая встреча весны. Зима заканчивается, весна начинается" [11, 876]. "Первое мая – третья и последняя встреча пролетья, весны" [18, 881]. Це пояснюється особливостями міфологічного мислення, для якого характерна повна еквівалентність між критичними датами та інтервалами, що їх обмежують. Український дослідник К. Копержинський писав: "Виконуваний у всякий момент даного періоду часу обряд однаково важливий для цілого даного періоду. Для магії і релігії взагалі байдуже, чи обряд би виконувався на початку чи протягом всього періоду. Момент і цілий протяг не можуть вимірюватись, протиставлятись або порівнюватись – вони ідентифікуються в єдиному розумовому акті" [14, 20]. Саме зміна річних періодів становить основний зміст календарних свят і обрядів. "Карнавал святкує знищення старого й народження нового року, весни тощо" – писав М.М. Бахтін [3, 447]. І далі: "Моменти смерті та відродження, відмирання й оновлення завжди мали провідне значення у святковому світосприйнятті" [3, 112]. Основною формулою, за якою розігрувалися всі календарні святкові обряди, є "життя – смерть – нове відродження". Момент нового народження, перемога життя над смертю – кульмінаційна точка обряду. Вона набуває надзвичайно глибокого значення, оскільки уособлює надії на краще майбутнє, щедрий врожай, щасливу долю.

Про важливу роль свят у житті архаїчної людини свідчить те, що святкові цикли становлять важливі точки відліку при вимірюванні часу в межах року. Для суспільства, яке байдуже ставилося до офіційної хронології, такі дати були важливим фактором вимірювання часу. Р.Ф.Кайндль писав: "Гуцули, щоб визначити певний час протягом року, називають важливі свята, періоди, ярмарки" [15, 134]. А.К.Бабурін також підтверджує дане положення: "Головними орієнтирами, свого роду подорожніми стовбами або віхами (у росіян. – Прим. ред.) є великі свята…" [16, 182]. Свята чекали, до нього готувалися. Можна сказати, що наші предки жили від свята до свята.

Разом із тим, основна функція свята – не просто дати людям можливість не працювати протягом певного часу. "Свято – часовий відтинок, який володіє особливим зв'язком зі сферою сакрального" [17, 329]. Свято не лише змінює характер часу, порушуючи його одноманітність. Воно значною мірою протидіє його прагненню до прямолінійності. "В історичному лінійному часі святкові дати представляють начебто розриви, де час рухається в іншому напрямку" [25, 41]. Світ рухається вперед, щодня в ньому відбуваються зрушення, речі й явища змінюються, прогресують, вдосконалюються, модернізуються. Однак це не стосується свята й обряду. Народні свята за своєю природою глибоко архаїчні, консервативні. Вони виконуються за власним, чітко встановленим сценарієм, який був розроблений міфічними пращурами в міфічний час. Обряд залишатиметься обрядом, виконуватиме свої функції лише за умови суворого дотримання всіх тих норм і канонів, що лежать в його основі. К.Леві-Строс писав: "Кожна сакральна річ мусить бути на своєму місці, навіть можна сказати, що саме перебування на своєму місці й робить її сакральною, оскільки за порушення, навіть подумки, цього виявився б зруйнованим весь світовий порядок" [19, 121]. Сказане можна застосувати і при характеристиці обряду. Кожен акт, кожне слово має смисл і значення лише в даний конкретний момент часу. За інших обставин, у звичний, не сакральний час, така дія чи слово мали б уже зовсім інше звучання. Тому вибір часу здійснення обряду в жодному разі не є випадковим. "В календарних обрядах, – казав А.К.Байбурін, – особливе значення має ідея центру – вміння визначити ту єдину точку в часі й просторі, через яку проходять "силові лінії" світобудови" [4, 187]. Структура і сценарій обряду розроблялися в сиву давнину, в "золотий час". Тому, коли б цей обряд не відбувався, він переносить його учасників у далеке минуле. Традиційне суспільство живе з оглядом назад, воно звернене в минуле. Завдяки обряду кожен з учасників святкового дійства має можливість туди перенестися. Закон співпричетності кожного учасника обряду з тим, що обряд розігрує, – один з ключових моментів обрядового часу. Завдяки такому вічному поверненню до своїх витоків, свого коріння, стає зв'язок між поколіннями, епохами. Для такого суспільства ідея повернення в часі назад посідає ключову позицію, на відміну від ідеї поступального лінійного розвитку. Тому можна з впевненістю говорити, що обрядовий час не просто заперечує ідею лінійного часу, він завжди є циклічним. І цикли ці розгортаються від свята до свята. Саме по собі свято часу непідвладне. Обряд руйнує не зовнішні зміни в суспільстві – зробити це він не в змозі. Він унеможливлює кардинальні зміни внутрішнього світу носія обрядової культури, оскільки людина, що бере участь в обряді, повинна пережити все, що відбувається.

Обряд в своїй основі консервативний і культурозберігаючий, що робить таким і селянство, якому сучасне суспільство завдячує збереженням духовних основ східнослов'янської культури. Лише за наявності життєспроможного села можна говорити про збереження народної культури. Це пояснює уніфікованість національної культури Заходу. Місто тяжіє до універсалізму, західних стандартів. Українська, як і російська, і білоруська глибинки,

всупереч всьому поки що залишаються народними і в основі свого побуту архаїчними. Для них обряд ще не втратив свого світоглядного значення. Можна з упевненістю говорити: живий, не театральний обряд існуватиме стільки, скільки житиме своїм неквапливим життям ця глибинка. Тому проблема відродження традиційного українського села має не лише соціально-економічний, а й культурно-цивілізаційний контекст.

1.Славянские древности: Этимологический словарь – Т. 1. – М., 1995.

2.Миллер В.Ф. Масленица и западноевропейский карнавал. – М., 1884.

3.Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965.

4.Байбурин А.К Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993.

5.Ковальков О.Л. Язичницьке усвідомлення часу і ментальність традиційного суспільства // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С.30-32.

6.Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х рр. XIX ст. в записі Михайла Йоотровського // Древляни: Збірник статей з історії та культури Полісся. – Львів, 1996. – С. 291-337.

7.Зеленин Д.К. Очерки русской мифологии. – Т. 1: Умершие неестественной смертью и русалки. – Пг., 1916.

8.Климець Д.Д. Купальська обрядовість в Україні. – К., 1990.

9.Богданович А.С. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. – Гродно, 1895.

10.Добровольский В.М. Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.) // ЖС. – 1908. – №1.

11.Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М., 1957.

12.Иванов А.И. Верования крестьян Орловской губернии // Этнографическое обозрение. – 1900. – № 4.

13.Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1991.

14.Копержинський К. До системи понять часу у слов'ян. – К., 1928.

15.Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000.

16.Крачковский Ю.Ф. Быт западнорусского селянина. – М., 1874.

17.Мифы народов мира: Энциклопедия / Под ред. С.А.Токарева. – М., 1991. – Т. 1.

18.Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983.

19.Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994.

Надійшла до редакції 12.11.2003 р.

О.О.Драч

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ НАРОДНИХ ШКІЛ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Формувати нову систему освіти в незалежній демократичній Україні неможливо без урахування багатовікової історії, традицій, звичаїв національної школи, аналізу її основних надбань. Особливої уваги потребує вивчення такої проблеми, як створення шкільної системи у 1861-1917 рр. Це період глибоких соціально-економічних зрушень, пристосування до нових товарно-ринкових умов господарювання, оновлення суспільного життя, що обумовлює спорідненість із сучасним перебігом подій в Україні.

За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук із питань історії української освіти в дожовтневий період, що знайшло відображення в зростанні кількості публікацій, у яких узагальнюється досвід національної шкільної системи освіти. Серед них виділяються досить цікаві дослідження В.С.Шандри, Н.А.Шип, О.П.Удода [1]. У них, із використанням нових методологічних підходів, аналізуються просвітницька діяльність земських установ, урядова політика в галузі народної освіти в Україні, склад учителів початкових шкіл. Однак, оцінюючи стан вивчення проблеми народної освіти в Україні у 1861-1917 рр. в цілому, відзначимо, що багато питань так і не знайшли поки що свого висвітлення. Зокрема, недостатньо вивчена проблема організації навчального процесу у початковій школі, різні аспекти цієї теми аналізуються в основному на регіональному рівні.

Основною метою даного дослідження є з'ясування різних аспектів динаміки і специфічних особливостей учнівського контингенту у народних школах Наддніпрянської України від пореформеного періоду (1861р.) до початку XX ст. (1917 р.). Предметом дослідження є народні школи Наддніпрянщини, а об'єктом – учнівський контингент.

Основними типами народних училищ в сільській місцевості у 1861-1917 рр. були земські школи, зразкові училища Міністерства народної освіти, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти. У містах провідним типом нижчої початкової школи були міські парафіяльні училища та школи міського самоврядування.

У перші пореформені роки (1865-1868 рр.) була проведена певна робота з виявлення кількості учнів у початкових навчальних закладах. При оцінці статистичних матеріалів із досліджуваної проблеми цього періоду, потрібно враховувати, що реальний стан шкільних справ, особливо в духовному відомстві, часто не відповідав даним звітів. На 1 січня 1868 р. чисельність учнів у дев'яти українських губерніях становила 217 825 осіб обох статей [2, 4]. Найбільше учнів у початкових школах зафіксовано в Київській губернії – 55 678 дітей. Чисельність учнів у початкових училищах у цей період в середньому становила 30 осіб. При дослідженні сільських шкіл 1880 р., з'ясувалось, що кількість шкіл та контингент учнів у них зменшились. Пояснюється це недостовірною статистикою духовного відомства у 60-х рр. XIX ст. Загальна чисельність сільських початкових шкіл у 1880 р. становила 210 914 осіб обох статей [3, 7]. Як позитивне явище, слід відзначити зростання кількості учнів у школах: у середньому на кожну з них припадало 49 учнів.

У зв'язку з активним розвитком капіталізму в пореформений період зростала потреба в грамотних працівниках, що зумовлювало появу бажання вчитися. Суцільне дослідження початкових шкіл 1894 р. зафіксувало зростання чисельності учнів в усіх губерніях України. Загальна кількість учнів досягла 599 793 особи, тобто зросла в 2,8 раза порівняно з 1868 р [4, 35-47]. Найбільше учнів у цей період навчалось у початкових школах Київської губернії. Значно зросла чисельність учнів у південних губерніях: у Катеринославській – у 5,7; у Таврійській – у 5,4; Херсонській – у 4,7 раза. Середня чисельність учнів у початкових школах України становила 54 особи.

На початку XX ст., у зв'язку з початком упровадження загальної початкової освіти, кількість учнів стрімко збільшується. За перевіркою початкових шкіл 1911 р., у народних училищах різних типів навчалось 1 396 583 учні. Це означає, що з 1868 по 1910 рр. чисельність учнівського контингенту в Україні зросла в 6,4 раза [2, 6]. У першу чергу це стосується таких губерній: у Катеринославській – у 18, у Таврійській – 12, у Херсонській – 11, у Харківській – 9,3, у Полтавській – 7,5 раза. Середня кількість учнів у школах теж значно збільшилась і становила 75 дітей.

Щодо освіти жіноцтва, то залучення дівчат до навчання в початкових школах розпочалось ще у дореформений період. Проте, у 1859 р. Міністерство державних маєтностей визнало, що навчання селянських дівчат всюди було незадовільним. У Південно-Західному краї Міністерство народної освіти звернулось до священиків із пропозиціями вплинути на родини з метою освіти дівчат. У кінці 60-х рр. XIX ст. у губерніях Київського навчального округу дівчаток у школах налічувалось 17%, у губерніях Одеського округу – 10,8%, у Харківській губернії – 9,5% [2, 2]. Найменше учениць у цей період було в народних училищах Полтавської губернії – лише 4%. До речі, у вказаній губернії в цей період один учень припадав на 77 жителів чоловічої статі і одна учениця – на 2 110 мешканців жіночої статі.

Основною причиною невеликої кількості дівчат у початкових школах земства визначали небажання селян навчати своїх доньок. Якщо згрупувати всі матеріали звітів учителів Полтавської губернії, то перешкоджали розвитку жіночої освіти економічні причини (зайнятість дівчат у господарстві) – 33,2% і психологічні (упередженість проти жіночої освіти) – 31,5% [5, 4]. Ускладнювалось це тіснотою шкільних приміщень, відсутністю жіночих шкіл, дальністю їх розташування. Розвиток жіночої початкової освіти мав повільні темпи. У доповіді Херсонської земської управи за 1877 р. зазначалось, що жіноча освіта на селі, за винятком поселень німців-колоністів, відсутня [6, 419]. За даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р., серед селянок українських губерній питома вага грамотних становила: у Чернігівській губернії – 5,34%, у Полтавській – 6,31%, у Харківській – 4,04%, у Катеринославській – 10,77% [7, 12]. Міністр народної освіти Російської імперії наприкінці XIX ст. визнавав, що спеціальних початкових жіночих навчальних закладів украй мало, а в змішаних школах дівчата змушені конкурувати з хлопцями і поступатися їм місцем [8, 463].

Прослідковувався взаємозв'язок між переповненістю шкіл і відсотком дівчат у них. Наприклад, у Харківській губернії (1897 р.) найбільше дівчат навчалось у церковних школах – 16,9%, у земських – 14,7%, у двокласних зразкових училищах –10,7%. Одночасно міністерське училище в середньому мало 158 учнів обох статей, земське – 79 учнів, а церковнопарафіяльне – 34 учні [9, 4]. Шкільна адміністрація свідчила, що в тих повітах, де школи краще впорядковані й більш просторі, відносна кількість дівчаток більша.

Проте, поступово помітною стає тенденція до зростання чисельності дівчат у початкових школах. Наприклад, у Чернігівській губернії в 1874 р. дівчата становили 5,6% загальної кількості учнів, у 1880 р. – 6,5%, у 1891р. – 10,5%, у 1897 р. – близько 14% [10, 105]. У 1913 р. питома вага дівчат серед учнів початкових шкіл цієї губернії складала: у міських училищах – 56%, у приватних – 46%, у церковнопарафіяльних – 33%, у міністерських – 26%, у земських – 23% [11, 16]. Наведені дані доводять, що в містах чисельність дівчат у початкових народних училищах була більшою. Пояснювалось це меншою зайнятістю міських дівчат домашнім господарством і умовами життя міста, де для самостійного існування необхідна певна освіта. У кінці XIX ст. збільшення частки дівчат у народних училищах стає досить помітним, особливо в південних губерніях. Так, у 1894 р. у Катеринославській губернії дівчата серед учнів становили 21,2%, у Таврійській – 28%, у Херсонській – 28,4%, в усіх інших українських губерніях їх частка не перевищувала 13 – 17%.

Розподіл дівчат між школами різних типів і відомств залежав від умов навчального процесу. Наприклад, у Полтавській губернії в початкових училищах відомства Міністерства народної освіти навчалось 12% дівчат, у церковнопарафіяльних – 25,3%, у школах грамоти – 18,6% [12, 31]. Майже вдвічі більша чисельність дівчат у церковнопарафіяльних школах обумовлювалась значною кількістю (122) власне жіночих шкіл духовного відомства в цій губернії. У селах, де земські школи не могли вмістити всіх бажаючих навчатись, хлопці, як правило, відвідували земські училища, а дівчата – церковнопарафіяльні.

На початку XX ст., у зв'язку з початком реалізації планів розширення шкільної мережі, кількість дівчат у народних училищах значно зросла. По губерніях це мало такий вигляд: Харківська губернія – 28,8%, Катеринославська – 33,6%, Таврійська – 37%, Херсонська – 35,4%, Волинська – 24,7%, Київська – 27,2%, Подільська – 26,8%, Полтавська – 28,9%, Чернігівська – 27,4% [2, 6]. Отже, збільшення частки дівчат серед учнів помітне в усіх губерніях. Найбільш передовими в справі розвитку жіночої початкової освіти були Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії.

Соціальний склад учнів у початкових училищах досить однорідний. У навчальних закладах цього типу, які розташовувались у містах, діти походили, в основному, з міщан і ремісників. У селах же всі учні належали виключно до селянської верстви. Соціальне походження учнів початкових шкіл Київського навчального округу в 1910 р. було таким: більшість учнів у школах, підпорядкованих Міністерству народної освіти, становили селяни – 61,2%, у школах духовного відомства їх питома вага зростала до 83,9% [13, 87]. В Одеському навчальному окрузі була аналогічна ситуація: у школах відомства Міністерства народної освіти 79,5% учнів походили з селян, у школах духовного відомства – 84,8% [2, 2]. В усіх школах Харківської губернії в 1908 р. діти з селянських родин становили майже 94,7% [14, 89-90]. Як зазначали дослідники цієї проблеми, земську школу відвідували діти переважно із землеробських родин, тому її діяльність багато в чому залежала від успіхів їх господарств.

Сільська школа складалася з трьох відділень: молодшого (I), середнього (II) та старшого (III). Усі три відділення за кількістю учнів мали бути приблизно однаковими. У реальному житті цього не було. Вивчення проблеми показує, що близько половини всіх учнів навчалось на першому відділенні і тільки п'ята-шоста їх частина продовжувала відвідувати старше відділення. Наприклад, у земських школах Чернігівської губернії (1896 р.) на першому відділенні навчалося 44% хлопчиків і 56,8% дівчаток. На третьому відділенні відповідно 17,8% і 11,5% [15, 52]. У земських школах Херсонської губернії в цей період на першому відділенні налічувалось 50,2% хлопців і 57% дівчаток, на третьому навчалось 21,2% хлопців та 15% дівчат. На початку XX ст. ця тенденція залишилась незмінною. У 1902 р. у Харківській губернії 50% хлопчиків і 60% дівчаток було сконцентровано на молодшому відділенні. Серед учнів випускного відділення хлопці становили 17,4%, дівчата – 11,5% [16, 47-48]. Це свідчить про те, що багато учнів достроково залишали школу. Ця ситуація була поширеною в усіх губерніях України. Як вказували земські діячі, навіть селяни з багатих сіл нечасто відправляли дітей навчатись більше трьох років, тому в деяких місцевостях перетворення однокласного училища в двокласне спричиняло до зменшення чисельності учнів на 60%.

У міських початкових школах ця тенденція теж помітна. Наприклад, в Одесі в кінці XIX ст. у початкових училищах на молодшому відділенні було сконцентровано 36% дітей, на середньому – 33% і на старшому – 30%. У початкових училищах м. Харкова учні молодших відділень становили 46% школярів, учні середніх

відділень – 36%, учні старших відділень – 18% [17, 160]. За свідченнями вчителів, учні вибували не тільки зі старшого й середнього відділень, а і з молодшого.

Отже, характерна особливість розвитку початкової школи – це неповний навчальний період багатьох учнів. Головною причиною того, що багато учнів залишали початкові навчальні заклади до закінчення курсу навчання, був низький рівень життя основної частини населення України, добробут якої пов'язувався з сільськогосподарським виробництвом. Саме тому в сільських початкових школах відсоток тих, хто вибув до закінчення повного навчального курсу, вищий, ніж у міських. Поширення учнівського абсентизму прямо залежало від продуктивності землеробства в повітах. Міністерство народної освіти Російської імперії пояснювало залишення школи учнями до закінчення економічними та кліматичними умовами.

Аналіз матеріалів свідчить, що саме дівчата були найменш постійним елементом у школах. Наприклад, серед тих, хто вибув у 1895 р. у Полтавській губернії хлопці становили 18,6%, дівчата – 26,5% [13, 40]. У Харківській губернії в цьому ж році вибуло до закінчення навчання 20,7% хлопців і 28,8% дівчат [10, 4]. У Чернігівській губернії у 1891/1892 навчальному році залишило школу 15,9% хлопчиків і 26,2% дівчаток [11, 102]. Аналіз звітів учителів свідчить, що вибували зі школи переважно діти з незаможних родин, яких батьки віддавали в найми**.**

Ця ситуація зберігалась і на початку XX ст. З усіх шкіл Харківської губернії в 1909 р. вибуло 26,2% учнів. Найменше учнів залишило двокласні сільські школи (15,6%), найбільше – школи грамоти (35%) [18, 48]. У 1910 р. кількість учнів, що вибула з початкових шкіл, розподіляється так: Катеринославська губернія – 22,1% (21,3% хлопчиків і 23,6% дівчаток), Таврійська – 20,2% (відповідно 18,8 і 22,6%), Херсонська – 21,1% (20,7 і 21,9%), Волинська – 16,8% (16,3 і 18,3%), Київська – 20% (19,8 і 20,8%), Подільська – 19,5% (18,7 і 21,8%), Полтавська – 18,6% (17,2 і 20,6%), Чернігівська – 20% (18,7 і 23,6%) [2, 8; 13, 85]. Досить прикрим є факт вибуття з першого відділення. Так, у Волинській губернії з нього вибуло 43,2% хлопчиків і 47,3% дівчаток, у Київській відповідно 43,5 і 49,9%, у Подільській – 45,7 і 52,6%, у Полтавській – 35,2 і 44%, у Чернігівській губернії – 34 і 43,8 % [20]. Як видно, в усіх українських губерніях залишала навчання п'ята частина учнів. Дівчата до закінчення повного курсу навчання вибували частіше.

Досліджуючи основні причини, що змушували учнів залишати школу, за матеріалами Харківської губернії, можна констатувати, що 74,3% випадків вибуття пов'язані з причинами економічного характеру і тільки 5% дітей залишали школи через низьку успішність [18, 53]. Випадки виключення учнів зі шкіл зумовлювались також їх поганою поведінкою (54,3%) і ледарством (36,7%).

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що протягом всього пореформеного періоду кількість учнів у початкових школах невпинно зростала. Особливо активізувався цей процес у 90-х рр. XIX ст. і на початку XX ст. Цьому сприяв перехід до впровадження курсу на загальну початкову освіту. Наслідком стала переповненість існуючих шкіл та певне збільшення чисельності дівчат у народних училищах. Соціальне походження учнів народних училищ було однорідним: селянські й міщанські родини. Динаміка учнівського контингенту в народних школах обумовлювалась економічними та соціальними умовами життя в країні. Основна маса учнів концентрувалась на молодших відділеннях. З різних причин до 25% учнів початкових шкіл залишали навчання.

Розглянувши певні аспекти динаміки учнівського контингенту народних шкіл в Україні у період побудови основ ринкової економіки, автор планує у подальшому розробляти питання результативності та ефективності роботи сільської початкової школи у визначені хронологічні рамки.

1.Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). – К., 1991; Культурно-національне питання на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 3; Шандра В.С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в XIX – початок XX ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8; Удод О. П. Початкова освіта на Слобожанщині // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – Ч. 1.

2.Статистический временник Российской империи. Сельские училища в Европейской России и Привислянских губерниях. – СПб., 1884. – Серия III. – Вып.1.

3.Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865-1889. – Харьков, 1890. – Кн. 1.

4.Начальное народное образование в России / Под ред. Г.Фальборка, В. Чарнолуского. - СПб., 1900. - Т. 2.

5.Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 г. - Спб.,1913-1915. - Вып. III-V.

6.Очерк положения народного образования в Полтавской губернии за 1907/1908 учебный год. – Полтава, 1909. – Ч. 1.

7.Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. – СПб., 1901.

8.Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – СПб., 1904. – ТТ. 13, 33, 47, 48.

9.Извлечение из всеподданнейшего отчета... за 1897 год. – СПб., 1900.

10.Краткий статистический атлас…

11.Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899.

12.Голик Г.Н. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии. – Чернигов, 1913.

13.Очерк состояния народного образования в Полтавской губернии. – Полтава, 1897.

14.Андреев Н. Вказ. праця.

15.Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков, – 1910. – Ч. 1.

16.С.Р. О народных учителях в земских школах Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. 1898. – № 5.

17.Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904.

18.Н.К. Начальное образование в больших русских городах // Вестник воспитания. – 1899. – № 6.

19.Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Харьков, 1912.

20.Однодневная перепись … – Вып. IV.; Андреев Н. Вказ. праця.

Надійшла до редакції 20.11.2003 р.

Ф.Я.Ступак

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ СІЛЬСЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ

Проблема вивчення досвіду діяльності системи охорони здоров'я у різні історичні періоди, а у зв'язку з цим і проблема боротьби з епідеміями та покращення санітарного стану, актуальна в умовах сучасного реформування національної медицини. Досвід минулого дозволить уникнути небажаних негативних наслідків. У цьому зв'язку привертає увагу діяльність системи охорони здоров'я у повітах губерній періоду діяльності Приказів громадської опіки (ПГО).

Окреслена проблема складна для дослідження через недоступність деяких фондів державного архіву Київської області. Свого часу певні аспекти медичної справи періоду приказної медицини досліджував С.Верхратський [1], якому вдалося ознайомитись з відповідними

архівними матеріалами. Інших конкретних досліджень нами не виявлено.

Відповідно до прийнятого у 1775 р. Закону "Учреждение для управления губерний", у губерніях почали створюватися особливі державні установи з широкими соціальними функціями – Прикази громадської опіки (ПГО). Водночас із запровадженням, за Законом 1775 р., нового адміністративного устрою у кожному повіті були введені посади повітових лікарів. Однак від цього якість медичної допомоги населенню майже не змінилась, адже один лікар на декілька десятків тисяч населення, розкиданого на сотні кілометрів, при відсутності власного транспорту, мало що міг зробити. І все ж таки це вже був представник офіційної наукової медицини, який цікавився медико-санітарним станом повіту, чого раніше не було.

На повітових лікарів покладалися обов'язки щодо організації боротьби з епідемічними захворюваннями серед населення і свійських тварин, надання швидкої медичної допомоги, судово-медичні функції, заготівля лікарських трав та ін.

У повітових лікарів були помічники – так звані "лікарські учні" (один-два). Це були молоді люди без медичної освіти. Лікарі мали навчити їх готувати ліки і виконувати найпростіші лікарські призначення. Ніяких асигнувань на медикаменти не виділялося. В таких умовах, зрозуміло, займатися діяльністю, корисною для народу, було нелегко.

Особливо скрутно доводилося лікарям під час епідемій і війн. У період Вітчизняної війни 1812 року окремі лікарі забезпечували одночасно багато сотень хворих і поранених солдатів, розміщених у приватних квартирах. Поранені та хворі лежали на підлозі, в своєму одязі, вкриті соломою.

Якщо ближче ознайомитися з умовами роботи перших повітових лікарів, виникає почуття глибокої поваги до них, справедливе бажання згадати цих забутих наших попередників сучасних лікарів, які відзначалися своєю справді самовідданою роботою і допомагали прищеплювати народові по мірі своїх сил і можливостей повагу до наукової медицини.

У Київській губернії в 1798 р. було дев'ять повітових лікарів. В архівних матеріалах збереглися їх повідомлення про захворювання в селах, про причини захворюваності, про недбале ставлення поміщиків до лікування кріпаків, про необхідність вплинути на них тощо.

Найбільш поширеними захворюваннями в той час, за свідченнями повітових лікарів, були кишкові й венеричні хвороби, цинга.

Про велику захворюваність населення на цингу повідомляв управу лікар Махновського повіту: "Я давав знати поміщикам тих селищ, щоб вони, за моєю настановою, доклали своїх зусиль для створення в тому місці, де хвороба лютує особливо, лазарету і дати хворим пристойне утримання. Коли б усе те було виконано, сподіваюсь, що в скорому часі хвороба припинилася б, але бачачи, що деякі поміщики не тільки не повідомляють мене про ту хворобу, але й взагалі не турбуються в такому небезпечному предметі, що може завдати загальної шкоди, прошу Київську лікарську управу про спонукання і негайне виконання і куди слід давати своє відношення. Штаб-лікар Єлеферій Романівський" [1, 25].

В результаті численних скарг на поміщиків з боку повітових лікарів, медична управа домоглася від губернського правління наказу земським судам, щоб вони "поміщиків та їх посесорів і управителів повідомили б, аби вони селянам своїм по селах, хворим на різні тяжкі хвороби, старалися неодмінно подавати всіляку допомогу в доставлянні ліків і всього за вказівкою лікарів потрібного, внушаючи при цьому, що це лікування законом встановлене і потрібне єсть для охорони загальної безпеки жителів від зарази хворобами. В противному разі недбалі зазнають законного стягнення" [1, 25].

На медикаментозну допомогу повітовим лікарям ніяких асигнувань у ті часи не виділялось, а тому їм часто доводилося обмежуватись застосуванням лікарських трав, збираних по лісах і балках лікарськими учнями.

Сквирський повітовий лікар Андрій Арндт 27 лютого 1799 р. повідомляв управу про те, що в Сквирі 50 осіб захворіло. На лікування хворих він витратив свої власні ліки. Місцева міська управа відмовилась оплатити йому ліки. Тоді він звернувся до губернської медичної управи, яка, в свою чергу, звернулася до губернатора з клопотанням про те, щоб Арндту компенсували вартість ліків. Губернатор дав не тільки відповідне розпорядження, але й пораду про те, як лікувати вказані захворювання, бо, на його думку, названа хвороба не потребувала дорогих ліків, а найкращий засіб полягав у тому, як вважав губернатор, щоб давати хворим блювотне і проносне і "употреблять для очищения воздуха курительные составы и уксус; объявить пользующему их лекарю, чтобы он сочинил о потребных для них медикаментах рецепт, отослал оный для рассмотрения и выписки тех лекарст из аптеки в врачебную управу; сколько за оные следовать будет денег, заплатить из суммы городских доходов со взысканием оных с тех, для кого те медикаменты будут, но не прежде, как в то время, когда больные выздоровев, в состоянии будут зарабатывать, о чем врачебная управа благоволит Сквирскому уездному лекарю дать надлежащее предписание" [1, 25].

У 1801 р. на Поділлі та Київщині спалахнула епідемія "простудної гарячки". Наведемо уривки з листування з цього приводу окремих повітових лікарів з медичною управою. Головну причину поширення захворювань лікарі вже тоді вбачали в тяжких матеріальних і соціальних умовах, в яких жили кріпаки. В своєму рапорті повітовий лікар з Чигирина Аморейський повідомляв, що у зв'язку з несподіваною зміною погоди люди "похворіли на кашель з невеликим ознобом. Через три або чотири дні у багатьох з'являється сухий кашель, дехто відчуває гіркоту в роті або гарячку; закінчуються ці хвороби в усіх хворих рясним потінням, і смертності ще не було" [1, 25-26]. Повітовий лікар міста Черкаси Дранківський влаштував для лікування таких хворих окремий лазарет в селі Товстому і обслуговував його спочатку сам, а потім доручив це своєму старшому учневі.Так само зробив і повітовий лікар Богуславського повіту. Коли в селі Береняги з'явилась "простудна гарячка", він зібрав хворих в особливому покої. Для лікування було відряджено учня Гершковича, але через кілька днів він повернувся до міста: власник цього села шляхтич Монастирський розігнав усіх хворих, бо не вважав їх хворими. Про це він дав Гершковичу довідку, з якої з'ясовується, що лазарет був у корчмі.

Епідемія була і в Махновському повіті. Об'їжджаючи села "спільно з тутешнім паном земським справником, – повідомляє повітовий лікар Романівський, – було виявлено, що причина тієї хвороби виникла від раптового припинення морозу, від бруду в хатах, непускання свіжого повітря, від бідності і суму. Тому і вчинено для припинення тієї хвороби з допомогою земського справника належну обережність" [1, 26].

Звенигородський повітовий лікар, повідомляючи про 102 випадки захворювання на гарячку в одному з своїх сіл, вважає причиною захворювання "пошесті і лободяний хліб". Навесні захворювання в Уманському повіті так поширились, що нижній суд звернувся до медичної управи з приводу питання "про лікування і збереження людського роду". В повіті, як повідомляє нижній суд, на цю хворобу, що зветься катар і проявляється

в кашлі і ломоті кісток, захворіло відразу 789 осіб, з них померло 58. Епідемія тривала протягом березня, квітня і травня. Уманський земський суд повідомляв медичну управу, що за тиждень видужало 721, померло 132, захворіло 690 осіб.

У 1811 р. в Київській губернії було 12 лікарів (три у місті і дев'ять у повітах), 22 учні і вісім повитух. Місячна платня лікаря становила 300 крб. на рік, старшого учня – 80 крб., повитухи – 60 крб., молодшого учня – 45 крб. На всю Київську губернію у 1811 р. на охорону здоров'я витрачалось 6410 крб.

Лікарів приватної практики було 11, з них два доктори медицини – у маєтках графа Потоцького і губернського предводителя дворянства Олезара.

Боротьбі з епідеміями Приказам громадської опіки доводилося постійно приділяти увагу, адже вони були і залишаються надзвичайно небезпечними для суспільства. 1872 року Київський ПГО відряджав у повіти на боротьбу з холерою фельдшерів Кирилівської лікарні, при цьому вони отримували відповідне забезпечення [2, 6зв.]. Під час епідемії 1892 р. Київський ПГО видав спеціальний циркуляр про безплатне лікування холерних хворих [3, 1]. Держава виділяла кредити для Приказів на різні заходи з припинення холерних та інших епідемій. Такий кредит виділений під час епідемії холери 1892 р. [3, 9].

Кращих лікарів нагороджували. Так, у 1802 р. "за хорошую службу" були нагороджені "сквирский и таращанский лекари" [4].

Цікавими є повідомлення повітових лікарів про хірургічне лікування. До рапорту Чигиринського лікаря Аморейського додано свідоцтво, в якому вказується про майстерно здійснену операцію "в излечение опасной и отчаянной к жизни каменной болезни" [1, 27].

Повитух в цей період готували самі бабки. В подальші роки родопоміч не поліпшувалась. У звітах повитух за 1833 р. переважно повідомляється, що потреби в повитухах майже не було. Медична організація Приказу громадської опіки, як і більш досконала земська організація медичної допомоги, не приділяли належної уваги акушерству.

Стосовно медичних штатів, то, природно, необхідної кількості медиків знайти в Росії було важко. Укази про створення нових університетів з медичними факультетами в Катеринославі (1784), Сімферополі (1786), Чернігові (1796) "в таком пространстве, колико то нужно для снабдения обширной империи нашей икусными врачами" [5] лишились невиконаними.

Указом від 15 липня 1786 р. "О способах для распространения врачебной части в России" госпітальні школи були перетворені у три медико-хірургічні училища на 150 учнів "для удобнейшаго снабдения на будущее время наших морских и сухопутных войск, губерний и прочих мест потребными медицинскими чинами" [5].

Ситуація ускладнювалася тим, що Медична колегія фактично усувалась від обов'язку комплектувати повіти лікарями, адже в "Учреждениях" було вказано, що повітові лікарі приймалися на службу на обумовлений термін за контрактом. Отже, правителю намісництва потрібно було самому знаходити вільних від служби лікарів, домовлятися з ними та укладати контракт. Однак, укомплектуванню лікарських посад часто перешкоджали низькі оклади, встановлені для повітових медиків. Так, "доктор" отримував 300 крб. у рік, "лекарь" – 120 крб., "подлекарь" – 80 крб. (військові медики, що займали ті ж посади, отримували відповідно 600, 180 і 120 крб., а в різних привілейованих навчальних закладах, органах центрального управління – ще більше).

Матеріальне становище повітових лікарів було важким. Зарплати повітових лікарів ледь вистачало для перших життєвих потреб. Вони не мали можливості купувати книги, і, відповідно, удосконалюватись в своєму фаху. Поміщики, користуючись послугами повітових лікарів, не давали їм ніякої винагороди. За таких умов небагато знаходилося бажаючих виконувати посаду повітового лікаря. Нестача лікарів не могла не вплинути на загальний медико-гігієнічний стан губерній, про що свідчить широке поширення інфекційних хвороб.

Поступово збільшується платня медиків, їм було дозволено суміщати посади у двох повітах тощо. Однак, до кінця XVIII століття укомплектованість штатів повітових лікарів лишалась низькою.

Вплив повітових лікарів на стан медичної і особливо санітарно-протиепідемічної допомоги був незначним. Обмежені в правах, позбавлені необхідної підтримки з боку губернської та повітової адміністрації, завантаженої канцелярськими функціями, повітові лікарі зводили свою санітарну діяльність до епізодичних оглядів тих чи інших об'єктів і складанню протоколів з приводу відзначеного безладу.

У 1812 р. була заснована посада генерал-штаб-доктора по цивільній медицині. Цим наказом цивільна медицина була відокремлена від військової. Раніше такого відокремлення не було, і фактично вся робота державної медичної служби обмежувалась обслуговуванням армії. Ці зміни в медичній адміністрації не дали помітного поліпшення медичного забезпечення населення.

З початком Вітчизняної війни 1812 року лікарі, що працювали в Україні, були мобілізовані. У повітах залишилися тільки лікарі похилого віку. На них покладалося забезпечення нових військових частин, що формувалися в містах і містечках України, і лікування хворих, залишених військовими частинами.

Про те, в яких умовах доводилось працювати в ці роки лікарям у повітах, дає уявлення рапорт лікаря Томашевського медичній управі. "Весна 1813 р. тим для нас пам'ятна, що 12 тис. симбірських ратників і при них декілька ще тисяч російських башкирців, мещеряків, киргизів та інших племен народів днів до 15 святкували з нами владичеський Великдень. Воїнство се більше як тисячу залишило нам своїх хворих, причому саме симбірське ополчення, за досить короткий час, представило в Богуславль наш хворих воїнів 738. При такій чималій кількості симбірців у мене ще було декількох десятків мещеряків і дві роти інвалідної якоїсь-то канівської команди. Тут сили мої помітно ослабли" [1, 28].

Уявлення про комплектацію медичних кадрів і про стан повітових медичних закладів у Київській губернії дають річні звіти інспекторів медичної управи. До їх обов'язків входило відвідування протягом року всіх медичних закладів губернії. Перший більш-менш докладний звіт датується 1814 р.: "Стан лікарень по повітових містах Київської губернії взагалі поганий. В деяких містах зовсім нема домів для цього; в інших, хоч і є, але такі малі й погані, що хворих класти в них ніяк не зручно, і хворі лікуються по квартирах. При тому, предметів, потрібних для хворих при лікуванні оних, ні в одному повіті немає. Від цього хворі, залишені в тутешній губернії військовослужбовцями, що проходили в минулому 1813 році у великій кількості, хоч ліковані були достатньо і в належному вигляді, але ніяких вигід за положенням лазаретним, як от постіль, білизна та ін., не мали і містилися на підлозі без ліжка, та при цьому по невигідності і малості міських лікарень ніде їх було вміщувати в оних. На такий предмет конче потрібно, щоб принаймні при великих воєнних дорогах збудовані були великі лазаретні доми і забезпечені всією приналежністю і запасом до лазаретів, ліжками, білизною, посудом та ін., де б можна було класти багатьох, як це було в 1812-1813 роках, хворих; і при лазаретах аби влаштовані бу-

ли лазні як для очищення видужуючих, так і подорожніх військовослужбовців" [1, 28].

Незважаючи на те, що медико-санітарні видатки повітів були незначні, в 1815 р. відбулось обмеження відпуску для селян за рахунок казни ліків, і вони виписувалися тільки у масових пошестей.

Штат медичних працівників Київської губернії змінювався дуже повільно. З табеля "О состоящих в Киевской губернии наличных медицинских чинах за 1816 г." довідуємося, що всього в Києві було в цьому році на державній службі: один лікар, два штаб-лікарі, дві повитухи, один учень. Лікарів приватної практики у місті було п'ять. У повітах в цьому році було на державній службі сім лікарів, чотири повитухи, сімнадцять лікарських учнів. Лікарів приватної практики у повітах було 12. А всіх лікарів у губернії, включаючи Київ, було 27.

У 1818 р. медичний департамент вислав такий кошторис видатків на медичні справи. На утримання медичної управи: інспектор – 1000 крб. на рік, акушер – 700, оператор – 700, секретар – 200; на канцелярські видатки – 200, роз'їзні – 200; видатки по повітах: на утримання повітових лікарів (12) – 6000 крб. на рік; на утримання учнів старших (12) – 2400; на утримання учнів молодших (12) – 1800; на підвищення платні двом найкращим лікарям – 200; на утримання старшої повитухи (1) – 200; на утримання молодшої повитухи (12) – 1800.

Асигнувань на утримання лікарень, на придбання медикаментів не було. Стан лікарень у повітах залишався незадовільним.

У 1821 р. звенигородський повітовий лікар писав до медичної управи про свою лікарню: "Лікарня зовсім не відповідає встановленим нормам, бо в тому будинку через сіни проводиться продаж гарячих напоїв (шинок) та й через відсутність кухні у хаті для різних потреб топиться піч, незважаючи на нинішню спеку", а повітовий лікар Ромбах писав, що приміщення "пропускає холодних вітрів, дах у багатьох місцях пропускає дощ" [1, 29].

На думку відомого історика медицини професора С.Верхратського, в Черкасах у 1821 р. не було лікарні, і хворих розміщували на приватних квартирах. Перший звіт черкаської лікарні з'явився в справах медичної управи за 1822 р. Першим лікарем цієї лікарні був штаб-лікар Яків Дранківський, вихованець Чернігівської семінарії [1, 29].

Лише у 1829 р. стан повітових лікарень на Київщині поліпшився. Цей факт так описується в інспекторському звіті: "Міські лікарні всі взагалі по губернії забезпечені з боку уряду найпотрібнішими речами і тому утримання хворих проти колишнього багато поліпшилось" [1, 29].

В лікарні Канівського повіту, що мала 30 ліжок, оплата становила 24 коп. в день з приватних осіб і 54,5 коп. з осіб державних відомств, проте венеричних хворих приймали безкоштовно. Що стосується амбулаторного прийому, то він був безплатним, за винятком представників державних відомств [6, 25-26].

У Липовецькому повіті лікарня мала 20 ліжок; перебування в ній було безплатним. В той же час, безкоштовний амбулаторний прийом для нижчих військових чинів не стосувався вартості ліків [6, 27].

Ці суми становили власний прибуток лікарні. Іншими ж джерелами в губернських містах були суми ПГО, а в повітових містах – міські доходи. Якщо міста не могли надати допомогу, в таких випадках допомагали самі ПГО.

Отже, заснування Приказів громадської опіки 1775 р. було явищем прогресивним і фактично започаткувало розвиток лікарняної мережі в повітах губерній. Перші повітові лікарні в Україні з'являються лише у 1802 р. після організації у 1797 р. медичних управ і призначення перших повітових лікарів. Першим документом, що обумовив лікарняне будівництво в сільських місцевостях України, було "Наставление для строения богоугодных заведений приказов общественного призрения", що вийшло лише у 1823 р., тобто через 48 років після введення Приказів.

Однак, ні цей документ, ні наступний циркуляр 1843 року, який зобов'язував "губернське начальство запрошувати бажаючих взяти на свій рахунок влаштування лікарень" і "потім віддавати в найм уряду за помірну плату", не вирішили питань розвитку лікарняної мережі.

Не була належно втілена в життя й постанова урядового Сенату "О учреждении лечебниц в селениях государственных поселян" (1842). Як правило, в цей період лікарні розміщувалися в найманих, пристосованих приміщеннях, про що свідчать численні архівні документи. Період приказної медицини характеризувався відсутністю плановості у лікарняному будівництві як у сільській місцевості, так і в містах. Однак, в цілому розглянута система охорони здоров'я відповідала тогочасному соціально-економічному розвитку країни. Ситуація зміниться на краще з появою земської медицини, яка забезпечить сільському населенню належну організовану медичну допомогу.

1.Верхратський С.А. Сторінки історії медицини на Україні // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К., 1957.
2.Державний архів м. Києва. – Ф.102. – Оп.1. – Спр.279.
3.Там само. – Спр.369.
4.Державний архів Київської області. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.1624.
5.Полное собрание законов. – 1786.– Т.22. – № 16412.
6.Благотворительность в России. – Б.м., б.г. – Киевская губерния.

Надійшла до редакції 23.06.2003 р.

Ю.І.Вовк

СТАН ОСВІТИ ТА МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Питання освіти та медичного забезпечення селянства було актуальним і в кінці XIX, і на початку XX сторіччя. Цій проблемі були присвячені праці відомих дослідників. Цінний матеріал про становище селян, умови найму на Півдні України, захворювання дає праця М.І.Тезякова [1]. Рівень освіти селян об'єктивно відтворено в дослідженні В.Прокоповича [2]. Спробу опису злиденного життя селян, їх голодування, високої смертності внаслідок захворювання зробив А.Шингарьов [3].

Динаміка розвитку сільського господарства, його перехід до капіталістичних відносин вимагали підвищення рівня освіти населення. Повільно, але зростала писемність серед селян, збільшувалась кількість початкових шкіл на селі. Так, у 15 повітах Полтавської губернії за 1897-1910 рр. відсоток грамотних зріс із 16,9 до 23,7%, а у 10 повітах Харківської губернії за 1897-1913 рр. відсоток писемного населення підвищився з 16,8 до 25,1% [4, 428]. У Катеринославській губернії писемне населення становило 29% (середній відсоток писемних європейської частини Росії становив 30%). У решті українських губерній відсоток грамотних становив не більше 20% [4, 428]. Так, у Гельмязеві, волосному центрі Золотоніського повіту Полтавської губернії, у 1910 р. з 2 832 чоловік були писемними 1 184, а з 2 747 жінок - лише 399 [5, 50].

Депутат II Державної Думи з Чернігівщини В.Г.Хвіст зауважував: "Для селян, особливо в Україні, освіта значить не менше, ніж аграрне питання" [6, 64]. Після революції 1905-1907 рр. почали відкриватись

сільськогосподарські класи для селян, які мали на меті випускати освічених землеробів, садівників, городників. Так, 1 вересня 1909 р. Київським губернським земством в Канівському повіті була заснована Бобрицька школа садівництва 1-го розряду, що перебувала у віданні Міністерства землеробства та департаменту землеробства. Навчальний курс тривав 3 роки [7, 49]. У 1912 р. при Уманському середньому училищі садівництва вперше були відкриті 10-місячні курси для дорослого селянства. При безкоштовному приміщенні училища утримання одного курсанта обходилося в 12 крб. на місяць. У 1913 р. планувалося утримання курсантів на приватних квартирах зі столовуванням зросло вже до 15 крб. на місяць. У Черкаському повіті в 1912 р. з 15 жовтня по 15 березня у земських школах були організовані вечірні заняття для дорослих (по 2-3 години на день), за що від земства вчителям додатково доплачувалось 200 крб. [8, 183].

Вищою школою для дітей селян та робітників були міністерські або земські двокласні школи, термін навчання в яких тривав 5 років. Так, тільки в 6 школах Уманського повіту в 1912 р. навчалося 679 дітей 8-11 років. У Золотоніському повіті Полтавської губернії, станом на 1 січня 1914 р., нараховувалося 25 729 дітей шкільного віку, з них 14 793 дітей навчалося в школах і училищах. Для решти 10 929 дітей потрібно було додатково біля 219 однокомплектних шкіл. У 1914 р. у Черкаському повіті Київської губернії в земських школах у вечірніх класах навчалася 271 особа: 120 чоловіків, 21 жінка, а також 86 хлопців і 44 дівчини підліткового віку [8, 2-7]. Відкривались також ремісничі школи для селян. Так, у 1913 р. на кошти селян відкрили ремісничу школу у с. Вороновці, в якій навчалося ковальському і столярному ремеслам 28 осіб [7, 186].

Стан грамотності на селі відображають такі факти. У 1902 році сільська бібліотека с. Прохорівка Золотоніського повіту мала 856 книг, проте її читачами були тільки 66 жителів з 2 507 [9, 339]. У 1910 році грамотних у повіті було близько 24,1% [10, 33]. Відрадним є той факт, що серед добірок книг у сільських бібліотеках були і українські. Так, у с. Млієві Київської губернії в земській бібліотеці з 558 книг 68 були україномовними [11, 902]. Проте, у с. Кирилівці Тарасівської волості Звенигородського повіту не було жодного "Кобзаря" Т.Г.Шевченка та інших українських книг. У 1912 р. в Жашкові, волосному центрі Таращанського повіту, в бібліотеці з 616 книг лише 53 були українською мовою [12, 183].

Як відзначав М.П.Драгоманов, "народові недостатньо однієї грамотності - народу потрібна освіта, інакше він приречений залишатися моральним немовлям" [13, 7]. Проте, доступ селянських дітей у середні школи був обмеженим. Так, в 1911р. з "нижчих станів", переважно селян і козаків, у гімназіях Київського навчального округу навчалося 20% учнів, а у реальних училищах - 26% всіх учнів, у той час, як у Росії в 1892 р. у реальних училищах відсоток представників селянського середовища становив 12,7%, а у гімназіях і прогімназіях – 5,9% [4, 430]. Досить строкатим слід вважати стан грамотності в хутірських господарств Київської губернії. Так, на одне господарство з 1-5 десятинами припадало 0,7 грамотних і 0,13 учнів, з 10-15 десятинами відповідно 1,21 та 0,21, від 15 до 20 десятин - 2,56 і 0,06. Як видно, кількість грамотних селян-хуторян зростала зі збільшенням площі землеволодіння [14, 238]. У 1913 р. у Південно-західному краї зі 100 дітей "нижчих станів" школи відвідували лише 15 [15, 552]. В Уманському повіті Київської губернії в 1912 році з 34 827 дітей 8-11 років 19 005 (50,4%), не навчались взагалі [16, 3-5].

Існувала суттєва різниця між середнім показником писемності по губернії та в селі. В той же час, в цілому грамотність українського селянства була нижчою від середнього показника по європейській частині Росії. Розвиток капіталізму вимагав зосередження уваги до питань поширення початкової освіти серед селян. Середня освіта була доступна тільки заможній верхівці села. Потяг селянства до знань відображали сільськогосподарські класи і вечірні заняття при земських школах для дорослих і підлітків, а їх відкриття диктувалося вимогами капіталістичного шляху розвитку країни.

На добробут селян впливав і стан медичного обслуговування, забезпечення яким майже повністю покладалось на плечі земств. Так, у 1908 р. у Золотоніському повіті Полтавської губернії було 14 медичних дільниць з радіусом в середньому 9,5 версти і 6 лікарень на 16 місць. За кошторисом, у Канівецькій лікарні одне штатне ліжко обходилось в 102 крб. 79 коп., добове утримання 1 хворого - у 27 крб. 9 коп., добове харчування - 12,5 коп. [17, 63]. Незважаючи на це, смертних випадків серед хворих, що лікувалися у лікарів, було - 321 вдома, амбулаторно - 270, у фельдшерів - 496 [17, 26]. Попри спроби земства, смертність серед селян, зокрема дітей, була високою. Так, у 1913 р. у Ликовці та навколишніх селах Київської губернії від тифу, скарлатини, кору, коклюшу з кожної тисячі дітей вмирало 722 [18, 79]. У 1913 р. в Гайсині Подільської губернії відкрили земську аптеку, яка була єдиною на весь Південно-Західний край [19, 65]. На початку XX століття на 47 260 чол. населення Подільської губернії в середньому припадав лише 1 лікар [20, 226-227], тоді як у 1912-1914 рр. земства намагались створити медичні дільниці в кожному повіті та вести профілактичну боротьбу із захворюваннями на тиф, віспу, дифтерію і скарлатину. В 1913 р. на боротьбу з епідемією тифу в Ольгопольському повіті Подільської губернії земство асигнувало 300 крб. для 3 200 хворих осіб. Одна невелика аптека повіту обслуговувала 26,5 тис. жителів [21, 115].

На ситуацію із захворюваністю серед селян особливо впливали міграційні процеси. Так, переселенці, що поверталися на батьківщину, ставали носіями різних хвороб. Якщо у 1906 р. в Україні, за даними матеріалів щодо природного руху населення, налічувалось близько 7 млн. хворих, то у 1913 р. їх було понад 23 млн. чол. [22, 47]. Земства Росії на медицину витрачали 27,5%, на народну освіту - 17,4% своїх коштів [23, 43]. За таких обставин медпрацівникам доводилось працювати у надзвичайно складних умовах. Так, в Уманському повіті Київської губернії в Маньківці діяла лікарня на 10 ліжок, яка обслуговувала 29 сіл. До медперсоналу лікарні входили: 1 лікар, 2 фельдшери, акушерки. Причому лікарня знаходилась в найманому старому приміщені, де не було навіть примітивних лікарняних засобів [24, 4-5]. У другому півріччі 1914 р. Київським губернським земством докладалося чимало зусиль для боротьби з епідемічними захворюваннями: висипним тифом у Бердичівському, Звенигородському, Уманському, Черкаському повітах; черевним тифом і дифтерією в Уманському, Черкаському повітах. На боротьбу з епідеміями в Київській губернії і утримання санітарної організації та лікарень у 1914р. земством було виділено 14 683 крб. [25, 31,44].

Незадовільний стан медичного забезпечення простежується за даними прийому на військову службу молодих чоловіків [26, 32]. Згідно з новим статутом про військову повинність 1874 року, колишні рекрутські набори були замінені загальною військовою повинністю для осіб, яким минув 21 рік. Строк дійсної військової служби скорочувався до 6 років у сухопутних військах і до 7 років на флоті. Для військовозобов'язаних, які мали освітній ценз, строк служби встановлювався від 6 місяців до 4 років [27, 439]. Сільське чоловіче населення при досягненні 21 року на 1 жовтня, призивалося на військову службу [28, 10]. Непридатними до служби в армії на Лівобережжі за 1889-1893 рр. було 18,2 %, а в 1899-1907 рр. вже 26,6 %. У той же час, на 50 губерній Росії за перший період було "забраковано" 17,2 %, за другий – 22,1% [26, 32]. Правобережна

Україна взагалі посіла перше місце щодо звільнених від військової служби [29, 97]. Це підтверджують і матеріали державної Комісії 1901 р. На півдні України в 1899-1901 рр. кількість "забракованих" селян збільшилась, у порівнянні з 1894-1899 рр., по Катеринославській губернії на 2,7 %, по Таврійській – на 1,8 %, по Херсонській – на 4,9 % [30, 14].

Отже, через брак коштів земства виділяли незначні суми на медичне обслуговування селянства. Погіршення умов життя більшості селян внаслідок диференціації селянства, збільшення кількості безземельних селян і тих, хто повертався із місць переселення, негативно впливали на добробут, а отже, і на стан здоров'я селян.

1. *Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.*
2. *Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні // Світло. - № 7. - 1914.*
3. *Шингарев А. Вымирающая деревня. – М., 1901.*
4. *Історія Української РСР. – К., 1978. - Т. 4.*
5. *Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 г. - Полтава, 1911.*
6. *Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах російської імперії // Український історичний журнал. - 1995.*
7. *Доклад Киевской Губернской Земской Управы очередному Земскому собранию. (январь - февраль) 1917. – К., 1917.*
8. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 543.*
9. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.*
10. *Пономаренко М.Ф. Золотоніський краєзнавчий музей. - Дніпропетровск, 1982.*
11. *Список земских народных библиотек Киевской губернии за 1911 год. – К., 1911.*
12. *ЦДІА. – Ф. 442. - Оп. 855. - Спр. 115.*
13. *Драгоманов М.П. Народные школы в Юго-Западном крае // Санкт-Петербургские ведомости. – 1865. - № 318.*
14. *Хуторские хозяйства Киевской губернии в 1912 г. – К., 1914. - Т. 2.*
15. *Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1913.*
16. *О введении всеобщего обучения в Уманском уезде. – Умань, 1881.*
17. *Приложение к отчету Золотоношской уездной Земской Управы за 1908 год. - Золотоноша, 1909.*
18. *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. – К., 1914.*
19. *// Экономическая жизнь Подолья. - 1913 - № 8-9.*
20. *Фиалковский В.П. Краткий обзор состояния медицины в Подольской губернии на 1911 год. - Каменец-Подольский, 1913.*
21. *Доклады и отчеты Ольгопольской земской управы. - Ольгополь, 1914.*
22. *Статистика Украины. Серия I. Демография, № 47. - Т. 3. – Вып. I. Материалы по естественному движению населения Украины. 1867-1914. – Х., 1924.*
23. *Заставний Ф.Д. Географія України. - Львів, 1990.*
24. *Залієнко Д.Т. Земська медична діяльність в Уманському повіті. - Умань, 1923.*
25. *Киевское Губернское Земство. Доклады Губернской Земской Управы 4-му очередному Губернскому Земскому Собранию 1914 года. Вып. III. – К., 1915.*
26. *Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. - Полтава, 1927.*
27. *Історія Української РСР. – К., 1968 . – Т. 1.*
28. *Свод законов Российской империи. - СПб, 1897. - Т. 4.*
29. *Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в период (1866-1900 гг.). - Днепропетровск, 1960.*
30. *Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России в 2 т. - СПб., 1903.*

Надійшла до редакції 28.11.2003 р.

І.М.Петренко

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

З огляду на зміни, які відбуваються останнім часом у нашому житті, українське суспільство почало все частіше звертатися до церкви та джерел духовності. Тому не випадковим є посилення уваги з боку вчених і громадськості до історії православної церкви та її освітніх установ. Адже упродовж свого понад тисячолітнього існування в Україні православна церква приділяла значну увагу розвитку освіти. Останнім часом при українських храмах зростає популярність недільних шкіл, у яких діти поряд із релігійними дисциплінами вивчають і світські. У таких умовах зріс інтерес до історії розвитку церковнопарафіяльних шкіл та вивчення стану у них навчально-виховного процесу у минулому України. Отже, це свідчить про наукову актуальність визначеної проблеми.

На монографічному рівні історію народної освіти Лівобережної України почав досліджувати В.Й.Борисенко. Однак, ця робота обмежується 60-90-ми роками XIX ст. До того ж, навчально-виховний процес у школах даного типу вичерпно не досліджується, автор більше уваги приділяє розгляду імперської політики, яку проводив царський уряд через Синод та його освітні установи [1]. Робота С.О.Гладкого присвячена висвітленню ролі православного парафіяльного духовенства у суспільному житті України на початку XX ст. Автор акцентує увагу саме на ролі духовенства у навчально-виховному процесі у церковнопарафіяльних школах, не досліджуючи участі у них світських учителів та інших осіб [2]. У своїй дисертації Г.В.Степаненко аналізує освітню діяльність духовенства, зокрема і його участі у роботі церковнопарафіяльних шкіл. Однак, територіальні рамки її дослідження охоплюють Україну вцілому, авторка окремо не виділяє особливості навчально-виховного процесу у школах саме на Лівобережній Україні [3].

З огляду на це завданням даної статті є висвітлення стану та організації навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст., показати труднощі, які виникали на шляху реалізації завдань даного типу школи.

Джерельною базою дослідження стали матеріали періодичних видань „Полтавских епархиальных ведомостей" та „Черниговских епархиальных известий". Це рапорти парафіяльних священиків, звіти єпархіальних училищних рад, спостерігачів про стан церковнопарафіяльних шкіл у губерніях та ін.

Відомо, що в XIX ст. православна церква була підпорядкована Синоду, на неї покладалося завдання виховати молоде покоління в дусі уварівської тріади „ самодержавство, православ'я, народність". У той же час духовне керівництво було зацікавлене в організації освіти для народу, адже в цей період духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення.

„Положення про початкові народні училища" 1864 р. встановило нову систему керівництва народною освітою. Згідно з ним, до народних училищ належали елементарні школи всіх відомств, міські та сільські. Церковно-парафіяльні школи духовного відомства визнавалися одним із різновидів початкових шкіл [4, 165]. Запровадження в 1884 р. „Правил про церковнопарафіяльні школи" створило для їх розвитку більш сприятливі умови. Церковне відомство отримало необмежені повноваження у системі початкової народної освіти. В „Пра-

вилах" наголошувалося, що їх метою було утвердження в народі православного вчення, християнської моральності, початкових корисних знань [5, 372]. Визначено було і перелік навчальних предметів цих шкіл: Закон Божий, церковнослов'янська мова та церковний спів, читання, письмо, рахування. Знання, які давали ці школи були мінімальними. Церковнопарафіяльні школи були однокласними з дворічним терміном навчання та двокласні з чотирирічним. Згідно з „Положенням про церковні школи" 1902 р. тривалість навчання в однокласних церковнопарафіяльних школах було збільшено до трьох років, а у двокласних - до п'яти.

Завдяки урядовій підтримці кількість церковнопарафіяльних шкіл з 80-х років XIX ст. почала швидко зростати. Наприклад, якщо до 1884 р. у Чернігівській єпархії їх нараховувалося 10, то цього року було вже 97, із яких більше половини однокласні [6, 864]. У 1894/95 навчальному році у Чернігівській губернії нараховувалося вже 114 церковнопарафіяльних шкіл [7, 208]. У тому ж році у Полтавській єпархії було 339 шкіл [8, 4]. На відміну від шкіл міністерства народної освіти, які довго не мали єдиних програм, церковнопарафіяльні школи в 1885 році їх отримали. Ці програми були схвалені Синодом. Навчальний день починався обов'язково із читання ранкової молитви. Нею ж починався і закінчувався кожен урок. У недільні та святкові дні діти разом із батьками повинні були відвідувати церкву, більш здібні співали та читали на криласі, виконували церковні обряди. Під час постів всі без винятку діти зобов'язані були говіти, сповідуватися і причащатися.

Підручниками користувалися лише тими, які були затверджені Училищною Радою при Синоді. Для вивчення церковнослов'янської мови користувалися підручником М.Ільмінського, а також Часословом і Псалтирем. Російську мову вивчали за посібником Д.Попова, Закон Божий – за підручником П.Смірнова, церковний спів – за нотами Д.Соловйова. При вивченні арифметики використовували збірник задач Б.Тенішева [9, 17-18]. Навчання та виховання у церковнопарафіяльних школах здійснювалося в дусі православної церковності. Це виявлялося перш за все у кількісному співвідношенні релігійних та загальноосвітніх дисциплін, а також у свідомій перевазі Закону Божого, що включав: вивчення молитов, священної історії, пояснення богослужіння і короткого катехізису. Так, із 24 годин тижневого навантаження 6 припадало на Закон Божий, 8 – уроки церковнослов'янської і російської мов, 4 – арифметику, 4 – церковний спів, 2 – письмо. Один із представників духовенства так говорив про освіту дітей того часу: „Навчання починається перш за все із вивчення молитов, де ґрунтовно вивчається Закон Божий, діти привчаються до церковності і отримують належне виховання, спрямоване переважно на розвиток душі, а не лише розуму, їм дається найбільш корисна грамотність" [10, 710].

При деяких церковнопарафіяльних школах були організовані співочі хори. У них здібні учні привчалися виконувати найбільш поширені молитви і церковні пісні. Це сприяло формуванню у дітей естетичного смаку і музичної культури. Батьки завжди раділи за своїх дітей, коли ті співали у церкві та виконували різноманітні обряди. Однак, церковні хори були не завжди, на жаль, правильно організовані. Зокрема, у Полтавській єпархії у 1897 р. було 376 церковнопарафіяльних шкіл, із них правильно організовані хори мали лише 113 [11, 132-135].

Окрім загальноосвітніх предметів, у деяких церковнопарафіяльних школах викладали і додаткові – гімнастику, садівництво, городництво, різні види ремесел, рукоділля тощо. Скажімо, у церковнопарафіяльній школі села Івашківка Городнянського повіту Чернігівської губернії викладалася гімнастика – проста і воєнна. Вчитель навчав учнів палітурній справі, а також правильно вести діловодство. Школа вважалася найкращою у повіті [12, 999].

Однією з кращих шкіл у Полтавській єпархії вважалася двокласна при Козельщинському Різдво-Богородицькому жіночому монастирі. Крім обов'язкових предметів, тут дівчатка навчалися кулінарії, рукоділлю, малюванню (це давало змогу талановитим ученицям підготуватися до занять у школі іконопису при монастирі). Основним же завданням церковнопарафіяльної школи була підготовка учениць – майбутніх дружин і матерів до подружнього життя, виховання дітей і правильного ведення домашнього господарства [13, 973].

У Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі, що на Шведській могилі, на околиці Полтави, діти вивчали садівництво, городництво, бджільництво, навчалися палітурній справі. При школі був город, сад, пасіка, що свідчило про зацікавленість дітей і вчителів прикладними предметами, знання яких можна було використати у повсякденному житті та домашньому господарстві. Як правило, такі заняття проводились у позаурочний час і за програмами, складеними спеціальними комісіями [14, 765].

З метою здійснення паломництва до святих місць учителі іноді організовували пізнавальні екскурсії. У Чернігівській єпархії, як правило, такі поїздки здійснювалися до міста Чернігова, де учні відвідували Єлецький і Троїцький монастирі, Іллінські печери тощо [15, 539-540].

Учні та вчителі Полтавської єпархії найчастіше відвідували святині Києва та його околиць. Екскурсії до святих місць справляли велике враження на учнів, сприяли їх релігійно-моральному вихованню та долучали до християнських святинь.

Аналізуючи навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах, не можна обійти увагою й негативну роль царату щодо політики русифікації народних мас України через початкову народну школу. Особливо гостро поставало мовне питання, адже, згідно з Валуєвським циркуляром 1863 р. і Емським указом 1876 р. користуватися українською мовою у школах було заборонено. Однак, учителі, у тому числі й священики які у побуті користувалися рідною мовою, часто розмовляли нею й у школі та не забороняли цього дітям.

Складною проблемою для шкіл духовного відомства була нестабільність учительських кадрів. Це було пов'язано із їх слабкою матеріальною забезпеченістю. Плинність кадрів у церковнопарафіяльних школах була значною. Іноді до викладання залучалися особи, які щойно склали іспит на звання вчителя. Тому школа потребувала поповнення педагогічного персоналу у найкоротші терміни. За некомплектом учителів у церковнопарафіяльних школах їх обов'язки нерідко повинні були виконувати священики або дяки. Іноді вони були змушені працювати одночасно у 3-4 школах, які знаходилися у парафії. Окрім того, вони часто відлучалися у справах виконання своїх прямих обов'язків, як церковнослужителі, що негативно позначалося на якості навчально-виховного процесу у школі.

Основними перешкодами навчання у церковнопарафіяльних школах були стисліть навчального року, який становив 150-170 навчальних днів через зайнятість дітей у сільському господарстві вдома; переповненість шкіл учнями; відсутність шкільного приладдя; не завжди сумлінне відвідування дітьми школи; відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів; нестача пристосованих для навчання приміщень. У 1896/97 навчальному році в Чернігівській єпархії у середньому на одну церковнопарафіяльну школу припадало 45 учнів при одному вчителі [16, 210]. Саме тому керівники шкіл духовного відомства часто звертались за матеріальною підтримкою до уряду та місцевої влади. Священики докладали зусиль для пошуку коштів на утримання шкіл: за-

прошували до посильних пожертв парафіян, благодійників, зверталися за допомогою до єпархіальних братств, земств, волосних правлінь, інколи навіть витрачали на утримання школи власні кошти.

Таким чином, незважаючи на всі труднощі, Синод намагався опікуватися початковою освітою дітей незаможних верств населення, які й складали основний учнівський контингент у церковнопарафіяльних школах. Діти у школах цього типу отримували елементарні знання, виховувалися у морально-релігійному дусі, додаткові уроки (садівництво, городництво, рукоділля та ін.) пристосовували школу до реальних потреб населення, що мало, безперечно, позитивне значення. Звичайно, ці школи мали ряд недоліків, але вони намагалися виховати дитину, спираючись на одвічні християнські цінності, давали їй певні початкові знання. У подальшому автор продовжить досліджувати дану тему, зупиняючись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове забезпечення шкіл на території Лівобережної України в другій половини XIX – на початку XX ст.

1. *Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. - К., 1980.*
2. *Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. - Запоріжжя, 1997.*
3. *Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис… канд. іст. наук: 07.00.01. - К., 2002.*
4. *О народных школах в юго-западных губерниях. - Б.м., 1864.*
5. *Полное собрание законов Российской империи. – Т. IV: 1884 г. – СПб., 1887.*
6. *Развитие церковно-школьного дела в Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). - 1909. - № 23. - С. 861-868.*
7. *Підраховано на підставі: Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1894 / 95 учебный год // ЧЕИ. - Часть официальная. - 1896. - № 8. - С. 202 – 288.*
8. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894 / 95 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). - 1896. - № 4. - С. 1-103.*
9. *Державний архів Полтавської області. - Ф. 512. - Оп. 1. - Спр. 1.*
10. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 гражданский год // ЧЕИ. - 1901. - № 21. - С. 699-726.*
11. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895 / 96 учебный год // ПЕВ. - 1897. - № 6. - С. 129-145.*
12. *Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // ЧЕИ. - 1893. - № 24. - С. 998-1006.*
13. *Отчет о состоянии двухклассной женской церковно-приходской школы при Козельщинском Богородице-Рождественском общежительном женском монастыре за 1891/92 учебный год // ПЕВ. - 1892. - № 20. - С. 970-983.*
14. *Из жизни церковно-приходских школ Полтавской епархии за 1892 / 93 учебный год // ПЕВ. - 1893. - № 20. - С.763-777.*
15. *Паломничество к святым местам г. Чернигова учеников церковной школы с. Красного Черниговского уезда // ЧЕИ. - 1901. – № 15. - С. 538-540.*
16. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1896/97 учебный год // ЧЕИ. - 1898. - № 9. - С. 199-284.*

Надійшла до редакції 30.10.2003 р.

И.М.Пекарев

ВЛИЯНИЕ МОЛОДЕЖНОГО ФАКТОРА НА ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ КРЕСТЬЯНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В БОЛГАРИИ (1919-1923 гг.)

Вопрос внешней политики крестьянского правительства возглавляемое лидером БЗНС А.Стамболийским в неболгарской научной литературе не являлся предметом самостоятельного изучения, а тем более влияние на нее молодежного фактора. К сожалению, и в настоящее время нет ни монографий, ни коллективных работ, ни украинских, ни российских исследователей по данной теме. Она представлена небольшим объемом в работах по истории международных отношений [1-5]. В них присутствует одна мысль, что болгарская буржуазия была не довольна внешнеполитической линией правительства А.Стамболийского. Отказ им от поддержки популярного в Болгарии македонского движения, ввиду профранцузского внешнеполитического курса привёл к росту оппозиции против крестьянского правительства.

Основные итоги внешнеполитической деятельности крестьянского правительства изложены в коллективных работах по истории Болгарии [6; 7]. Наиболее полно этот вопрос представлен в монографии А.В.Крапивина, посвященной политической деятельности А.Стамболийского [8]. Учёный утверждает, что приоритет внешней политики крестьянского правительства заключался в выполнении условий Нейиского мирного договора, ради чего А.Стамболийский и его сторонники отказались от предложения советской России об установлении между обеими странами дипломатических отношений [8, 102].

Цель данной статьи показать позитивные аспекты взаимодействия крестьянского правительства с наиболее эмоциональной и активно стремящейся к общественной деятельности социальной группы населения – молодёжи, в выработке внешнеполитического курса. Предмет исследования – студенческая и сельская молодёжь, объект – внешнеполитический курс крестьянского правительства Болгарии.

Болгария вышла из Первой мировой войны со значительными людскими, территориальными и материальными потерями, с истощенной и дезорганизованной экономикой, крайним социальным напряжением. В особо сложном положении оказалась молодежь. В ее среде было больше всего демобилизованных из армии и оставшихся без работы, без средств к существованию как в городе, так и в деревне. Безработица в городе среди молодых людей превышала 62%, она усилилась особенно после резко увеличившегося притока беженцев из отторгнутых от Болгарии по Нейискому мирному договору территорий Македонии, Южной Добруджи и Западной Фракии. Молодежь, как и остальное трудящееся население города, страдала от дороговизны. Цены на товары широкого потребления, особенно на продовольственные товары, непрерывно росли и увеличились в сравнении с довоенным временем в среднем в 5-20 раз.

Крестьянство страдало от малоземелья, долгов и налогового бремени. После войны значительная часть безработной городской молодежи отправилась в деревню с желанием избежать голода. По этой причине население болгарской деревни после окончания Первой мировой войны увеличилось до 81,1% (в 1914 г. – 74%), в то время как доход от земледелия упал на 40-50%, уменьшились размеры обрабатываемых площадей и коли-

чество рабочего скота, особенно лошадей. Городская молодежь, желавшая лучше устроиться в деревне, как правило, попадала в число сельских батраков и сельскохозяйственных рабочих, не имевших здесь никаких прав. Невыносимые условия жизни молодежи в городе и селе поднимали ее на активную борьбу за лучшие условия жизни. Только в 1919 г. в стране произошло 133 стачки, в которых принимало участие более 73 тыс. человек, главным образом, молодые люди.

На волне социальной напряженности в Болгарии к власти пришла крестьянская партия – Болгарский земледельческий народный союз (БЗНС). Парламентские выборы в августе 1919 г., а затем в марте 1920 г. позволили его лидерам, опираясь в основном на молодежь, не только сформировать правительство, но и с помощью ее же подавить выступления пролетариата в городах. Так называемая «оранжевая гвардия» (оранжевый цвет был официальным символом БЗНС), набранная из молодых крестьян, стала опорой власти в деревне, часто помогая правительству решать и «городские» проблемы. Кстати, средний возраст членов правительства в 1919-1923 гг. колебался от 28 до 35 лет.

Стремясь разрешить проблемы внутренней и внешней политики, правительство БЗНС в мае 1920 г. ввело трудовую повинность в стране. Согласно закону о трудовой повинности мужчины, достигшие 20 лет и девушки, достигшие 16 лет, должны были призываться в трудовые батальоны на срок от 12 до 6 месяцев. Установление всеобщей трудовой повинности помогло ликвидировать безработицу в стране и особенно среди молодежи.

Сделав молодежь своей социальной опорой в проведении реформаторской политики, правительство крестьянской партии старалось учитывать ее мнение и в проведении внешнеполитического курса страны. При подборе дипломатических работников за пределами Болгарии предпочтение отдавалось молодым дипломатам, как правило, из числа сельской образованной молодежи.

Болгарское правительство Земледельческого союза внимательно изучало и учитывало настроения среди молодежи относительно внешней политики страны. Несмотря на то, что Болгария после войны оказалась в окружении враждебно настроенных к ней государств – Румынии, Греции и Королевства СХС (Югославии) – внешнеполитический курс ее был сориентирован на максимально возможное сближение с соседними странами, вывод страны из международной изоляции. С этой целью, используя популистскую тактику и пытаясь привлечь симпатии молодежи к политике, проводимой правительством, его глава А.Стамболийский предпринял стодневную поездку по странам Европы (октябрь 1920 – январь 1921 г.). Ему удалось добиться положительного решения вопроса о приеме Болгарии в Лигу Наций и с 1921 г. начал функционировать ее постоянный секретариат при Лиге. Были восстановлены дипломатические отношения со значительным числом дипломатических партнеров довоенного времени. Допуская Болгарию в Лигу Наций, державы-победители стремились предотвратить ее сближение с Советской Россией, которая сделала Болгарии 11 декабря 1920 г. предложение об установлении между обеими странами дипломатических отношений, вызвавшее живейшие отклики, в частности, и среди болгарской молодежи.

Учитывая все большее тяготение молодежи к сближению с Советской Россией, правительство Земледельческого союза сделало в 1921-1922 г. некоторые шаги с целью установления более нормальных отношений с ней и разрешило произвести через посредство организованного общественностью и молодежными активистами кооператива «Освобождение» закупку продовольствия для голодающих в Советской России, а также освободило от пошлин вывозимое в Поволжье и на Украину продовольствие.

В начале 1922 г. резко обострились отношения между Репарационной комиссией и правительством А.Стамболийского, что грозило Болгарии лишением ее самостоятельности и национального суверенитета. Текст проекта конвенции Репарационной комиссии был передан правительством руководству Болгарского Молодежного Земледельческого союза и студенческой земледельческой организации, которые провели в стране широкую кампанию протеста. Толчком к ней послужила публикация в газете «Младежко знаме» («Знамя молодежи») статьи под дерзким названием «Умопомрачение победителей». Это не только обеспечило поддержку правительству Стамболийского на международной арене, но и еще больше убедило руководство страны в правильности опоры на молодежь в решении как внутренних, так и внешних проблем.

Эту позицию правительства не изменил даже так называемый «университетский кризис», который был фактически спровоцирован оппозицией и поддержан частью студенческой молодежи. Суть кризиса сводилась к тому, что профессора и студенты согласно новому закону о народном просвещении значительно ограничивались в своих гражданских и политических правах. Весной 1922 г. в связи с этим в столице произошли выступления студенчества требовавшего «университетской автономии». Потребовался авторитет и личное вмешательство главы правительства, чтобы разрешить кризис. Он продемонстрировал правительству Земледельческого союза настоятельную необходимость большей работы не только с сельской и рабочей молодежью, но и студенчеством, которое в силу своего положения легко могло стать резервом оппозиции правительству крестьянской партии.

«Университетский кризис» заставил руководство Болгарии сделать еще большую ставку на молодежь. Была проведена широкая реорганизация всех правительственных и государственных учреждений, после чего большую часть руководящих постов заняли представители молодежи. Именно им была поручена важная задача по выработке новой экономической и политической платформы правительства БЗНС, ликвидации института монархии и принятия новой конституции будущей Республики Болгарии.

Такое положение вещей не устраивало правительственную оппозицию и западных дипломатов, аккредитованных в Софии. Они провоцируют напряженность в отношениях между правительством крестьянской партии и рядом влиятельных правых сил в стране и за ее пределами.

Весной 1923 г. Стамболийский предпринял новую третью попытку формирования правительства с прицелом на молодежь. Состав кабинета министров еще более омолодился, большая часть министров, и в том числе, руководивших внешнеэкономическими и внешнеполитическими ведомствами имели возраст 30-31 год. Под их влиянием руководство страны в это время предпринимает ряд успешных шагов, направленных на улучшение отношений с соседними странами и особенно с Королевством СХС.

Однако неблагоприятная обстановка внутри страны – реакция завершала подготовку переворота с целью свержения правительства А.Стамболийского, а международная обстановка вокруг Болгарии была накалена до предела – сводили на нет все усилия земледельческого правительства по реализации задачи вывода страны из международной изоляции. По оценке неко-

торых специалистов, одной из причин неудач во внешней политике Болгарии периода правительства Земледельческого союза было то, что его глава А.Стамболийский сделал ставку на молодежь, не имевшей необходимого опыта для ведения эффективной внешней политики в исключительно сложный для страны момент ее истории.

В результате победы внутренней и внешней реакции 9 июня 1923 г. в Болгарии произошел государственный переворот. Глава правительства А.Стамболийский, которому едва исполнилось 44 года, и большая часть молодых министров были убиты. К власти в Болгарии пришли представители военных и «старых» политический партий, на 180 градусов изменивших внутреннюю и внешнюю политику страны.

1. *Зубок Л.И., Захаров С.В., Миллер А.Ф. Новейшая история (1918-1923 гг.). – М., 1946.*
2. *Европа в международных отношениях. 1918-1939. – М., 1979.*
3. *История международных отношений и внешней политики СССР в 3 т. – Т. 3. 1917-1945. – М., 1986.*
4. *Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.*
5. *Внешняя политика стран Центральной и Восточной Европы. – Донецк, 2000.*
6. *История Болгарии в 2 т. – Т. 2. – М., 1955.*
7. *Краткая история Болгарии. С древнейших времён до наших дней. – М., 1987.*
8. *Крапивин А.В. Александр Стамболийский. Жизнь, взгляды, деятельность. – М., 1988.*
9. *Билярски Ц. Дейността на Българския съюз в Швейцария през 1919 г. // Военноисторически сборник. – София, 1981. – №3.*
10. *Геновски М. Александър Стамболийски. Отблизо и отдалеко. – София, 1982.*
11. *Петрова Д. Самостоятелното управление на БЗНС. 1920-1923. – София, 1988.*

Надійшла до редакції 27.10.2003 р.

Г.М.Георгізов

МОДИФІКАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ ЗА ЧАСІВ НЕПу

Актуальність аграрної проблематики в Україні не викликає сумніву. Соціально-психологічні аспекти сьогодення у контексті історичної значущості, переломлюючись у свідомості сучасників, не можуть не трансформувати і менталітет. „Як наслідок, змінюються структура і стереотип поведінки всього етносу, що є завжди динамічними величинами, що і визначається конкретикою внутрішньо-етнічної еволюції, котра однаково не схожа з соціальною та біологічною" [1, 247]. Попереднім етапом, за якого особливим еволюційним чином зазнали зміни етносоціальні та етнопсихологічні стереотипи, був період нової економічної політики – період структурної реорганізації свідомості селян, розмежування селянської психології під натиском комуністичного прагматизму та ідеології.

У 1920-х роках сільське господарство було пріоритетною галуззю молодої радянської держави, оскільки від успіхів саме у цьому напрямі економіки залежало майбутнє всього радянського способу життя. Тому про сільське господарство багато пишуть радянські урядовці, спеціалісти сільськогосподарської галузі та економісти. Одними з найбільш відомих на той час були праці О.К.Філіповського, М.Б.Гуревича, М.М.Вольфа [2, 118-127]. Соціально-економічна література 1920-х років розглядала, як правило, ті питання, що стосувалися класових відносин на селі [3, 17-35; 4, 5-56; 5, 10-25]. Якщо раніше основна увага науковців приділялася процесам майнового розмежування селянських господарств, класовій боротьбі на селі, майновій диференціації та пов'язаній з нею соціальній нерівності і несправедливості, то з початком 90-х рр. істориків вже цікавить інше коло проблем – технологія сільськогосподарського виробництва, побут селян, традиційні общинні відносини, природно-географічний фактор [6, 22].

Із другої половини 1990-х рр. розвивається менталогічний напрямок селянознавчих студій. Він представлений концепціями Р.Додонова і С.Кримського. Перша ґрунтується на етнологічних, а друга – на соціокультурологічних засадах [7, 262]. Так, наприклад, за С.Кримським, менталітет є одним з проявів психо-культурних установок, образів, моделей, що акциденціюється через процеси контурної присутності майбутнього і минулого в теперішньому соціальному процесі [8, 29].

Разом із тим, як свідчить історіографічний огляд, практично не висвітленою залишається проблема модифікації селянського менталітету за часів НЕПу. Тому мета даної статті – з'ясувати основні напрямки трансформації селянської ментальності у 1921-1928 рр. Предметом дослідження виступає селянство УСРР, а об'єктом – зміна його світоглядних орієнтирів, стереотипів у період НЕПу.

Нова економічна політика для селянства виявилася справжньою "кисневою подушкою". "Неп відповідав, хоч і з великими протиріччями і обмеженнями, бажанням селянства, обумовленим їх традиційним культурним спадком, яскравим прикладом якого був націонал-комунізм 20-х років, особливо його український варіант" [9, 41].

Нова економічна політика, її методи привели до створення нового господарського механізму, переходу від бюрократичного централізованого управління сільським господарством до економічного управління — через ціни, кредит, грошовий обіг, до роботи на ринок, до використання господарського розрахунку. Господарський механізм НЕПу породжував прагнення до вищої продуктивності праці, сумлінної роботи, кращої якості сільськогосподарської продукції. Саме тоді формувався новий тип вільного сільського трудівника. За висловом С.В.Кульчицького, "НЕП завжди характеризувався як відступ від попереднього партійного курсу, і це, дійсно, так. Проте вислів "відступ" запозичений з публіцистики і не характеризує внутрішньої суті соціально-економічної політики" [10, 382].

Незважаючи на сприйняття селянами ідей НЕПу, внутрішній опір комуністичній доктрині тривав. Проблема полягала в тому, що у самій парадигмі суспільної мети більшовиків були закладені суто теоретичні, філософські, ідеологічні міркування. Вони суперечили традиційному ментальному розумінню сутності суспільних відносин селянством, „традиції як універсального надлюдського всеосяжного імперативу" [8, 8].

Своєрідність ситуації переходу до НЕПу відобразилась у зміні державно-централістської моделі економічного розвитку, що, в свою чергу, призвело до якісних змін у соціальній та духовній сферах. "Політика РКП(б) щодо сільського господарства в роки непу була не послідовною і суперечливою. Прикриваючись гаслами "союзу пролетаріату з селянською масою", влада, по відношенню до села, проводила таку політику, яка була вигідна їй в той чи інший момент" [11, 120].

Такі тенденції створювали загрозу для існуючого режиму, і в основі цього явища лежало також певне ментальне упередження, бо на селі вирішальне право голосу мали завжди більш заможні та забезпечені. Організовані у березні 1920 р., за ініціативою голови РНК УСРР

Х.Раковського, КНС мали створити перевагу у формуванні більшовиками потрібного складу місцевих органів влади. У 2 пункті пропагандистських тез йшлося про те, що "...в даний момент, коли процес розмежування українського села ще не закінчений, особливо необхідна найширша участь комнезамів у виробництві сільськогосподарських продуктів, при цьому, всі господарські ресурси середняка і заможної частини селянства повинні бути використані комнезамами з таким розрахунком, щоб не руйнуючи господарської міцності середняка, взяти в свої руки економічну диктатуру на селі" [12, 43].

Заможне селянство завжди було осередком та репрезентантом української індивідуальності. За роки революції воно відчутно політизувалось. Його політизація була пов'язана з розумінням своєї національної придатності, а також тієї ролі, яку відігравало селянство в суспільно-політичних процесах. Ця політизація носила зародки ментальності нового ґатунку, далекого від комуністичних засад, а виплеканої Українською революцією. "Передаючися з покоління в покоління, ментальні стереотипи не зоставались незмінними, вони постійно піддавались корекції впродовж збагачення досвіду життєдіяльності українців в оточуючому середовищі, під натиском змін самого цього середовища, але і будучи генетично укоріненими ментальністю. І хоча протягом всього етногенеза відбуваються зміни на мікрорівні і носять достатньо мало відчутний характер, для того щоб ментальність змінилася необхідні дійсно дієві подразники, цілеспрямованість яких може не витримати стійка система існуючого менталітету" [13, 103].

Поряд із впливом на ментальне поле селянства культурно-освітніх програм, ідеологічних настанов, атеїзації однією з потужних ланок, комюнотаризації села, його соціалізації стали зміни в аграрних відносинах, запроваджені більшовиками у 20-ті роки. Контекст змін в аграрному секторі економіки суперечив програмним засадам КП(б)У. Однак, перші роки комунізації села показали, що психологічно, культурно та ідеологічно-ментально селяни не готові й не можуть підпадати під дію тих же принципів марксизму-ленінізму, що і пролетарі. "Робітник живе краще, - писали селяни в листах до журналу "Радянське село", – для нього радвлада – рідна мати, а для селянина – зла мачуха" [14, 6]. Тому був зроблений певний відступ від програмних положень з метою вивести "варварське", міщанське село на рівень гідний більшовизму.

У зв'язку із відновленням приватного землекористування, що фактично відповідало мріям і бажанням селян, відбулася певна стабілізація між ідеологічно–психологічним тиском з боку більшовиків та тими процесами ментального розпаду, що виникли через революційні подіямї 1917–1920 рр. Ця стабілізація відповідала тим перетворенням в економіці, що відбулися з проголошенням НЕПу, а також стимулювали синтетичне оформлення теоретичних, ідеологічних уявлень селян про довкілля, державу, громадянство тощо. Однією з тез такої стабілізації можна назвати диференціацію на селі.

"Важливий елемент соціально–економічної свідомості селянина 20–х років – його ставлення до бідності й багатства. Терміни "бідний" і "багатий" займали помітне місце у повсякденній селянській лексиці, ними визначався статус селянина у суспільстві і сільській громаді, вони були традиційними у народній суспільній думці і мали свій певний зміст" [15, 63]. У цих поняттях виявилася сакралізована в селянській психіці, відповідна життєвим настановам думка про сільську працю як божественну творчу наснагу, а селянин-хлібороб бачився як деміург-творець. Бідність вважалася втратою іманентно властивих хліборобу-селянину творчих, народжуючих, оживляючих здібностей. В селянських листах до газети "Радянське село" ми можемо знайти такі вислови: "... ледачі – не хотять своїх снопів молотить (бо холодно), а топлять ними. А далі іде до своєї кооперації і кричить, що дайте мені муки, бо голодний сиджу. Ось за це трудові селяни і недовольні, кажуть, що таким хоч помагай, то з них господарів не буде" [14, 23].

Отже, в типології та системних кластерах ментального поля, що контролювалися комуністичними ідеологами у період НЕПу, був започаткований синтез традиційних, національних і соціальних форм та новітніх, модерних, революційних, пролетарсько-комюнотарних форм ідеологічного, доктринального взаємовпливу. На основі цього взаємовпливу виникла наближена до сучасної психологія і свідомість селянської маси. У ці роки внутрішні ментальні процеси в середовищі селянства відірвалися від інертних, статичних, сталих стереотипів дореволюційної епохи і схилилися в бік нових, активних, динаміко-концентрованих, емоційно-забарвлених. Це ще не були формації новітнього, радянського періоду, але вони вже не були схожі й на дореволюційні. За визначенням А. де Токвіля, "зовні вона (революція) є предметом уваги цілого світу; скрізь вона породжує в душі народів якусь невиразну здогадку, що готуються нові часи, неясні прагнення змін та реформ; та ще ні хто не підозрює того, чим вона має бути" [16, 12]. Кооперація економічна ініціювала специфічну кооперацію на ментальному рівні. Ідеологічне звикання до обличчя нової радянської влади було не тільки непівським, а і революційним. Розпочате ще у період громадянської війни протистояння як православ`я, так і всього того, що було протилежне комуністичній доктрині, у часи НЕПу поступається місцем саме звиканню, синтезу, тобто прийняттю селянським загалом більшовизму як необхідно визначеної, але доцільної для життя доктрини. В подальшому слід звернути увагу на проблему взаємодії селянської культури із радянською ідеологією.

---

1. *Гумилёв Л. Этногенез и биосфера Земли. – М., 2001.*
2. *Вольф М.М. К вопросу о дифференциации села // Большевик. - 1927. - № 23-24.*
3. *Грищенко О.А. "Своя мудрість": Національні міфології та "громадянська релігія" в Україні. – К., 1998.*
4. *Лях Р.Д. Вирішення аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). - Донецьк, 1968.*
5. *Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. - М., 2001.*
6. *Данилов В.П., Данилова Л.В. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.): Материалы международной конференции. - М., 1996.*
7. *Додонов Р.А. Теория ментальности: учение в детерминантах мыслительных автоматизмов. - Запорожье, 1999.*
8. *Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К., 2001.*
9. *Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. - М., 2001.*
10. *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1996.*
11. *Пиріг О. Неп і більшовицька політика імпровізації. - К., 2001.*
12. *Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 352. - Оп.1. - Спр. 2.*
13. *Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. - Запорожье, 1998.*
14. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2928.*
15. *Дровозюк С. Духовне життя українського селянства, як предмет конкретного історичного дослідження (20–ті роки XX ст.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 5.*
16. *Де Токвіль А. Давній порядок і революція. - К., 2000.*

Надійшла до редакції 01.10.2003 р.

Н.Г.Кукса

ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1924–1928 рр.

На сучасному етапі розвитку України, формування громадянського суспільства вкрай важливого значення набуває проблема підвищення культурно-освітнього рівня населення. Це складне завдання, оскільки сфера культури перебуває під значним впливом комерційних чинників, які, маючи глобальний характер, перешкоджають розвитку дійсно національної культури. Тому актуальними є дослідження діяльності культурно-освітніх закладів в українському селі 20-х рр. XX століття. Ця проблема перебуває в колі зору багатьох дослідників. Так, зокрема діяльність селянських будинків висвітлена в монографії Ф.Кокошка [1, 89]. Розвиткові українського кіно та радіо присвячена публікація В.В.Афанасьєва [2, 445]. Широке коло питань, пов'язаних з роботою сільських бібліотек, висвітлює О.М.Михайлова [3, 159]. Проте значні аспекти цієї змістовної і широкої проблеми залишаються ще не з'ясованими, серед них і діяльність культурно-освітніх закладів в українському селі.

У пропонованій статті зроблена спроба розглянути цю проблему в контексті сучасних поглядів на сутність і перебіг культурного життя на селі в 20-і роки XX ст. Актуальність посилюється ще й тому, що публікація О.М.Михайлова, присвячена безпосередньо окресленій проблемі, вийшла в світ ще на початку 60-х років XX ст. і з цілком зрозумілих причин не відповідає вимогам часу.

Серед культурно-освітніх закладів, які діяли на селі в роки НЕПу, найбільшого поширення набули селянські будинки та хати-читальні. Ще восени 1920 року завідуючий Центральним Всеукраїнським селянським будинком А.Дідук у доповідній записці на адресу ЦК КП(б) України повідомляв, що селянські будинки „є тими установами, на яких селянство зосереджує велику увагу, і тому вони є найкращою формою для проведення політосвітньої роботи. Селянські будинки потрібно відкривати перш за все на селі" [4, 19].

З огляду на це, з метою пропаганди серед широких селянських верств більшовицької ідеології, циркулярним листом ЦК КП(б)У від 25 квітня 1921 року партійним комітетам всіх рівнів ставилось завдання зробити сельбуди головною ідеологічною базою партійної роботи на селі [5, 40]. Вже наступного, 1922 року, було затверджено головні завдання Головполітосвіти, в яких йшлося про перенесення в селянські будинки діяльності всіх установ бібліотек, хат-читалень, просвіт тощо [6, 7].

Починаючи з 1924 р., завдяки наповненню місцевого бюджету, поступове зростає мережа селянських будинків та хат-читалень на селі (таблиця 1).

Табл. 1

Динаміка збільшення кількості селянських будинків та хат-читалень на селі в 1923-1926 рр. [7, 14]

№ п/п	Роки	Сельбуди (тис.)	Хати-читальні (тис.)
1.	1923/24 рр.	2,435	3,77
2.	1924/25 рр.	2,519	6,339
3.	1925/26 рр.	3,152	6,929

Аналіз вищеподаної таблиці показує, що за короткий термін 1923-1926 рр., уже половина селянських будинків набули стаціонарних бібліотек, тоді як хати-читальні постійних бібліотек ще майже не мали.

Наявні у нашому розпорядженні статистичні дані засвідчують, що, починаючи з 1926 року процес кількісного зростання селянських будинків стає інтенсивнішим. Натомість невпинно зменшується кількість хат-читалень. Частково це пояснюється тим, що останні перетворюються на підрозділи селянських будинків. Про це досить красномовно свідчать матеріали, представлені в таблиці № 2.

Табл. 2

Загальна кількість селянських будинків і хат-читалень в 1926-1928 рр. [8, 64]

№п/п	Роки	Сельбуди (тис.)	Хати-читальні (тис.)
1	1926/27 рр.	3,436	6,186
2	1927/28рр.	3,856	6,055
Всього		9,622	9,911

Аналіз представлених даних переконливо свідчить, що, починаючи з 1923 року, кількість сельбудів як центрів культурно-освітньої роботи на селі невпинно зростала. Якщо в 1923/24 – 1924/25 роках кількість сельбудів зросла в 2 рази, то вже в період 1924/25 – 1926/27 роки – в 4 рази, а в 1926/27 – 1927/28 роки це зростання відбувається ще інтенсивніше. Незважаючи на стрімке збільшення селянських будинків, за офіційними статистичними даними, в другій половині 20-х років XX сторіччя вони функціонували не у всіх сільрадівських центрах. Відчувався також брак окремих помешкань для сельбудів і хат-читалень. Власні помешкання мали лише 40-50% існуючих на той час установ.

Щодо соціального стану членів сельбудів та хат-читалень, то слід зазначити, що переважну частину їх становила біднота, якої налічувалось від 31 до 56 відсотків, та середняки – від 16 до 65 відсотків. Відсоток комсомольців та молоді був досить незначний [8, 65].

Закономірно, що радянська влада не могла залишити на самоплив діяльність сельбудів, а тому керували селянськими будинками в основному члени партії. На цю посаду, як правило, добирали найбільш освічених і добре обізнаних із ментальністю селянства людей. Саме в їх руках була зосереджена практична діяльність щодо організації політосвіти, господарства та масова культурно-освітня робота.

Чи не найбільш цікавою була масова культурно-освітня діяльність селянських будинків та хат-читалень. Для підтвердження цього наведемо декілька прикладів. Сельбуд села Юзкун Мелітопольської округи Катеринославської губернії налічував 200 членів. Штат складався з завідуючого, бібліотекаря, секретаря та 4-х вчителів. Будинок мав одну бібліотеку з книжковим фондом – 400 одиниць. Пересічно відвідували її близько 70 осіб. Передплачували 1 газету, читання вголос якої влаштовували 1 раз на місяць, щоправда відвідували селяни такі заходи доволі кволо. При сельбуді працювали політгурток та два загальноосвітні гуртки: один для малограмотних, другий - підвищеного типу, драматичний гурток, який ставив 4 вистави в місяць, як українською, так і російською мовами, музичний гурток, хор та струнний оркестр. Кожного місяця читали лекції, виступали з доповідями для селян на різноманітну тематику [9, 35].

Значна масово-культурна робота проводилась і в сельбуді села Піщане Новомосковського району Дніпропетровської області. Село налічувало „190 господарств: бідняцьких – 670, середняків – 486, заможних – 34" [10, 74]. Слід вказати, що село розміщувалось дуже невигідно для проведення культурно-освітньої діяльності. До його складу входило 2 віддалених хутори; річка Самара ділила село на декілька кутків, звідки селянам було досить незручно добиратись, особливо в негоду. Це диктувало потребу створити куткові читальні, яких на той час було 4. Одна із них працювала на хуторі Орловщина, за 41 км від центру [10, 75].

Зважуючи на ці обставини, в селі було створено загальносільське товариство „Селянський будинок" [10, 76]. Свою роботу воно проводило в спеціальному приміщенні, пристосованому для цієї мети. Воно мало глядацький зал на 400 чоловік зі сценою та декілька кімнат для роботи гуртків. В одній із просторих кімнат розміщувалась бібліотека. Роботою керувала Рада, яку обирали на загальних зборах членів товариства (в кількості 5-ти осіб). Саме центральне товариство складалось з 78 дійсних членів, 58 бідняків, 25 середняків. Протягом 9-ти місяців в будинку було прочитано 150 доповідей, 150 лекцій з питань сільського господарства, 8 лекцій з природознавства, 10 вечорів запитань і відповідей, 3 кіносеанси, 8 культпоходів. Було випущено 16 номерів стінгазети, яка мала 17 постійних кореспондентів [10, 77].

На особливу увагу заслуговує робота трансляційного радіовузла, за допомогою якого було радіфіковано 52 хати. Вузол працював регулярно, транслював Дніпропетровську, Харківську і Московську радіостанції. При сельбуді працював гурток політосвіти, який налічував 20 осіб, 4 сільськогосподарські гуртки, 1 крою та шиття, 1 військових знань, 1 драматично-хоровий гурток, 1 гурток безбожників. Бібліотека сельбуду налічувала 1400 книг, із них 93% україномовних. Вона мала 70 постійних читачів. Працювало також дві бібліотеки-передвижки. Бібліотека передплачувала 4 газети і 6 журналів [10, 78].

Популярною формою культурно-масової роботи на селі була жива газета, де тексти публікацій розігрували як невеличкі п'єси. В них були присутні декламації, співи. Однак поширення вони все ж не набрали, оскільки влаштувати їх на селі було не простою справою. Для цього потрібно було залучати багато освічених і зацікавлених людей.

Не менш цікавою формою роботи була світлова газета. Для її організації потрібно було виготовити діапозитиви та дібрати певні матеріали. Скло перед написанням тексту вмочували в столярний клей, щоб не розходилось чорнило. Газета, як правило, присвячувалась якійсь значній конкретній події. Світлова газета охоплювала велику кількість селян і була найбільш поширеною влітку, коли проводилась на свіжому повітрі. Однак проводити її можна було тільки там, де існувало кіно або чарівний ліхтар [1, 56].

Щоб охопити культурно-масовою роботою якомога більшу кількість селян, Наркомпрос України активно впроваджував пересувні форми роботи. В 1926/27 роках в українських селах налічувалось 17 пересувних робсельтеатрів, 9 пересувних кобзарських капел, 117 стрілецьких тирів. До сельбудів було надіслано 63 проекційних ліхтарів та 521 комплект діапозитивів [10, 12].

Важливу культурно-освітню роль в сельбудах та хатах-читальнях виконували різноманітні гуртки: драматичні, сільськогосподарські, музично-хорові, природничо-наукові, політичні, літературні, антирелігійні.

Найбільші досягнення в своїй роботі мали сільськогосподарські гуртки. Багато гуртків організовували різні кооперативні сільськогосподарські товариства, сільськогосподарські артілі, кооперативні зерноочисні пункти, проводили масові деревонасадження, озеленення вулиць, парків.

Значного поширення в ряді регіонів набуло проведення культурно-агрономічних дослідів. На Херсонщині сільськогосподарські гуртки проводили досліди з раннім паром, сортовим насінням озимої пшениці, з кукурудзою. Сільськогосподарські гуртки Харківщини в 1928 році провели 334 різні досліди [2, 445].

Влада всіляко підтримувала роботу різноманітних політичних гуртків. Політгуртки, або, як їх ще називали, гуртки політсамосвіти, повинні були дати селянинові знання в галузі політичного життя та соціально-економічних наук. Проте більшість селян залучалися до природничо-наукових гуртків, які мали на меті ознайомити їх з явищами природи, з життям рослинного та тваринного світу. Такі гуртки організовували різноманітні сільськогосподарські виставки [8, 68].

Великою популярністю користувались драмгуртки. Так, наприклад, в Сталінській окрузі їх налічувалось 86, членів 1752 чоловіка [11, 36]. Кожний гурток ставив за рік 3-5 п'єс. Серед них як традиційні: „Наталка-Полтавка", „Сорочинський ярмарок", „Вій", „Ой не ходи, Грицю", так і нові - „97", „Сигнал", „Сміх".

На той час 17 округ мали робсельтеатри. Декілька з них (Одеська, Херсонська, Зінов'ївська, Київська, Харківська) проводили в себе округові курси – конференції керівників драмгуртків [8, 70].

Репертуар музичних гуртків складався з більшості народних пісень. Популярністю користувалась в них революційна пісня. В окремих гуртках організовували духові оркестри. Однак слід сказати, що музичні інструменти були досить дорогими і часто ламалися, тому організація оркестрів була досить проблемною.

В багатьох регіонах для жінок організовували гуртки крою та шиття, для чоловіків – спортивні гуртки та фотогуртки [12, 12].

Щороку на селі відбувалися різноманітні свята: перевибори сільрад, Перше травня, річниця Жовтня, жіноче свято, свято Врожаю, Свято кооперації. В зв'язку з цим сельбуди і хати-читальні влаштовували лекції, доповіді, вечірки, видавали стінгазети, плакати, організовували конкурси [8, 66].

Аналіз вищенаведених прикладів роботи сельбудів в 20-ті роки минулого століття дозволяє підсумувати, що форми масової культурно-освітньої роботи були надзвичайно різноманітними (таблиця 3).

Табл. 3

Культурно-масова робота на селі в 1925-1928 рр. [8, 67]

Форми культурно-масової роботи	Роки		
	1925-1926	1926-1927	1927-1928
Доповіді, лекції, розмови	1114	8243	8900
Вечірки запитань та відповідей	232	1057	1200
Світлові газети	5	19	65
Живі газети	-	77	423
Інсценізації	8	328	613
Аітеуди	2	37	90
Кіносеанси	65	285	3650

Статистичні дані переконливо свідчать про те, що із зростанням кількості селянських будинків в 1925-1928 роках поступово зростала і кількість форм культурно-масової роботи.

Отже, з упевненістю можемо сказати, що в більшій мірі селянські будинки, в меншій – хати-читальні стали основними центрами культурно-освітньої діяльності на селі. Вони відіграли значну роль в розвитку культури українського села в 20-х роках XX століття.

1.Кокошко Ф. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-і рр. (на матеріалах Півдня). - Миколаїв, 1998.

2.Афанасьєв В.В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917-1941 рр.). - Х., 1968.

3.Михайлов О.М. Культурний розвиток соціалістичного будівництва (1929-1941). – К., 1963.

4.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 55

5.ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 844.

6.ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1489.

7.ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2265.

8.ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2691.

9.ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1779.
10.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). - Ф. 166. - Оп. 9. - Спр. 67.
11.ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп. 9. - Спр. 357.
12.ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп. 9. - Спр. 67.

Надійшла до редакції 07.04.2003 р.

Г.В.Лаврик

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ПИТАННЯ В УСРР (20-ті рр. XX ст.)

У 2000 році архієрейським Собором Руської Православної церкви та архієрейським Собором Української Православної церкви було прийнято "Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви" [1]. Це стало ще одним підтвердженням життєздатності найбільшої релігійної організації на пострадянському просторі – Російської православної церкви, яка покладається на державне сприяння її соціальному служінню. Як відомо, ще 1991 року Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" останні були наділені цивільною і трудовою правосуб'єктністю, визнані юридичними особами. Між тим пристосування адміністративного й економічного механізму функціонування церкви і релігійних організацій до конкретної ситуації, яку історично переживаємо в Україні [2], потребує з'ясування різних аспектів їх багатовікової діяльності, в тому числі й протягом десятиріч виживання в атеїстичній державі.

Очевидні зрушення в об'єктивному висвітленні цієї проблеми відбуваються завдяки поверненню сучасними українськими дослідниками – С. Білоконем, А.Зінченком, О.Ігнатушею, О.Нестулею, В.Пащенком, В.Ульяновським, О.Форостюком та іншими із небуття, а точніше – із фондів архівів, сотень документів про розгортання войовничої антицерковної боротьби у радянській Україні.

Завдання даної публікації – з'ясувати правове посередництво держави в облаштуванні церковно-суспільних справ в українському селі 1920-х років. Така характеристика, на нашу думку, сприяла б кращому усвідомленню особливостей, тенденцій розвитку релігійних інституцій за обставин, коли задекларовані законодавством ідеї їхньої діяльності відображали позиції радянського політичного режиму, що формувався як командно-адміністративний.

Радянська влада з перших років свого існування, дбаючи про "справедливий" устрій держави та економіки, про професійну і життєву реалізованість кожної людини, відстоювала ідею про необхідність витіснення церкви з усіх сфер життєдіяльності суспільства. "Влада практично з самого початку не лише ухилялася від підтримки релігії, але й вступила з нею в боротьбу там, де були або тільки підозрювалися за релігійною діяльністю політичні мотиви" [3, 38], – засвідчував один із служителів культу, який зустрів жовтень 1917 року і наступні місяці в Україні. Активне втручання держави в майнову сферу релігійних установ, яка традиційно вважалася гарантованою від зовнішніх упливів, різного роду юридичних обмежень, завершилося позбавленням їх постановою Раднаркому УСРР у серпні 1920 року правоздатності як абсолютної цінності. Стосовно релігійних установ вона мала, так би мовити, делегований характер, оскільки передавалася державою окремим віруючим, котрі перебували з нею в договірних відносинах.

Здійснення "негативних" і "позитивних" практичних заходів щодо ліквідації "найнебезпечнішого для революції пережитку – релігійного" в Україні розгорнулося значно пізніше, ніж у Росії, а саме з липня 1921 року [4, 261; 5, 56-57]. Із цього часу тут почали активно переглядати зареєстровані протягом 1919-1921 років статути церковних і релігійних громад, найчастіше на предмет наявності положень про відсутність у конкретної громади права юридичної особи. Наркомат внутрішніх справ УСРР своїм циркуляром за № 2893 від 10 жовтня 1921 року зобов'язував губернські відділи управління подати до його адміністративно-організаційного управління по одному екземпляру затверджених ними статутів релігійних громад і повідомити про існуючий у губернії порядок реєстрації релігійних громад [6, 227].

Таке рішення було викликане як необхідністю "виправити" допущені губернськими відділами управління впродовж 1920 і 1921 років під час реєстрації статутів релігійних громад "численні неправильності", так і намірами запобігти "захопленню релігійними громадами прав юридичної особи", "привласненню ними прав закладів Народного комісаріату освіти" тощо. Уже в жовтні 1921 року за результатами перегляду в Наркоматі внутрішніх справ УСРР, з участю Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР були внесені відповідні зміни до статутів 10 церковних і релігійних громад, у листопаді – 15 і т. д. [7, 224-229,245-246].

Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції УСРР, як засвідчує доповідь його завідувача "Радянська політика на Україні з питання відокремлення церкви від держави", виголошена на Всеукраїнському з'їзді діячів юстиції (19-23 січня 1922 року), був рішуче налаштований на завершення справи укладання договорів з церковними і релігійними громадами. "Повинні ж ми, – зауважував він, – коли-небудь покласти край цій маніловщині, цьому загравання з православною церквою. Ми чекали два роки. Договори ще не скрізь укладені. Тепер ми даємо місячний термін. Якщо протягом цього терміну договір не буде укладено, церква закривається" [7, 122]. Завідуючим губернськими відділами юстиції він надалі радив твердо говорити: "Ми … ніяких привілеїв нікому не даємо і не будемо надавати будинки для церковних служителів у безкоштовне користування. НЕП до того і зводиться, щоб брати за все гроші. Тобі потрібне приміщення – плати за нього визначену плату; ремонт відбувається за твій рахунок" [7, 123].

Можливість зібрати потрібні кошти із членів своїх громад, за розрахунками влади, мали віднайти в єпархіях, благочиніях, парафіях Української Православної Церкви, яка у 1921 році одержала від Московського Патріархату статус екзархату. Їхні парафіяни, з огляду на рішення травневого 1921 року Українського Православного Церковного Собору Київщини та жовтневого 1921 року Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ мали настійно домагатися передачі їм у користування якомога більшої кількості молитовних приміщень із богослужбовими предметами в них. Однак, на останні, окрім Українського екзархату РПЦ, на початку 20-х років могли претендувати ще кілька Православних Церков та згромаджень, найбільшими з яких були Українська Автокефальна Православна Церква та дві церкви, які офіційно прийняли однойменну назву – Українська Православна Церква. Одна з них, за статутом, мала назву "Всеукраїнська Спілка Релігійних громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви" (більш відома як Синодальна Церква), друга – "Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно спадкоємною єпархією" (частіше йменувалася Соборно-єпископською) [8, 124].

Не будучи юридичними особами і не маючи права власності, релігійні громади цих церков тим більше не мали права привласнювати собі судові, каральні і пода-

ткові функції. Разом із тим, "всередині себе" кожна окрема релігійна громада, усупереч ряду адміністративних новацій, запроваджених радянською владою у першій половині 20-х років, усе-таки сприймалася як організація, що об'єднувала і координувала дії своїх членів, тобто виступала як єдине ціле.

У 1925 році адміністративними органами радянської влади в Україні було зареєстровано 10 856 релігійних громад, члени яких виключно з богослужбовою метою користувалися культовими будівлями (церквами, костелами, кірхами, синагогами, кенасами, мечетями) [9, 83]. Згідно матеріалів доповіді про релігійний фронт в Україні, підготовленої цього року на замовлення ЦК КП(б)У, усі зареєстровані тоді 12 208 релігійних громад, уключаючи і сектантські громади, налічували 7 063 154 члени, що у співвідношенні із загальною кількістю дорослого (старшого 18 років) населення України – 17 465 040 осіб – (цю цифру отримували з огляду на те, що, за даними ЦСУ, станом на 1923 рік усього населення в Україні було 28 388 000 осіб, із яких 42% – дітей (до 18 років) становило 40,4% . Вважалося, що інші 59,6% дорослого населення України членами релігійних громад не виступали, хоча частина з них не втрачала зв'язку з церквою, зазвичай не беручи якоїсь активної участі в її житті [9, 83зв.].

Таку загальну картину церковного руху обумовлювали в Україні, як переконували її керівники, відповідальні за ведення антирелігійної пропаганди, головним чином, "наявні в українській дійсності специфічні умови". Йшлося, як правило, про те, що у період з 1917 до кінця 1920 року Україна була ареною "запеклої" громадянської війни, тому "безпосереднє проведення в життя основних заходів радянської влади з релігійного питання (відокремлення церкви від держави і школи від церкви)" тут, порівняно з РСФРР, запізнилося і фактично розпочалося тільки з 1920 року, тобто тоді, коли інша частина країни в основному впоралася з ним.

Отже, по завершенню громадянської війни, починаючи з 1921 року, "основні заходи Радянської влади з релігійного питання" не були ще "засвоєні" населенням, а навички і форми, способи боротьби з релігією "епохи громадянської війни і військового комунізму", коли "доводилося інколи безпосередньо боротися з контрреволюційними попами", залишалися ще досить сильними. У результаті, як і варто було очікувати, в Україні виникло чимало "конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті", які, поряд з іншими причинами, і викликали "спалах" релігійного руху 1922-1924 років у південно-західній частині України [10, 39].

Тим часом "питання і труднощі" національної політики сприяли "загостренню" релігійного руху й ускладнювали антирелігійну пропаганду. "Церква на Україні впродовж тривалого часу була опорою національного руху і проти Москви, і проти Польщі. Петлюрівщина та УАПЦ, яка виникла на її руїнах, пробували відродити традиції Запорізької січі у боротьбі за віру" [10, 40], – повідомляли керівники антирелігійної пропаганди в республіці. Вони констатували, "що в тих місцях, де національна ворожнеча, національні питання стояли гостро, – західна і південно-західна частина України, – там у найбільш загострених формах виявлявся антирелігійний рух" [10, 40].

"Саму строкатість та різноманітність" релігійних течій в Україні її керівники помічали насамперед у "кількісно сильному і якісно різнобарвному, активному, стрімко зростаючому сектантстві".

Особливо непокоїла більшовицьку владу "різко виражена класова диференціація українського села", що сприяла швидкому оформленню релігійного руху як "суспільно-політичного, як єдиної легальної можливості для вияву антирадянської роботи ворожих елементів" [10, 40].

У пошуках формальних підстав для призупинення цього процесу владні структури, приміром, удавалися до підрахунків витрат сільськогосподарського населення України на релігійні потреби. Обліком таких витрат за 1924/25 господарський рік, за рішенням Наркомату внутрішніх справ УСРР, займалося економічне управління Наркомату торгівлі УСРР. Встановлена ним орієнтовна сума витрачених цього року населенням України на релігійні потреби коштів, як відзначалося в окремій відомості, надісланій до Наркомату внутрішніх справ УСРР з позначкою "таємно", становила близько 13 858 тис. крб. (табл. 1). Сюди ввійшли "витрати на утримання духовенства, церков, церковних півчих і взагалі всі витрати на релігійні потреби".

Табл. 1

Відомість про витрати сільськогосподарського населення України на релігійні потреби у 1924/25 господарському році [11]

№ п/п	Губернія	Сума
1.	Волинська	1.380.000
2.	Донецька	564.000
3.	Катеринославська	1.500.000
4.	Київська	2.718.000
5.	Одеська	1.630.000.
6.	Подільська	2.458.000
7.	Полтавська	1.540.000
8.	Харківська	940. 000
9.	Чернігівська	1.128.000
	Усього	13 858 000

До подібних підрахунків, з метою "розкриття шкідливої ролі попа не тільки в масштабі контрреволюції, але й в дрібницях побуту, в економічних жертвах, які приносить населення на утримання церков, духовенства", з 1925 року долучилася республіканська "Спілка войовничих безвірників", що вміщувала свої результати у пропагандистській літературі, газеті і журналі "Безбожник". Причому останнім доводилося, за словами керівників антирелігійної пропаганди, "бити у дві мішені – і в попа, і в релігію" [12, 8]. "Постає питання – з чого почати? Безсумнівно, з попа – це легше, – писали вони. – Підриваючи авторитет попа, ми змусимо слухати нас самих" [12, 8].

Прикметно, що згодом ті ж самі "безбожники" стверджували, що насамперед "зменшення кількості членів релігійних громад, яке призвело до зменшення матеріальних прибутків релігійних організацій, а значить скоротило потребу в молитовних будинках і спроможність утримувати їх", спричинило зменшення кількості молитовних будинків усіх культів в УСРР станом на 1927 рік. У 1914 році діючих молитовних будинків на теренах Наддніпрянської України було 14 371, у 1927 році – 10 987, тобто менше на 3 384, або на 23,54% (табл. 2).

Протягом 1928-1929 років активісти антирелігійної роботи, "маніпулюючи" тезою про матеріальну "неспроможність окремих релігійних громад утримувати будинок" (визнаючи її чи навпаки спростовуючи), удавалися до пошуку різноманітних підстав і способів закриття культових будівель. Серед них: "передача храмів під інші культурно-освітні установи по приговорах", "закриття храмів, що були при школах та різних установах під час здійснення декрету про відокремлення церкви від держави". "Безбожники", звітуючи про кількість зачинених культових будівель свідомо не враховували випадки їх закриття "в адміністративному порядку (знесення через застарілість,

перешкоджання вуличному рухові тощо)" чи то випадки закриття сектантських молитовних будинків як непоказові: такі молитовні приміщення, зазвичай, не визнавалися спеціально культовими спорудами.

Табл. 2

Докладні цифри про зменшення молитовних будинків різних культів на теренах УСРР [13]

Назва культу	Скільки було		На скільки їх	
	1914 р.	1927р.	В абсолютних цифрах	У відсотках
Православ'я	10. 897	8.324	2.573	23.61 %
Іудейство	1.400	1.034	326	23.28 %
Римо-католики	322	274	48	14.9 %
Лютерани	234	220	14	0,59%
Інші	1.518	1.095	423	27.85 %

Якщо впродовж першої половини 1928 року в СРСР "у порядку виконання постанов трудящих" було закрито 219 культових будівель, то за перше півріччя 1929 року таких будівель налічувалося 423, із них міських 243, сільських 180. Про закриття ще 317 культових будівель (154 міських і 163 сільських) тоді було порушено клопотання [14, 106].

Винесенню остаточних рішень щодо закриття більшості з культових будівель перешкоджав визначений у циркулярному листі ВУЦВК за № 131 від 14 серпня 1924 року та циркулярі Наркомату внутрішніх справ за № 138 від 20 серпня 1924 року порядок закриття культових будівель. На необхідності його дотримання, як і загального правила розторгнення договорів на молитовні будинки, наголошувалося у "цілком таємному" циркулярному листі ЦК КП(б)У за № 153 від 2 січня 1925 року [9, 4-5]. До того ж перелічені у ст. 365 першого Адміністративного кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 12 жовтня 1927 року і введеного в дію з 1 лютого 1928 року, випадки закриття товариств, що не мали на меті отримання прибутку, поширювалися і на релігійні громади [15, 288-289].

Інша справа, що радянські державно-партійні органи наприкінці 20-х років, зазвичай, уникали звернення до нормативного забезпечення здійснення "церковної волі", що дозволяло авторам антирелігійних видань замовчувати цілком реальне існування зв'язку між закриттям культових будівель чи релігійних громад, часто з порушеннями законодавчо встановленого порядку, та зняттям служителів культу з обліку у зв'язку із "зреченням сану". У 1926 році в Україні "зрікся" релігійної діяльності 81 священик, 1927 році – 179, а у 1928 – 439, у 1929 році тільки у 20-ти округах України "зреклося" свого "сану" 429 осіб [16, 6].

Водночас у пропагандистській літературі кінця 20-х років формувалася думка про те, що "успіхи соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства, зростання політичної свідомості серед широких мас трудящих", а зовсім не "вирішальний штурм" церкви, який розпочався разом із насильницькою колективізацією селянських господарств, спричинили інтенсивне залишення "пастирями духовними" своєї "роботи" [18, 6-7].

Таким чином, реалізовувати на практиці законоположення про релігійні культи, які декларували конституційні норми свободи совісті та віросповідання релігійним інституціям, наприкінці НЕПу було надзвичайно складно. З поширенням тверджень про те, що "релігійний рух є єдиною в СРСР легальною і масовою формою організації, яка виражала прагнення, погляди, настрої капіталістичних елементів міста і села" [17, 13] до правового регулювання їхньої діяльності все більше залучалися примітивні, позбавлені реального змісту визначення релігійних громад як "єдино легальних організацій в країні диктатури пролетаріату, де антирадянські елементи під релігійною вивіскою можуть проводити свою контрреволюційну роботу, маючи змогу безпосереднього впливу на відсталі шари людності, належні до них" і кожного служителя культу як "ворога соціалістичного будівництва, який і не може ним не бути, дуже добре знаючи, що в міру перемоги соціалістичних елементів він стає цілком непотрібною, зайвою для суспільства людиною" [16, 4,6].

Усе це, безперечно, було даниною політичним реаліям пореволюційного десятиліття, протягом якого визначення статусу церковних і релігійних громад потрапляло в залежність від найважливіших заходів, котрі могли прислужитися новому політичному курсу та змінам у суспільстві, зокрема колективізації селянських господарств.

1. *Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К., 2002.*
2. *Див.: Іванова О. Релігійна організація як суб'єкт трудового права: захист прав її працівників // Право України. – 2000. – № 6. – С. 47-49; Митрохін М. Російська православна церква як суб'єкт економічної діяльності // Людина і світ. – 2000. – № 7. С. 20-30 та ін.*
3. *Марцинковский В.Ф. Записки верующего. Из истории религиозного движения в Советской России.(1917-1923). – Прага, 1929.*
4. *Сухоплюев И. Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х., 1922. – С. 259-275.*
5. *Сухоплюєв И. Клубные кружки. Из цикла антирелигиозной пропаганды. (Программы, конспекты, демонстрации, литература). – Х., 1924.*
6. *Действия и распоряжения Советской власти по отделению церкви от государства // Антирелигиозная пропаганда. Сборник материалов. – Х., 1922. – С. 193-257.*
7. *Всеукраинский съезд деятелей юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Х., 1922.*
8. *Ігнатуша О. Православні Церкви в Україні у 20-х рр. XX ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. / За ред. А.Зінченка. – К., 1997. – С. 121-138.*
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.*
10. *Ливанов В. Антирелигиозная пропаганда на Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 39-40.*
11. *Складено за: Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190.*
12. *Виктория. 13 съезд и антирелигиозная пропаганда // Антирелигиозная пропаганда. К постановке работы. – Х., 1925. – С. 7-14.*
13. *Складено за: ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 548.; Шарин В. Грунт хитається (за дописом з місць). Кількість молитовних будинків усіх культів в УСРР // Безвірник. – 1927. – № 7. – С. 48-51.*
14. *Закрытие культовых зданий // Антирелигиозник. – 1929. – № 9. – С. 106-107.*
15. *Адміністративний кодекс УСРР. Текст та поартикульний коментар / За ред. С.Канарського та Ю.Мазуренка. – Х., Б.р.*
16. *Кривохатський М. Колишні попи про себе та релігію. – Х.-К., 1930.*
17. *Против религии. – М.-Л., 1929.*

Надійшла до редакції 21.11.2003 р.

С.І.Дровозюк

ДУХОВНІ ЯВИЩА І ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Одне з найголовніших завдань, що постає перед українською історичною наукою, – створення систематизованої праці з історії України, в якій були б відображе-

ні не тільки соціально-економічна та політична сторони історичного процесу, а й повсякденне духовно-культурне життя нашого народу [1, 180-186]. Історики наголошують на необхідності розробки засобів пізнання ірраціональної сфери, пов'язують перспективи дослідження історії України з вивченням конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного змісту [2; 4, 23-24]. У зв'язку з цим набуває особливої актуальності дослідження духовних явищ та процесів, що відбувалися в українському селі в умовах репресивної антицерковної політики більшовицького режиму. Йдеться не лише про суто релігійні почуття українського селянина, а увесь комплекс ідейно-психологічних та морально-етичних феноменів.

Визначення теоретичних засад та конкретних пізнавальних засобів дослідження духовних явищ і процесів, пов'язаних з церковною політикою більшовицького режиму, може бути здійснене у процесі історіографічного аналізу проблеми. Слід зазначити, що у цьому напрямку історіографічної думки пріоритет належить історикам української діаспори. Кінець XX – початок XX ст. позначені зростанням інтересу до історіографічних досліджень в Україні. Здійснений історіографічний аналіз соціальних змін і політичних процесів в Україні у 20-30-ті рр. XX ст., молодіжного руху, розвитку народної освіти, політики українізації тощо [3]. Зроблені історіографічні огляди проблем становлення і функціонування Української автокефальної православної церкви [4]. Однак залишається нез'ясованою історіографічна ситуація, пов'язана з висвітленням явищ і процесів, що відбувалися в духовній сфері українського селянства в умовах тотального наступу войовничого атеїзму.

Мета цієї розвідки – спробувати на основі аналізу літератури з'ясувати історіографічну ситуацію, виділити вузлові питання, дослідження яких може пролити світло на духовний стан селянства в умовах тотального наступу влади на церкву і християнську віру.

У контексті поставленої нами проблеми значний інтерес становить питання щодо реакції українського селянства на антицерковні акції влади під час голоду 1921-1922 рр. Вилучення церковних цінностей досить широко висвітлено в пропагандистській літературі того часу [5, 84-90]. В радянській літературі обгрунтовувалася теза, що селяни "гаряче підтримали" заходи радянської влади, спрямовані на вилучення церковних цінностей, хоча й визнавалося, що в окремих місцях "вилучення церковних цінностей вилилося у відкриту, запеклу боротьбу" [6, 88-89]. Міф про всенародну підтримку цих акцій спробував спростувати В.Верига, який констатував, що постанови сільських зборів про вилучення церковного майна були результатом політичних маніпуляцій більшовицької влади [7, 39]. На думку С.В.Кульчицького та О.М.Мовчан, експропріація пройшла без ускладнень, що зумовлювалося байдужістю більшості населення [8, 46]. В.О.Пащенко також констатував, що архівні матеріали не засвідчують активної відкритої боротьби віруючих проти цієї кампанії [9, 85]. У Донбасі, як вважає І.Ю.Хюреніна, вилученню церковних цінностей сприяли робітники, червоноармійці і селяни тих повітів, які голодували. Решта селян поводилася пасивно, хоча мав місце і активний опір, який змусив режим змінити тактику [10, 135]. Версію про те, що саме тисячі селянських виступів проти відвертого пограбування храмів під прикриттям порятунку голодуючих змусили владу до гнучкої церковної політики, підтримали також автори навчального посібника "Історія релігії в Україні" [11, 503].

В умовах непу більшовицький режим озброївся прагматичним гаслом: щоб оволодіти українським селом, його необхідно знати, а щоб знати – необхідно досліджувати. У процесі комплексного обстеження сіл було зібрано емпіричний матеріал, що й нині не втратив значущості для реконструкції процесів, що відбувалися в духовній сфері [12]. Так, результати дослідження релігійності, проведеного за дорученням Чернігівського губвиконкому, висвітлив В.Дубровський. Духовні процеси в українському селі він охарактеризував "як зріст релігійного індиферентизму" і висловив сподівання, що релігію можна легко витиснути освітою, але "для цього потрібний час і обережна упертість" [13, 86]. Серед значної кількості публікацій 20-х рр. на релігійну тематику можна виділити статтю В.Щербакова "Релігійне життя сучасного села", у якій він намагався встановити залежність явищ релігійного характеру від громадських відносин та побутового життя на селі. Автор охарактеризував релігійні настрої селянства як "різке шумування": окремі групи селянства то відходять від того чи іншого церковного угрупування й прилучаються до сектантських об'єднань, то рішуче поривають з церквою й релігією та стають на шлях безвірництва [14, 52]. Найперспективнішими виявилися дослідницькі підходи, побудовані на досвіді етнографії. Використовуючи спеціальні програми, прихильники фольклорного методу мали на меті дослідити "духовну боротьбу нового побуту з старим" [15, 20-29]. Орієнтація на повсякденність та мікроструктури відкривала значні можливості для дослідження глибинних процесів у духовній сфері, однак цей потенціал було повністю втрачено у зв'язку із згортанням непу. Уважні спостерігачі ще в кінці 20-х рр. помітили процес утвердження атеїзму як нової релігії і застерігали від перетворення радянського ритуалу на "своєрідний релігійний ритуал" [16, 65].

Селянство досить гостро реагувало на театралізовані форми пропаганди (карнавальні процесії, "комсомольське різдво" тощо), що набули поширення на початку 20-х рр. Це спонукало більшовицьке керівництво в Україні внести певні корективи у форми та методи антирелігійної пропаганди. Вже в перших нарисах з історії ЛКСМУ було визнано, що "комсомольське різдво", побудоване за релігійним принципом, але із зворотнім змістом, селяни сприйняли як образу своїх релігійних почуттів [17, 116]. Критичний підхід домінує також у монографії В.Ю.Келембетової, яка підкреслила, що грубі показові форми викликали у віруючих недовір'я до атеїстів, закріплювали релігійний фанатизм [18, 80]. "Карнавальні" форми критикували також за "поверхневий і переважно антиклерикальний, антипопівський, а не науково-атеїстичний характер" [19, 104]. Нині історики знову виявляють зацікавлення феноменом антирелігійних карнавалів [20, 70].

Значний науковий інтерес становлять процеси, що відбувалися в духовній сфері в період так званого "великого перелому". Зміст політики більшовицького режиму щодо церкви особливо наочно виявився у процесі закриття церков. Атеїстична пропаганда кінця 20-х рр. намагалася обгрунтувати антицерковну політику зростанням антирелігійних настроїв у масах. Було створено і поширено міф про громадський рух за закриття молитовних будинків [21, 33]. Згодом радянська історіографія визнала, що масове самочинне закриття церков, грубе нехтування релігійними почуттями викликало обурення значної кількості селянства [22, 152]. Звичайно, йшлося не про заперечення антицерковної політики як такої, а лише про тактичні прорахунки "лівих закрутників". Духовну ситуацію в українському селі у контексті наступу сталінізму комплексно розглянули В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов та С.В.Кульчицький у праці "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки". Дослідники констатували, що разом із загальним наступом на селянство в 1929 р. розпочався й "вирішальний штурм" церкви. Ав-

тори підкреслили, що закриття церков, яке проводилося ніби то за рішенням зборів селян, викликало опір сільського населення [23, 176]. Реакцію селянства на антицерковні акції висвітлив В.О.Пащенко у монографії "Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х рр." Зокрема, він вказав на необхідність конкретного дослідження так званої "народної ініціативи" щодо зняття дзвонів, закриття храмів, масового спалення предметів культу [24, 130-132]. Селянський аспект державно-церковних відносин певною мірою висвітлили В.І.Силантьєв та О.Форостюк [25]. Дослідник історії православної церкви на Поділлі, А.Лисий, висловив думку, що радянські архіви майже не зберегли правдивої картини реакції народу на антирелігійну політику держави. Він показав, що документи, які на перший погляд відображають "клопотання населення" про закриття церков, насправді приховують більшовицькі технології тиску на селянство і фальшування громадської думки [26, 72-73]. В останні роки з'явилася низка публікацій із питань колективізації і розкуркулення, де тією чи іншою мірою висвітлюються церковні аспекти суспільних відносин кінця 20-х – початку 30-х рр. [27].

У контексті соціально-історичної психології значний інтерес становить питання про зречення сану. Істинне призначення кампанії зречення сану досить чітко простежується у брошурі М.Кривохатського, яка була побудована на текстах заяв про зречення сану і мала продемонструвати ефективні методи компроментації церкви [28]. Зміна підходів до цього соціально-психологічного феномена та його оцінок відбулася в історіографії 90-х рр. Так, Е.П.Слободянюк дійшла до висновку, що документи свідчать про примусовий характер зречення [29, 82]. Дещо інший погляд на мотиви зречення обгрунтував В.Є.Єленський. На його думку, серед духовенства було дуже багато сторонніх церкві осіб, які ще до революції йшли у семінарії, щоб здобути освіту і "вийти в люди", тому за відповідної політики держави вони кидали церкву [30, 9]. Активну участь влади у процедурі зречення на основі архівних матеріалів висвітлила О.Галамай. Фактично йдеться про зречення як один з елементів політичних технологій більшовицького режиму [31, 153]. З'ясуванню мотивів зречення сану священиків УАПЦ значну увагу приділив А.Л.Зінченко. Зокрема, він показав, що до таких рішень спонукало посилення податкового тиску та матеріальна скрута. Аналізуючи заяви зреченців, дослідник намагався збагнути їхні думки і переживання, душевний стан і внутрішню боротьбу [32, 215-221].

Породженням антицерковної політики влади був так званий безвірницький рух. Уже у 20-х рр. в антирелігійній літературі висловлювалося критичне ставлення до сільських "безвірників", які дискредитували себе в очах сільського населення [33, 69-70]. В той же час функціонери СВБ не тільки твердили про масовий антирелігійний рух в Україні, а й виправдовували ним спалювання ікон та закриття церков [34, 121-122]. Однак в тій же радянській літературі висловлено думку, що твердих атеїстів у доколгоспному селі було порівняно небагато [35, 47]. В.О.Пащенко на основі аналізу історичних джерел дійшов до висновку, що в Україні безвірницький рух насаджувався насильно і не мав особливої популярності серед населення. Учений також ставив під сумнів реальність темпів такої швидкої світоглядної переорієнтації людей [24, 191]. На основі аналізу преси О.М.Ігнатуша та Т.Т.Бобко зробили висновок, що більшовицька партія створювала спілку войовничих безвірників як засіб партійно-державного тиску на релігію та іншодумство [36, 204]. Дещо іншу позицію зайняла Л.Дудка. Розмірковуючи про витоки безвірницького руху, вона наголосила, що було б великим спрощенням зводити тодішню духовну ситуацію до такої схеми: "зверху" насильно нав'язувалося войовниче безвірництво, а вся маса населення була налаштована на користь релігії. Авторка вважає, що більшість активних молодих людей критично ставились до релігії [37, 151].

Таким чином, сучасна історіографічна ситуація характеризується тим, що у церковно-релігійній проблематиці домінує історія взаємовідносин держави і церкви, в той час як духовне життя народу залишається на другорядному плані. Для реконструкції духовного життя селянства як багатогранного процесу необхідно виявити повний спектр настроїв та поведінки селян в умовах тотального нав'язування безвірництва. Зокрема, варто всебічно дослідити соціально-психологічний стан та поведінку не лише тих селян, які активно протестували проти антицерковної політики влади, а й мотиви участі безвірників у антицерковних акціях. Необхідно визначити природу стихійного атеїзму селянства та реальні масштаби так званого безвірницького руху. Зокрема, доцільно здійснити психоаналіз поведінки селян, які брали безпосередню участь у антирелігійних "карнавалах", руйнуванні церков, знятті дзвонів, спалюванні ікон. У контексті проблеми більшовицьких маніпуляцій суспільною свідомістю актуальним є питання так званої "ініціативи трудящих" щодо закриття церков. Серед духовних феноменів, пов'язаних з антицерковною політикою режиму, поглибленого дослідження потребує зречення сану. Це явище можна розглядати у двох аспектах: як політичні технології влади та як певну поведінку, морально-психологічний стан тих, хто зрікався. Важливим джерелом для поглибленого дослідження цього соціально-психологічного явища є заяви про зречення.

---

1. *Сарбей В.Г. За народознавчу історію України // Історична наука на порозі XX століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Х., 1995.*
2. *Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX - початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал (Далі — УІЖ). - 2000. - № 2.*
3. *Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х — 30-х рр.: історіографія). - К., 1998.*
4. *Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Дис. … канд.. іст. наук. - Х., 1993; Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. - К.,1997; Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор української автокефальної православної церкви 14-30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. II. - К., 2002.*
5. *Сухоплюев И. Изъятие церковных ценностей // Агитпропаганда. - 1922. - № 4-5.*
6. *Расторгуєва Н.В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду 1921-1922 р. // УІЖ. - 1967. - № 1.*
7. *Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1921 р. - К., 1996.*
8. *Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - К., 1993.*
9. *Пащенко В.О. "Ніч минула, а день наблизився …": Держава і православ'я в Україні. 20-ті роки. - К., 1994.*
10. *Хюренина И.Ю. Антирелигиозная политика советской власти и общественные настроения в Донбассе в 1920-е гг. // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 6. - Донецьк, 1998.*
11. *Історія релігії в Україні. - К., 1999.*
12. *Как живет украинское село (Монографическое обследование Гребенского и Кошеватского районов на Киевщине). - К., 1924.*
13. *Дубровський В. Спроба культурно-побутового дослідже-*

ня сучасного села (Пакульський район Чернігівської округи) // Життя й революція. - 1925. - № 11.
14.Щербаков В. Релігійне життя сучасного села // Безвірник. - 1928. - № 8-9.
15.Дмитрук Н. Збираймо матеріяли про революцію // Селянський будинок. - 1927. - № 7-8.
16.Полоцький О. Культурне будівництво на селі (для сільського актива). -Х., 1929.
17.Белокриницкий С. Очерк истории ЛК СМУ. - Х., 1926.
18.Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. - К., 1967.
19.Семенко Г.Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921-1925 рр.) // УІЖ. - 1967. - № 9.
20.Демиденко О. Антирелігійна агітація та пропаганда на Чернігівщині у 1920-1925 рр. // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5.
21.Ігнатюк Д. До 2-го Всесоюзного з'їзду рад безвірників // Безвірник. - 1929. - № 8.
22.Історія селянства Української РСР у 2 т. - К., 1967. - Т. 2.
23.Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.
24.Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. - К., 1994.
25.Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы.-Х., 1998; Форостюк О. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.). - Луганск, 1999.
26.Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії. - Вінниця, 1995.
27.Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-східній Волині. - Кам'янець-Подільський, 2001.
28.Кривохатський М. Колишні попи про себе та релігію. - Х., 1930.
29.Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х - середині 30-х років XX ст.: Дис. … канд. іст. наук. - Львів, 1996.
30.Єленський В.Є Державно-церковні взаємини. - К., 1991.
31.Галамай О. "Безбожницька" політика радянської держави (20-30-і роки XX ст.) // Політичні репресії на Поділлі в XX ст: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. - Вінниця, 2002.
32.Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.). - К., 1993.
33.Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. — Вып.2. - Х., 1925.
34.Стенограммы второго пленума ЦС СВБ // Антирелигиозник. - 1930. - № 5.
35.Лях С.Р. Формирование атеизма как черты советского образа жизни в доколхозный период на Украине // Вопросы истории СССР: Республ. межвед. научн. сб. - Х., 1981. - Вып. 26.
36.Ігнатуша О.М., Бобко Т.Т. Діяльність спілки войовничих безвірників на Запоріжжі в 20-30-х рр. XX ст. (За матеріалами періодичної преси) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К., 1999. - Вип. 6.
37.Дудка Л. Підготовка антирелігійних кадрів в системі безвірницького руху в Україні у 20-30-х роках XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. праць. - К., 2003. - Вип.7.

Надійшла до редакції 28.11.2003 р.

В.Ф.Боєчко

ЦЕРКОВНІ РУХИ 20-30-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ ТА БОРОТЬБА ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ

Протягом тисячоліть історичне буття українського народу було пов'язане з православною церквою, її ідеологією. Церква суттєво впливала на формування культури, духовності, світоглядних переконань та основ моралі народу. Православна віра була однією з національних ознак українців, тому не випадково, що у часи важких випробувань та загрози втрати самобутності й національного самовизначення жорстоких утисків зазнавала в першу чергу церква. Особливо яскраво це виявилося у післяреволюційні часи. Становлення принципово нової соціальної реальності змусило православну церкву адаптуватися до нових умов існування. Церква практично була поставлена перед фактом співіснування з антирелігійно налаштованою державою, у якій домінуючою була ворожа до церкви комуністична ідеологія. Радою Народних Комісарів від 20 січня 1918 року прийнято Декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", головною метою якого було відвернути від церкви більшість мирян, замінити вплив церковної ідеології комуністичною. З перших років утвердження радянської влади чітко простежується намагання до ліквідації релігії і церкви, як суспільного інституту. Про плани та наміри нової влади стосовно церкви свідчила назва комісії, що вирішувала справи церкви – "Ліквідком". Оскільки ліквідувати церкву в ті часи було неможливо, більшовицька влада намагалася поступово обмежувати вплив церкви на суспільство. Натомість, за умов, що склалися, для православної церкви актуальним постало питання не лише співіснування з більшовицькою державою, але й налагодження з нею відносин. Їхня еволюція була тривалим і складним процесом, оскільки, як зазначав М.Грушевський, "...народ, українське життя не прийняло ортодоксії і зісталося навсігди при певній духовній і релігійній свободі – широкім погляді на віру і мораль" [5, 8].

Процеси, які відбувалися у церковному житті України протягом перших десятиріч після приходу до влади більшовиків, вимагають детальнішого висвітлення. Особливо це стосується розвитку церковних рухів 20-30-х років XX ст., що пов'язані зі взаємовідносинами держави і церкви, а також з боротьбою за відродження духовності та національної ідеї в Україні.

Джерелами вивчення цієї проблеми є церковні видання 20-х рр. XX ст.: часописи, хроніки, періодичні видання [1; 7; 8; 19; 20; 21]. У них широко висвітлювалися різноманітні аспекти як внутрішньоцерковного життя, так і взаємин церкви із державою взагалі. Значна кількість матеріалів, що стосується діяльності православної церкви за умов корінної зміни соціального ладу, міститься у регіональних архівних документах [4; 19; 20]. У них розглянуто нагальні проблеми життя православної церкви та пристосування її до нових реалій життя. Важливої уваги надавалося також аналізу справ у окремих округах та церковних єпархіях, де обговорювалися питання діяльності різноманітних церковних рухів та течій, метою яких було пристосування церковного життя до нових умов та збереження церквою ролі духовного лідера суспільства.

У 30-х рр. XX ст. з'являються фундаментальні праці, присвячені діяльності православної церкви, зокрема, роботи М.Нікольського, у яких з'ясовується соціальна роль та ідеологічні функції православної церкви, особливості внутрішньоцерковного життя, канонів, обрядовості [17]. Значну увагу історики приділили також розгортанню церковних рухів у післяреволюційні часи. На думку більшості дослідників, посилення церковних рухів було зумовлене попереднім історичним розвитком суспільства та станом, у якому перебувала церква протягом століть у складі різних державних утворень. Надмірна залежність від державних органів влади, політики, громадських установ привела до нагромадження численних проблем у церковному житті. На думку І. Власовського, основною метою церковних рухів було намагання провести реформи та оновити церковне життя в умовах післяреволюційного релігійного нігілізму [3].

Цікаві дані стосовно існування православної церкви у контексті церковного відродження містяться у працях Д.Дорошенка [6], В.Іванишина [10], С.Здіорук [9], А.-Клібанова [24], А.Колодного [11], В.Липківського [13], О.Лотоцького [14], Ю.Федорова [25] та інших. Так, В.Липківський підкреслював національну спрямованість церковних рухів в Україні: "...вже на єпархіальних з'їздах лунала українська мова, поставали питання про незалежність від Москви, а згодом постав поділ між духовенством на українське і російське" [13]. О.Г.Лотоцький, який у 1918 році, за гетьманського уряду, обіймав посаду міністра віросповідання, відзначав, що українська влада у боротьбі за побудову державності не надала належної уваги церкві та її життю, це фатально позначилося на церковній справі та процесах національного відродження українського народу, не дало можливості забезпечити українцям свободу творення національних форм життя. Автор звинувачує українську інтелігенцію, яка входила до складу тогочасного уряду, в тому, що вона "...стала в стороні від тих живих течій, які змагали до відновлення церковних традицій, що коріняться у віковій історії українського народу та властиві його національному духу" [14]. Особливості кризового стану російського православ'я у післяреволюційні часи розглядалися у монографії, написаній групою істориків під редакцією А.І.Клібанова. Так у розділі "Православие в советском обществе" М.С.Гордієнко зауважував, що згубність церковної кризи, яка виникла у перші роки радянської влади, посилювалася тим, що антирадянські акти церковного керівництва підтримувало не все духовенство, супроти них виступала частина приходських священиків і богословів ліберального толку, головним чином, учасники обновленського руху, що привело до розколу церкви [24, 619]. На думку А.Колодного, пожвавлення процесів перебудови церкви на початку XX ст. було одним із логічних наслідків Лютневої революції 1917 року, коли видано декрет Тимчасового уряду (від 20 березня) про скасування віросповідних і національних обмежень та рівність всіх церков у Російській імперії. Однак, перебудова православної церкви була загальмована після жовтневої революції: "...нова влада не потребувала сакралізації: комуністична ідеологія сама претендувала на те місце, яке до 1917 року посідала православна церква" [11, 497]. Далі автор відзначає, що нова влада в Україні не зуміла оцінити великого потенціалу церкви як ідеологічного чинника у розбудові країни, а церковні рухи використовувала з метою розколу православ'я та зменшення впливу його на мирян. Тримаючи під контролем діяльність обновленських та інших церковних громад, більшовики використовували усобиці між ними для дискредитації релігії. Характерним було те, що тогочасні церковні течії та рухи претендували на роль "справжньої чистої віри", захисників та духовних пастерів українського народу. Однак, зважаючи на складні умови, в яких опинилося все суспільство, важко було вирізнити справжніх борців за інтереси українського народу та православної віри серед тих, хто лише прикривався гаслами національної ідеї.

Проблему релігійних рухів та об'єднань у післяреволюційні часи досліджував і німецький учений Ганс Кох, який поділяв їх на такі типи: новоутворені національні церкви; сепаратно-вільні рухи церковного пробудження; нові народно-демократичні державні церкви. На думку Г.Коха, домінуючим є принцип окрема нація – окрема церква. Для визначення перехідного становища церкви на шляху до власної незалежності автор використав поняття "національна автономія", що стосувалося, зокрема, церкви Грузії та України 1921-1930 рр. [12].

Слід зауважити, що більшість дослідників, які займалися проблемою церкви та церковних рухів в Україні, головну увагу зосереджували на загальних рисах цих процесів і майже не розкривали регіональних особливостей, хоча більшість церковних течій та рухів розгорталася саме в окремих регіонах України, широко обговорювалися на єпархіальних з'їздах духовенства і мирян. Отже, мета даної публікації полягає в тому, щоб з'ясувати регіональні особливості церковних течій та рухів. Предметом є церковні рухи 20-30-х рр. XX ст. в Україні, а об'єктом – їх боротьба за відродження духовності та національної ідеї в Україні.

Революційні події початку XX ст. стали для церкви ще одним випробуванням, створили нову кризову ситуацію, яка загрожувала існуванню церкви в Україні і, разом з тим, подавали надію на відновлення самостійності. Так, за часів Директорії, у січні 1919 року, було проголошено автокефалію української православної церкви. Однак, утвердити її на Вселенському Соборі не вдалося – владу в Україні захопили більшовики. Відновлення автокефалії УПЦ у 1921 році виявилося формальним, оскільки конкурувати з антирелігійною державою було складно: автокефалія перебувала під жорстким контролем держави. Більшовицька влада підтримувала діяльність тих церков, які були опозиційно налаштовані до російської православної церкви. Уже в 20-х рр. почалися репресивні дії проти церкви та окремих її діячів. У цій ситуації, не без допомоги та під безпосереднім контролем влади, починають з'являтися численні церковні рухи і течії, які намагалися пристосувати православну церкву до нових реалій життя. Очолювали ці рухи так звані "прогресивно налаштовані" представники духовенства та мирян.

Діяльність таких груп контролювала і спрямовувала держава, для якої були вигідними усобиці між окремими релігійними течіями та розділення їх на "прогресивні" і "реакційні". Свідченням цього було те, що практично всі Єпархіальні з'їзди проводилися з дозволу органів влади та у присутності вповноважених у справах релігії, про що свідчать численні архівні документи [16; 19; 20; 21]. Серед церковних течій найрадикальніше налаштованими були представники так званої "Живої церкви", що характеризували свою діяльність як "церковно-революційну". Вони пропонували переглянути та змінити всі сторони церковного життя: "...як наполегливо вимагає сучасне життя" [7, 2]. Зокрема, "живісти" ставили вимоги стосовно реорганізації церковного управління, спрощення обрядів богослужіння, перегляду догматів. Інша група реформаторів називала себе "Союзом церковного відродження" і виступала за проведення радикальних змін як у православній ідеології, так і в церковній організації, але без революційних гасел. У 1922 році реформістські групи і течії об'єдналися на рівних засадах. Це об'єднання дістало назву обновленського, вони створили Вище Церковне Управління (ВЦУ), яке дістало назву обновленської церкви. ВЦУ розробило "Положение об организации ревнителей церковного обновления", в якому, зокрема, відзначалося, що об'єднання ставить за мету оновлення церковного життя, проведення християнської просвітницької роботи, морального оздоровлення суспільства шляхом здійснення програм обновленських організацій. Окремі автори вважають, що утворені обновленські громади перебували під захистом державно-партійних органів [11, 504]. В Україні обновленський рух очолювали представники прогресивного духовенства. Так, у Черкаській єпархії провідником обновленства був архієпископ Черкаський Йосип (в миру Климент Яцківський), настоятель Свято-Миколаївського собору. Трагічність постаті преосвященного Йосипа заслуговує на окреме деталь-

не висвітлення, оскільки його життя значною мірою віддзеркалювало тогочасні трагічні події у церковному житті та стан обновленського руху в Україні.

Церковні рухи в УСРР неоднозначно оцінювалися не лише істориками, але і представниками духовенства та мирян. Так, у протоколах Третього Єпархіального з'їзду та загальних зборів прогресивного духовенства Херсонської єпархії від 5 жовтня 1922 року зазначалося, що жоден із церковних рухів "не може цілком наповнити серце радістю духовною, бо вони страждають на помилки та недоліки. Більше того, ці рухи говорять про кризу нашої церкви" [19, 12]. Саме на цьому з'їзді було затверджено платформу обновленства в Україні, яка містила такі вимоги: духовно-моральне очищення християнської церкви, звільнення її від нагромаджених віками пережитків, скорочення та спрощення богослужіння, зміна обрядовості, яка часто підмінює зміст віри. Головна вимога зводилася до того, щоб вільну церкву поставити у вільні умови [19, 18]. Разом із тим, на думку більшості істориків, мета церковних рухів полягала в розколі церкви з середини, шляхом підтримки так званої "прогресивно налаштованої" частини духовенства та утиску "реакційної". Прогресивну частину духовенства в Україні представляли обновленці. Слід відзначити, що офіційне утвердження та визнання обновленства як форми церковного руху відбулося лише у 1923 році, коли у Москві відкрився підготовчий Обновленський Помістний Собор, затверджений ВЦУ. Метою Собору було проведення радикальних змін у церковному житті та налагодження взаємовідносин з державою. Однак, корінних змін церковного життя затвердити не вдалося, а обмежилися лише тим, що схвалили соціалістичну революцію, скасували анафему патріарха Тихона на адресу радянської влади, засудили його контрреволюційну діяльність та позбавили його церковного сану. У резолюції стосовно реформ зазначалося, що не слід проводити будь-яких догматичних змін, щоб зберегти єдність церкви у складний для неї час [1, 17]. Ця резолюція Собору нівелювала проекти церковних реформ, оскільки в ній не було суттєвих змін щодо церковного устрою. Більше того, рішення Помістного Собору викликали незадоволення більшості прогресивного духовенства та мирян, чим скористалися прихильники патріарха Тихона і почали активну боротьбу проти обновленства. Результатом цього було те, що фактично в Україні функціонували дві церкви: патріарша та обновленська. Події, які відбувалися у православній церкві у ті часи, отримали назву "обновленського розколу." Хоч велика частка вини лежала на державі та прихильниках Тихона, які не бажали зробити крок до примирення, не змогли поступитися амбіційністю заради збереження єдності церкви. У ситуації, що склалася, необхідним було не протистояння та взаємне звинувачення, а консолідація та пошуки компромісу як з одного, так і з іншого боку. Однак, кожна із сторін намагалася звинуватити іншу у розколі та вела боротьбу за свій вплив на мирян, що ще більше погіршувало ситуацію. Свідченням цього є те, що у Херсонському та Черкаському округах виникали постійні усобиці між обновленцями та тихонівцями. Так, у липні 1923 року відбувся з'їзд Благочинних Черкаського округу, на якому виступив єпископ Йосип. У своїй доповіді він наголосив на необхідності розвитку обновленства і зазначив, що воно не руйнує основ і засад православної віри, як стверджують прихильники Тихона. Однак, тихонівці зірвали голосування щодо резолюції з'їзду стосовно реформи церкви, мотивуючи це тим, що будь-які реформи "можуть послабити віру православних людей" [20, 17]. Боротьба між обновленцями і тихонівцями продовжувалася і в наступні роки. Протягом 1924-1925 рр. з'являються звернення окремих священників до єпископа Йосипа з пропозиціями протидії обновленцям з боку тихоновців та самосвятів у приходах міст Сміли, Чигирина, Звенигородки. [16, 3-4]. Про стан обновленства у Черкаському окрузі у 1925 році йдеться у Рапорті Черкаського єпископа Йосипа до Синоду української православної церкви. У документі зауважено, що на більшості Єпархіальних з'їздів Черкаського округу обновленство було визнано позитивним церковним рухом, незважаючи на протидію тихонівців [21, 10]. У резолюції з'їзду духовенства і мирян м. Шпола, який відбувся у січні 1925 року, відзначалося, що обновленство є православним і канонічним рухом у церкві, яка очолюється священним Синодом і відповідає сучасному положенню церкви у радянській державі [19, 7]. Разом із тим, з другої половини 20-х років почався відкритий наступ тихонівців на обновленські приходи. Про це свідчить звернення єпископа Йосипа до пасторів, дияконів і кліриків за 1925 рік. У ньому, зокрема, підкреслювалося, що з моменту Всеукраїнського Собору 1925 року революційний період у житті церкви закінчився, подальша робота повинна бути спрямована на зміцнення дисципліни, морального вдосконалення, налагодження взаєморозуміння, проведення творчої роботи, від успіху якої залежить добробут церкви і саме її буття. Таким чином, Собор 1925 року своїми рішеннями зорієнтував обновленців на повільну еволюцію церковного життя, розраховану на тривалий час. Було припинено будь-які розмови про нововведення і реформи у церкві. Прихожан обновленських храмів стали переконувати, що прихильниками реформ є не обновленці, а тихонівці, що "між старим і новим церковним рухом насправді немає ніякої різниці" [2, 20]. У цей час почався відкритий наступ тихонівців на обновленські громади. Так, на Єпархіальному з'їзді Черкаського округу у червні 1926 року відбулося протистояння тихоновців та обновленців, внаслідок якого єпископа Йосипа було відсторонено від керівництва округом і призначено головою Херсонського Єпархіального управління. Однак, обновленська община Херсона проіснувала лише до 1928 року. У звіті заступника Херсонського Єпархіального управління протоієрея Закрицького зазначалося, що, незважаючи на жорстоку протидію тихонівців, невелика група обновленців міста Херсона під керівництвом свого архіпастера перебудувала свої ряди, посилила їх кількісно і якісно. Наприкінці звіту Закрицький висловив надію на перемогу ідей обновленства у жорстокій боротьбі з тихонівцями. Однак, це залишилося лише сподіваннями, оскільки особливістю церковних рухів в Україні було те, що в одному і тому ж церковному окрузі існували церкви та приходи обновленців і тихонівців. Духовні пастирі звинувачували один одного у зраді та відході від чистої віри, внаслідок чого численні прихожани не мали змоги розібратися, хто захищає справжню віру, що підривало авторитет та вплив православної церкви на суспільство у ті важкі часи [20, 18].

Незважаючи на складність ситуації, наприкінці 20-х років в Україні пожвавлюються рухи за створення самостійної української православної церкви, незалежної від Москви. Характерним було те, що вимоги про самостійність все частіше ставилися на Єпархіальних зборах окремих церковних громад. В архівних документах є численні дані, які свідчать, що миряни багатьох сіл Черкаського округу вимагають не відступати від обновленства, не піддавати церкву і віру повному знищенню через взаємну ненависть. Все частіше висловлюються побажання про створення в Україні самостійного релігійного центру, оскільки самостійні національні інститути може мати лише незалежна держава, а ступінь розвитку є їх ознакою цивілізованості нації [15, 17]. Про посилення боротьби за національне відродження укра-

їнської православної церкви свідчить звернення духовенства та мирян Медведівського району Черкаського округу до делегатів Третього Всеукраїнського Собору, що відбувся у травні 1928 року в Харкові. У документі підкреслювалося, що до нового Пленуму Синоду слід вибирати тих, хто володіє українською мовою, що необхідно вдосконалити богослужіння, спростити його, налагодити видання церковної літератури українською мовою [4, 7]. Такі вимоги ставилися практично на всіх зборах духовенства і мирян Черкаської єпархії. Наслідком тривалої боротьби та домагань було те, що частина Української православної церкви українізувалася і виборола автокефалію. Однак, це лякало Москву, яка боялася втратити вплив у республіці, у зв'язку з чим було вжито заходів до запобігання цим процесам. Органи державної влади, щоб обмежити вплив церкви на народні маси, використовували навіть трагедію голодоморів 20-30-х рр., налаштовували мирян проти церкви і духовенства, забороняли релігійним організаціям здійснювати благодійну діяльність, звинувачували церкву у привласненні народних цінностей та ін. У цей період значно зменшується вплив релігії у сфері духовного і культурного життя, етико-моральних відносин у суспільстві. Обновленський рух поступово почав втрачати свої позиції, оскільки у жорстокому протистоянні з реакційними течіями, обновленцям не вдавалося реалізувати свої плани, навіть стосовно мінімальних реформ у побутовому укладі церковного життя. Обновленські лідери почали шукати компромісів із тихонівцями. Боротьба між різними церковними рухами і течіями, яка тривала близько десятиріччя, закінчилася не на користь обновленства. Протиріччя між церковними рухами і течіями у православній церкві допомогли радянській владі поступово відвернути людей від віри, виховати не одне покоління войовничих атеїстів. Наприкінці 20-х рр., коли більшовики взяли курс на створення єдиного церковного управління для всіх православних церков, церковні рухи і течії було визнано контрреволюційними за своєю суттю. Значна кількість лідерів обновленських громад зазнала репресій і була знищена. Офіційну заборону обновленської церкви та її злиття з Російською православною церквою було здійснено за вказівкою Й. Сталіна у 1943 році, хоч обновленські приходи існували ще деякий час – до середини 40-х рр.

Разом із тим, незважаючи на крах церковних рухів, вони відіграли свою позитивну роль, оскільки ними висловлено ідею модернізації традиційного православ'я, що почала втілюватися у життя після того, як ці рухи, у тому числі і обновленство, зійшли з історичної арени. Крім того, обновленство несло в собі ідеї пробудження національної свідомості, самобутності українського народу, відновлення його мови, культури, традицій, звичаїв, сподівання незалежності української церкви і народу, що сприяло консолідації українців у їх одвічному прагненні до незалежності. У подальшому варто було б детальніше зупинитися на обставинах, які зумовили занепад обновленського руху в Україні.

1.Бюлетень Поместного Собора Российской православной церкви. – М., 1923. – С. 14-23.

2.// Вестник священного Синода православных церквей СССР. – 1927. - № 7. – С. 4-20.

3.Власовський І. Нарис історії Української православної церкви в 4 т. – К., 1998. – Т. 4. – Ч. І. – С. 6-15.

4.Выписки із протоколів постанов Черкаського Єпархіального управління за липень 1927. – березень 1928 рр. див.: Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р.314. – Оп.1. - Спр.2. - Арк. 10-25; Оп.1. - Спр.2. - Арк.7.

5.Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1928.

6.Дорошенко Д. Історія християнської церкви. – Вінніпег, 1949.

7.// Жива церква. – 1922. - № 3. – С.2-12.

8.// Жизнь и религия. – 1923. - № 7.

9.Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. – К., 1993.

10.Іванишин В. Українська церква: процес, національного відродження. – Дрогобич, 1990.

11.Історія релігії в Україні / За ред. А.Колодного і П.Яроцького. – М., 1999.

12.Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917-1952 рр.). – Мюнхен, 1953.

13.Липківський В. Релігія і церква на Україні. – К., 1995.

14.Лотоцький О.Г. Зневажена справа // Тризуб. – 1927. – Ч. 12.

15.ДАЧО. - Ф. Р.314. – Оп.1. - Спр.2.

16.ДАЧО. – Ф.Р.314. – Оп.2. – Спр.2.

17.Никольский Н. История русской церкви. – М., 1988.

18.Про українізацію церкви. Доклад на Полтавському Єпархіальному з'їзді 3-6 травня 1917 р. – Лубни, 1917.

19.ДАЧО. – Ф.Р.314. – Оп.1. – Спр.2; Оп.1. – Спр.6.

20.ДАЧО. – Ф.Р.314. – Оп.2. – Спр.2.

21.ДАЧО. – Ф.Р.314. – Оп.1. – Спр.8.

22.Революція і Собор 1917-1918 рр. // Богословская жизнь. – Париж, 1942.

23.// Родная страна. – 1918. - №64. – 4 апреля.

24.Русское православие: вехи истории. – М., 1989.

25.Федорів Ю. Історія церкви на Україні. – Торонто, 1967.

Надійшла до редакції 20.11.2003 р.

О.М.Ігнатуша

СПІЛКА ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ УКРАЇНИ (1926 – 1941 рр.): ПРОДУКТ І ЗНАРЯДДЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПО-СТАЛІНСЬКИ

Вивчення атеїзації українського суспільства 20-30-х рр. XX ст. неможливе без визначення ролі в цьому процесі Спілки войовничих безвірників (СВБ) (до 1929 р. – Спілки безвірників) – громадської організації, яка основну мету своєї діяльності вбачала в боротьбі проти релігії та церкви.

Якщо не брати до уваги публікацій про цю спілку, написаних за часів її становлення у 20-х рр. (А.Івановський, Д.Л.Ігнатюк), її історія мало була висвітлена радянськими істориками. Нам відомо лише одну наукову публікацію, спеціально присвячену характеристиці діяльності цієї організації, автором якої був О.П.Молчанов [1, 30-36]. Діяльність спілки побіжно висвітлено в контексті історичних досліджень, присвячених "становленню масового атеїзму" в СРСР.

Причину цього вбачаємо в одіозній ролі цієї спілки в громадському русі; міфологізації образу спілки партійною пропагандою, що не відповідала її реальній характеристиці; драматичній історії цієї організації, яка зазнала не тільки гучних перемог, а й трагічної смуги гонінь проти її керівництва та рядових членів.

У новітній історіографії СВБ досліджували В.О.Пащенко [2, 180-210] та В.І.Силантьєв [3, 122-128], які у світлі нових історичних концепцій простежили зміст і характер діяльності цієї організації, давши їй досить об'єктивну характеристику.

Проте, і їхні праці не вичерпали актуальності спеціальних досліджень цієї організації, уточнення реальних масштабів її поширення, етапів становлення, закономірностей еволюції.

Зокрема, на наш погляд, недостатньо з'ясованими залишаються обставини появи осередків організації в Україні, динаміка змін та пов'язані з нею соціально-політичні параметри СВБ. Тому спробуємо в межах статті дати таку характеристику, розуміючи під цими параметрами, передусім, чисельність організації, її

склад, організацію керівництва, пріоритетні завдання, які виконувала спілка на різних етапах свого існування.

Вважаємо, що такий ракурс дозволить по-новому поглянути на залежність еволюції спілки від соціально-політичних процесів в Україні, особливо в 30-і рр. XX ст., що найменш висвітлені в літературі.

Початок організації спілки, по суті, був показником кризи всієї державної антицерковної роботи, її неефективності.

Відсутність широкої підтримки антирелігійних і антицерковних більшовицьких гасел серед населення послугувало причиною заснування осередків непартійних і недержавних організацій, на які можна було б спертись в ході реалізації політичних заходів. Розрізнені громадські організації та гуртки, що мали відмінні форми і напрями діяльності, явно не завдовольняли партійне керівництво, ускладнюючи боротьбу проти церкви "єдиним фронтом" [4, 3]. Тому централізація масового антирелігійного руху, постаючи як все більш злободенне політичне завдання, була лише справою часу.

У квітні 1925 р. в Москві на ґрунті, підготовленому Товариством друзів газети "Безбожник", було проголошено створення "добровільної громадської організації" Спілки безвірників (СБ). Її раду очолив голова Антирелігійної комісії Політбюро ЦК, секретар партколегії ЦКК ВКП(б) О.М.Ярославський.

Аналогічну структуру більшовики змушені були створювати й в Україні, незважаючи на рішення оргбюро ЦК КП(б)У про недоцільність спеціального товариства безвірників та необхідність продовження антирелігійної роботи чинними партійно-державними силами (серпень 1925 р.), про що довели до відома Центральній раді СБ СРСР.

Позиція партійного керівництва антирелігійним рухом в Україні зазнала різкої критики центру. Її результатом стало зміщення керівництва, відповідального за агатаційно-пропагандистську роботу в ЦК КП(б)У. Центральний орган СБ СРСР журнал "Антирелигиозник" у травні 1926 р. виступив із різкою критикою керівництва роботою в Україні. Він переконував, що "належним чином керувати природничо-науковою і антирелігійною пропагандою можна лише через громадську організацію" [5, 46]. Побіжно визнавався кризовий стан всієї антирелігійної роботи, пов'язуючи його з адмініструванням та "запереченням громадських елементів". Створення такої організації ставало неминучим.

До того часу розрізнені гуртки безвірників вже існували в Україні. Вони постали як продукт політичного замовлення вищезгаданої одержавленої всесоюзної організації – Товариства друзів газети "Безбожник". Планова комісія щодо скликання з'їзду його осередків у жовтні 1924 р. розіслала губкомам КП(б)У статут, інструкцію та анкети товариства з "проханням" "взяти участь в організації осередків товариства по ... губернії". 18 листопада 1924 р. на засіданні Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У було визначено обсяги обов'язкової передплати на майбутній журнал ЦК КП(б)У і Головполітосвіти "Безвірник", який планувалося поширювати через мережу сельбудів, робітничих клубів, системи лікнепу, Червоної Армії, комсомолу, жінвідділів тощо. А в січні 1925 р. примірники першого номеру названого журналу від ЦК КП(б)У надіслали губкомам з проханням "вжити заходів до розповсюдження його по містах та в селах" і подання рецензії на цей журнал у місцевих часописах. Отже, ідея товариства безвірників в Україні почала реально впроваджуватися заходами партійно-державного апарату вже в 1925 р.

На початку 1926 р. чисельність членів безвірницьких осередків в Україні становила 20 тис. осіб [3, 123].

У листопаді 1926 р ЦК КП(б)У в своєму листі до окружних партійних комітетів радив посилити атеїстичну пропаганду через створення мережі осередків Спілки безвірників. У кінці 1926 р. ініціативна група на чолі з Д.Л.Ігнатюком утворила Тимчасову Всеукраїнську раду Спілки безвірників.

Спілка безвірників отримала завдання здійснювати "масову" антирелігійну роботу. Її осередки стали провідниками таких антицерковних акцій, як антиріздвяні та антипасхальні кампанії, антирелігійні марші, карнавали, вистави, в ході яких висміювали та цькували духовенство й віруючих. Безвірники поширювали атеїстичну літературу, вели агітацію та пропаганду. Крім неперіодичної літератури, спілка продовжувала видання журналу "Безвірник", котрий, як вже зазначалося, початково був органом ЦК КП(б)У і Головполітосвіти (1925-1935 рр.) та газет "Войовничий Безвірник" (1929-1935 рр.), "Безбожник" (1937-1941 рр.).

Таким чином, її поява не тільки уніфікувала попередньо визначені форми антицерковної боротьби, які були орієнтовані, здебільшого, на атеїстичну пропаганду словом, а й відкрила певний етап розгортання масової антицерковної роботи.

З утвердженням сталінської політичної лінії на прискорену "соціалістичну" модернізацію країни зросла необхідність у розширенні лав активних борців проти релігії та церкви. Тому Спілку безвірників розглядали як "нове знаряддя антирелігійної роботи на Україні". Саме так її характеризувала резолюція наради агітаційно-пропагандистських відділів окружкомів КП(б)У, яка відбулася при ЦК КП(б)У 10 лютого 1927 р.

11-14 травня 1928 р. у сесійній залі ВУЦВК [6] (це досить промовисто свідчить про одержавлений характер цієї організації) провели Перший всеукраїнський з'їзд спілки, на якому проголосили основні напрямки її роботи та обрали вищий керівний орган – Всеукраїнську (Центральну) раду (ЦР). Останню очолив завідувач Агітпропому ЦК КП(б)У Маркітан. Після нього керівниками спілки так само були високопоставлені партійні функціонери та державні чиновники – О.Г.Шліхтер, Д.Л.Ігнатюк, Н.Дубовий, К.М.Григор'єв, В.М.Петров, Мишанський.

Осередками Спілки безвірників в Україні, по суті, керував Агітпроп ЦК КП(б)У, який визначав кадровий склад її вищих органів, форми і методи поточної роботи, забезпечував інструктивними матеріалами та агітаційною літературою. Такий стан зберігався до останнього часу її існування. Як приклад, одна з нарад, що відбулася 14 травня 1938 р. у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, орієнтувала керівників обласних і міських осередків на потребу негайного і рішучого пожвавлення роботи всіх без винятку організацій спілки у зв'язку з "кампанією по виборах до Верховної Ради УРСР" [7].

Активними членами безвірницьких організацій були й інтелігенція, партійний актив і комсомольці, а також заангажовані більшовицькими ідеями робітники й селяни. Оскільки останніх була меншість, то більшу частку організацій становили формальні члени, записані до організації іноді навіть всупереч їхньому бажанню. До спілки зараховували цілими "бригадами", "цехами", "колгоспами" тощо.

Спілка мала фінансове забезпечення держави. Воно полягало не тільки в утриманні державним коштом центрального апарату СВБ, а й у фінансуванні з державного бюджету політично-пропагандистських заходів спілки. Воно виявлялося на всіх рівнях. Досить відверто і лаконічно про цю сторону зв'язку спілки з партійно-державним апаратом свідчить витяг з листування між Запорізьким окрвиконкомом та окружним фінвідділом від 22 квітня 1929 р.: "Окружній раді безбожників на антирелігійну пропаганду в цьому році відпущено було з бюджету 656 крб., з яких 500 крб. не передбачених по бюджету за рахунок інших політзаходів" [8, 43].

Чисельність організації неупинно зростала й формалізувалась. Цифри про її зростання наприкінці 20-х рр. до мільйона членів, а наприкінці 30-х рр. – до кількох мільйонів, серйозно істориками не сприймаються [9, 21]. За

даними партійної статистики та пропагандистської літератури, на 1930 р. спілка в Україні мала у своєму складі 700 тис. членів і понад 1 тис. осередків. Протягом 1931 р. організація зросла вдвічі й нараховувала 1 млн. 900 тис. осіб, з них юних безвірників (діти від 8 до 14 р.) – 700 тис. осіб [10, 3]. До 1940 р. лави спілки зросли до кількох мільйонів осіб та 16965 осередків [11, 27].

Зазначені гіперпоказники, по-перше, були бутафорними. По-друге, вони не відображають реальної динаміки розвитку цієї організації, яка на початку 30-х рр. фактично розпалася і була поновлена в другій половині 30-х рр.

Чіткої статистики чисельності спілки не існувало. Як визнавали самі керівники СВБ, осередки часто діяли "на папері, фігуруючи лише в звітах". Робота спілки так само не відзначалася ефективністю. "Ми ніяк не можемо сказати, що всі наші місцеві організації СВБ України в цілому повністю піднесли свою роботу на рівень вимог і темпів соціалістичного будівництва [12, 29]", – нарікав у 1934 р. завідувач агітаційно-масового відділу Центральної ради СВБ України І.Мацієвич на сторінках всеукраїнського журналу "Безвірник".

Незважаючи на це, СВБ була надзвичайно зручною та необхідною для влади, як п'ята колона в гущі народу проти церкви. Тому влада стимулювала агресивну спрямованість цієї організації, що знайшло відображення навіть у зміні її назви. 1929 р. її було перейменовано на Спілку войовничих безвірників (СВБ), відповідно до змін у всесоюзній організації. Офіційним гаслом спілки став вислів, ухвалений на II Всесоюзному з'їзді СВБ (Москва, 1929 р.): "Боротьба проти релігії – боротьба за соціалізм".

Найбільшого розмаху робота спілки набула наприкінці 20-х рр. в процесі кампанії закриття церков. Створення місцевих осередків спілки відбувалося, як правило, з метою прискорення закриття храмів. Першими питаннями після формального утворення осередків було порушення клопотань перед державними органами про закриття молитовного будинку.

Виконуючи безкомпромісні та волюнтаристські рішення вищих партійно-державних органів кінця 20-х – початку 1930-х рр., січневий пленум СВБ України (1930 р.) закликав до "ударних темпів роботи", які б відповідали новим завданням "реконструктивної доби". Пленум сформулював вимогу "і надалі провадити нещадну боротьбу з різними проявами примиренства на антирелігійному фронті".

Партійно-державне керівництво намагалося використовувати СВБ не тільки для ударних антирелігійних кампаній, а й навісити на неї різноманітні політико-господарчі функції. Безвірників залучали до позики на індустріалізацію, зборів "добровільних" коштів на будівництво літаків "Воинствующий Безбожник" та "Безвірник України", посівних кампаній, заходів протруювання насіння, боротьби з ховрахами тощо.

Членів спілок безвірників зобов'язувалися бути прикладом при переході на колективні форми господарювання: "Там, де є колгоспи, члени СВБ повинні в них влитися; там, де колгоспів ще немає, осередки СВБ повинні стати ініціаторами їх створення" [13, 313-314]. Орган Центральної ради СВБ України журнал "Безвірник" своїми статтями й методичними вказівками загострював політичну активність членів спілки. "Постанови партії та уряду в центр безвірницької роботи!" – закликала передова стаття цього журналу у червні 1932 р.

Однак, "перелому до систематичної, повсякденної боротьби з релігією, незважаючи на неодноразові постанови партійних організацій", так і не відбулося. Цей факт змушував партійну верхівку все частіше повертатися до випробуваних силових методів боротьби проти церкви, лише маскуючи свої дії "ініціативою мас", від імені яких і виступала СВБ.

Врешті ВКП(б)-КП(б)У, а слідом і керівництво СВБ змушені були визнати, що на початку 30-х рр. робота спілки занепала. "Фактично за останні 2-3 роки і парторганізації, і профспілки, і культурні організації Наркомосу припинили цю роботу", – писав у 1937 р. голова ЦР СВБ України К.М.Григор'єв. Різкіше висловлювалась редакція Всеукраїнської газети "Безбожник", підкреслюючи "припинення будь-якої антирелігійної роботи в Україні", починаючи з 1930 р. [14].

Показово, що І з'їзд спілок безвірників України (1928 р.) став водночас і останнім. Після 1933 р. по 1937 р. жодного разу не скликали пленумів ЦР СВБ. Припинено видання політично-масової і художньої антирелігійної літератури, плакатів, гасел. Журнал і газета ЦР СВБ з початку 30-х рр. бідніють тематично, змістовно й за формою.

На організаційній структурі одержавленої спілки надзвичайно позначилась адміністративна реформа радянського апарату, проведена на межі 20 – 30-х рр. Ліквідація округ призвела до ліквідації окружних рад спілки. Районні ради не в змозі були координувати роботу на території колишніх округів та забезпечити організацію "кваліфікованими кадрами безвірників". Це роздроблення організаційно внутрішньо слабкої структури прискорило її занепад.

"Спілка войовничих безвірників... на початок 1937 р., по суті розпалася. Лишився тільки центральний апарат, та й той був зайнятий не стільки антирелігійною пропагандою, скільки невеличкими господарськими справами. На місцях районні ради і навіть обласні ради, крім Донбасу, фактично не існували", – малював плачевну картину існування спілки її новий голова К.М.Григор'єв.

Такий стан, на нашу думку, був природним. На початку 30-х рр. кошти державного бюджету кинули на форсовану індустріалізацію країни, що вимагало граничної економії інших статей видаткової частини бюджету. Оскільки спілка не стала по-справжньому народною організацією, вона не в змозі була підтримувати свою життєдіяльність і опинилась на межі животіння.

У 1937 р. було зроблено спробу реанімувати Спілку. Ця спроба, як і попередні, викликана вказівками Москви. Її стимулами, як ми вважаємо, було прийняття нової сталінської Конституції СРСР 1936 р. і відповідної Конституції УРСР 1937 р. ВКП(б) визначала підготовку і проведення виборів до Верховної Ради СРСР на базі нової конституції як "завдання величезної ваги".

Основний закон вперше за роки радянської влади декларував рівне, таємне виборче право громадянам, надаючи його й духовенству. Така безпрецедентна для радянської влади правова лібералізація спонукала до засобів нейтралізації можливого зростання активності духовенства і віруючих. "Попи всіх мастей, активізуючи свою роботу, прислужуються цим капіталізмові, буржуазії, ллють воду на млин наших ворогів... Якщо обирати попів, то не тільки церкви відкриють, але негайно зроблять усе, щоб ліквідувати радянську владу, знищити соціалізм", – нагнітала політичну істерію редакція газети "Безбожник", відкриваючи поновлене після дворічної перерви видання передовою статтею. По суті, це була думка і позиція партійного керівництва. Отже, ідея відновлення СВБ в 1937 р. виникла не випадково.

Принагідно звернемо увагу на зміну назви центрального органу СВБ України, що наслідувала російські словоформи. Незабаром і назва спілки безвірників зазнала таких трансформацій. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. спілка стала іменуватись Спілкою войовничих безбожників України.

Очевидно, після прямої вказівки Москви, 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства "Войовничий безвірник". Почалося адміністративне насадження місцевих осередків спілки. Допомогу в цьому

мала надати інструкція Секретаріату Центральної Ради СВБ СРСР "Про організацію виборів керівних органів Спілки безвірників СРСР" від 8 липня 1937 р. Її опублікували в газеті "Безбожник", що почала виходити з 5 липня. 1-2 серпня 1937 р. президія ЦР СВБ України вирішила розіслати інструкцію всім організаціям, переклавши її на українську мову. ЦК КП(б)У визначив конкретні темпи розгортання мережі спілки: в липні-серпні 1937 р. скликання районних конференцій, в серпні-вересні – обласних, в жовтні – проведення з'їзду СВБ.

Виконати намічені плани і на цей раз не вдалося. Всю енергію партійних функціонерів – керівників безвірницької роботи – поглинула передвиборча кампанія до Верховної Ради СРСР. З'їзд безвірників так і не відбувся.

Про невиконання планів стало відомо досить швидко. К.М.Григор'єв, який сумлінно домагався, аби керована ним організація стрімко зростала і якісно міцніла, не міг виконати нереальних завдань. Тому він, як і його попередник на посаді голови ЦР СВБ Д.Л.Ігнатюк, став жертвою політичної розправи. На засіданні президії ЦР 1-2 серпня 1937 р. його було усунено від керівництва за "свідоме саботування рішень ЦК КП(б)У і XIII з"їзду КП(б)У про антирелігійну роботу". К.М.Григор'єву інкримінували "шовіністичну лінію на відрив Української організації від Всесоюзної" [9, 24]. Місце нового голови, за пропозицією Москви, посів "старий працівник на антирелігійному фронті", член КП(б)У, В.М.Петров. У шкідництві було звинувачено й інших керівних працівників ЦР СВБ: секретаря Кіндяка та його попередника Сведніцького. Зазнали репресій керівники обласних осередків. "Ворогами народу" оголосили Крупка (Дніпропетровськ), Лянного (Одеса), Солов'я (Харків) та ін. Питання про роботу місцевих організацій СВБ із відповідними оргвисновками було винесено на порядок денний партійних осередків. Керівників низових організацій СВБ розкритикували за недостатню роботу.

8 серпня 1937 р. секретаріат ЦР СВБ СРСР черговий раз заслухав звіт про стан антирелігійної роботи в Україні і знову визнав її незадовільною. Звинувачення в націоналізмі українських активістів-безбожників продовжувались. Жорстокі чистки та репресії щодо її керівництва, здійснені в лавах СВБ, не дали бажаних результатів. Спілка продовжувала бути такою ж безініціативною і нежиттєвою, як і всі інші псевдогромадські організації в СРСР, приречені на організаційний занепад.

Таким чином, СВБ як знаряддя комуністичної партії в боротьбі проти церкви зазнала змін відповідно до еволюції більшовицької політичної системи. Покликана до життя поглибленням кризи антирелігійної боротьби (середина 20-х рр.) і породжена адміністративною практикою, вона виявилась приреченою на те, щоб ніколи не стати по-справжньому масовою громадською організацією. Послаблення фінансової підтримки спілки, яке відбувалося внаслідок обрання владою інших стратегічних пріоритетів (індустріалізація, колективізація), супроводжувалося її занепадом і стагнацією.

Відновлення діяльності спілки у 30-і рр. відбулося не завдяки ініціативі мас, а у відповідь на прямі вказівки Комуністичної партії і мало на собі відбиток політичного моменту. Конституція і вибори до Верховної Ради СРСР, проведені після масових політичних і етнічних чисток у СРСР, потребували додаткових гарантій для керівників країни, "де переміг соціалізм", у незворотності більшовицьких перетворень. Однією з таких запорук вони обрали СВБ, яка, виступаючи від імені народу, була цілковито підпорядкованою партійно-державному проводу.

Перебуваючи на державному забезпеченні, спілка розгортала та бюрократизувала свою діяльність. По суті, вона паразитувала на громадському тілі, була поліпом більшовицької політичної системи, дедалі формалізуючись і еволюціонуючи разом з нею. Формуючи атеїстичне світобачення і непримиримість до церкви, спілка поглиблювала розлам суспільної психології і загострювала кризу радянського суспільства, побудованого на диктаті й монополії політичної влади.

1. *Молчанов О.П. Спілка войовничих безвірників України (1928-1941 рр.) // Питання атеїзму. – Вип. 9. – К., 1973.*
2. *Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років – К., 1994.*
3. *Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х., 1998.*
4. *Спілка Безвірників. (Матеріали з питань організації та роботи спілки). – Х., 1928.*
5. *Ливанов В. Антирелигиозная пропаганда на Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5.*
6. *// Комуніст. – 1928. – 12 травня.*
7. *// Безбожник. – 1938. – 17 травня.*
8. *Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-316. – Оп. 3. – Спр. 231.*
9. *Алексеев В.А. "Если враг не сдается" // Атеистические чтения. – Вып. 20. – М., 1990.*
10. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309.*
11. *Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки. (Етнографічно-соціологічне дослідження). – К., 1974.*
12. *Мацієвич І. По-більшовицькому перебудувати роботу СВБ // Безвірник. – 1934. – № 4.*
13. *Робітник-безвірник. – Х., 1932.*
14. *// Безбожник. – 1937. – 31 липня.*

Надійшла до редакції 25.03.2003 р.

М.О.Бистра

СТАН ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ХАРКІВЩИНИ В 1943-1945 рр.

Сучасний період національно-державного відродження України супроводжується зростанням інтересу широких кіл громадськості та дослідників до ключових моментів історії, до яких можна зарахувати період Великої Вітчизняної війни. Привертають увагу, зокрема, і проблеми, що стосуються сфери освіти. Тому розробка питань, пов'язаних із відновленням шкільної освіти Харківщини – одного з найважливіших культурних і промислових регіонів України, – необхідна для правильного усвідомлення низки проблем історії України у часи Великої Вітчизняної війни, насамперед обставин та специфіки відбудовчого періоду.

Проблеми відновлення шкільної освіти Харківщини в 1943-1945 рр. порушувались у радянській історіографії, яка створила значну кількість фундаментальних праць, монографічних досліджень, наукових статей, де висвітлювались як загальні заходи держави щодо відбудови народного господарства, так і спрямовані саме на відродження культури і освіти в районах України, що постраждали від фашистської окупації. На особливу увагу заслуговує тритомник "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.", монографія "Народна освіта і педагогічна наука в Української РСР (1917-1967)", роботи М.С. Гриценка, О.І. Штиволоки, Л.В. Яковлєвої, В.А. Повха [1-5]. Незважаючи на досить великий обсяг та певну наукову цінність, автори цих праць розглядають досліджуване питання упереджено, крізь призму комуністичної ідеології. Поза увагою залишився негативний вплив командно-адміністративної системи на шкільну освіту, достатньою мірою не висвітлено ті труднощі, що стояли перед освітянами, історична правда нерідко спотворювалася через навмисний добір фактів та цензурні утиски.

В останні роки було здійсненоспробу створити нову наукову концепцію Другої світової війни, збільшилася кількість наукових робіт, які висвітлюють негативний вплив сталінізму на культуру та народну освіту України [6-9]. В

1995 р. Замлинська О.В. захистила дисертацію "Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках", в якій було покладено початок розробки з сучасних позицій проблеми відновлення системи освіти України в умовах Великої Вітчизняної війни. Однак, хронологічні рамки дослідження та його більш широка проблематика дозволили дослідниці лише побіжно торкнутися стану шкільної освіти Харківщини у воєнні роки [10, 219].

Все вищесказане переконливо свідчить про те, що питання відновлення діяльності шкіл Харківщини в 1943-1945 рр. не було предметом спеціального дослідження і потребує свого вивчення на основі нових концептуальних положень та джерел. Джерельною базою дослідження є фонди відділу народної освіти Харківського облвиконкому та Харківських обкому та міськкому Компартії України, що зберігаються в Державному архіві Харківської області, а також частково використані матеріали фонду Наркомату Освіти України Центрального державного архіву громадських об'єднань України, в яких містяться статистичні дані та звіти органів народної освіти Харківської області про роботу в цей період. Метою статті є відтворення на основі аналізу архівних джерел об'єктивної картини стану шкільної освіти Харківщини в період з 1943 по 1945 рр.

Треба підкреслити, що шкільна освіта Харківщини як частина державної системи освіти в 1943-1945 роках розвивалася в дуже складних та суперечливих умовах. З одного боку, загальні прогресивні тенденції у розвитку школи демонстрували її величезні можливості, а з іншого – сталінська система, яка намагалася поставити школу на служіння своїм інтересам, негативно впливала на навчання та виховання молоді. Часто, собі ж на шкоду, система підозріло ставилася до педагогів, які пережили окупацію. Дуже показовим є той факт, що у відомостях про склад директорів та завідувачів початкових шкіл існує графа "перебування на окупованій території без спеціального завдання" [11, 15].

До війни у Харківській області склалася розгалужена система загальноосвітніх шкіл В 1633 школах (1940-1941 навчальний рік) навчалося 390491 учнів і працювало 15948 вчителів [12, 98]. Становище в освітній галузі після визволення Харківської області від окупантів представляло собою жахливу картину. Під час воєнних дій та окупації школам Харківщини було завдано величезних збитків, що обчислювались сотнями мільйонів карбованців. З 2752 шкільних будинків 386 було зруйновано повністю [13, 166], а ті, що залишилися після вигнання німецьких загарбників, не були придатні для проведення навчання і потребували значного ремонту, оскільки велика їх кількість використовувалась не за призначенням: там розміщувалися казарми, шпиталі і навіть стайні для коней, лазні тощо. В більшості звільнених районів шкільні меблі (парти, класні дошки, шафи, стільці, столи) були втрачені, дуже сильно постраждали шкільні бібліотеки. Так, лише по двох районах області (Ізюмському і Лозівському) школам було завдано збитків на 7 млн. 728 тис. крб. Після звільнення силами громадськості вдалося зібрати лише 20% попередньої кількості шкільних підручників [14, 6-7]. Загальні збитки, яких зазнали школи Харківщини, становили більше, ніж 215 мільйонів карбованців [5, 158].

Ніякі матеріальні втрати не можна порівняти з людськими жертвами. Багато працівників освіти області загинуло на фронтах, від голоду, хвороб, масових страт під час окупації. Лише в одному Харкові в період окупації загинуло 150 вчителів [15, 4]. Крім того, працівників шкіл та учнів масово примусово відправляли на роботу до Німеччини. Війна залишила на Харківщині велику кількість дітей-сиріт. За неповними даними, на 1 січня 1944 р. по області їх налічувалося 6556 чол. [16, 14].

Незважаючи на тяжке становище, в якому опинилося шкільництво, відбудова його розпочиналась вже в ході визволення Харківщини від німецьких загарбників. Програму відбудови шкільної освіти визначила постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У "Про поновлення роботи шкіл у районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів", прийнята 27 лютого 1943 року [17, 469]. Ця постанова зобов'язувала Наркомос, відділи освіти обласних та районних рад негайно розпочати заходи щодо найшвидшої відбудови шкіл та поновлення навчального процесу. Для досягнення цієї мети був потрібний час і великі матеріальні та людські ресурси. Однак, країна, як і раніше, була змушена виділяти великі кошти на боротьбу з ворогом і відродження стратегічно важливих галузей народного господарства. Тому заходи, спрямовані на відбудову освіти, фінансувалися недостатньо, тягар відбудовчих робіт значною мірою перекладався на плечі вчителів, учнів та їх батьків, які доклали великих зусиль, щоб налагодити нормальне навчання в школах.

Завдяки спільним зусиллям вже в лютому та березні 1943 року в містах і селах за Сіверським Донцем, які входили до прифронтової смуги, відновили свою роботу 252 школи: 4 середніх, 79 семирічних і 169 початкових. У них навчалося 21070 учнів та працювало 1067 вчителів [18, 15]. Згідно з вимогами воєнного часу, в навчальні плани початкових шкіл була введена військово-фізична, а неповних середніх і середніх шкіл - початкова і допризовна військова підготовка. Перші місяці після визволення від окупантів були досить складними. Налагодженню нормальної роботи шкіл заважала розруха, проблеми матеріального характеру. Досить складною була ситуація з кваліфікованими вчительськими кадрами.

Лише невелика кількість шкіл Харківщини розпочала працювати в лютому-березні, а більшість з них відновила свою роботу значно пізніше. За даними на 15 квітня 1944 року, по Харківській області працювало вже 1334 школи, з них 786 початкові, 492 неповні середні та 56 середні, в яких навчалося 180060 учнів [18, 26].

З метою підвищення ефективності навчання дітей військовій справі, підготовці до праці, ці дисципліни була видана Постанова РНК УРСР № 310 від 30 вересня 1943 р., згідно з якою в неповних середніх і середніх школах великих промислових центрів України з 1943-1944 навчального року вводилося окреме навчання хлопчиків та дівчаток [19, 88]. Так, із 78 шкіл Харкова 36 були жіночими, 35 чоловічими і 7 мішаними [18, 26; 5, 162].

Станом на 15 липня 1944 р. функціонувало вже 1349 шкіл Харківщини. Для того, щоб відстежити специфіку відновлення шкільної освіти в Харківській області, потрібно зробити деякі порівняння щодо її стану в 1940-1941 та 1943-1944 навчальних роках (див. табл. 1).

Табл. 1

Навчальний рік	Школи				Учні; чол.	Вчителі; чол.
	ПШ	НСШ	СШ	Разом		
1940-1941	764	571	298	1633	390391	15948
1943-1944	818	470	61	1349	164962	8902

Отже, з таблиці 1 видно, що протягом 1943-1944 навчального року відновило свою діяльність 82,6% довоєнної кількості шкіл області. Якщо порівняти кількісні показники у різних типах шкіл, то виходить наступна картина: на кінець 1943-1944 навчального року працювало лише 20,46% довоєнної чисельності середніх шкіл, 82,31% семирічних, а кількість початкових шкіл навіть зросла на 7,06% і становила 60,63% від загалу. Тобто, середні, семирічні та початкові школи відновлювали свою діяльність нерівномірно. Зріст питомої ваги початкових шкіл певною мірою йшов за рахунок середніх та семирічних, що пояснювалося труднощами воєнного часу. Слід відзначити, що спостерігалася і нерівномірність у розподілі різних типів шкіл між містом та селом. Наприклад, з 818 початкових шкіл області 753 (92,05%) розташовувалося

в сільській місцевості, з 470 семирічних 366 (77,87%) були сільськими, а з 61 середньої школи 39 (63,93%) працювали в містах. Таким чином, на селі переважали початкові та семирічні школи, середні ж становили лише 1,92% від загальної кількості сільських шкіл, у містах відсоток останніх був значно вищим - 18,75%. Щодо контингенту учнів та вчителів, то в 1943-1944 навчальному році навчалося лише 42,25% довоєнної кількості учнів і стало до роботи 55,81% вчителів [20, 65].

Відбудовчий процес в галузі шкільної освіти тривав. За даними на 1 жовтня 1944 р., по області вже працювало 1422 школи: 800 початкових, 512 неповних середніх, 110 середніх. Питома вага середніх шкіл у сільській місцевості збільшилася до 3,81%, в містах - до 29,49% [20, 8]. Таким чином, спостерігається зростання кількості середніх і семирічних шкіл, у тому числі і за рахунок початкових, хоча кількість перших у цей період залишалася незначною.

Війна змусила багатьох дітей піти працювати у промисловість, сільське господарство. Перерва в навчанні створила велику групу підлітків, які з тих чи інших причин не могли продовжувати навчання в школі. Тільки протягом першого півріччя 1943-1944 навч. року через влаштування на роботу залишило школу 7617 чол., що становило 41,15 % від усіх, хто вибув з шкіл області [18, 27]. Виходячи з потреб часу, РНК СРСР видала постанову, згідно з якою з 1 жовтня 1943 р. на Харківщині почали свою роботу вечірні школи робітничої молоді. Роком пізніше вечірні школи були відкриті для працюючої сільської молоді, але їх було небагато [17, 56].

Отже, зовні високі темпи відновлення системи шкільної освіти Харківщини не відображали реальної картини, екстремальні умови війни позначилися на якісних показниках процесу. Як вже відзначалося, абсолютну більшість по області як на кінець 1943-1944 (95,48%), так і на початок 1944-1945 навчального року (92,26%) становили початкові й семирічні школи, питома вага середніх шкіл була незначною: лише 4,52% на кінець 1943-1944 і 7,74% на початок 1944-1945 навчального року. Невелика кількість вечірніх шкіл не могла охопити всіх працюючих підлітків. За даними подвірного перепису, дітей шкільного віку на 20 вересня 1944 р. з 28750 осіб, що не відвідували школу, 13530 чи 47, 06% були саме діти у віці від 12 до 15 років [20, 15]. Таким чином, значна кількість дітей старшого віку залишалася поза шкільним навчанням.

Незважаючи на роботу, що була проведена в напрямку відбудови шкіл, навчання проходило у дуже складних умовах. Не вистачало приміщень, шкільного обладнання. Більшість будівель була зруйнована або використовувалась не за призначенням. В них розміщувались шпиталі, казарми, вищі навчальні заклади тощо. На початок 1944-1945 навчального року в області залишалося у розпорядженні різних державних структур 20 шкільних приміщень. Через це школи, особливо у сільській місцевості, часто розташовувались в селянських хатах, землянках, бліндажах, які були непристосовані для занять і не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. Крім того, у багатьох школах заняття проводились не тільки в дві, але й в три зміни. Така ситуація, наприклад, склалася в Красноградській школі [18, 103-104].

Багато дітей було позбавлено можливості відвідувати школу через її віддаленість, матеріальну скруту тощо. За даними на 1943-1944 навчальний рік, відвідування учнями школи становило лише 87%. Тільки протягом першого півріччя цього навчального року через хвороби, нестачу одягу і взуття, а також з різних сімейних причин зі шкіл Харківщини вибуло 4724 дитини [18, 26-27].

Негативно впливала на якість навчального процесу і гостра нестача навчальної та методичної літератури, письмових приладь, зошитів. Ситуація іноді була настільки складною, що вчителі виготовляли підручники власноруч. Проводили збір книг, що уціліли після окупації у населення. Максимальна забезпеченість шкіл підручниками по області на 1943-1944 навч. рік складала 30%. Особливо складною була ситуація з букварями, підручниками з мов, географії. На 1 вересня 1944 р., незважаючи на те, що обласний відділ народної освіти ще в квітні 1944 р. дав заявку на підручники, через нестачу транспорту школи області отримали лише 15% їх планової кількості [18, 28,71,103].

Протягом першого півріччя 1943-1944 навч. року учні шкіл Харківської області отримали по 3-4 зошити. В другому півріччі обласний відділ народної освіти взагалі не одержував зошитів, а для виготовлення іспитових карток районам було надіслано всього 20 кг паперу замість 200. Це поставило під загрозу нормальне проведення іспитів. В 1944-1945 навчальному році ситуація із зошитами дещо поліпшилася: на 1 вересня 1944 р. школярі міст отримали по 7 зошитів, в сільській місцевості – по 4 зошити на кожного [18, 59]. Все одно це не вирішило проблеми нестачі письмового паперу, в багатьох школах учні продовжували писати на газетах.

Найбільш слабким місцем матеріального забезпечення шкіл були меблі. Яскравим прикладом є те, що в школах №№36 і 62 Кагановицького районного відділу народної освіти на початок 1944-1945 навчального року не могли розгорнути навчання в усіх 34 класних кімнатах тільки тому, що мали меблів тільки на 7. В багатьох школах діти сиділи по 3 і навіть по 4 за партою. В Красноградській школі через нестачу меблів заняття проходили в 3 зміни. Значною перешкодою у роботі шкіл була відсутність будівельних матеріалів і особливо скла. Незадовільним був стан забезпечення шкіл області паливом на зимовий сезон. Особливо важке становище склалося в Старосалтівському і Петрівському районах області, де на 1 вересня 1944 р. його завезли лише 5-7% від загальної потреби [18, 105].

На якості навчального процесу також позначалася відсутність кваліфікованих кадрів. В умовах війни тисячі педагогів змушені були працювати не за спеціальністю, перебували в евакуації або служили в Червоній Армії. Щоб побачити реальну картину з кадрами, слід проаналізувати наступні дані (табл. 2):

Табл. 2

Розподіл вчителів за освітою, педагогічним стажем та віком в районах Харківської області, звільнених протягом лютого 1943 р. (на 15.08.1943 р.)

Разом вчителів	Вчителів за освітою; чол.					Вчителів за педагогічним стажем; чол.				Вчителів за роком народження; чол.					
	Університет або пединститут	Учительський інститут	Педшкола	Інші навчальні заклади	Короткотермінові курси	Від 1 до 5 р.	Від 5 до 10 р.	Від 10 до 15 р.	Більше 15 р.	До 1900 р. н.	До 1905 р.н.	До 1910 р. н.	До 1915 р. н.	До 1920 р. н.	До 1925 р. н.
1067	192	186	324	225	139	368	256	144	299	208	120	110	201	253	175

З наведених даних видно, що серед вчителів значну частину становила молодь, як за віком (58,95%), так і за стажем педагогічної роботи (58,48%). Надто велика кількість вчителів – 365 чол. (34,2%) – не мала спеціальної педагогічної освіти [18, 15-18].

За даними на 15 квітня 1944 р., ситуація майже не змінилася. Лише 29,63% від загальної кількості вчителів області мали вищу чи незакінчену вищу освіту, більшість (70,37%) мала середню чи навіть незакінчену середню освіту. Якщо казати про досвід роботи, то 39,35% вчителів працювали в школі менше 5, а 31,63% - менше 10 років [18, 27].

Навіть у викладачів, які здобули вищу педагогічну освіту, не завжди мали відповідні знання. У ході перевірки районними відділами народної освіти якості викладання в школах були виявлені численні факти неякісного викладання. Так, викладач математики Великобурлуцької СШ С.У.Пасинок, яка закінчила пединститут, настільки не знала програми, що ледве встигала викладати арифметику в 1-4 класах, у старших працювати за своїм фахом відмовлялася [18, 40].

Крім цього, ситуація ускладнювалась через гостру нестачу вчителів. Потреба в них зростала з відновленням діяльності все більшої кількості шкіл. Так, для повного укомплектування шкіл Харківщини педагогічними кадрами на 1 січня 1944 р. не вистачало 506 вчителів. Перед початком 1944-1945 навчального року в області була потреба у 2613 вчителях. Незважаючи на це, через інтереси комуністичної системи 576 кращих педагогів було відправлено на роботу до Західної України. Тим самим дефіцит кадрів збільшився до 3189 осіб. Наведені факти свідчили про необхідність проведення системної роботи щодо підготовки вчителів та підвищення їхньої фахової кваліфікації. В області організовувалися 4- і 6-місячні курси для вчителів, семінари [21, 7]. Таким чином, потреба у вчителях компенсувалася за рахунок підготовки на короткотермінових курсах (845), повернення спеціалістів на педагогічну роботу (378), сумісництва (905), реевакуації (500). В результаті на 5 вересня1944 р. по школах області не вистачало 561 вчителя [18, 40].

У школах Харківщини, за даними відділів народної освіти, було багато вчителів з такою низькою кваліфікацією, що жодні короткотермінові курси їм нічого не могли дати. Так, вчителька української мови Меліхівської НСШ Старовірівського району Чистякова лише в одній з писемних робіт не виправила 130 помилок [18, 40]. Постановою виконкому Харківської обласної ради від 10 липня 1944 року, обласні міські й районні відділи народної освіти повинні були взяти на облік та охопити заочним навчанням всіх вчителів, які не мають відповідної педагогічної освіти і встановити контроль за виконанням вчителями-заочниками навчальних завдань [22, 33].

Все вищезгадане позначилося на тривалості навчального року, виконанні навчальних програм, успішності та якості навчання в школах, відсіві учнів. Так, 1943-1944 навчальний рік в більшості шкіл області тривав аж до 10 червня 1944 р., а в 25 школах через невиконання програм заняття продовжувалися і після цього терміну [20, 10]. На травень 1945 р. навчальні програми з мови і математики, в деяких випадках з інших дисциплін не були виконані в більшості перевідних класів. Обсяг невиконаних годин коливався від 10 до 70. Після іспитів в таких класах протягом 3-5 тижнів проходили систематичні заняття [18, 47]. В кінці першого півріччя 1943-1944 навчального року успішність по школах Харкова складала 85,2% [23, 95]. По області цей показник був ще нижчий. На 15 квітня 1944 р. з 145650 атестованих учнів встигало лише 122561, або 84,14%. В 1944-1945 навчальному році ситуація по школах області, незважаючи на зусилля органів освіти, суттєво не змінилася [18, 28].

Отже, у процесі відновлення шкільної системи освіти Харківщини 1943-1945 рр. були як позитивні, так і негативні тенденції. Незважаючи на продовження бойових дій, голод, розруху протягом 1943-1945 років державними структурами і громадськістю Харківщини була проведена велика робота з відновлення системи шкільної освіти області й досягнуті значні успіхи. Однак, процес відбудови носив швидше кількісний, ніж якісний характер і суттєві зрушення в цьому напрямку відбувалися досить повільно. Гостро стояла проблема дитячої безпритульності та безнаглядності, велика кількість дітей шкільного віку з різних причин залишалася не охоплена навчанням. Зруйнована навчально-матеріальна база шкіл, недостатня увага влади до шкільних проблем, гостра нестача педагогів у поєднанні з їх низьким професійним рівнем — все це суттєво впливало на якість навчання та виховання молоді. В основі шкільної політики лежала пріоритетність інтересів комуністичної системи. Залишковий принцип фінансування робив неможливим повноцінну відбудову навчальних закладів ще тривалий час.

Пропонована наукова стаття є складовою частиною дослідження питань, пов'язаних з історією освіти в Україні під час Великої Вітчизняної війни. У перспективі автор планує продовжити вивчення стану освіти у зазначений період в інших регіонах України, зокрема, в Донбасі. Ґрунтовне дослідження усіх аспектів історії освіти України 1941-1945 рр. сприятиме підготовці узагальненої комплексної праці з цієї важливої проблеми.

1. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. у 3 т. – К., 1967-1969.*
2. *Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К., 1966.*
3. *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). – К., 1967.*
4. *Штиволока О.І., Яковлєва Л.В. Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від фашистських загарбників районах Української РСР (1943-1945) // Архіви України. - 1978. – № 2.*
5. *Повх В.А. Воспитанные Советской школой // В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – Харьков, 1973.*
6. *Україна крізь віки у 15 т. – К., 1999. - Т. 12. – 1999.*
7. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.*
8. *Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні.- Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.*
9. *Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.*
10. *Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках: Дис… канд. іст. наук. – К., 1995.*
11. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).- Ф. п 2. – Оп.2. – Спр. 359.*
12. *Народна освіта, наука і культура в УРСР. Статистичний збірник. - К., 1973.*
13. *Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950. Збірка документів і матеріалів. – К., 1989.*
14. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 1.*
15. *ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. - Спр. 98.*
16. *ДАХО. – Ф. р-4695. – Оп. 1. – Спр. 8.*
17. *Культурне будівництво в Українській РСР у 2 т. – Т.2. – К., 1961.*
18. *ДАХО. – Ф. р-4695. – Оп. 1. – Спр.14.*
19. *Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4.*
20. *ДАХО. – Ф.р-4695. – Оп. 1. – Спр. 8.6/5-1.*
21. *Там само. – Ф. п 2. – Оп. 2. – Спр. 10.*
22. *Там само. – Ф. п 2. – Оп. 2. – Спр. 226.*
23. *Там само. – Ф. п 69. – Оп. 1. - Спр. 468.*

Надійшла до редакції 21.11.2003 р.

Т.В.Терещенко

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 1943—1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України)

У числі широкомасштабних заходів, які здійснювалися в Україні впродовж 1943-1950 рр. щодо ліквідації наслідків війни та нацистської окупації в соціальній сфері села, однією з найважливіших ділянок було відновлення та розвиток мережі сільських шкіл.

Незважаючи на те, що це питання вже одержало певне висвітлення в історичній літературі [1; 2; 14; 16; 17; 19; 21; 27; 28], його подальше дослідження залишається одним із важливих завдань у справі відтворення правдивої історії повоєнного українського села. Це зумовлено тим, що питання розвитку шкільної мережі села в означений період знайшло лише фрагментарне висвітлення в узагальнюючих працях з історії розвитку народної освіти в Україні. При цьому, характерною особливістю багатьох праць є парадне зображення повоєнного розвитку народної освіти, показ процесів, які відбувалися у цій справі, лише з позитивної точки зору. Не сприяло об'єктивному висвітленню цього питання й те, що воно розглядалося винятково через призму керівної та організуючої ролі КПРС. З огляду на зазначене, а також враховуючи, що на сьогодні зібрано значний фактологічний матеріал, який дозволяє неупереджено і всебічно розглянути це питання з нових методологічних позицій, автор має на меті: дослідити процес та наслідки відбудови і розвитку мережі сільських шкіл в 1943-1950 рр., їх роль у соціальному відродженні села у Київській, Полтавській, Кіровоградській і Дніпропетровській областях. Таким чином, об'єктом дослідження є процес відбудови і розвитку мережі сільських шкіл в 1943-1950 рр. Предметом дослідження є сільські загальноосвітні школи у Київській, Полтавській, Кіровоградській і Дніпропетровській областях та аналіз діяльності державних і партійних органів, громадськості названих областей щодо забезпечення умов для відбудови та ефективної роботи сільських шкіл.

У роки Великої Вітчизняної війни, головним чином в період нацистської окупації, система освіти в Україні зазнала величезних втрат і руйнувань. Особливо нищівний удар був нанесений мережі шкіл у сільській місцевості республіки. До війни в УРСР було 26 317 сільських шкіл, з них початкових – 14 329, семирічних – 9 690, середніх – 2 264. У них навчалося 167,6 тис. учнів [17, 69]. Під час окупації було знищено 6 914 шкільних приміщень, напівзруйновано й пошкоджено 10 052 сільські школи [16, 94]. Наприклад, у Київській області окупанти зруйнували близько 1 330 шкільних приміщень [1, 16], 1 110 сільських шкіл [17, 69]. У Полтавській області із 1 162 сільських шкіл [17, 39] знищено 903, зруйновано 1 360 шкільних приміщень [6, 1зв.]. Нацисти підривали шкільні будівлі, займали їх під житло офіцерів та солдат, використовували для господарських і військових потреб, знищували і грабували шкільне обладнання та майно. Було спалено мільйони підручників та книжок із шкільних бібліотек, знищено майже повністю устаткування шкільних кабінетів [20, 107].

У звільнених від фашистів районах УРСР відразу ж відновлювалася робота шкіл, хоча умови для навчання в них були надзвичайно важкі. Найбільші труднощі були пов'язані з недостатньою кількістю шкільних приміщень. Якщо у містах відновлювані школи розпочинали свою роботу здебільшого у пристосованих приміщеннях, то в селах Київської, Кіровоградської, Дніпропетровської областей школи дуже часто розпочинали роботу у селянських хатах, а часто просто в бліндажах [20, 110; 2, 94].

Шкільні приміщення, як правило, використовувалися не за призначенням. У них розміщувалися частини Червоної армії, госпіталі, контори, магазини, приватні квартири. Так, наприклад, у Маловисківському районі Кіровоградської області 7 шкільних приміщень було зайнято під зерносховища; у Петрівському, Підвисоцькому районах у школах розміщувалися колгоспні контори. Маловодянська школа Петрівського району і Новогеоргієвська семирічна школа були зайняті під крамниці [3, 12].

Важливе значення для розширення мережі шкіл і охоплення навчанням всіх дітей шкільного віку мала постанова РНК СРСР від 5 березня 1944 року „Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням". Незважаючи на те, що з часу прийняття постанови було звільнено 345 шкільних приміщень, станом на 25 липня 1945 р. по 20 областях УРСР органам народної освіти не було повернуто 427 будівель [3, 110; 15, 101].

Успіх у роботі щодо відбудови мережі сільських шкіл залежав передусім від вирішення проблеми педагогічних кадрів. На початку 1943/44 навчального року в республіці не вистачало 35 тисяч вчителів [19, 148]. Частина кваліфікованих педагогів загинула в період окупації. Наприклад, у Великобагачанському районі Полтавської області було розстріляно і замордовано гестапо 20 вчителів, у Глобинському – 12 вчителів, у Лохицькому 10, у Згурівському – 7. Багато вчителів було вивезено на примусові роботи до Німеччини. Так, у Лазорківському районі Полтавської області - 18 вчителів, у Лохвицькому – 16 [6, 1]. Частина з них не повернулася з лав Червоної Армії та з евакуації із східних районів СРСР. Тому в школи прийшли молоді, малокваліфіковані кадри без достатнього досвіду й освіти. Так, в Пирогівській сільській середній школі Київського сільського району в 1943/44 навчальному році був лише один учитель із вищою освітою [23, 59].

За вказівкою директивних органів, була прискорена реевакуація вчителів із східних районів країни. Для ефективнішого залучення до роботи працівників народної освіти, що прибували з евакуації, у звільнених районах їх обов'язково реєстрували в обласних відділах народної освіти, які й розподіляли кадри безпосередньо по школам [12, 14]. У педагогічних ВНЗ і училищах були проведені дострокові випуски, внаслідок чого в 1944/45 навчальному році школи республіки отримали 11 368 молодих вчителів [19, 148].

У післявоєнний період продовжувалася розпочата ще в ході визволення республіки робота щодо відновлення шкільної мережі. Основою для розробки перспективних планів розвитку шкільної мережі в республіці в цей період стали постанови ЦК КП(б)У від 17 листопада 1946 року „Про заходи подальшого поліпшення роботи шкіл Української РСР" та від 3 грудня 1947 року „Про стан загальнообов'язкового навчання в школах Української РСР", а також ряд інших документів ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР [27, 176; 18, 4-5]. Ними передбачалося протягом четвертої п'ятирічки відбудувати школи, спорудити нові шкільні приміщення, повністю реалізувати закон про загальне семирічне навчання дітей і створити всі необхідні умови для їх успішного навчання у школі.

Одним із головних завдань, яке стояло на порядку денному, було здійснення закону про загальнообов'язкове навчання. До його вирішення залучалися широкі кола громадськості. У кожному сільському населеному пункті, колгоспі, радгоспі, колективі МТС формувалися батьківські активи, які допомагали школі у ремонті приміщень і забезпеченні паливом, в організації гарячих сніданків, у створенні фонду допомоги дітям-сиротам та дітям інвалідів Великої Вітчизняної війни. Місцеві ради проводили облік усіх дітей і підлітків, які мали навчатися в школі. На ці органи покладалася відповідальність за залучення дітей до школи, вони мали повноваження притягувати до від-

повідальності винних за невідвідування дітьми школи без поважних причин [28, 12]. Для кожної школи було визначено її мікрорайон. Межі шкільних районів визначалися так, щоб жодного житлового будинку не було пропущено. Списки дітей шкільного віку складали у селах виконкоми сільських Рад на підставі вивірених записів у господарських книгах. Ці списки передавали до шкіл для охоплення навчанням дітей [21, 25].

Однак, незважаючи на всі ці заходи, закон про загальнообов'язкове навчання не виконувався повною мірою, частина дітей 6-15 років залишалася поза школою. Однією із важливих причин цього були складні матеріальні умови, і, зокрема, відсутність одягу і взуття. Показовими є в цьому відношенні матеріали особливого зведення воєнної цензури "Про скарги населення на неможливість відвідування дітьми шкіл у зв'язку з відсутністю одягу і взуття та навчального приладдя ". Тільки за період з 25 вересня по 10 жовтня 1944 р. і лише в одній області воєнною цензурою відмічено 31 повідомлення про скарги населення такого змісту: "...як мені йти до школи? Книг немає, зошитів немає і купити немає за що. На базарі книга коштує 120-130 крб. У мене немає таких грошей, а так хочеться вчитися...", "...за що ти тільки воюєш?! Тут твоїй сім'ї квартири немає, діти в школу не йдуть, роззуті, роздіті..." [23, 147зв].

У 1945/46 навчальному році у Дніпропетровській області не навчалося 6 237 дітей, з них 4 956 учнів через відсутність одягу і взуття [7, 30], у Київській області – 3 433, з яких 2 040 через відсутність одягу і взуття [25, 25], у Полтавській області – 7 592, з них 2 147 через відсутність одягу і взуття [7, 3]. У Кіровоградській області в 1945/46 навчальному році не відвідували школи 5 742 учні. Перевіркою обліку дітей шкільного віку встановлено, що значна частина з них – 3 074 дітей - не відвідує школу через недостатню забезпеченість одягом і взуттям [3, 5]. Так, зокрема у Знам'янському районі Кіровоградської області не було охоплено навчанням 155 дітей, у Любомирській семирічній школі Піщанобрідського району не відвідувало школу 17 учнів через відсутність одягу і взуття [3, 7].

Партійні та державні органи, звісно, вживали ряд заходів для вирішення цієї проблеми. При райвно, колгоспах, школах створювалися майстерні з пошиву і ремонту одягу та взуття для учнів. У Дніпропетровській області на початку 1945/46 навчального року було відкрито 205 ремонтних майстерень, в яких відремонтовано 15 649 пар взуття і пошито 4 720 комплектів одягу. При деяких школах області також створювалися майстерні, в яких силами учнів лагодили взуття. Так, у Синельниківському районі було відкрито 17 таких майстерень, у П'ятихатському районі - 6, у Новомосковському – 3, у Павлоградському - 3 [24, 31].

Для допомоги малозабезпеченим дітям при більшості шкіл створювався так званий фонд загального навчання (фонд всеобучу). Він існував за рахунок доходів від шкільних ділянок, садків; коштів за зібрані жолуді, лікарські рослини; коштів, отриманих за платні вистави художньої самодіяльності учнів та вчителів. Фонд істотно поповнювався також за рахунок допомоги шефів: колгоспів, профспілкових організацій. Скажімо, у Полтавській області в 1947/48 навчальному році фонд всеобучу налічував 700 тис. крб. У школах Великобагачанського району створився фонд всеобучу, що становив 43 100 крб., 140 пар взуття, 90 комплектів одягу, велику кількість продуктів (борошна, крупи, картоплі); у школах Глобинського району – 21 435 крб., 6 100 кг зерна, 1 500 кг борошна; у школах Лохвицького району фонд становив 33 970 крб., Миргородського – 25 000 крб. [8, 5].

У 1949/50 навчальному році фонд всеобучу у Полтавській області становив вже 900 тис. крб. Завдяки йому допомогу отримали 7600 учнів. Це дозволило залучити до навчання у Кобеляцькому районі 83 дітей, у Миргородському – 76, у Чорнобаївському – 96, у Золотоніському – 38 [10, 5].

За рахунок асигнувань, що виділялися урядом УРСР на потреби народної освіти, протягом 1946-1950 рр. у сільській місцевості республіки було збудовано 703 школи на 200 тис. учнівських місць [28, 15]. Планове капітальне будівництво шкіл відчувало великі труднощі, як то: нестача фондових будівельних матеріалів, відсутність достатньої кількості транспорту; облбудтрести, які вели будівництво, мали слабку матеріальну базу [22, 540]; затримки виплат заробітної плати призводили до значної плинності робочої сили на будовах [26, 117]; незабезпеченість інженерно-технічним персоналом [14, 51] призводила до низької продуктивності праці й неефективної організації будівництва.

Активну участь у відродженні матеріальної бази об'єктів народної освіти, у відбудові та спорудженні нових шкіл, в їх ремонті, заготівлі й завезенні палива, придбанні обладнання, виготовленні парт брали колективи колгоспів, радгоспів, широка громадськість. Державні і партійні органи в 1946 році в примусовому порядку зобов'язували [5, 30] місцеві організації і керівників шкіл підтримувати почин житомирців, ініціативу колгоспників сіл Верхівня Вчорайшанського району і Великі Клещі Базарського району Житомирської області [28, 15-16] і вишукувати матеріали і трудові резерви на місцях для відродження зруйнованих ворогом шкіл. За четверту п'ятирічку в республіці методом народної будови було відремонтовано й споруджено понад 2,4 тис. шкільних приміщень на 256 тис. учнівських місць [28, 16].

Гострою проблемою в післявоєнних сільських школах залишалося кадрове питання. Учителям дещо підвищили зарплату, пенсії, надавали безплатні квартири. 10 лютого 1948 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР „Про пільги та переваги для вчителів початкових та семирічних шкіл". Однак, у більшості областей ця постанова в частині будівництва житла для вчителів, забезпечення їх безкоштовними квартирами, паливом, освітленням виконувалися в 1948-1950 рр. незадовільно. Так, в 1949 р. у Полтавській області план будівництва житла для вчителів був не виконаний у Лохвицькому, Глобинському, Диканському, Полтавському, Лубенському, Петровсько-Роменському районах. В Яготинському, Петровсько-Роменському, Лубенському, Оржицькому, Гадяцькому, Комишнянському, Новосанжарівському, Нехворощанському районах сільські та селищні ради сплачували за квартири вчителям лише по 20-30 крб. на місяць, замість необхідних 50-100 крб. У Сенчанському районі з 55 вчителів, що наймали квартири, гроші на оплату комунальних послуг одержували тільки 24, але у розмірі 40-50% від фактичної їх вартості. В Яготинському районі з 89 вчителів, що наймали квартири, гроші на оплату комунальних послуг одержували тільки 22, при цьому виділені на це в районі кошти повністю не використовувалися [9, 24]. В Оболонському районі всім вчителям виплачували за квартири по 20 крб., а тим, хто проживав у власних квартирах, – по 4 крб. на місяць. Вчителям Лазорківського, Комишнянського, Гребенківського, Семенівського, Кобиляцького, Градизького, Глобинського, Кишеньківського, Яготинського районів у терміни, встановлені урядом, не було завезено паливо. В більшості районів учителів не забезпечували гасом для освітлення помешкань [9, 24].

Факти грубого порушення вимог постанови від 10.02.1948 р. мали місце в Долинському районі Кіровоградської області. Кошти для оплати за комунальні послуги вчителям Катеринівської семирічної школи, Богданівської початкової школи Катеринівської сільської Ради Долинського району головою сільради взагалі не виплачувалися [4, 15].

У післявоєнний період не було продуманої та спланованої ефективної системи постачання шкіл обладнанням, наочним приладдям, книгами і зошитами [13, 19].

Підручники, зошити, пера централізовано через облкнигокультторги і облспоживспілки надходили до районних відділів народної освіти і ними розподілялися за школами. За даними Народного комісаріату освіти УРСР, мали місце непоодинокі випадки зловживань у цій справі. Так, в одному з районів Кіровоградської області група працівників райвно, отримавши від книготорговельної організації підручники й канцтовари для шкіл, розбазарила їх та продала за спекулятивними цінамами, а зібрані від учнів гроші на підручники, зошити і пера (60 000 крб.) привласнила [11, 23]. В цілому сільські школи забезпечувалися підручниками і зошитами значно гірше, ніж міські. Наприклад, учні міських шкіл Дніпропетровської області отримали впродовж І півріччя 1945/46 навчального року по 8 зошитів, а учні сільських шкіл по 4. Учні перших класів міських шкіл були забезпечені книгою для читання на 85%, а сільських шкіл – лише на 5%; на 17 945 учнів шостих класів сільських шкіл Дніпропетровської області отримано лише 5560 підручників географії [24, 28]. Через невиконання облкнигокультторгом наряду на 600 тис. зошитів школи Полтавської області розпочали навчання у ІІ півріччі 1945/46 навчального року фактично без зошитів [25, 69].

Таким чином, сільські школи, розорені за роки окупації, у повоєнний період відновлювалася повільно, і це негативно позначалося на процесі соціального відродження села. Хоча державні й партійні органи вбачали у них могутній засіб політичного та ідеологічного впливу на населення, однак, виділяли на їх відбудову і розвиток недостатньо коштів. У забезпеченні сільських шкіл ставка робилася на скромні, прибутки колгоспів та громадську ініціативу та ентузіазм. Залишковий принцип фінансування призводив до недостатнього розвитку мережі шкіл на селі, їх матеріальна база і оснащеність продовжували відставати від потреб сільського населення.

Здійснений у публікації аналіз стану сільської школи дає можливість частково відтворити картину соціально-побутового розвитку села в період відбудови народного господарства, а ця проблема потребує подальшого переосмислення і дослідження.

1.Грищенко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948.
2.Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917 - 1957). – К., 1957.
3.Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО) – Ф. Р – 3175. – Оп. 6. – Спр. 1.
4.ДАКО – Ф. Р – 1309. – Оп. 3. – Спр. 115.
5.ДАКО – Ф. Р – 2860. – Оп. 1. – Спр. 437.
6.Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО) – Ф. Р – 4298. – Оп. 1. – Спр. 9.
7.ДАПО – Ф. Р – 4298. – Оп. 1. – Спр. 101.
8.ДАПО – Ф. Р – 4298. – Оп. 1. – Спр. 139.
9.ДАПО – Ф. Р – 4298. – Оп. 1. – Спр. 180.
10.ДАПО – Ф. Р – 4298. – Оп. 1. – Спр. 184.
11.ДАПО – Ф. Р – 4298. – Оп. 2. – Спр. 2.
12.Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО) – Ф. Р – 873. – Оп. 1. – Спр. 1.
13.ДАЧО – Ф. Р – 3435. – Оп. 1. – Спр. 8.
14.Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945-1952 рр.) – Л., 1967.
15.Ленська В.В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 1980. – №2.
16.Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967. – К., 1967.
17.Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К., 1973.
18.Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции / Сост. А.И.Данев. – М., 1948.
19.Петляк Ф.А. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К., 1986.
20.Сушко О.О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР. (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1981. – № 8.
21.Філіппов О.М. Розвиток Радянської школи в УРСР в період післявоєнної п'ятирічки. – К., 1957.
22.Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (ЦДАВО України) – Ф. 4939. – Оп. 1. – Спр.1.
23.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876.
24.ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2859.
25.ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2860.
26.ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2273.
27.Юрчук В.І. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) – К., 1965.
28.Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995.

Надійшла до редакції 10.12.2003 р.

А.І.Темченко

ПРИЙМАЦТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ЧЕРКАЩИНІ

ХХ ст. увійшло до історії людства як епоха докорінних змін і соціальних зрушень, які позначились також і на житті українського селянства. За декілька десятків років архітектоніка народної культури зазнала істотних змін, що викликано значними демографічними і політичними катаклізмами, загальною урбанізацією населення. Внаслідок цього трансформується традиційний світогляд селянства, набуваючи іноді аномічних ознак, синтезуючись з іншими культурними явищами, зумовлюючи тим самим виникнення нових елементів у структурі архаїчних обрядів та звичаїв. Відповідно до змісту форма набуває антитетичного значення, поступово впливаючи і змінюючи його. Аксіологічна сторона обряду забувається, профанізується його теургічне призначення, набуваючи, як правило, розважальних функцій. Ця закономірність яскраво виражена у 50-х роках ХХ ст., коли домінував радянський фольклор. Поряд з ним існують й інші форми народної творчості, пов'язані з традиційними віруваннями українців. Вони увібрали досвід попередніх поколінь, пристосувавшись до нових умов економічного і соціального життя. Ці звичаї характеризуються рядом ознак, інколи змістовно несумісних як з традиційним фольклором, так і з радянськими нововведеннями. Однією із основних рис такого обряду є його незаідеологізованість, тобто внутрішнє неприйняття нових моральних настанов і нерозуміння попередніх, тобто своєрідний формальний квазіміфологізм, який спричиняє відсутність катарсису – основної ознаки архаїчного обряду, що позбавляє людину внутрішніх переживань під час виконання сакральної дії.

Така форма організації родинних стосунків, як приймацтво, на жаль, вивчається лише у загальному контексті українського звичаєвого права. Відповідним підходом позначені праці А. Пономарьова. Дослідник зазначає, що приймацтво було соціально обумовленим явищем традиційної культури і базувалось на економічних факторах – поліпшенні матеріального рівня за рахунок багатших сватів, а також компенсації дефіциту робочої сили у сім'ї. У зв'язку з цим вчений виділяє декілька видів приймацтва: за запрошенням; через зиск; за примусом [1, 249-250]. Аналогічно ця проблематика представлена і в академічних навчальних посібниках [2, 179-180].

Останнім часом серед науковців спостерігається підвищений інтерес до вивчення народної культури. Дослідження більшості етнологів стосуються життя українсь-

кого селянства дорадянського періоду. Разом із тим, актуальними залишаються питання духовного життя українського селянства наприкінці 40-початку 50-х років XX ст., коли традиційні обряди продовжували функціонувати як культурні пережитки або набували своєрідних форм, зазнавши впливу нової ідеології. У зв'язку з цим формулюється основне завдання статті – на прикладі приймацької громади села Франківка Чорнобаївського району Черкаської області дослідити трансформацію звичаєвого права української громади середини XX ст.

Ознаки українського фольклору післявоєнного періоду простежуються на прикладі звичаїв приймацької громади села Франківка Чорнобаївського району Черкаської області. Виникнення такої форми організації родинних стосунків зумовлено об'єктивними чинниками. Внаслідок Другої світової війни, численних депортацій населення, голодоморів значна частина чоловічого населення села була фізично знищена. Жінки, залишившись сам на сам із великим господарством, змушені були приймати до себе самотніх чоловіків, які з певних причин залишались на постійне проживання у селі.

Перегорнувши господарські книги колгоспу "Правда" за 1950-1952 роки, спостерігаємо, що з 550 дворів села у 129 господарювали жінки. За архівними даними, серед жителів селища нараховувався 31 приймак, тобто, у графі, де позначався сімейний стан, стояв прочерк [3]. Крім того, значна кількість одружених пар мали різні прізвища, що не було характерно для сільського населення. Тому можемо припустити, що чисельність таких чоловіків сягала декількох десятків.

Громада приймаків користувалась повагою односельців. Її предствники активно допомагали виконувати різноманітні господарські роботи, брали участь у загальносільських святах. Життя товариства регулювалося статутом, де фіксувалися вимоги до молодого приймака, згідно з якими він повинен беззастережно слухатись тещу, тобто виконувати всі її вказівки, віддавати зароблені гроші, багато працювати по господарству, підтримувати доброзичливі взаємини з рідною дружини. Лише після того як пройде чотирнадцять років, приймак ставав повноправним господарем і міг головувати у родині. Цей термін міг скоротитися, коли зять зарекомендовував себе непитущим, слухняним і гарним господарем [4].

Приймацькі обов'язки протягом визначеного строку мали форму веселих жартів, за допомогою яких висміювались ті молоді люди, що, одружившись, не мали власного господарства. Такий приймак мав мити курям ноги кожен вечір, попіл виносити лише проти вітру, тещиного кота називати на "Ви". Він також рахував бджоли, коли вони злітались до вулика, підточував їм жала і змітав пил з їхніх ніжок білячим хвостиком. Вступити до товариства міг не лише приймак, але й будь-який одружений чоловік села, але він мав дотримуватись визначених звичаїв і принести на збори "вступні" – смажену курку і чвертку горілки. До громади не приймалися злодії, п'яниці, чоловіки, які не трималися сім'ї.

Громада приймаків мала також чітку структуру. Кожен її член посідав певне місце і виконував відповідні обов'язки. Усі приймаки, що не один десяток років жили в сім'ї, як правило, мали чільні посади. Керував товариством "голова приймаків". Він обирався на загальних зборах і представляв громаду на різноманітних заходах. Тому це повинен бути літній, розумний, малопитущий чоловік, який користувався неабиякою повагою серед людей. Голова пильнував за дотриманням неписаного на папері статуту, зберігав список громади, а також турбувався про приймацьке поповнення, виступаючи у ролі свата [5].

Обов'язки, пов'язані з досконалим знанням грамоти, виконувались "секретарем приймаків". Він допомагав малописьменним скласти заяву чи клопотання до сільської ради, прочитати листа. Крім того, вів облік членських внесків, які використовувались як допомога тим приймакам, які її потребували. У Франківці певний час секретарював навіть голова місцевого колгоспу. Отже, посада "секретаря" теж була почесною, позаяк вимагала внутрішньої дисципліни, тактовності й природного почуття гумору. Окрім керівних, були і комічні "посади", на які також призначалися приймаки зі "стажем", не менш шановані, ніж попередні. "Акцизний" виконував роль дегустатора "вступних внесків". "Голова тишини" відзначався тим, що постійно мовчав. "Голова клопоту" був наймоторнішим і найговіркішим, "Голова бровкому" – людина з найгустішими бровами. "Голова рижкому" – найрудіший з приймаків. "Голова п'яниць" більше від усіх пив, ніколи не п'яніючи при цьому [6].

Збираючись за столом, приймаки весело жартували. Так, на одному із засідань була обрана бригада мисливців, обов'язки в якій розподілялись за мірою каліцтва, оскільки з війни повернулося багато інвалідів. Сліпі мали цілитись, безногі – заганяти здобич, глухі – вислуховувати дичину, безпалі – стріляти тощо [7].

Слава про громаду розійшлась далеко за межі села, тому на початку 50-х років нею зацікавилось районне НКВС. "Голову приймаків", "акцизного" і "голову п'яниць" було викликано до райцентру на допит, який закінчився тим, що слідчий сам зголосився вступити до товариства [8].

Наявність статуту, де зазначалися формальні норми поведінки, своєрідного профанізованого обряду ініціації під час вступу до товариства, ритуального приниження новачка – рудименту давнього ініціативного обряду, а також чіткої "ієрархічної" структури нагадує собою елементи звичаєвого права чоловічих середньовічних об'єднань з притаманними їм стереотипами поведінки: заборони присутності на зборах жінок, призначення на керівні посади лише "ветеранів", проведення засідань за столом тощо. Запровадження "керівних органів" комічних посад і широке побутування кумедних прізвиськ підкреслює схожість способу життя приймацької громади із запорізькими козаками.

Франківська громада приймаків була не просто згуртованим чоловічим колективом, в якому панувала атмосфера гумору і веселих жартів, але й місцем, де вирішувались важливі справи. Існував і діяв свій неписаний закон, навіть коли він проявлявся у ситуаціях комічного характеру. Отже, поряд із суцільною нівеляцією сакрального призначення обряду, його десубстантивацією, спостерігається тенденція до створення іншої структури, яка б могла протидіяти штучно створенним нововведенням, спрямованим на руйнацію менталітету українського селянства.

Увага сучасних дослідників звичаєвої обрядовості сфокусована переважно на висвітленні життя традиційної української громади XVIII-XIX ст. У подальшому передбачається дослідження звичаєвого права українського селянства середини XX ст. на прикладі інших звичаїв та обрядів.

** У статті використано матеріали експедиції за листопад 1995 року.*

1. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994.

2. Культура і побут населення України / За ред. В.І.Наулка та ін. – К., 1993; Українська минувщина. Історико-етнографічний довідник / Упор. А.П.Пономарьов та ін. – К., 1993.

3. Архів колгоспу "Правда" Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.*
4. Польові матеріали автора. Записано від Орленка А.Й. 1918 р. н. с. Франківка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.*
5. Польові матеріали автора. Записано від Кононенка В.В. 1937 р. н. м. Черкаси.*
6. Польові матеріали автора. Записано від Целуйка І.К. 1942 р. н. м. Черкаси.*
7. Польові матеріали автора. Записано від Орленка А.Й. 1918 р. н. с. Франківка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.*
8. Польові матеріали автора. Записано від Гвоздя М. 1936 р. н. с. Франківка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.*

Надійшла до редакції 03.11.2003 р.

В.В.Масненко, М.П.Сиволап

РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЖИТЕЛІВ СІЛЬСЬКИХ РАЙОНІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (за даними соціологічних опитувань 2001 р.)

Нинішня релігійно-конфесійна ситуація в Україні відрізняється надзвичайною складністю і строкатістю. Офіційна статистика фіксує постійне зростання кількості громад різних конфесій. Збільшується і загальна кількість останніх як за рахунок появи нових деномінацій, не присутніх раніше в українському релігійному просторі, так і розколу традиційних юрисдикцій. Суттєва відмінність у конфесійній картині виявляється і на регіональному рівні. У такому контексті важливим видається з'ясування особистої конфесійної ідентифікації українських громадян. Достатньо ефективним засобом для цього можуть слугувати результати соціологічних опитувань. Останнім часом з'явились наукові публікації [1; 2; 3], у яких використаний аналіз даних соціологічних опитувань щодо визначення релігійної належності українських громадян. Дослідження В.Єленського, Н.Дудар, Л.Скокової, Л.Шангіної для нас становлять методологічний та фактологічний інтерес.

Проте регіональний аспект у цих дослідженнях представлений досить фрагментарно. Тому автори статті поставили собі за мету з'ясувати релігійно-конфесійні уподобання українських громадян, що проживають у типових сільських регіонах України, зокрема Чернігівщини. Для виконання цього завдання Центр регіональних соціально-гуманітарних досліджень при Черкаському національному університеті ім.Богдана Хмельницького (до січня 2002 р. Молодіжний центр історичних досліджень "Альтернатива") здійснив соціологічні опитування у середній смузі (переважно Лівобережному Подесенні) Чернігівщини: у населених пунктах Бобровицького, Носівського, Козелецького, Куликівського, Ніжинського, Борзнянського, Бахмацького та західної частини Менського районів. Опитування було проведено у два етапи – влітку і восени 2001р. При цьому вивчалася думка переважно сільських респондентів, а також мешканців невеликих аграрних містечок, промисловість у яких практично відсутня, а населення зайняте у сільському господарстві чи у переробці аграрної продукції. Щодо жителів двох найбільших промислових міст регіону Ніжина і Бахмача, то їх погляди було враховано окремо, не включаючи до загального масиву даних, а лише використано для порівняння. Під час цих опитувань вивчалися настрої дорослого населення (від 18 років і старше) щодо симпатій респондентів до різних релігійних чи світоглядних систем, а у православних ще й з'ясували ставлення до тієї чи іншої з існуючих в Україні православних деномінацій – Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП), Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Допускався варіант відповіді "Не знаю" для тих, хто не визначився у відмінностях між православними церквами. Усього у цьому регіоні було проанкетовано 4305 осіб.

Вибір опитуваних базувався на емоційній оцінці за одноканальною моделлю "найбільшого схвалення" за допомогою "відкритих" питань. Таким чином об'єктом дослідження виступали масові настрої дорослих громадян, переважно емоційного вмотивування, досить щільно пов'язані з світоглядними вподобаннями. Відповідно предметом дослідження було світоглядно-конфесійне самоусвідомлення, зафіксоване на час відповіді респондента. Віково-статева та професійна структура вибірки була наближена до реальної картини, позаяк регулювалася з урахуванням статистичних демографічно-професійних показників. Зокрема, за родом занять, як правило, була забезпечена повна перевага пенсіонерів і виробничо-активних груп. Національний склад зумисне не регулювався, але отримані вибірки в цілому наближалися до реального стану речей.

І. Загальна характеристика вибірки:

1. У межах Бобровицького, Менського, Носівського, Козелецького та Куликівського районів Чернігівської обл. проведено 15-25 червня 2001 р.

Всього опитуванням було охоплено 74 населені пункти (з них 4 міста, 2 смт і 68 сіл): Бобровицького р-ну (м.Бобровиця, сс.Білоцерківка, Браниця, Вороньки, Кобижча, Козацьке, Нова Басань, Новий Биків, Озеряни, Петрівка, Рудьківка, Стара Басань, Старий Биків, Ярославка, Веприк); Менського р-ну (смт.Березна, Локнисте, Городище, Синявка, Стольне, Блистова, Ліски, Максаки, Борківка, Волосківці, Ушня, Осьмаки); Носівського р-ну (м.Носівка, сс.Хотинівка, Шлях Ілліча, Держанівка, Козари, Мрин, Іржавець, Плоске, Червоні Партизани, Лихачів); Козелецького р-ну (мм.Козелець, Остер, сс.Берлози, Бобруйки, Булахів, Вовчок, Гломозди, Данівка, Євминка, Єрків, Карпилівка, Кіпті, Косачів, Красилівка, Лихолітки, Морівськ, Нічогівка, Патюти, Петрівське, Підлісне, Сираї, Хрещате, Чемер); Куликівського р-ну: смт.Куликівка, сс.Дрімайлівка, Виблі, Хибалівка, Кладьківка, Жуківка, Салтикова Дівиця, Дроздівка, Орлівка, Бакланова Муравейка, Вершинова Муравейка, Смолянка, Вересоч, Ковчин. Всього було опитано 2280 респондентів. Віково-статева структура: переважно була дотримана абсолютна перевага старших вікових груп (понад 50 років – 53,77%). У віці від 30 до 50 – 37,72% і у віці 18 – 30 років – 8,51%. Чоловіків – 41,58%, жінок – 58,42%. Жінки переважали у всіх вікових групах: у віковій групі понад 50 років жінок було 63,05%, чоловіків – 36,95%, у групі від 30 до 50 – жінок – 52,02%, чоловіків – 47,98%, а у групі 18 - 30 років – жінок – 53,09%, чоловіків – 47,91%. За національністю: українців 98,75%, росіян – 1,36%, білорусів – 0,39%, євреїв – 0,04%, інших (цигани, татари, азербайджанець) – 0,35%. За мовою спілкування респонденти розподілилися таким чином: українська – 81,97%, російська – 1,71%, мішана (суржик) – 16,32%. За родом занять: пенсіонери – 49,08%, робітники – 11,45%, працівники сільського господарства – 20,13%, службовці, інженерно-технічні працівники, студенти, учні – 8,16%, безробітні – 4,78%, решта - працівники сфери обслуговування, люди творчої професії, комерсанти, підприємці.

2. У межах Ніжинського, Борзнянського та Бахмацького районів Чернігівської обл. проведено 14-24 листопада 2001 р.

Всього опитуванням було охоплено 43 населених пункти (з них 3 міста, 3 смт і 37 сіл): Ніжинського р-ну

(м.Ніжин, смт.Лосинівка, сс.Безуглівка, Велика Дорога, Велика Кошелівка, Вертіївка, Галиця, Григоро-Іванівка, Данине, Круги, Кукшин, Липів Ріг, Сальне, Талалаївка); Борзнянського р-ну (м.Борзна, сс.Кинашівка, Головеньки, Комарівка, Красносільське, Нові Млини, Кердубівка, Оленівка, Плиски, Прохори, Сиволож, Хороше Озеро, Шаповалівка, Ядути); Бахмацького р-ну (м.Бахмач, смт.Батурин, смт.Дмитрівка, сс.Бахмач, Голінка, Городище, Григорівка, Красилівка, Красне, Курінь, Митченки, Пальчики, Тиниця, Фастівці, Халимонове). Всього було опитано 2025 респондентів. Віково-статева структура респондентів: у більшості дотримана абсолютна перевага старших вікових груп (понад 50 років – 51,51%). У віці від 30 до 50 – 38,67% і у віці 18-30 років – 9,83%. Чоловіків – 43,21%, жінок – 56,79%. Жінки переважали у двох вікових групах: понад 50 років жінок було 61,36%, чоловіків – 38,64%, у групі від 30 до 50 жінок було – 52,75%, чоловіків – 47,25%. А у групі 18-30 років спостерігалася перевага чоловіків – 51,26%, жінок тут було 48,74%. За національністю українців виявилось 95,8%, росіян – 3,46%, інших 0,74% (вірменів – 2, татар – 2, болгарин, грек, німець, циган, полька, молдованка). За мовою відповіді: українською відповідали 84,79% респондентів, російською – 5,38%, суржиком – 9,83%. За родом занять: пенсіонери – 46,22%, робітники – 17,28%, працівники сільського господарства – 17,43%, службовці, інженерно-технічні працівники – 10,52%, студенти, учні – 1,88%, безробітні – 8,10%, працівники сфери обслуговування – 3,46%, комерсанти – 1,43%, решта - люди творчої професії, військові, домогосподарки.

У ході опитування респондентам ставилося два питання: 1. Якій релігійній конфесії чи системі поглядів Ви найбільше довіряєте?, уподобання православних віруючих уточнювалися запитанням 2. Якій з православних конфесій Ви віддаєте перевагу?

ІІ. Якій релігійній конфесії чи системі поглядів Ви найбільше довіряєте?:

		Дані отримані у Бобровицькому, Менському, Носівському, Козелецькому та Куликівському районах 15-25.06.2001			Дані отримані у Ніжинському, Борзнянському та Бахмацькому районах 14.11-24.11.2001		
		Рейтинг	Частота	%	Рейтинг	Частота	%
1	Православ'я	I	2118	92,89	I	1884	93,04
2	Атеїзм/безвір'я	II	129	5,66	II	113	5,58
3	Протестантизм	III	5	0,22	III	8	0,4
4	Римо-католицизм	IV	2	0,09	IV	2	0,1
5	Греко-католицизм	III	5	0,22	V	1	0,05
6	Інша		10	0,44		8	0,4
	УСЬОГО		2269			2016	

Таким чином можна констатувати майже повний збіг результатів, що були отримані через опитування сільських мешканців у сусідніх районах Чернігівської області з часовим розривом у п'ять місяців. При врахуванні ймовірної похибки можна стверджувати, що отримані показники тотожні.

Респонденти демонструють абсолютну схильність до православ'я – 93%. Абсолютна меншість відносить себе до протестантів, греко-католиків та католиків латинського обряду. Таких сумарно менше 1%. Атеїстів нараховується неповних 6%. Це є надзвичайно низьким показником з огляду на загальноукраїнську ситуацію. За даними Н.Дудар, яка також спиралася на результати соціологічних опитувань, у всеукраїнському масштабі невіруючих виявилося 10,7% (11,9% у 2000 р.); переконаних атеїстів – 2,2% (3,2% відповідно) [4]. Отримані нами дані підтверджують думку, що північно-східний регіон України, колишня Гетьманщина, є найбільш православним та найменш конфесійно-строкатим. Така картина досить непогано співвідноситься з національно-релігійним складом населення.

Цікаво порівняти результати опитувань, що фіксують особисту ідентифікацію громадян з даними офіційної статистики щодо кількості релігійних громад у Чернігівській області. Станом на 1 січня 2001р. тут всі православні громади (без врахування конфесійної належності) становили 76,5% від загальної кількості релігійних організацій, греко-католицькі та римокатолицькі по 0,3%, протестантські – 21,4%, інші – 1,4% [5, 42]. На 1 січня 2002р. ситуація не зазнала суттєвих змін, лише дещо зменшилась частка православних громад - до 75,8% та дещо зросла кількість протестантських - до 22,1% [6, 42]. Такі розбіжності, на нашу думку, можна пояснити кількома обставинами. По-перше, офіційна статистика відображає лише частину реального релігійного життя (поза її даними лишається чимала кількість віруючих, які формально не належать до релігійних громад або ж виявляють свою релігійність лише у пасивній формі). По-друге, слід враховувати той факт, що реальна вага православних та протестантських громад є різною. Останні, попри більшу організованість, є значно малочисельнішими і представлені не у всіх населених пунктах. Симпатії ж до православ'я виявляють жителі навіть тих сіл, де не зареєстровано окремої православної громади.

Опитування виявило певні відмінності у межах окремих територіально-адміністративних одиниць. Так, у Ніжинському районі спостерігається вищий, ніж по всьому масиву відсоток атеїстів – 7,22%. У ряді районів зафіксований вищий, ніж по всьому масиву показник респондентів, що найбільше довіряють православ'ю: Бахмацький – 94,96%, Менський – 94,77%, Бобровицький – 94,64%, Борзнянський – 94,5%. У промислових містах регіону не виявлено будь-якої специфіки. Так, у Ніжині зафіксовано дещо менше, ніж по всьому масиву православних – 91,57% та дещо більше атеїстів – 6,51 %, а у Бахмачі натомість - більше православних – 96% і менше атеїстів – 3%.

За статевою ознакою виявилась неоднозначна картина: у Бобровицькому, Менському, Носівському, Козелецькому та Куликівському районах жінки більше схильні до православ'я, ніж чоловіки, а у Ніжинському, Борзнянському та Бахмацькому районах натомість жінки виявили більше симпатій до протестантизму та католицизму, ніж чоловіки. Останні у всіх районах значно більше представлені серед атеїстів.

За віком особливих відмінностей не простежено. Схильність до різних конфесій та атеїзму практично однакова серед усіх вікових груп. Тільки серед тих респо-

ндентів, що задекларували прихильність до протестантизму, виявилася повна перевага середньої вікової групи (середньорайонний відносний показник 62%).

За освітою люди з вищою та, особливо, неповною вищою освітою демонструють дещо більший показник схильності до атеїзму (8,02 і 13,64%) та дещо меншу прихильність до православ'я (90,37 і 86,36% відповідно).

За національною ознакою серед українців більше православних, ніж по всьому масиву, серед росіян православних дещо менше (77,42%), зате серед них найбільше атеїстів (19,35%), ті ж тенденції помітні і серед нечисленних білорусів. Греко-католики і католики представлені виключно українцями, нечисленні протестанти також є серед них. Єдина єврейка задекларувала православну належність, як і більшість представників інших нацменшин (цигани – православні, татари і азербайджанець – мусульмани).

За мовною ознакою виявлену таку особливість – російськомовні більше, ніж по всьому масиву, задекларували атеїстичні переконання.

За родом занять також простежуються певні особливості. Люди творчих професій, працівники сфери обслуговування та пенсіонери більше, ніж по всьому масиву, віддають перевагу православ'ю. Атеїстів найбільше серед службовців, студентів та безробітних.

Можна вести мову і про певну своєрідність ідеологічних та партійних уподобань прихильників різних віросповідань та систем поглядів. Так, серед симпатиків лівих політичних партій значно більше атеїстів, ніж по всьому масиву. Вони складають 14,29% тих, кому найбільше подобається ПСПУ; 11,36% - СоцПУ; 6,94% - КПУ. Натомість відсоток православних дещо вищий серед прихильників правих та центристських політичних партій: НРУ – 96,67%; ПЗУ – 96,88%, НДП, ДемПУ.

III. Якій з православних конфесій Ви віддаєте перевагу?:

		Дані отримані у Бобровицькому, Менському, Носівському, Козелецькому та Куликівському районах 15-25.06.2001			Дані отримані у Ніжинському, Борзнянському та Бахмацькому районах 14.11-24.11.2001		
		Рейтинг	Частота	%	Рейтинг	Частота	%
1	УПЦ КП	I	1109	48,64	I	950	46,91
2	УПЦ МП	II	185	8,11	II	165	8,15
3	УАПЦ	III	27	1,18	III	19	0,94
4	Не знаю		792	34,74		759	37,48
	УСЬОГО		2113			1893	

Таким чином, маємо всі підстави твердити, що православні респонденти, мешканці обстежених нами районів Чернігівської області, демонструють прихильність саме до українського православ'я. Останнє сприймається населенням у вигляді існуючої УПЦ Київського Патріархату (майже половина православного масиву та близько половини усього масиву респондентів, враховуючи величезну частку у ньому православних). Слід зазначити, що подібна картина спостерігається у більшості регіонів Центральної України, які були охоплені опитуваннями нашого Центру. Формально вірних цієї конфесії на Чернігівщині значно менше. Трохи більше третини православного масиву неспроможна визначитися у своїй належності до конкретної православної конфесії (очевидно, у більшості вони відносять себе до просто православних або ж неспроможні розрізняти конфесійні відмінності). Віруючими Московського Патріархату вважають себе менше 10% православних, хоча переважна більшість православних громад у регіоні підпорядкована саме цьому Патріархатові. Симпатиків УАПЦ виявилась незначна кількість (у межах 1%).

Знову звернімося до порівняння з офіційною статистикою. Станом на 1 січня 2001р. на Чернігівщині серед зареєстрованих православних громад – 85,8% припадало на УПЦ Московського патріархату, 13,5% - на УПЦ Київського патріархату, 0,6% на старообрядництво та інші [5, 42]. Громад УАПЦ у Чернігівський області взагалі не зареєстровано. На 1 січня наступного 2002р. особливих змін не помітно, хіба що бачимо деяке зміцнення позицій Московського патріархату [6, 42]. Таке разюче розходження даних (по Московському патріархату – число прихильників виявилося у десять разів меншим, ніж кількість громад, натомість по Київському патріархату – симпатиків принаймні утричі більше, ніж кількість громад, чи вірні УАПЦ, яких виявилась певна фіксована кількість – 1% при повній відсутності організованих структур цієї конфесії) спонукає нас до важливих попередніх висновків. По-перше, офіційна статистика не відображає реальної конфесійної ситуації в Україні, принаймні її особистісно-ідентифікаційного виміру. Вона, у кращому випадку, фіксує реальний стан церковної ієрархії, структури та можливостей тієї чи іншої конфесії юридично оформити свої претензії на релігійні ніші (канонічні території, якщо користуватися офіційною церковною термінологією). По-друге, особистісна ідентифікація українських православних віруючих, попри її незавершене оформлення, суттєво відрізняється від релігійно-конфесійної структури. На цю обставину вже неодноразово звертали увагу українські дослідники. Так, В.Єленський зауважує, що належність до УПЦ Київського патріархату стабільно декларує значно більше респондентів, ніж до УПЦ Московського патріархату за співвідношення їхніх громад приблизно як 1:3 відповідно. Можна погодитися з його міркуваннями про те, що тут маємо справу з "культуральними православними", які не є практикуючими віруючими, ставляться до Церкви як до "ідеального типу" і декларуючи свою належність до "київської", а не "московської" церкви, тим самим маніфестують власну ідентичність [7]. Проте, можна висловити припущення, що українська орієнтація православних віруючих цього регіону України, який має давню державницьку традицію і досить гомогенний етнічний склад населення, є не випадковою і не тільки "культуральною". На нашу думку, тут спрацьовують давні приховані корені справжньої української православної релігійності, можливо, не завжди чітко артикульовані самими її носіями.

Звернемося до відмінностей, що виявлені у межах окремих територіально-адміністративних одиниць. Так, у деяких районах спостерігається вищий, ніж по всьому масиву відсоток респондентів, що не змогли визначитися якій православній конфесії вони віддають перевагу: Менський – 46,77%, Борзнянський – 41,25%, Ніжинський – 41,18%. У Носівському та Бахмацькому ра-

йонах зафіксований вищий, ніж по всьому масиву показник респондентів, що віддають перевагу УПЦ КП: 53,79% та 52,52% відповідно. У Бобровицькому районі маємо вищий, ніж по всьому масиву показник тих, хто відає перевагу УПЦ МП – 12,23%. У промислових містах регіону спостерігається значно менший відсоток тих, хто не визначився зі своєю конфесійною приналежністю.

За статтю жінки більше схильні підтримувати церкву Московського Патріархату (у відносних числах – 64,86%, в абсолютних – 9,37%). Крім того, жінки переважають серед тих, що не визначились за своєю належністю (понад 62,75% відносний показник, майже 39% абсолютний). Чоловіки більшою мірою схильні ідентифікувати себе з віруючими УПЦ КП (41,48% відносний показник, 55,29% - абсолютний), серед них також більше і нечисленних прихильників УАПЦ (44,44% відносний та 1,44% абсолютний). В цілому ж, серед вірних УПЦ КП спостерігається більш врівноважена статева структура, враховуючи їхнє домінування.

За віковою ознакою виявлені такі особливості - старша група дає найбільше невизначених відповідей щодо власної конфесійної належності (абсолютний показник понад 45%). Натомість молодша і середня групи демонструють найбільші показники власного співвідношення з Київським Патріархатом (абсолютні показники 60,45% та 57,22% відповідно) та УАПЦ (абсолютні показники 2,82% та 1,52%). Старша група демонструє прихильність до Московського Патріархату (абсолютний показник 9,42%, відносний 58,38%).

За родом занять виявлені такі особливості. Службовці, студенти, підприємці та пенсіонери віддають перевагу Московському патріархату. Серед прихильників УПЦ КП досить помітні робітники, службовці, підприємці, працівники сфери обслуговування та домогосподарки. Службовців та безробітних значно більше, ніж по всьому масиву серед симпатиків УАПЦ. Працівники сільського господарства, студенти та пенсіонери домінують серед тих, хто не визначився.

За національною ознакою. Найбільш українською церквою, в етнічному розумінні, є УАПЦ, усі її вірні є українцями. Найбільш проросійською церквою є УПЦ МП, росіяни серед прихильників цієї конфесії складають 22,41% в абсолютних та 7,88% - у відносних показниках. Українців відповідно – 8,29% та 91,52%. Достатньо проукраїнською є УПЦ КП. Українці серед її прихильників мають 98,38% у відносних та 52,53% у абсолютних показниках.

За мовою відповіді спостерігається аналогічна картина. Російськомовні переважають серед прихильників УПЦ МП. Україномовні – серед симпатиків УПЦ КП та особливо УАПЦ.

На визначення конфесійної належності певним чином позначається і рівень освіти респондентів. Достатньо показово те, що найбільшу кількість тих, хто не зміг визначитися, складають люди з неповною середньою та початковою освітою. Респонденти з вищою та середньою спеціальною освітою складають помітний відсоток віруючих усіх деномінацій. Люди з середньою освітою переважають серед тих, хто віддає перевагу УПЦ КП.

Можна знову таки вести мову і про кореляцію релігійно-конфесійної ідентифікації з ідеологічними та партійними уподобаннями респондентів. Так, прихильники УПЦ МП більше, ніж по всьому масиву симпатизують лівим політичним партіям (особливо КПУ та СоцПУ). Прихильників УПЦ КП більше серед симпатиків таких партій: АПУ, ПЗУ, УНП, НРУ, ВО "Батьківщина".

Опитування виявило також певні особливості релігійно-конфесійної ідентифікації мешканців населених пунктів різного типу. У промислових містах за відносними показниками менше тих, хто не може визначитися зі своїми конфесійними симпатіями. Тому їхня ідентифікація є більш визначеною, хоча за загальними показниками (домінуюча конфесія) наближається до всього масиву. На селі та в містечках більше тих, хто не ідентифікує себе з конкретною православною конфесією. Така специфіка очевидно є досить типовою для всіх регіонів України.

Таким чином, аналіз соціологічних опитувань, проведених серед мешканців типових сільських районів Чернігівщини, показав, що їхня релігійно-конфесійна ідентифікація є домінуючо православною з перевагою української національно-конфесійної орієнтації. Отримані нами показники суттєво відрізняються від офіційної статистики щодо кількості зареєстрованих релігійних громад, що дозволяє вести мову про існування реальної та статистичної релігійності. Реальна релігійність складається передусім з особистісної релігійно-конфесійної ідентифікації і базується на українській ментальній традиції. Вважаємо, що результати соціологічних опитувань можуть слугувати важливим джерелом для подальших досліджень проблем сучасної релігійної ситуації в Україні.

---

1. *Скокова Л. Релігійна ідентичність в автобіографічних повідомленнях молоді: спроба соціологічної інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - №2.*
2. *Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002.*
3. *Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. – К., 1994.*
4. *Дудар Н. Релігійність українського суспільства: останні дослідження // Людина і світ. – 2003. - №1.*
5. *Релігійні організації в областях України, Києві та у Криму. Станом на 1 січня 2001 року // Людина і світ. – 2001. - №1.*
6. *Релігійні організації в областях України, Києві та у Криму. Станом на 1 січня 2002 року // Людина і світ. – 2002. - №1.*
7. *Єленський В. Чому українці довіряють церкві? // Критика-коментарі. - 2003. – 25 червня. <www.krytyka.kiev.ua>*

Надійшла до редакції 08.12.2003 р.

Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Української козацької держави XVII – XVIII ст.

З.В.Священко

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ФАКТОРІВ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УМАНЩИНИ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Уманщина впродовж віків відігравала своєрідну роль у становленні української спільноти. Зокрема цей край можна вирізнити з-поміж інших земель України і в економічному відношенні. Його географічне розташування (на межі кочового степу та прадавньої осілості) значною мірою визначало напрям господарського розвитку. Адже ще з найдавніших часів ця територія декілька раз залюднювалася і спустошувалася. Актуальність обраної проблеми, на наш погляд, пов'язана із необхідністю повнішого вивчення регіональної специфіки економічного розвитку, що є важливим компонентом цілісного історичного розвитку України. Автор статті ставить за мету з'ясувати вплив геополітичних факторів на економічний розвиток Уманщини в епоху середньовіччя. Предметом дослідження є фактор геополітичного розташування регіону, а об'єктом – специфіка його економічної еволюції в період середньовіччя.

Геополітика, в сучасному трактуванні, це наука, яка вивчає форми політичного життя, економічних, політичних і територіальних інтересів тієї чи іншої країни у певних регіонах [1, 5]. Увага істориків до геополітики в цілому, ролі геополітичного фактора в економічному розвитку України носить об'єктивно-науковий характер. Ця тема в загальному плані поставлена в огляді О.Дубини [2]. Вплив геополітики на історичні процеси простежує В.Потульницький [3]. Чимало з них розглянуто в книзі Ю.І.Терещенка [4]. Розглядався геополітичний фактор в історії України XVII–XVIII ст. В.А.Смолієм і В.С.Степанковим [5]. Значну увагу проблемі генезису геополітичних впливів на історію України приділено в працях Р.Г.Симоненко [6; 7].

Поняття геополітичного аспекту в економічному розвитку тієї чи іншої території ми розуміємо як історичні та природні фактори розвитку певної спільноти, стратегічне розташування території, традиції господарського життя, стосунки з сусідами, тактика і стратегія сусідніх держав щодо певної землі. Таке розуміння бачимо і в працях інших дослідників [6, 30; 7].

Для Уманщини кліматичні умови, ґрунти, ріки, вододіли, природний ландшафт стали детермінантою, що суттєво впливала впродовж віків на життя населення. Етнос, на думку Л.Гумільова, є явищем географічним, завжди пов'язаним із ландшафтом. Етнос пристосовується до свого ландшафту, йому зручно в ньому [8, 172-186]. Перевага рівнин у рельєфі Уманщини позначилася на господарському житті та культурі населення. Насамперед це стосується ведення осілого землеробства. О.Терлецький писав, що "рівнини уможливлюють розведення хліборобського господарства майже на кожному шматку землі. Рівнина має вплив на духовну культуру народу. Людина, яка мешкає на рівнині, відчувається безпечніше і тому в українців немає страху перед наїздом зовнішнього ворога" [9, 33]. Однак, рівнинний рельєф позначився й на малій густоті заселеності. Північні землі мали складніший рельєф, де виділялися пагорби, яри, балки, заболочені місця. Все це створювало труднодоступність для ворогів, природно захищало населення, яке жило на цих землях. Тому північні та західні землі Уманщини були більш заселені.

На Уманщині зафіксовано ряд географічних назв, пов'язаних з рельєфом: Чорна Кам'янка, Кути, Сушківка [10, 190], а також Тальне – від тюркського "тала", що означає "поляна", "степ", "відкрита місцевість" [11, 55], Верхнячка – розташоване у верхів'ї річки Уманка, Затишок – гарне, привабливе, затишне [11, 64]. Уманщина розчленована густою гідрографічною мережею, яка належить до басейну Південного Бугу. Всі ріки краю тихоплинні і в багатьох місцях перегороджені греблями. Будівництво ставків по долинах річок, ярах, балках має давні традиції. Штучні водосховища – ставки – були джерелом водопостачання населених пунктів, місцем риборозведення, справляння магічних та ритуальних обрядів. "Ріки мали корисний вплив на історію України" [9, 36]. Про роль річок у формуванні своєрідних рис характеру дуже влучно писав В.О.Ключевський. Річка, на його думку, виховувала відчуття порядку і громадянського духу в народі, дух заповзятливості, звичку до спільної артільної дії, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звички й інтереси, обмінюватися товаром і досвідом [12, 16-17]. Такий вплив мали на населення Уманщини і місцеві ріки. Населені пункти, що виникали біля річок, отримали їх назви, що зафіксовано історичними документами (Бабанка, Маньківка, Умань). Незначна їх кількість пояснюється неможливістю утворення від одного гідроніма багатьох ойконімів [10, 190].

Уманщина розташована в Правобережній лісостеповій смузі й займає невелику частину її на південному заході. Лісостеп тут зберігає всі свої характерні риси тільки на північному сході, в районі Звенигородщини, ліс зустрічається частіше, немов нагадує про те, що вище, на північ, уже панує суцільний ліс, а на південь набирає цілковито передстепового характеру, переходячи у степову зону.

Саме степ, на думку А.Пономарьова, мав вплив на формування духу заповзятливості українців, виховуючи також волелюбність [12, 16-17]. З іншого боку, степ населяли численні племена, що породжувало боротьбу з місцевим населенням. Тому "степи були побоєвищем між Україною і ордами і через те були мало залюднені" [9, 50]. Чим ближче до степів, міст було менше і вони були, як правило, оборонними замками.

Безсумнівно, важливе значення для існування на Уманщині населення мала господарська діяльність. Зміст останньої полягав, насамперед, в освоєнні природних багатств краю. Тут переважали рибальство, мисливство, бортництво. При цьому, інтенсивно розвивалися землеробство та скотарство. Важливою стороною геоекономічного життя стало господарське освоєння сусідніх територій. Така специфіка базувалася передусім на вільній праці на незайманих землях.

Родючість же грунтів сприяла зростанню добробуту населенню краю, що, з іншого боку, приваблювало

сусідні кочові орди. Зокрема, вже в ранньослов'янські часи геополітичне становище краю визначалося межуванням із причорноморською смугою території, через яку пройшли десятки кочових племен, які, безумовно, впливали на розвиток місцевого господарства. В часи Київської Русі на землях Уманщини проживало в основному слов'янське населення, що доводять М.І.Артамонов [13; 14], М.Ф.Котляр [15], В.Т.Пашуто [16]. Однак, обставини його господарювання ускладнювалися постійними міграціями зі сходу різних кочових племен.

Джерела та історичні дослідження дозволяють твердити, що в ході монголо-татарської навали населення Уманщини вистояло. На цьому наголошують, зокрема, М.С.Грушевський [17] і П.П.Толочко [18]. Безумовно, для економічного життя на Уманщині ніяких позитивних наслідків монголо-татарське іго не принесло. Постійні напади, великі побори Золотої Орди зумовили кризу місцевої економіки [19, 278-281; 18, 94-98]. Незважаючи на значні руйнування і зменшення кількості населення, Уманщина не перетворилася в пустелю й не обезлюдніла. Більше того, археологічні розкопки виявили культурні шари, які свідчать про подальший розвиток у регіоні господарського життя.

Геополітичне становище Уманщини кінця XIII – початку XIV ст. зумовлюється в першу чергу інтересами сусідніх держав щодо території краю. Важливе геополітичне значення мало утвердження Великого князівства Литовського на території Уманщини в 1360-х роках [20, 15]. З цього часу розпочинається якісно новий період в економічному житті Уманщини, що проявилося насамперед у частковій стабілізації політичного та економічного життя. Подальша його активізація помітно впливає на появу нових і розвиток уже існуючих у регіоні міст і сіл.

Від середини XV ст. – до кінця XVII ст. для Уманщини визначальним геополітичним фактором стала соціально-економічна та політична еволюція Кримського ханства. Адже ця держава від самого початку існування проводила грабіжницьку політику, зокрема щодо сусіднього українського населення Уманщини, котра виступала однією з найближчих порубіжних територій тогочасної України. Ця татарська агресія суттєво загрожувала господарській самостійності краю. На Уманщині вторгнення татар часто позначалися розоренням міст і сіл, вигнанням у неволю значної кількості населення. "Наслідком тих постійних татарських наїздів, – писав О.Терлецький, – опустіла Переяславщина, полуднева Чернігівщина, полуднева й середня Київщина, Брацлавщина й східне Поділля. Словом, українське населення не тільки відогнано від берегів Чорного моря, але ціла степова й передстепова Україна стали пустинею" [21, 45].

У той же час, можна відзначити й відчутну активізацію економічного життя Уманщини. Оскільки, займаючись хліборобством, скотарством, рибальством, полюванням, ремеслами, засновуючи нові хутори і села, місцеве населення створювало міцні підвалини для боротьби з кочовим наступом. Насамперед, це проявилося в економічній самостійності козацтва, зокрема й регіону, що досліджується. Більше того, в другій половині XV – першій половині XVI ст. це веде до залюднення території уходниками, вільними добичниками, «данниками», козаками, що йшли з Волині, Київщини, Полісся та Білорусії [22, 10].

Важливим геополітичним чинником економічного розвитку став наступ Польської держави. В цей час спостерігається значне заселення Уманщини, котре відбувалося під впливом перманентної етнічної міграції [23, 37]. З іншого боку, швидке заселення Уманщини викликало появу тут польських землевласників. При цьому польська колонізація Уманщини мала свої особливості. Тут спостерігається інтенсивна скупівля польськими магнатами маєтків дрібної та середньої шляхти. Такий шлях проникнення польської магнатерії на Уманщину простежує Н.Яковенко [24, 214]. На цьому етапі посилюється наступ польської держави на права і вольності населення Уманщини. Це призвело до значного погіршення становища селян, як найбільш чисельної групи населення краю. В основі цих процесів лежав комплекс чинників. Центральним же питанням став, безсумнівно, перерозподіл родючих земель Уманщини на користь великих польських магнатів. Звідси й перегляд статусу місцевої української шляхти, і зміна законодавства на користь можновладців. Традиції вольності, які міцно вкоренилися на Уманщині, приводили до масових виступів проти поневолення, насамперед – до покозачення.

Отже, на економічний розвиток Уманщини в період середньовіччя великий вплив мали геополітичні фактори. З найдавніших часів – це межування з причорноморською смугою території, через яку пройшли десятки кочових племен, які впливали на традиції місцевого господарювання. Крім зовнішніх геополітичних факторів, важливими для економічного життя регіону були й внутрішні: становлення способу господарювання під впливом благодатних природних умов, формування особливої категорії населення – козацтва, постійна боротьба з кочовиками, запровадження шляхетської моделі економіки тощо. Концептуальна значимість окресленої проблеми не може бути вирішеною одним невеликим дослідженням, а отже, потребує подальшого всебічного розгляду.

1. *Чабан А. Ю. Середнє Подніпров`я. – Кн. 1. – Черкаси, 1999.*
2. *Дубина О. К. Геополітичні долі України. – К., 1992.*
3. *Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993.*
4. *Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVII ст. – К., 1996.*
5. *Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.*
6. *Симоненко Р. Г. До концепції багатотомної "Історії українського народу" (міжнаціональний і міжнародний аспекти). – К., 1993.*
7. *Симоненко Р. Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 3.*
8. *Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера земли – Л., 1989.*
9. *Терлецький О. Вплив природи на історію України. – Л., Б.р.*
10. *Бурковецька І., Кривошея І. Ойконіми Уманщини як пам`ятки мови доби козаччини // Нові дослідження пам`яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000.*
11. *Коваль А.П. Знайомі незнайомці: походження назв поселень України. – К., 2001.*
12. *Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій. – К., 1996.*
13. *Артамонов М. История хазар. – Л., 1962.*
14. *Артамонов М. Происхождение славян. Стенограмма публичной лекции прочитанной в Ленинграде. – Л., 1950.*
15. *Котляр Н. Ф. Хто такі бродники: (До проблеми виникнення українського козацтва) // Український історичний журнал. – 1969. – № 5.*
16. *Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968.*
17. *Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991.*
18. *Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности в XI–XIII вв. – К., 1980.*
19. *Толочко П. Древний Киев. – К., 1983.*
20. *Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.*

21.Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів, 1930.
22.Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVIII вв. – К., 1927.
23.Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.
24.Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

Ю.М.Михайлюк

АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРКАСЬКИХ І КАНІВСЬКИХ СТАРОСТ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

Важливою ланкою діяльності старост Черкаського і Канівського замків слід вважати виконання адміністративно-господарських повноважень. Ця сфера їхньої компетенції виходила із їх посадових обов'язків і посідала важливе місце у підтриманні як правопорядку, так і належного економічного рівня підвладних повітів.

Рівень наукової розробки проблеми слід вважати вкрай незадовільним. Спеціальні праці з теми відсутні. Проте окремі дослідники, головним чином кінця XIX – початку XX, так чи інакше до неї зверталися. У їх числі в першу чергу слід назвати М.В.Довнар-Запольського [1]. Автор вдається до ґрунтовного аналізу обов'язків місцевої адміністрації, аргументуючи свої судження фактами з історії Черкаського і Канівського повітів. Матеріали з досліджуваної проблематики мають місце у працях П.Г.Клепатського [2] та М.С.Грушевського [3], в яких історики вдаються до розгляду, як правило, адміністративних повноважень. Судовій компетенції старост приділяв увагу І.Новицький [4]. Інші праці, котрі якимось чином стосуються теми, носять епізодичний характер. Загалом, ця проблематика потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Предметом даного дослідження є судово-адміністративні та фінансово-господарські функції черкаських і канівських старост. Об'єктом дослідження є безпосередня діяльність урядовців Черкаського і Канівського повітів у адміністративно-господарській сфері, що передбачає виконання ними як офіційно визначених функцій, так і самочинні дії. Мета дослідження – конкретизувати сутність і коло судово-адміністративних та фінансово-господарських повноважень старост та в їх розрізі розмежувати компетенцію місцевої влади та литовського уряду.

Першочерговою справою функціональних обов'язків місцевої влади в адміністративно-господарській сфері було підтримання громадського спокою і безпеки. В обов'язок старости входило "людей господарських остерегати й отъ кривдъ боронити" [5, 132]. Саме з цією метою вони запроваджували нагляд за воротами замку й острогу [5, 81,95], сприяючи посиленню контролю над притоком і відтоком прийшлих людей. Потрапити до міста або ж виїхати з нього можна було лише за дозволом старости, що позбавляло чужинців можливості залишитися непоміченими. Інколи визначався певний час, протягом якого можна було потрапити до міста чи покинути його [5, 132]. Іноземців, які не мали відповідного дозволу на проїзд, зазвичай, зупиняла сторожа до з'ясування обставин [6, 188]. Такі заходи сприяли як попередженню злочинів, так і виявленню зловмисників.

Адміністративний апарат на чолі зі старостою представляв собою силову структуру, що виконувала поліційний нагляд, вела слідчі дії у випадку скоєння злочинів і карала винних. У розрізі таких функцій велике значення мало врегулювання козацького питання. У пошуках "козацького хліба" ватаги свавільних людей доволі часто здійснювали напади на купецькі каравани, зокрема, іноземного походження, дипломатичні місії. Такі вчинки козацьких загонів, як правило, мали негативні політичні наслідки, оскільки псували взаємини Великого Князівства Литовського з Кримським Ханством. Більше того, саме такі факти слугували виправданням з боку офіційного Бахчисараю адекватних татарських набігів. Інколи навіть королівські посли через небезпеку козацького нападу змушені були направляти своїх послів до Орди обхідними, оминаючи Дніпро, шляхами [3, 114].

З огляду на це, проблема контролю за діяльністю козацтва у порубіжних землях, запобігання і присікання їхніх протизаконних акцій стала актуальною для властей. Водночас, практичні заходи у цій справі покладалися на прикордонну адміністрацію, в першу чергу – старост Черкаських і Канівських. Вони мали здійснювати нагляд за козаками і всіляко утримувати їх від несанкціонованих дій першочергово по відношенню до татар [6, 32; 7, 6]. З метою посилення підконтрольності козацької маси уряд, як вже зазначалося вище, у 1541 році запровадив запис до реєстру всіх порубіжних козаків. Цей процес мали прискіпливо пильнувати старости. Відповідно, вихід козаків на степові промисли мав відбуватися з дозволу місцевого урядовця. При поверненні уходників староста повинен був проконтролювати їх "добитки" на предмет законного їх отримання. Якщо ж було зафіксовано, що вони здобуті шляхом порушення державних законів, зокрема, внаслідок походів на татар, то на зловмисників накладався арешт із покаранням "на місці" або ж вони відправлялися до литовського князя [3, 108-109; 8, 5-6]. Невідомо, чи дійсно такий реєстр було створено. Переконливо можна лише сказати, що реально втілити в життя цей намір було надзвичайно важко з огляду на ряд обставин. Немає потреби на них зупинятися, оскільки вичерпний, на нашу думку, їх перелік дав свого часу М.С. Грушевський [3, 109-110].

У разі виявлення порушення заборони завдавати шкоди татарам повітові урядовці вели пошук винуватців, притягали їх до відповідальності за скоєне, а також сприяли поверненню награбованого майна. На це вони мали чіткі вказівки верховного правителя, щоб тих козаків "мели моцно за горла имати и карати велели, або их до нас отсылали". Зокрема, саме так вимагав діяти Сигізмунд Перший, звертаючись у листі (1541 р) до черкаського старости А.Пронського із розпорядженням всілякими засобами утримувати черкаських козаків від нападів на татар [6, 32].

Джерела містять відомості, що ілюструють діяльність офіційних представників місцевої влади у розрізі таких розпоряджень. Так, черкаський намісник Сенько Полозович близько 1503 року, ймовірно, за вказівкою литовського князя вчинив "трус" серед черкаських козаків і віднайшов награбовані у татарського купця Ахмата речі [7, 1]. У 1504 році на скаргу хана про грабунок кримських послів і купців козаками литовський князь Олександр дав розпорядження черкаському намісникові Василю Дашковичу Глинському відшукати награбоване і покарати винуватців. Останній зумів віднайти купецький товар, а зловмисників "тих людей многихъ поймавши, шыею казнилъ" [3,84,102;9, 542]. В іншому випадку, близько середини XVI ст., староста Ян Хрщонович піймав московських козаків, що, як повідомляється у документі, вчинили напад на литовських і та-

тарських послів. Їх було приведено до Черкас і скарано на очах татарських дипломатів [10, 49].

Прискіпливий аналіз подібних фактів наводить на думку, що таке вправне виконання старостами своїх обов'язків, жорстоке покарання зловмисників є, у більшості випадків, не що інше, як показові процеси з метою довести доброзичливе ставлення литовських владних кіл до сусідньої держави. Це судження підкріплює та деталь, що в останніх двох випадках місцеві адміністратори діяли з наказу вищої влади, котра реагувала, як правило, на конкретні скарги кримського хана. Зрозуміло, що це відбувалось лише в умовах мирних відносин між обома сторонами.

Інколи старости, не чекаючи вказівки згори, вдавалися до самостійного вирішення спірних питань. Відомий факт, що О.Дашкович вів переписку з кримським ханом з приводу нападу черкаських козаків на татарських купців [1, 69-70].

Для запобігання погромів купецьких караванів і дипломатичних місій із Криму та Туреччини свавільними ватагами литовський уряд вдався до інших заходів. Зокрема, татарам пропонувалося при перетині кордону давати звістку про це черкаському старості. Той, відповідно, мав направити назустріч іноземцям охорону, котра повинна супроводжувати їх через "зону ризику" чи в межі Великого князівства Литовського, чи до кордонів Московської держави, або ж на зворотному шляху [10, 27]. Щоправда, татарські і турецькі купці не завжди охоче йшли не це, оскільки тоді вони зобов'язані були платити мито. Тому, зазвичай, вони намагались таємно, манівцями, оминаючи Черкаси і Канів, рухатися до місця призначення. І як наслідок, часто ставали об'єктом наживи для козацтва [10, 25-28].

Поряд із цим, присутність при чужоземцях старостинського супроводу не завжди гарантувала безпеку просування через степи. Це ілюструє відомий випадок, що стався на початку 50-х років XVI ст. Для супроводу турецького купця, який повертався з Москви, черкаський староста Дмитро Сангушкович виділив охорону. Однак, це не завадило козакам здійснити напад на купецьку валку і відібрати весь товар [10, 77-78].

Спроби державної влади домогтися від козаків дотримання правопорядку, не допускати їхніх "зачепок" щодо іноземних гостей давали слабкі результати. Через брак сил і можливостей, значну кількість козацьких ватаг, широкий географічний діапазон їх діяльності місцева старостинська адміністрація не мала змоги повною мірою вирішити дану проблему. Свою роль відіграв тут і суб'єктивний фактор. Старости не завжди відповідально ставилися до виконання своєї функції попереджати і присікати "промисел" через власні інтереси, адже певна частина здобичі із нього, зазвичай, перепадала їм. Про це було відомо навіть королю. У згадуваному листі до А.Пронського Сигізмунд I, різко критикуючи пасивність черкаського старости у даній справі, визначав причину цього: "Вы для своего пожытку есте казакамъ на влусы татаръские наежъдчати и шкоды имъ чынити, а тыми их добытки напол с нини делите" [6, 32].

Поряд із цим, повітова адміністрація зобов'язана була слідкувати за дотриманням майнового права місцевих мешканців. Недоторканість майнової власності населення Великого князівства Литовського була закріплена гарантіями верховної державної влади. В Уставній грамоті жителям Київської землі 1507 року чітко визначалася заборона посягати на приватну власність: "Въ церковныи люди, въ князскии и въ панскии и въ боярскии, и въ земли, и во вси доходы и в приходы не вступатися ..., ни именей ни отнимати" [11, 33]. Ті ж вимоги містилися в аналогічній грамоті 1529 року, де в додаток наголошувалося: "А отчинъ и выслуг не отнимати" [11, 208].

Цими документами зобов'язана була керуватися місцева влада, відстоюючи приватні майнові права мешканців Черкаського і Канівського повітів. Крім цього, прерогативою старост був також контроль над дотриманням права населення володіти визначеною їм нерухомістю. Відомо, що як окремі особи, так і міські громади в цілому, монастирі мали право привілеї на експлуатацію та отримання прибутків від володіння промисловими угіддями (уходами), корчмами тощо. Повітові урядовці не мали права самі порушувати такі привілеї і не повинні були допускати посягань на них з боку інших [12, 74-75].

Щоб позбутися непорозумінь у сфері землекористування черкаські та канівські урядовці надавали користувачам спеціальні грамоти. Такі документи, де визначалися межі землеволодінь у Подніпров'ї, отримав, зокрема, Києво-Пустинський Микільський монастир від О.Дашковича перед 1528 роком [11, 188;13, 11], від О.-Горностая 1544 р. [11, 402].

Однак, подібні заходи не завжди вирішували проблему. Показовою у цьому відношенні є справа посягань на землі тієї ж таки Києво-Пустинської Микільської обителі. Очевидно, що перша грамота О.Дашковича не забезпечила недоторканості монастирських володінь. Не сподіваючись на вирішення даної проблеми силами місцевої влади, ігумен і старці монастиря у 1528 році били чолом до короля Сигізмунда зі скаргою, що "черкасці і козаки черкаські" проникали у приналежні їм уходи, боброві гони та рибальські угіддя. Глава держави направив до черкаського старости грамоту, в якій заборонив черкасцям промишляти у зазначених землях [11, 188;14, 165-166]. Однак, це не вплинуло на перебіг подій. Більше того, замішаним у цій конфліктній ситуації, як виявилось, був сам О.Дашкович, котрий, за свідченням джерела, "озера, затоны и бобровыи гоны у нихъ поотнималъ". Суперечка точилася з приводу земель, що тяжіли до селища Клемятин. Свого часу це була вислуга, дарована королем Сигізмундом Першим боярину М.Павші [15, 2], котрий у 1512 р. відписав цю маєтність Київському Густинському монастирю "вечно и непорушно" [16, 16-18]. Король після чергової скарги із монастиря у 1532 році надсилає нову грамоту із категоричним наказом старості припинити свавілля [11, 219]. Цим конфлікт не вичерпався. В 1544 році черкаський і канівський староста Оникій Горностай, реагуючи на чергову скаргу ігумена Києво-Пустинського Микільського монастиря, видає новий документ. У ньому надавалося право служителям Бога володіти "урочищами і уходами по Дніпру, с бобровыми гонами и рыбною ловлею", визначалися межі тих земель і наголошувалось на забороні черкаським боярам, міщанам і козакам вести там промисел [11, 402].

Окремі старости, незважаючи на обставини, намагалися будь-якими засобами накласти адміністративну зверхність на розташовані в межах повіту приватні маєтності. Показовим є приклад селища Яцькове (Тясмино). З початку 30-х рр. XVI ст. воно належало Яцьку Тимкевичу, але згодом спустіло. Цим скористався черкаський староста (ймовірно, А.Пронський), щоб привернути Яцькове селище замковій юрисдикції. Щоправда, в цю справу втрутився король, розпорядившись (квітень 1544 р.) повернути протизаконно захоплену власність її господареві [2, 423].

Зловживання місцевої адміністрації спостерігалися також і в питанні експлуатації придніпровських уходів, що, за усталеною традицією, перебували у користуванні черкаських міщан. Протягом першої половини XVI ст. місцеві старости всіляко намагалися присвоїти ті угіддя і на вигідних для себе умовах допускали туди вихідців з інших країв. Мешканці Черкас скаржилися Сигіз-

мундові Першому на О.Дашковича, що той "вси доходы ихъ и пожитки ихъ отъ нихъ (уходів – Ю.М.) отдалилъ и иншимъ людемъ того вживати допущалъ..." [6, 9-10]. З огляду на це, король дав вказівку наступному старості В.Тишкевичу зняти нововведені заборони на промисли міщан у приналежних їм угіддях [6, 12].

Як свідчать джерела, черкаські старости і в подальшому розпоряджалися міщанськими уходами на власний розсуд. Так, О.Горностай дозволяв киянам промишляти в черкаських уходах, нехтуючи при цьому давними привілеями місцевих жителів на ці землі [17, 106]. Під час ревізії черкаського замку у 1552 році черкащани повідомили ревізорам, що староста Ян Хщонович у приписані до міста уходи допускав у першу чергу "чужогородців", отримуючи від них великі прибутки [5, 85]. Інша скарга міщан з цього приводу стосувалася старости Михайла Вишневецького у 1569 р. Сигізмунд Август у листі до черкаського урядовця наклав заборону на передачу чужинцям у користування Єланського уходу, про який йшла мова у цій справі [6, 180-182].

Доволі швидко проходив процес відлучення міської общини від користування навколишніми землями і в Каневі. Значна частина території, що здавна перебувала у володінні канівських міщан, на середину XVI ст. потрапила у розпорядження старости. У ревізії Канівського замку повідомляється, зокрема, що боброві гони біля Воїнського Городища у нижній течії р.Сули традиційно були міськими, але "теперішній староста даеть уходы там на себе чужогородцамъ... сего году ходили там кияне, могилёвцы". Далі там же читаємо: "На Нежицы реце уходъ тотъ отданъ со въсемъ слузе замъковому Васку Козаковичу" [5, 102-103].

Місцеві урядовці брали активну участь в облаштуванні системи землеволодіння та користування різними іншими об'єктами нерухомості в межах Черкаського і Канівського повітів. Їх діяльність у цій сфері виявлялася, зокрема, у роздачі боярам, слугам та міщанам права на користування землею, контролі за виконанням покладених на них з огляду на це обов'язків. Староста також мав інформувати про стан і потенціал жалуваних маєтностей, слідкувати, щоб від цього не страждали інтереси повітового господарства. Вони, фактично, були радниками великого князя литовського у земельному питанні [18, 775].

У галузі поземельного устрою, впорядкуванні володіння нерухомим майном старости, зазвичай, діяли у двох площинах. Відповідно до королівських розпоряджень вони вводили певну особу чи навіть категорію населення (замкових слуг, міщан) у володіння тим, що було визначено "господарем" (земельний наділ, корчма, мито тощо) [2, 105]. Показовою у цьому контексті є грамота Сигізмунда Першого черкаському наміснику Василю Дашковичу Глинському. Там повідомлялося, що дворянину Данилові Дядковичу даровано право на володіння двома корчмами у Черкасах терміном на два роки [19, 143-144]. Це зобов'язувало черкаського урядовця на місці узаконити розпорядження короля.

Поряд із цим, адміністратори мали змогу самостійно надавати право володіння на умовах виконання певних повинностей "до воли и ласки господарской". Однак, подібне пожалування набувало юридичної сили за умови подальшої згоди верховного правителя, що підтверджувалося відповідною грамотою. Така процедура була витримана у справі введення у володіння перевозом через р.Рось. Черкаський і канівський староста М.Вишневецький своїм листом надав право замковим слугам м.Канева "на езъ Чичейковский на реке Рси до воли и ласки господарской". Невдовзі нові власники звернулися до Сигізмунда Августа із чолобитною підтвердити їхні права. На це вони отримали позитивну відповідь, що було підкріплено королівською жалувальною грамотою, адресованою М.Вишневецькому [6, 104-141].

Аналогічна ситуація склалася і з селом Колтєгаєвим, що було вислугою О.Дашковича. Він заповів цей маєток Києво-Пустинському Микільському монастирю. Після смерті черкаського старости Сигізмунд Перший підтвердив чинність зазначеного заповіту, після чого монастир став повноправним власником маєтку [5, 71-72]. Глава держави підтверджував при потребі право шляхтичів на спадкове ("отчизне") володіння [14, 422; 20, 465].

Водночас, маєтні пожалування, ініційовані місцевими урядовцями, не завжди отримували схвальну реакцію з боку вищої влади. Це засвідчується таким фактом. Свого часу О.Дашкович за службу нагородив дворянина Гридка Олексійовича селом Новоселицею. Проте, дане пожалування не було підтримане королем, а село "господарь прибралъ къ рукамъ своимъ"[2, 397].

У розрізі нашого питання слід відзначити думку окремих дослідників, що надані у володіння місцевими правителями маєтності лише тоді потребували підтвердження великокнязівської влади, коли стосувалися великих за розмірами об'єктів [21, 20]. Однак, як свідчить попередній матеріал, така теза є надто дискусійною.

(Далі буде)

---

1. *Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.*
2. *Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912. – Т. 1.*
3. *Грушевський М.С. Історія України-Руси В 11 т., 12 кн.. – К., 1995. – Т. 7.*
4. *Новицький І. Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII в. // Новицький І. Розвідки про селянство на Україні–Руси в XV – XVIII в. у 2 ч. – Львів, 1901. – Ч. 1.*
5. *Архив Юго-Западной России (Далі – Архив ЮЗР). – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1.*
6. *Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5.*
7. *Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1.*
8. *Яковлєв А. З історії регистрацій українських козаків в І-й пол. XVI віку. – К., 1907.*
9. *Сборник Императорского Русского Исторического общества. – СПб., 1884. – Т. 41.*
10. *Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы с государствами Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г. в 2 т. - М., 1843. – Т.1.*
11. *Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПБ., 1848. – Т. 2.*
12. *Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского въ XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918.*
13. *Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2.*
14. *Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4.*
15. *ЦДІА України у Києві. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 238.*
16. *Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6.*
17. *Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии. – Х., 1902.*
18. *Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892.*
19. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1865. – Т. 2. – Прибавления к I и II тому.*
20. *Акты из Метрики Литовской с 1374-1529 г. – СПб., 1895.*
21. *Владимирский-Буданов М. Очерки из истории литовско-русского права в 3 ч. – К., 1889. – Ч. 1.*

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

К.В.Івангородський

СПЕЦИФІКА АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ*

Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я була обумовлена також постійним зростанням (особливо з другої половини XVI ст.) великого феодального землеволодіння за рахунок захоплення пустищ, общинних земель, купівлі в інших власників, великокнязівських дарувань. Зрозуміло, це активізувало й наступ феодалів на селянські громади. Зосереджені на Середній Наддніпрянщині латифундії становили економічну базу магнатів в їх боротьбі з центральною королівською владою. Загалом же в Речі Посполитій на королівські маєтки припадало близько 10 % всіх сіл (не рахуючи міст) [1, 79]. Тому особливо тяжкі наслідки для держави мало роздавання магнатам в управління «королівщин», зокрема, на Середньому Подніпров'ї [2, 119]. Внаслідок цього процесу в 30-х роках XVII ст. польські магнати ще збільшили свою могутність у цьому регіоні. Апетити магнатів дедалі зростали. Пани прагнули заволодіти також землями реєстрового козацтва. У зв'язку з цим на сеймі 1636 р. магнати навіть почали наполегливо вимагати розпуску реєстру [3, 317].

В той же час, на Середньому Подніпров'ї зростало й церковно-монастирське землеволодіння, зокрема Трахтемирівського і Мотронинського монастирів [4, 38]. Церква багатіла за рахунок захоплення селянських земель, відписувань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти, які намагалися схилити її на свій бік. Однак, після Брестської унії православна церква змушена була дещо поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков [5, 354-355].

Ще одним специфічним аспектом розвитку аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. були зміни, пов'язані з розвитком козацького землеволодіння. Основним же типом землеволодіння козацтва став хутір [6, 115]. При козаках були «всякі пожитки» – луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки, гаї, ліси. Хутір же часто перетворювався на велике землеволодіння [5, 355]. Козацька воєнно-політична організація ґрунтувалася на іманентній основі – дрібних господарствах вільних виробників. Кожен козак відбував військову службу на свій кошт, тобто за рахунок доходів, одержаних від особистої праці у власному господарстві. Воєнна здобич і плата за службу через свою випадковість і нерегулярність мали суто допоміжне значення. Козацьким дрібним господарствам була властива тенденція до майнового розшарування. Найбільшою майнова диференціація була серед дніпровських реєстрових козаків, оскільки всім їх «вольностям» і «правам» загрожувало скасування [2, 133]. Отже, козацьке господарювання також було аграрним за своєю суттю. На цю обставину звернув свою увагу, зокрема, тогочасний італійський історик Д.Дзіліоло в книзі «Про достопам'ятні події наших часів» (1642): «В польському королівстві багато країв дотримуються грецької релігії, і серед них особливо козаки... Всі вони селяни чи рибалки...» [7, 120]. Вчорашні «дикі поля» Середнього Подніпров'я «ставали складовою частиною господарського організму України» [8, 396].

Активне економічне життя козаків привело до виділення в їх середовищі заможних господарів. Прикладом заможного козацтва на Середній Наддніпрянщині може служити господарство чигиринського козацького роду Волевичів другої чверті XVII ст. Так, Тишко Федорович Волевич мав власний будинок у Чигирині, один хутір на Чутці, другий на Березівці, пасіки в тих же двох місцях і в Матренині, байраки і «байрачки», при хуторах, пасіках і байраках – орне поле і сіножаті. У хуторах були худоба, вівці і табуни коней, в одній із пасік – 120 вуликів, а дома Волевич мав 50 діжок меду. Згадуються в документі й шість казанів, очевидно, для виготовлення горілки. Волевич володів також значними сумами грошей – готівкою 2 тис. кіп. Це свідчить, що він мав якісь прибуткові підприємства або вів торгівлю, може, варив мед і курив горілку або торгував кіньми, худобою та вівцями і займався лихварством [9, 13-17]. У документах тих часів зазначається, що в Корсунському старості взагалі «сіл немає, тільки хутори міські козацькі». Таку ж картину спостерігаємо й у Каневі, Черкасах, Чигирині, Переяславі [10, V, 106,134,137].

Крім того, в результаті козацької колонізації були освоєні величезні південні простори, що стало одним із важливих факторів могутності Речі Посполитої. На думку Ю.І.Терещенка, це дає підстави для порівняння ролі України в економічному житті Речі Посполитої з роллю Нідерландів у складі імперії Карла V, з яких той отримував у 8-9 разів більше прибутків, ніж з Америки. Отже, «родючість української землі, нестримний колонізаційний хист її народу, його рідкісна працьовитість виявилися справжнім "ельдорадо" для польської держави» [8, 396,397]. Козацькі слободи й хутори відзначалися набагато вищим добробутом, ніж убогі покріпачені села. Безперечно, головною причиною цього стала зацікавленість вільної людини, якою був козак, у розвитку свого власного господарства. На думку В.О.Щербака, ведення господарства в козацьких хуторах за відсутності кріпосницьких відносин взагалі «являло собою зародки майбутнього фермерства» [11, 103].

Якщо на Заході розхитування феодальної системи і утвердження буржуазних відносин були пов'язані, насамперед, з розвитком міського життя і формуванням відповідних соціальних груп, то в Україні такою соціальною верствою стало козацтво. Адже козаки Середньої Наддніпрянщини переконливо демонстрували українському селянству можливість організації соціального та економічного життя без феодала і тим здійснювали сильний вплив на покріпачене селянство всієї України. Згідно з Ю.І.Терещенком, «це зробило козацтво детонатором глибоких соціальних рухів проти феодальної системи, що струшували весь державний організм Польщі» [8, 397].

Протягом XVI ст. Україна, а разом із нею й Середнє Подніпров'я, залучаються й до балтійського експорту сільськогосподарських продуктів. Цей процес прискорював розвиток і внутрішнього ринку. На більшій частині українських земель магнати та шляхта запроваджували фільварки, а «що була потреба на більшу кількість робочих рук, то одночасно зросла панщина» [12, 121]. Отже, вивіз збіжжя зумовлює величезний попит на робочі руки. Ця обставина, на думку М.С.Грушевського, стає причиною зростання панщини, «дуже сильно впливаючи на суспільно-економічні обставини, через що стає надзвичайно важливим чинником і стимулом у історичному процесі українських земель» [13, 192].

За умов розчленованості українських земель їх економічний розвиток (попри всю його однотипність), не міг не мати регіональної специфіки. Зростання економіки залежало насамперед від стану справ у сільському господарстві. Регіональна ж специфіка залежала відповідно від напряму розвитку аграрних відносин, що зумовлювалися характером землеволодіння та землекори-

---

* *Продовження. Початок див.: «Український селянин». – 2002. – Вип. 6.*

стування [2, 118]. Хоча втягнення нових земель і, зокрема, Середнього Подніпров'я в господарський обіг здійснювалось у винятково важких умовах, насамперед не економічного характеру. Адже втікачам, позбавлених будь-яких засобів виробництва, протистояли не лише сили природи, а й вороже оточення. Кожну мить їх могли захопити в ясир чи вбити татарські мисливці за «живим» товаром або шляхетські каральні загони, споряджені для повернення втікачів, яких було особливо багато на Середній Наддніпрянщині. Складним було становище й місцевого покозаченого селянства, котре мало лише мінімально необхідні засоби та знаряддя праці. Відсутність же належного виробничого потенціалу ставила селянські господарства краю в надмірно тісну залежність від перебігу природно-кліматичних факторів [14, 112]. Поряд із цим, відбувався і процес загального економічного зубожіння українського селянства на теренах Речі Посполитої.

Поглиблення ж суспільного поділу праці в XVI – першій половині XVII ст. приводить і до потужного розвитку міських ремесел. Це також мало велике значення, оскільки продукція міських ремісників починає розширювати сферу збуту на внутрішньому ринку [6, 125]. Крім цього, «аграрність» ремісництва зумовлювалася тим, що в XVI – першій половині XVII ст. велика кількість безземельних і малоземельних селян, особливо на Середньому Подніпров'ї, змушена була займатися ремеслами та промислами [6, 127]. Міська промисловість по всій території України була зорганізована в цехах. Однак було й багато так званих партачів (позацехових ремісників).

Більше того, в XVI – першій половині XVII ст. в економічних відносинах тогочасної України починається вже перша стадія промислового виробництва – мануфактурна. Зокрема, на думку О.М.Пономарьова, «суть цього явища полягала в розкладі цехового ремесла, поширенні виробничої кооперації і виникненні капіталістичних відносин, які, правда, гальмувалися феодально-кріпосницькими відносинами» [15, 29]. Так само й В.О.Голобуцький доводить, що в цей час цехове ремесло під впливом розвитку ринкових зв'язків починало виявляти ознаки розкладу. При цьому, зародки централізованої, органічної мануфактури дослідник вбачає в такій галузі промисловості, як виробництво гармат [3, 197].

Зрозуміло, що в класичній феодальній країні важко відшукати навіть зародки нових економічних відносин. Разом із тим, на наш погляд, і недооцінювати їх не слід. Прикладом може бути одна з найпередовіших у буржуазному розвитку країна – Франція XVI ст. Тут, зокрема, також переважають у цей час децентралізовані мануфактури, розвиток яких був повільним і обмежувався в основному легкою промисловістю. Крім цього, добре відомо, що на кінець XVIII ст. нові капіталістичні відносини перемогли частково навіть у Західній Європі. Натомість тут починається своєрідний процес рефеодалізації. Зокрема, в Іспанії, Португалії, Італії запанувала феодальна реакція, а економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм [5, 117].

В свою чергу Я.Рутковський стверджує, що XVI – перша половина XVII ст. – це епоха блискучого розквіту польського промислового виробництва, що перебуває в очевидному зв'язку з тими змінами, котрі відбулися в сільському господарстві [16, 188]. Проте польська промисловість більшою мірою була ремісничою промисловістю. Це стосується, на думку Я.Рутковського, насамперед промисловості селянської [16, 191]. У XVI – першій половині XVII ст. промисли швидко поширювалися на всіх українських землях, оскільки вони забезпечували великі прибутки окремим власникам та державі в цілому. Насамперед це стосувалося промислів, пов'язаних з переробкою продуктів сільського господарства [2, 145]. Таким чином, промисловість Речі Посполитої, а, отже, й Середнього Подніпров'я, цього періоду можна вважати аграрною. Однак, при цьому, на наш погляд, потрібно чітко розмежовувати поняття «аграрний» і «селянський».

Щодо землі середньої течії Дніпра, то тут в основному було розвинене дрібне, почасти сільське, ремісництво. Джерела зафіксували тут у XVI – першій половині XVII ст. такі ремесла та промисли, як кравецтво, швецтво, кушнірство, теслярство, столярство, ковальство, слюсарство, селітроваріння, гутництво, залізоробство, гончарство, зброярство, поташний промисел тощо [17, II, 86-88]. Однак, на нашу думку, найбільш прибутковими та найбільш специфічними формами господарювання на Середньому Подніпров'ї були «уходництво» та «добитництво». Їх поява то розвиток зумовлювалися, насамперед, значними природними багатствами Середньої Наддніпрянщини, а також вільністю та малозаселеністю цих земель. До того ж, землеробство на Середньому Подніпров'ї вимагало й постійної зосередженості та мобільності. Зрештою, це позначилося й на специфіці козацьких господарств у Дикому Полі. Перш за все, йдеться про домінування промислів над землеробством, що й визначало економічну специфіку Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст.

У той же час, розвиток промисловості був залежний від експорту за кордон насамперед виробів деревної промисловості [12, 121]. Серед останньої найбільшим попитом користувався поташ, який відправляли на Захід великими транспортами. Однак, у такому стані речей були й негативні явища. Як зазначає А.Ю.Чабан, магнати господарювали по-грабіжницьки, знищуючи природні багатства Середнього Подніпров'я, випалюючи значні лісові масиви, щоб добути поташ [18, 169]. Причому цей загальноєвропейський процес призвів до того, що загальна площа лісів у Європі скоротилася щонайменше в 4 рази. Більше того, вирубка лісів та осушення боліт призвели до порушення режиму багатьох річок знову ж таки з незворотними екологічними наслідками [19, 44].

Найбільше ліси Середнього Подніпров'я експлуатували державні маєтки – староства. За даними люстрацій першої чверті XVII ст., Корсунське і Канівське староства були давніми постачальниками поташу на зовнішній ринок. Причому ліси Канівського староства, на думку люстраторів, були в 1622 р. вже так «вироблені» й «перебрані», що поташ там не міг вироблятися протягом кількох років. Хоча валки з поташем продовжували йти з цієї території на Захід [20, 52]. Так, на Уманщині власником багатьох поташних буд був Мартин Калиновський. Зокрема, в 1634 р. за контрактом із львівським купцем на поставку поташу він одержав 29 тис. злотих, а через три роки за таким же контрактом із гданським купцем – 108 тис. злотих [21, 83]. Про економічну важливість поташного промислу на Середньому Подніпров'ї свідчить і те, що поташні буди досить часто здавалися в оренду за великі гроші. Зокрема, в Корсуні за 1500 злотих, а в Черкасах – за 2700 злотих [10, V, 118,141]. Це в свою чергу свідчить про обсяги поташного промислу на території Середнього Подніпров'я, а також про його прибутковість, що змушувало магнатів нещадно нищити місцеві ліси.

Незважаючи на територіальну розчленованість українських земель, між ними міцніли економічні зв'язки. Свідченням тому є територіальний поділ праці в цей час. Тому важко не погодитися з В.О.Голобуцьким, що внаслідок цього «пожвавився процес економічного спілкування між окремими частинами країни» [21, 97]. Отже, це позитивно позначалось і на етносоціальній консолідації українців, і на розвитку міжетнічних контактів. Ра-

зом із тим, «в період розвинутого феодалізму важливу роль відігравала внутрішня торгівля, що мала тенденцію до постійного розширення. Локальна замкненість місцевих ринків поступово порушувалася. Внутрішня торгівля стала однією з необхідних і важливих умов економічної консолідації українського етносу» [6, 141]. На думку В.О.Голобуцького, в цей час, незважаючи на несприятливі умови, взагалі почалося формування українського національного ринку [3, 199].

Справді, з'явилися нові торжки, торги, ярмарки, розвивалася й міська повсякденна торгівля. В усіх містах Середнього Подніпров'я з'являються крамниці. При цьому важливе значення для розвитку внутрішнього українського ринку мала й зовнішня торгівля. В цьому контексті особливе місце займають торговельні шляхи, зокрема, кримсько-дніпровський, який ішов з Перекопу на Таванський брід, а звідти на Черкаси, Канів і Київ [13, 9], тобто на землі Середнього Подніпров'я. Сюди направлялися величезні каравани, навантажені шовком, ладаном, шафраном та іншими прянощами [22, 60]. Взагалі, потрібно відзначити першорядну роль у встановленні зв'язків між окремими землями та в економічній консолідації української народності системи інфраструктури, котру становили, насамперед, шляхи сполучення. Вони зв'язували між собою міста та села, повіти та волості, воєводства та землі. Разом із тим, «торгові шляхи поступово перетворювалися на важливі артерії соціально-економічного, політичного та культурного розвитку українського етносу» [6, 133].

Важливим регіоном у внутрішній торгівлі була й Середня Наддніпрянщина. Про це, зокрема, свідчить збільшення експорту хліба з краю на західноєвропейські ринки. Так, канівський староста Харленський у 1637 р. склав угоду на поставку до Гданська 150 лаштів (лашт – 120 ц) жита за 5 тис. злотих і потім вдруге – на 160 лаштів [10, XXII, 273]. На важливій ролі Середнього Подніпров'я в торгівлі XVI – першої половини XVII ст. наголошує й А.Ю.Чабан: «Починаючи з 30-х років XVII ст., з Середнього Подніпров'я вже вивозилася значна кількість худоби, хліба, поташу, які здебільшого становили селянську данину» [18, 169]. При пануванні ж натурального господарства значну роль у етносоціальній консолідації відігравали ринки міст або містечок Середньої Наддніпрянщини, зв'язані ґрунтовими дорогами з усіма навколишніми селами й хуторами. Ними селяни доставляли на продаж продукцію своїх господарств або вивозили з міст куплений товар [6, 133]. При цьому розміри внутрішньої торгівлі в регіоні були значними. Недарма ж у середині XVII ст. Павло Алепський був вражений великим розмахом торгівлі на Середньому Подніпров'ї навіть у період Хмельниччини. Зокрема, він згадує великі торги в Гельмязеві, Золотоноші, Черкасах, Жаботині [23, 320]. У цих та інших містах регіону на базарних площах були побудовані комори, в яких купці й торгові люди з інших земель і країн зберігали свої товари [24, 79].

З початку свого існування козацтво Середнього Подніпров'я було втягнуте в товарно-грошові відносини. Козаки постійно торгували продуктами землеробства, скотарства, різноманітних промислів і високоякісними ремісничими виробами, які «в основному збувалися на місцевих ринках Подніпров'я» [25, 44]. Отже, для економічного розвитку важливою була й торговельна конкуренція. У містах Середньої Наддніпрянщини основними конкурентами купців, крім козаків, були ремісники, котрі, згідно з наданими їм привілеям, вели торгівлю виробами власного виробництва. В сільській місцевості, а часто й у містах купцям протистояли селяни. Участь сільського населення у торгівлі зумовлювалася, перш за все, функціонуванням фільваркової системи. Для частини обезземелених селян торгівля ставала основним заняттям.

Тому навряд чи можна вважати правильним твердження вчених про те, що селяни не могли витримати торговельної конкуренції з фільварком. Навпаки, в XVI ст. шляхта здебільшого лише починала займатися сільським господарством і досить часто вимушена була в господарській галузі вчитися у селян [16, 135]. Хоча найбільш могутніми конкурентами купців у торгівлі були світські та духовні феодали. Спираючись на свої політичні й економічні переваги, шляхетство створило собі найбільш сприятливі умови для участі у торгівлі. З цією метою воно ще на початку XVI ст. в законодавчому порядку закріпило за собою право на безмитну торгівлю при експорті продукції, виробленої в його маєтках [2, 146-147].

Велике значення для розвитку торгівлі має й монетарна система в державі. Для періоду XVI – першої половини XVII ст. був характерний біметалізм – використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу. Зокрема, в ті часи «основною грошовою одиницею на Середньому Подніпров'ї був празький гріш» [26, 506]. Крім цього, в обігу були поширені литовські й польські денарії, срібні таляри, угорські золоті дукати, польські злоті. В 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а лише таляри (90 грошів), півталяри та дукати (180 грошів) [5, 442]. Разом із тим, як зауважує В.І.Пічета, наплив металевої монети вже потягнув за собою в цей час падіння вартості грошей [27, 543].

Однак не варто забувати, що «у формуванні народності важливу роль відігравали, насамперед, економічні зв'язки між різними населеними пунктами, ринками і землями» [6, 134-135]. При цьому визначальну роль відігравали великі ярмарки. Вони збиралися, зокрема, в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Кременці, Володимиру-Волинському, Брацлаві, Вінниці. Вже на середину XVII ст. в Україні нараховувалося понад 40 ярмарків [28, 206]. У містах же, що були розташовані на перехрестях важливих шляхів, було по 2-3 ярмарки на рік [29, 36-38]. Одночасно зі збільшенням кількості ярмарків відбувалась їх спеціалізація. Окремі ярмарки почали здійснювати купівлю-продаж тільки певних сільськогосподарських продуктів і промислових товарів [2, 152]. Крім ярмарків, торгів і лавочної торгівлі, існували й інші форми торгівлі, в яких брали участь мешканці міст. Зокрема, це були скупівля текстильної сировини та продукції промислів і коробейна торгівля [30, 133-134].

Інтенсивність розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі продуктивно позначилася на динаміці поступу всіх галузей господарства, спричинила значні, хоча й неоднозначні зміни етносоціального характеру. Тобто, йшов далі процес розвитку української народності. Все чіткіше визначалися характерні риси української мови. Великі переселення селянства, що відбувалися на широкому просторі від Галичини до Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, допомагали формуванню загальнонародної мови [31, 37], культури, самосвідомості тощо. Отже, «зрушення в усіх галузях господарства, розростання старих і поява нових населених пунктів (особливо міст Середнього Подніпров'я. – К.І.), динаміка товарно-грошових відносин готували саме той грунт, на якому й відбувалися зародження й розвиток народності українців, перманентне перетворення її у вищу суспільну форму – націю (приблизно з XVII ст.)» [32, 57,58].

Таким чином, ми бачимо, що специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. мала потужний вплив на динаміку етносоціальних процесів. Зокрема, це проявилося в зрос-

танні етносоціальної привабливості цього регіону, вільного від позаекономічного примусу та мобільного у веденні господарства. Крім цього, можна відзначити й втягнення Середньої Наддніпрянщини як у загальноукраїнський внутрішній ринок, так і в міжнародну торгівлю. Останній фактор збільшував також етногеографію українців, що в свою чергу прискорювало їх етносоціальну консолідацію внаслідок поглиблення антитези «ми» – «вони» серед носіїв української етнічності. Першорядну роль у цій консолідації відіграє безпосередньо Середнє Подніпров'я. Остання обставина, як відомо, була зумовлена, по-перше, маргіналізацією української аристократії, а, по-друге, зростанням етносоціальної престижності українського козацтва, котре в XVI – першій половині XVII ст. фактично уособлює собою оновлену українську етносоціальну ментальність. Оскільки Середня Наддніпрянщина стала «колискою» українського козацтва, постільки вона уособлювала й етносоціальний стрижень, який пронизав усю українську народність. Тому й специфіка аграрної економіки регіону мала виняткове етносоціальне значення як для консолідації єдиного етносоціального організму українців, так і для трансформації цього організму в більш високу таксономічну одиницю – українську націю. Окрім цього, хотілося б звернути також увагу й на те, що «ми ще й досі не маємо теоретичних розробок, присвячених специфіці феодальної формації, яка утвердилася на українських землях» [33, 6]. Отже, подальша розробка запропонованої тематики видається важливою та досить актуальною.

1. *Якубский В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. – Л., 1975.*
2. *Толстов Р.Д. Розвиток економіки України в період пізнього феодалізму (XVI – XVII ст.) // Історія народного господарства Української РСР у 4 т. / За ред. І.І.Лукінова. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983. – С. 111-152.*
3. *Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.*
4. *Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994.*
5. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999.*
6. *Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії / За ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1990.*
7. *Ziliolo G. Delle historie memorabili de suoi tempi. – Venetia, 1642. // Цит. за: Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 174.*
8. *Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. – К., 1996.*
9. *Каманин И. Материалы по истории казацкого землевладения (1494-1668 гг.) // Чтения в Обществе Нестора-Летописца. – Кн. 8.*
10. *Źrodła dziejowe. – T. 5. – Warszawa, 1887.; T. 22. – Warszawa, 1897.*
11. *Щербак В.О. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.*
12. *Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.*
13. *Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т. – К., 1991. – Т. 6.*
14. *Морозов А.Г., Нагорний В.В. Геодетермінічні фактори формування козацтва // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1996. – Ч. 2.*
15. *Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. істор. журн. – 1970. - № 3.*
16. *Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1953.*
17. *Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я в 2 кн. – Черкаси, 1999.*
18. *Чабан А.Ю. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Черкаси, 1994.*
19. *Козлов В.И. Исторические аспекты этносоциальной экологии (о проблеме экологического поведения) // ЭО. – 1994. - № 1.*
20. *Сидоренко О.Ф. До питання про участь України в європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991.*
21. *Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.*
22. *Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.*
23. *Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.*
24. *Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – К., 1959.*
25. *Сергієнко Г.Я. Прогресивна роль Запорозької Січі в історії України // Вісник АН УРСР. – 1985. - № 8.*
26. *Козубовський Г.А. Деякі питання грошового обігу Середнього Подніпров'я у XV ст. // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тези доповідей та повідомлень. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991.*
27. *Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958.*
28. *Хромов П.А. Очерки экономики феодализма в России. – М., 1957.*
29. *Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480 по 1569. – Чернигов, 1898.*
30. *Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К., 1989.*
31. *Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.*
32. *Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.*
33. *Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.*

Надійшла до редакції 19.11.2002 р.

А.В.Гедьо

ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРЕКІВ УКРАЇНИ ЗА ГЕТЬМАНСЬКИМИ УНІВЕРСАЛАМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – СЕРЕДИНА XVIII ст.)

У другій половині XVII ст. в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торговельні шляхи. Цікавою виглядає політика українського уряду з цього приводу: українські гетьмани всіляко сприяли торговельній діяльності грецьких переселенців, надаючи їм значні пільги.

У цей час на території України утворився вакуум у торгівлі через те, що традиційні зв'язки було розірвано, а місцеве населення було зайнято у бойових діях. Саме греки заповнили цей вакуум. Грецькі купці та переселенці починають активно переїздити в Україну наприкінці XVII ст. Спочатку вони приїздили сюди на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. - поступово оселяються. Саме тому у другій половині XVII ст. у м. Ніжині почала організовуватися грецька колонія. Греки обрали містом свого поселення Ніжин не випадково. Він був одним із великих міст в Україні і завдяки вдалому географічному розташуванню відігравав роль великого і важливого торговельного центру. Саме через Ніжин йшла торгівля з Росією, Туреччиною, Кримом. Інша причина поселення греків в Україні – відсутність тиску на православну релігію з боку Туреччини.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлюється, на наш погляд, тим, що й у наш час підтримуються тісні економічні та політичні відносини між Україною та Грецією. Значна частина греків проживає на території України. Тому досвід минулої співпраці стане у нагоді на сучасному етапі розвитку грецько-українських відносин.

Невід'ємною рисою організації греків у братство було "торговельно-станове" об'єднання – самоусвідомлення себе як носія спільних майнових, торговельних та громадських інтересів, для захисту яких необхідно було здобути певний суспільний статус. На час заснування братства такий статус визначався привілеями, наданими вищими посадовими осо-

бами держави – гетьманами. Існувала й ще одна причина, яка приваблювала грецьких купців до Ніжина. Вона була пов'язана з політикою українських гетьманів. Війна з Польщею перервала усталені відносини України із Західною Європою, а козацьке військо потребувало нових джерел постачання. Це швидко збагнула козацька верхівка, зокрема гетьмани, які своїми універсалами надали грекам цілий ряд пільг та привілеїв.

Ніжинські греки були об'єктом спеціальних досліджень, які започаткувала невелика замітка К.Сторожевського у 1863 р. [1]. Найбільш повно історія греків висвітлена у працях М.Плохинського [2] та К.Харламповича [3]. Однак, як свідчить аналіз історіографічної спадщини, правовий статус греків України у другій половині XVII – середині XVIII ст. не став об'єктом вивчення. Тому автор ставить собі за мету з'ясувати, оперуючи гетьманськими універсалами, правовий статус греків у зазначений вище період часу.

Внаслідок тривалої діяльності греків створився великий масив документів актового характеру. Більшість оригіналів законодавчих актів сьогодні зберігається у фонді Ніжинського грецького магістрату Державного архіву Чернігівської області [4]. Цей фонд складається з 4 360 справ за період з 1722 р. по 1872 р. Значна частина цих документів - універсали українських гетьманів (починаючи з Б. Хмельницького і завершуючи К. Розумовським), укази російських імператорів щодо прав і привілеїв Ніжинських греків.

Єдиною опублікованою збіркою законодавчих актів XVII-XVIII ст., що стосуються виключно історії ніжинських греків, залишаються "Акты греческого Нежинского братства" [5], опубліковані у XIX ст. професором О. Федотовим-Чеховським. Дослідник видав збірник грамот з архіву Михайлівської церкви в Ніжині.

Десять гетьманських універсалів кінця XVII – початку XVIII ст. зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї. Всі вони скріплені особистими підписами гетьманів та круглими печатками Генеральної військової канцелярії. Опубліковані вони були у 1995 р. в науковому журналі "Київська старовина" [6]. 170 універсалів і наказів, підписаних у свій час Б.Хмельницьким, опубліковані у виданні "Універсали Б. Хмельницького (1648-1657)" [7].

У зазначений час основним документом законодавчого характеру був гетьманський універсал. В універсалах можна виділити такі частини: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; 2) звертання до осіб, яким універсал адресувався; 3) опис подій, що спричинили видання універсалу; 4) вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; 6) дата; 7) підпис гетьмана; 8) печатка. Ці головні форми проходять через усі універсали українських гетьманів, але в різних формах.

Ім'я і прізвище гетьмана зустрічаються в одній формі – " Богдан Хмельницький", "Іван Брюховецький" та ін. Після Б. Хмельницького, коли Лівобережна Україна не тільки фактично, а й формально вважалася російською автономією, гетьманські універсали набрали ще чіткішої форми. У верхній частині універсалу ставилось ім'я і титул гетьмана. Аналіз гетьманських універсалів свідчить, що титул в універсалах українських гетьманів зазнає деяких змін: у Б. Хмельницького і Ю. Хмельницького – "Тетман з войском Его Царского Величества Запорозским"*, І.Виговський титулюється "Тетманом з войском Запорозским", П.Тетеря – "Гетманом з войском Его Королевской милости запорозским"; І.Брюховецький - "Тетман з верным войском Его Царского Пресветлого Величества Запорозским", а також "Великаго Государя Нашего Его Царского Пресветлого Величества Боярин и Его Царского Пресветлого Величества верного войска Запорозского Гетман"; І.Самойлович - "Тетман з войском Его Царского Пресветлого Величества Запорозским". Такий же титул до 1697 р. зустрічається в універсалах І.Мазепи. В універсалах від 16 травня 1701 р. і від 17 жовтня 1709 р. він титулюється: "Пресветлейшего и Державнейшего Великаго Государя Нашего Царя Его Царского Пресветлого Величества войска Запорожского Гетман и славного чина Святого Апостола Андрея кавалер". І.Скоропадський, Д.Апостол - "Всепресветлейшего Державнейшаго Великаго Государя Нашего, Его Императорского Величества войска Запорожского Обоих сторон Днепра Гетман", "Великаго Государя Нашего, Его Царского Пресветлого Величества войск Запорожских, обоих сторон Днепра Гетман". З 1728 р. Д. Апостол замість "Царского" використовує "Императорского Величества". У період царювання Анни Іоанівни Д.Апостол видає свої універсали за титулом "Ея Императорского Величества Войска Запорожского Обоих сторон Днепра Гетман и ордина Святого Александра Невского Кавалер". Останній гетьман України К.Розумовський титулювався "Ея Императорского Величества Малой Россіи, обоих сторон Днепра, и войск Запорожских Гетман, Действительній Камер Гер, Императорской Санктпетербургской Академіи наук Президент, Лейб Гвардіи Измаиловского полку Подполковник, и ординов Святого Александра Невского, а також Полского Белаго орла и Голстинского Святыя Анны, кавалер, Российской Имперіи Граф".

Звертання також передавалися по-різному. Б.Хмельницький - "всем вобец и кожному зособна", "ознаменуем сим писанем", І.Мазепа та І.Скоропадський – " ознаменуем сим нашим Універсалом". Кожний з універсалів адресувався "всем кому о тим ведати належить".

Події в більшості гетьманських універсалів описуються без вступу. У деяких універсалах відсутні вступ і опис подій, а наводиться тільки вирішення справи. Формулюється воно здебільшого одними і тими ж фразами: "прето сим універсалом нашим позволяем", "прето міти хочеш", "пилно теди жадаем і приказуем", "приказуем теди сурово", "рейментарско приказуем", "грозно рейментарско упоминаем и приказуем".

Тим, хто не виконував наказу, універсал погрожує покаранням, причому й тут спостерігається стереотипна фраза, а часом вказуються точні способи покарання – "горлом каный будет", "позволяем шибеницею карати", "под строгим каранем войсковым", "срого без отпусту будем карати". Ці застереження часом закінчувалися фразою "иначе не чинячи". Дата в гетьманських універсалах починається словом "дан". Місце написання позначається: "з Чигирина", "в Медведовке", "в Переяслави", "з Рушовки", "в Каневе", "в Гадячом", "в Батурине", " в Глухове", "з канцелярии войсковой".

В універсалах також є згадка про військову печатку. Під універсалами з лівого боку ставився власноручний підпис гетьмана. Б.Хмельницький, Ю.Хмельницький - "рука власна", І.Брюховецький – "звышменованій гетьман", І.Самойлович - "Тетьман войска Его царского Величества запорожского рука", І.Мазепа, І.Скоропадський, Д.Апостол "звышменованый Гетман рукою власною".

Слід зазначити, що гетьманські універсали, як актові матеріали, у першій частині – початковому протоколі – відповідали формі тогочасних актів. Проте основний зміст привілеїв характеризувався розкутістю форми, в ньому було більше турботи про суть справи, аніж про дотримання протокольних правил. В кожному універсалі простежується, що гетьмани домагалися своєї мети надзвичайно наполегливо, не зупиняючись перед застосуванням суворих заходів покарання, якщо їхні накази не виконувалися чи порушувалися.

Перший універсал Б. Хмельницького щодо привілеїв грекам був виданий 2 травня 1657 р. і дозволяв грецьким купцям самим вирішувати свої купецькі справи. Сам гетьман так мотивував появу цього універсалу: "Мы, приохочуючи греков купцов абы в сторону нашу з розными товарами пріежджаючи вигодою людем были..." [7, 224]. Гетьман звільняє греків від міських, полкових та магістратських судів і надає їм право самосуду: "З полковников засе, асавулов, атаманов, войтов, Бурмистров, абы жаден о них судить и декретами окрывать не смели сронго напоминаем; але абы, яко звычай есть в чужих краях, сами межи собою в справах купецких вшелякие справы розсужали и челядь выкручную судили и подлуг заслуг карали…" [7, 224]. Всі права, які регулювали внутрішнє життя общини, універсал зберігав за самими греками, у разі їх порушення винні карались. Саме ці привілеї надали грекам можливість вільно займатися торговельними справами, чим вони успішно скористалися. Цей уні-

версал забезпечив торговельні пільги на теренах Гетьманщини. З його змісту видно, що український уряд погоджувався на поступки грекам, аби пожвавити економічне становище країни. Однак, греки, отримавши досить багато прав, не повинні були втручатися у внутрішні справи місцевої адміністрації.

Інший універсал Б. Хмельницького, який було видано 16 червня 1657 р. грецьким купцям Павлу та Стефану Юрієвичам, суттєво доповнив їх права та обов'язки: "...по местах и местечках украинных и всюды з отбыром старых и набырем свежих товаров, безмытне волно ем было отправовать" [7, 226-227]. До цього ж гетьман наказував старшині й усьому Війську Запорізькому: "...абы оных так по дорогах, гостиницах безпечне пропущали, яко на месцу зостаючим и гандле отправуючим найменшое перешкоды не чинили, подачек неслушных не вымагали, а поготовю шарпанины и неслушного здерства делать не важилисе, але абы оддавши екзаторови нашому належачую повинность, до жадного розных екзакцый плаченя примушены не были" [7, 227].

Зміст цього універсалу дозволяє стверджувати, що у 50-х рр. XVII ст. в Україні грецьких купців налічувалася значна кількість. Це підтверджують слова самого гетьмана про грецьких купців, що вели торгівлю "по украинных местах и местечках" [7, 226], і той факт, що обидва документи були видані в один рік. З цього часу греки починають уважно стежити за дотриманням та збереженням наданих їм прав. За часів Б.Хмельницького було започатковано головний привілей греків – право судитися власним судом, не підкоряючись юрисдикції місцевої влади. Єдиним митом залишалася так звана індукта, що сплачувалася військовому екзаторові – збірщикові торговельного мита і була започаткована Універсалом від 16 червня 1657 р. [7, 226-227].

Слід зазначити, що статус греків та їх права не повністю визначалися універсалами Б.Хмельницького, але політику сприяння в торговельних справах грецьким купцям продовжували всі наступні гетьмани України. Так, І. Виговський Універсалом від 9 лютого 1658 р. дозволив грекам "...в местах, местечках и селах розными товарами купецкими торговать, едных набывать, а других збывать також и произд волной, безмытный и неодкого незабороненый" [5, 45]. При цьому він суворо наказував під загрозою покарання "абы жаден з панов полковников так и вшилякого приложенства и кондиции людей купцом оным к грецким в одправованю гандлов наименьшую не важился быти перешкодою, и жадное речи на них не ветегал и справы не мел, опрочь Экзатора и Іактора (сортувальника товарів – А.Г.) наших, так абы не в чом не од кого не были тырбованы и укривджаны" [5, 45]. Цим універсалом гетьман розповсюдив власне право греків Юрієвичів на безмитну торгівлю, надане їм Б.Хмельницьким, на всіх грецьких купців, що приїздили в Україну.

Спонукаючи греків до торговельної діяльності, гетьмани дбали, щоб їх права не порушувалися місцевою владою. Саме це й було закріплено універсалом І. Виговського від 3 травня 1659 р. Згідно з ним, усім чиновникам і приватним особам наказувалося: "Дабы поменонным купцом к греком, негде по местах, местечках и іарморках ... жаднои наменшой так з старшины и черни войска запорозкого, яко из высилков наших и вшелякфи кондиціи людей крывды чинити не важался..." [5, 45-46].

Ю.Хмельницький, який у 1659 р. був обраний гетьманом, дотримувався батьківської політики стосовно греків. Універсалом від 16 листопада 1659 р. він надав їм право вільного пересування по території України і безмитної торгівлі [5, 46].

Інший універсал Ю.Хмельницького також від 16 листопада 1659 р. наказував: "Абы жаден з старшины и черни войска Его Цар. Вел. Запорозского, так же Войтов, Бурмистров, судии и всякои кондиціи людей, помененным купцом к греком ... низменшей не важился чинити крывды и задавати трудности, и жадных податков не вымогати под срогим каранем войсковым" [5, 47].

23 листопада 1659 р. Ю.Хмельницький видає універсал, який дозволяв грекам "своим правом межи собою судитись, так и мы не в чем постановленя отцевскаго не нарушаючи, позволяем вольный гандель во всех наших краях украинных Литовских и подольских и инших по местах и местечках на ярмарках и торгах вшелякими товарами, купуючи им новыя товары и старых сбываючи гандловати безмитне и без вшелякого датку до скарбу нашего належного: также а не до полковника, а не до Сотника, а не до Атамана, а не до Войта, а не до иншого якого права жадною мерою не належали, але своим правом межи собою яко в их стороне судилися, и абы им нехто в том жадною не был перешкодою" [5, 47].

На жаль, ми не маємо відомостей про розміри сплачуваного греками мита екзаторові аж до 1660 р. У збірнику О. Федотова-Чеховського наведений текст універсалу від 8 грудня 1660 р., який вказав розміри податку та обмежив право безмитної торгівлі. Згідно з ним, греки повинні були сплачувати: "От сорока соболей золотых шесть, от сорока пунков соболих золотых два, от сорока куниц золотых два, от бунта лисиц золотых два и от иньших товаров московских из стагаляров битых по золотых пяти; знову от товаров турецких яко то: от едвабюв, коберцов, килимов, завоев, поясов, мусулбесов, кандияко, и иньших дробных и розных товаров от ста галяров левковых два битых, а от кипы габы по левку" [5, 48]. Передбачалося також сплачування податку на товари, які мали вивозитися за кордон. Окрім цього, гетьман попереджав: "А хтобы з нашое земли золото, сребро, каменье дорогое, перла выпровожал, мает от ста таляров по золотых пяти давати" [5, 48]. Передбачалися і засоби покарання для людей, які уникали сплати мита: " А кгдыбы купец який наш, товари купца чужоземного за свое удаючи, за границу выпровоживал, такого зо всем кажу забирати, с которого товару половица до скарбу войскового, а половица екзактором нашим належати мает" [5, 48]. Позначаючи розмір привізного й вивізного мита для різного роду товарів, універсал визначав, що мита мали йти до військового скарбу. Слід зазначити, що в цьому випадку дослідник помилково приписує цей універсал П.Тетері. Адже, відомо, що П.Тетеря гетьманував з початку 1663 до кінця 1665 рр.

Видання універсалів І. Брюховецького на підставі скарг греків дає змогу стверджувати, що привілеї та права, надані грекам попередніми гетьманами, мали формальне значення й не були втілені в життя. Поява універсалу І. Брюховецького від 16 березня 1665 р. була викликана скаргою грецьких купців на те, що, окрім військового екзактора, інші посадові особи з них також вимагають збори та завдають їм кривди на ярмарках. Звертаючись до військової та місцевої влади, гетьман суворо забороняв: "Наименьшое кривды и перенагабаня чинить и оных шарпать" [5, 49]. Греки зобов'язані були сплачувати лише податок екзаторові. У березні 1665 р. купці, що приїздили до України з Греції, Валахії, Молдови та інших країн, звернулися з проханням до І. Брюховецького, щоб їм дозволили самим розглядати судові справи, які виникали між ними. До цього прохання вони докладали листи Б. Хмельницького. Зважаючи на попередні універсали та клопотання греків, гетьман зі свого боку наказував місцевій владі, щоб "негде грека з греком, завод о купецкой речи маючих, судить и декретом окрикивать не важился" [5, 49-50]. Гетьманський універсал дозволяв грекам "самим межи собою судитися" [5, 50].

Універсалом попереджалося, що у разі невиконання цього розпорядження винні будуть покарані на підставі скарги греків. Стверджуючи це право, гетьман обмежився лише купецькими справами. Доповнивши попередні універсали, І.Брюховецький пояснював: "Однак если бы грецкий купец завод з нашим украинским человеком мел, теды належному судовы повиноватися маеть" [5, 50]. Однак, незважаючи на це, зловживання тривали, і це змусило І.Брюховецького 1 березня 1666 р. новим універсалом заборонити вимагати з грецьких купців ярмаркові та інші збори, а екзаторові дозволив брати індукту тільки "...од свежого товару" [5, 51].

Розпорядження І.Брюховецького від 16 березня 1665 р. були закріплені в двох універсалах І.Самойловича від 28 липня 1672 р., в яких останній зберігає за греками право самим розглядати судові справи, виконувати декрети грецького суду і не мати справ з іншими судовими установами. Ці універ-

сали І. Самойловича, як і універсали його попередників, були звернені до всіх місцевих органів самоврядування і стосувалися греків, що перебували в Україні і мали силу в усіх містах країни. Це підтверджує висновок про те, що з моменту появи греків в Україні вони не мешкали постійно в Ніжині та інших містах, а приїздили на певний час для продажу товару й поверталися на Батьківщину.

Першу офіційну згадку про ніжинських греків знаходимо в універсалі І.Самойловича від 28 листопада 1675 р. В ньому зазначалося: "Суплековали до нас все одностайне чужоземские купци, на сей час в Украине мешкаючие, то есть Греки и Волохи жалобливе просячи, же бисмо не попустили их урядом разним, особливе Маестратори Нежинскому, судити и о вшем, а бісмо подлуг давного их звичаю, позволили им самим межи собою в заводах купецких суди одправляти, и вшелякие правние заистя успокоевати" [5, 53]. Виходячи з цього, гетьман наказував: "Аби жаден уряд так войсковіи яко и мескіи, а особливе Маестрат Нежинский менених чужоземских купцов до суду и права своего, и в наименьшом их заводе не важился потягати, повагою власти нашое моцно обвароваши, сурово приказуем" [5, 53]. Гетьман дозволив "самим грекам суди відправляти". Цим універсалом гарантувалася автономність місцевого суду і водночас передбачалася можливість подання апеляції до Генерального військового суду на випадок тих чи інших ускладнень. Це, фактично, запроваджувало державний контроль над автономним грецьким судочинством. Саме з виданням цього універсалу історики пов'язують появу греків у Ніжині як численного поселення. З цього приводу слушно зауважив В.О. Ейгорн: "Гетьмани спочатку давали привілеї приїжджим грекам та людям інших націй" [8, 6].

Універсали І. Мазепи стосувалися вже безпосередньо грецьких купців, які мешкали на той час у Ніжині. В універсалі від 13 вересня 1687 р. гетьман підтвердив усі права греків, додавши й дещо нове: "Дела их купецкие, и всякия справы самым межи собою росправовати, и всякія заводы и звады люб межи товариством их, люб межи челядю деючиеся судити успокоивати позволяем: тылкомають они и повинни будуть в трудных справах и кременалах подобных до суду нашого Енерального войскового удаватися" [5, 54].

Починаючи з 1687 р., ніжинські греки неодноразово звертались до гетьманської влади з проханням надати їм дозвіл побудувати церкву й самостійно здійснювати релігійні обряди згідно з їх звичаєм. Саме цього питання стосувалися наступні універсали І.Мазепи. Так, 18 грудня 1687 р. гетьман дозволив: "Честному отцу Христофору, и всему церковному братству, купцом чужоземским на выставлене церкви и на отправоване в ней Греческим свойственным их языком, данніих, которую то церковь они власным коштом и старанием своим в Нежине оздобне, не тылко деревом выстановили, але и мурами выстановити стараются, и порядком церкви матки нашой Восточной неусинно отправуючеся ку хвале Богу набоженство. Даемо и мы сей наш универсал яко священнику тое церквы, так и братству оборонный" [5, 55]. 19 жовтня 1696 р. гетьман затвердив дозвіл митрополита Варлама Ясинського про будівництво при грецькій церкві школи та лікарні для греків, зазначивши: "Належачи во всех справах духовных до власти и суда пастырского, прерченнаго престола Киевского митрополитанского ... будучи в церковном крестоносном братстве, яко люде особливий свой язык маючии, и честь свою купецкую держати" [5, 56-57].

Українська гетьманська влада з повагою ставилася до братства. В разі потреби вона виступала посередником у спірних питаннях і захищала інтереси греків. Про це свідчить такий випадок. У 1697 р. греки змушені були поскаржитися гетьману на Дмитра Мачмана, який намагався вступити до братства для того, щоб користуватися всіма наданими грекам пільгами і постійно перешкоджав церковній діяльності громади, нав'язуючи свою організацію релігійного життя. І.Мазепа універсалом від 30 квітня 1697 р. наказував: "Димитрій Мачман межи братство их купцов Греческих Неженских не тиснул и жадным способом не важился в порядках царковных чинити трудности, и нихто иний им не чинили наименьшое завади" [5, 58-59].

Однак, провідним юридичним документом, що визначив права ніжинських греків, якими вони користувалися фактично протягом усього XVIII ст., був універсал гетьмана І.Мазепи, виданий у 1701 р. Він зазначав: "Од давания подвод и насиланья в дома их наездов, яко теж и од вшеляких на место подачок чинимо волними. Прето а бысте Вм. Полковая Нежинская Старшина и мескые урадовые, у помененных купцов Греческих, коней в подводи брати, и приезджим людем в домах их господь показовати и жадных меских подачок брати не велели, але от всего то мели свободними и отлеглими, повагою сего оборонного универсалу приказуем" [5, 59].

Універсали І.Мазепи першими стосувалися не тільки економічних прав греків та можливості здійснювати самим правосуддя, скільки дозволяли грекам самостійно вирішувати релігійні питання. Наступні гетьмани в своїх документах вже не обминали вирішення цього питання. 17 жовтня 1709 р. І.Скоропадський видав універсал: "...дабы церкви оные и презвитери в них постановлении, особливым правом до самого зверхнего пастырского Метрополитанского Киевского престола належали, до которих ани отец протопопа Нежинский, ни жаден игумен належати и в строение чина церковного интересоватися не повинен надто и все оные учтивые греки обитаючие в Нежине и приезжие в сою братства крестоносного для строения благочинія церковного совокупленныи, також мають быти от отца протопопа Нежинского и от кождого тамошного священника свободны" [5, 61]. Полковій старшині та Ніжинському магістратові суворо заборонялося "жадных найменших обид оним не важились чинити, а наибарзей, же бы в господах их не чинили кгвалту и насилства, и не смели оних дворов для якой нибудь городской потребы зганяти" [5, 62].

Значний інтерес становить Універсал І.Скоропадського від 8 травня 1714 р., адресований ніжинському полковнику Лук'яну Журавському та полковій старшині з розпорядженням про сплату покуховного збору на користь міського магістрату [6, 14]. В ньому згадуються війти Стерій та Петро Тернавіоти, які належали до заможної родини ніжинських греків. Як встановив О.М.Лазаревський, тривалий час Петро Тернавіот та його батько Стерій володіли в Ніжині правом на "індуктний збір" – збирання мита з привізних товарів [9, 56-57]. Тривале перебування греків, що розбагатіли через відкупи в уряді міських війтів (Стерій Тернавіот обіймав цю посаду протягом 1714-1718 рр., а Петро – у 1727- 1750 рр.), свідчить про значну роль грецьких купців в управлінні містом і розвитку торгівлі.

На початку XVIII сторіччя греки вирішили реконструювати свою дерев'яну церкву, поставити кам'яний фундамент і на ньому побудувати нову церкву – кам'яну. І.Скоропадський 27 червня 1719 р. видав універсал, де дозволив ктиторам закласти кам'яний фундамент для грецької церкви Архистратига Михаїла [5, 62-63].

Від традиції підтвердження усіх прав та пільг грекам не відійшов і гетьман Д.Апостол, який своїм універсалом від 10 січня 1728 р. закріпив за греками усі раніше надані їм пільги, визнаючи привілейоване становище громади та незалежність грецької ніжинської церкви від місцевого духовенства [5, 65-66].

Про те, що українські гетьмани з повагою ставилися до греків і їх прав, свідчить випадок, який стався 21 вересня 1733 р.: члени братства подали гетьману Д.Апостолу звернення, в якому скаржилися на спроби ніжинського уряду зрівняти греків щодо міських повинностей з усіма міщанами міста. У зв'язку з цим гетьман знов універсалом від 23 жовтня 1733 р. наказав ніжинському полковникові з старшиною, комісарам, полковим і міським урядовцям: "Греческим купцам по силе имеющойся у них Высокомонаршой грамоты о правах и вольностях их всемилостивейше жалованной, також по силе данних им в подтверждение прежних и сего наших универсалов в расправах судових, в насиланню на доми их постоев и в бранню подвод жадной и наименшой им трудности и насилия под опасением за неисполнение и ослушание ука-

зов неопустного штрафа чинити не важилися грозно реймен-тарско упоминаем и приказуем" [5, 71-72].

Універсали Д.Апостола дозволяли грекам організувати у своєму братстві єднальний третейський суд. Створення суду було зумовлено перш за все бажанням греків мати власний суд, який би з розумінням ставився до потреб греків і захистив їх від можливого зловживання місцевої влади.

До питання про з'ясування прав та привілеїв ніжинської грецької громади звернувся й останній гетьман України К.Розумовський, який остаточно їх визначив і звів у своєму універсалі від 28 серпня 1751 р. В ньому підсумовано ті привілеї, що здобули греки протягом століття. Це універсал представляє значний інтерес і у зв'язку з тим, що К.Розумовський був останнім гетьманом України, а його універсал – підсумком прав і привілеїв, наданих грекам гетьманською владою. Гетьман затвердив: 1) вільність "од обид и злоблений" з боку полкової старшини й міського магістрату з урядниками, од постоїв "в домах их собственных и наемных", од підвідної повинності й "тягостей", пов'язаних з нею; 2) право виконувати "всякие расправы (кроме розыскных и убійственных дел)" між купцями і їх челядниками, з умовою, що справи будуть розглядатися "безволокитно". До суду греків не повинні втручатися військова і міська влада. В справах, які не розглядалися в грецькому суді, дозволялося подавати апеляцію на ім'я гетьмана, який передавав її на розгляд до Генерального Суду чи іншої установи; 3) окрім вищезгаданих випадків, грецький суд визначається за остаточну інстанцію без права засуджених звертатися за протекцією і захистом до інших установ; 4) недоторканість майна померлих греків, якщо воно не буде одписано в присутності братства родичам і товаришам братчиків; 5) право вільного пересування для торговельного промислу по країні і за кордон [5, 80-84].

Таким чином, можемо зробити деякі узагальнення про права греків в Україні наприкінці XVII - першій половині XVIII ст., надані гетьманськими універсалами. Вони мали право в будь-який час приїздити в Україну, вільно пересуватись з одного міста до іншого, вести безмитно внутрішню торгівлю і мати власний суд.

В перших універсалах, які стосувалися греків, їх часто називали "купци греки", "грецкие купцы", "купцы грецкие в краях украинных". Так, наприклад, І.Брюховецький в універсалах від 16 березня 1665 р. в першому називає їх "купци грецкие и иньшіе тут на Украйну приезджаючіе". В іншому: "грецие купци з розными товарами з Греции, з Волох, Молтяв и иных земель до украинских Его Царского Пресветлого Величества городов на ярмарки приезжающие". А вже через десять років в універсалі від 28 листопада 1675 р. гетьман І.Самойлович називає їх "чужоземские купци, на сей час в Украине мешкаючие, то есть греки и волохи", "греки, жители нежинские", або "чужоземские люди в Нежини мешкаючи". Це підтверджує висновок про те, що з самого початку появи греків в Україні вони не мешкали постійно в Ніжині та інших містах.

Починаючи з 50-х років XVII ст., більшість грецьких купців приїздила в Україну для того, щоб продати на ярмарках свій товар і знову повернутись до Греції. Однак вже з 70-х років XVII ст. частина з них починає "осідати" в Україні у великих торговельних центрах, одним з яких був Ніжин. Грецька колонія, яка виникла в Ніжині, спочатку оформилась як релігійне братство. Чому греки зупинились на такій формі суспільної організації, зрозуміло: братства були в XVI – XVII ст. розповсюдженими організаціями на Україні.

Аналізуючи стосунки братства з українськими гетьманами, московським урядом, місцевою владою і церквою, К. Харлампович дійшов висновку про формування особливого "грецького стану в Ніжені" як додатку до станів дворянського, козацького, міщанського, духовно-чернецького [3, 204]. Остаточним етапом закріплення цього стану було створення в 1785 р. окремого грецького магістрату, який у всіх відношеннях вилучав греків зі стосунків з місцевим урядом і задовольняв їхні потреби, охороняв їх у зіткненнях з навколишнім середовищем і здійснював представництво в усіх справах греків у Санкт-Петербурзі.

Таким чином, універсали гетьманів дають можливість простежити процес заснування та поступове зростання грецької ніжинської громади протягом півтора сторіччя і становлять цінний матеріал для вивчення історії грецької громади. Виходячи із їхнього змісту, можна стверджувати, що гетьманський уряд приділяв грекам Ніжина досить багато уваги. Зміни у зовнішньополітичній орієнтації та внутрішні негаразди не вплинули на ставлення гетьманського уряду до грецьких купців, що підтверджує їхню вагому роль в економічному житті Гетьманщини. Саме гетьманські універсали дають змогу простежити процес становлення та зміцнення ніжинського братства завдяки наданим гетьманами прав та пільг грекам в їх торговельній діяльності та судочинстві.

** Універсали цитуються мовою оригіналу зі збереженням всіх особливостей.*

1. *Сторожевский Н.К. Нежинские греки. – К., 1863.*
2. *Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 2. – С.175-409.*
3. *Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного Відділу УАН. – К., 1924. - № 24.*
4. *Державний архів Чернігівської області. – Ф .101. – Оп. 1.*
5. *Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского братства. – К., 1884.*
6. *Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 11-17.*
7. *Універсали Б.Хмельницького (1648-1657 рр.). - К., 1998.*
8. *Эйгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии. – М., 1908.*
9. *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1894. – Т. 2.*

Надійшла до редакції 21.04.2003 р.

Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій XIX – початку XX ст.

О.В.Пономаренко

СТАВЛЕННЯ ОФІЦЕРСЬКОГО КОРПУСУ ДО ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

На початку XIX століття будь-яка держава, яка проводила активну зовнішню політику, повинна була мати відповідні збройні сили для впливу на міжнародні події, і при цьому не могла обійтись без сильної, організованої і професійної армії.

Чисельність російської армії до 1800 року складала 394,4 тис. чол. Для її повного комплектування потрібно було 25 тис. рекрутів на рік, які набирались переважно із селян [1, 324]. За своєю внутрішньою сутністю явище рекрутчини в ту епоху вже було прокляттям. Період військових походів і бойових дій серйозно змінили імперську армію. Солдат ставав більш чутливим до приниження своєї особистої і корпоративної гідності, вже відкрито не хотів терпіти свавілля і жорстоку грубість, все більше замислювався над своєю долею і все частіше обговорював її з іншими [2, 6].

Починаючи з періоду закінчення вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів, стосунки царя і армії стають дедалі напруженішими. Тріщина в них ширшала та поглиблювалася, зумовлюючи політичний хаос. Представники урядових кіл почали усвідомлювати, що незворотним явищем стає послаблення їх впливу в армійському середовищі. Армія в зв'язку з цим поступово перетворюється в осередок ненадійності і навіть особливої небезпеки для владних структур, хоча останні події зайвий раз підкреслили необхідність надійної опори для самодержавства.

Таким чином, вищезазначені проблеми, а також специфіка епохи (міжнародна, загальноєвропейська, внутрішньоросійська) змусили уряд шукати нові шляхи, які дозволили б докорінну перебудову методів комплектування, утримання та структурної організації армії. Ймовірним виходом могла стати славнозвісна система військових поселень, ідейним натхненником яких справедливо вважається імператор Олександр I, а безпосереднім втілювачем – граф О.А.Аракчеєв. На думку М.К.Шильдера, головна роль Аракчеєва у створенні цього інституту стала для нього своєрідною компенсацією від Олександра за втрачений вплив на урядові справи через відставку з поста військового міністра. Така послуга стала для нього головним стимулом у новій справі. Це призвело до того, що майже всі порядки, які були заведені в його грузинському маєтку, були перенесені на поселення [3, 24].

Останнім часом в історичній науці простежується деяке пожвавлення інтересу до інституту військових поселень, причому акцент переноситься з традиційного аналізу історичних фактів (позитивістський підхід) на застосування принципів історизму у поєднанні з елементами антропоцентризму (школа "Анналів"), що передбачає обов'язкове врахування суб'єктивного фактора, який відігравав значну роль, зокрема в історії самодержавної Росії.

Більш-менш об'єктивну оцінку того чи іншого історичного явища, події чи процесу можливо дати шляхом аналізу громадської думки. Тривалий період при дослідженні інституту військових поселень громадській думці щодо них приділялась незначна увага. Саме тому ця розвідка є спробою певною мірою заповнити цю лакуну. Запровадження військових поселень переслідувало багато різнопланових цілей. Так, зокрема, за їх допомогою планувалось зміцнити кордони, полегшити утримання військ, освоїти родючі, але малозаселені місцевості тощо. Головною ж метою створення нового інституту була необхідність досягнення його цілковитої самоокупності.

У такому контексті виявляється цікавим і доречним проаналізувати ставлення до запровадження та функціонування поселень їх безпосередніх мешканців (переважно селян, кантоністів, офіцерів тощо). Так, наприклад, дослідженням питань щодо реакції селянства на цей процес детально займались П.П.Євстаф'єв [4], В.О.Федоров [5], І.Я.Мірошніков [6], Т.Д.Липовська [7]. Кантоністам значну увагу приділили Т.М.Кандаурова [8] та В.К.Ячменіхін [9,10]. Окрім того, існують численні дослідження, які розглядають ставлення до військових поселень декабристів, іноземців, представників урядових кіл [14-16] (автор також не залишився осторонь цих питань [11-13]). Ставлення офіцерів, які перебували на службі в поселенських військах, до нового інституту самодержавства, на жаль, практично не досліджувалося. Зважаючи на це, більш детальної розробки заслуговує саме цей аспект проблеми. Якщо селяни через неграмотність та невігластво своє ставлення до поселень могли виявити лише у формі стихійних бунтів, то офіцери, володіючи певними знаннями не тільки у військовій, а й у інших галузях (гуманітарній, економічній тощо), маючи відповідне походження, виступаючи у ролі оплоту самодержавства, суттєво впливали на формування громадської думки.

Основним джерелом для проведення дослідження слугували джерела особистого походження: мемуари, листи, записки, щоденники тощо.

Впровадження на території Росії та України інституту військових поселень в урядових колах і в суспільстві викликало дуже неоднозначну реакцію. Навіть О.А-.Аракчеєв спочатку наполягав на скороченні строку військової служби до восьми років, а зі звільнених у запас пропонував створити необхідний резерв [17, 67]. Проте як тільки питання про військові поселення було остаточно вирішене Олександром I, Аракчеєв став найзавзятішим прихильником і провідником цієї ідеї.

У своїх спогадах офіцери, які безпосередньо служили у військових поселеннях, багато уваги приділяють питанням їхнього функціонування. Слід зазначити, що і офіцерський корпус, особливо в новгородських військових поселеннях, оскільки вони були розташовані поблизу маєтка О.А.Аракчеєва у Грузині й останній часто інспектував цей регіон. За свідченнями О.К.Гріббе (вступив підпрапорщиком у гренадерський полк графа Аракчеєва, де служив до 1836 р.), „тут... панував... дух служби і суворої дисципліни. Око і вухо начальника пильно і уважно слідкували не тільки за службовим, а і за приватним життям офіцера" [18]. Е.Ф.фон-Брадке, який з 1817 р. служив у Новгородських військових поселен-

нях, зазначав, що навіть здоров'я залишалось тут поза увагою. Якщо хворіла дружина чи дитина, то це не давало права просити відпустку. „Всіма сімейними зв'язками належало жертвувати заради служби", - зазначав фон-Брадке. Він яскраво описує випадок, коли один штаб-офіцер запізнився на службу, пояснивши цей вчинок смертю дружини. На це Аракчеєв відповів: „А що мені за справа до смерті твоєї дружини?" [19, 20].

Помітно, що особливою увагою своїх підлеглих Аракчеєв не жалував. Більше того, про його жорстокість, прагматизм говорили й в урядових колах. Титуловані особи з відомими князівськими і графськими прізвищами називали його "тираном", "злодієм", "змієм" і т.п. В.О.Федоров відзначає, що Аракчеєву "подобалось ображати і навіть принижувати придворних, особливо тих, кого вважав бездіяльними або ледащими" [20, 193].

Дуже цікавими, на нашу думку, є спогади М.О.Бороздіна, в яких він описує скрутне становище офіцерського складу. Так, наприклад, офіцери не могли піти у відставку за власним бажанням. Тому ж, хто її отримував, вручалися так звані "вовчі квитки". Це означало, що відставник не міг більше розраховувати на подальшу службу. Бороздін вказує на те, що "офіцерів лаяли і ображали, стригли на барабанах перед полком" [21, 80]. Щоб догодити графу, полкові командири намагались перевершити один одного у жорстокості. Кожен командир міг безкарно знущатись з військових поселенців. "Обурливі сцени звірства, - за словами О.К.Гріббе, - були звичним явищем манежів і кордегардій" [18, 137].

Він же описує випадок, коли офіцери вирішили поскаржитись безпосередньо імператору. Про це дізнався граф Аракчеєв і, зібравши офіцерів, наголосив, що "цар – мій друг і скаржитись можна тільки самому Богу!" [18, 133]. Таким чином, можна стверджувати, що поряд з суворою дисципліною в поселеннях панували свавілля і беззаконність, доказом чого є численні спогади очевидців.

Можливо, знаючи природу російської людини, Аракчеєв у військових поселеннях ввів добре розроблену систему покарань і штрафів, причому деякі з них відкрито пригнічували людську гідність. Але якщо тілесні покарання військових не були дивиною, то повна регламентація їх життя була зовсім неприйнятною. Тому Аракчеєв перетворився на особистого ворога військових поселенців.

Незважаючи на досить жорсткі умови життя, знайшлись особи, які позитивно реагували на впровадження інституту військових поселень. Як зазначає А.В.Предтеченський, розгорнуту позитивну характеристику Аракчеєву і військовим поселенням дав відомий декабрист, підполковник Г.С.Батєньков [22, 144]. У листі від 11 травня 1825 р. до дружини свого товариша А.П.Єлагіної він писав так: "Без сумніву, важко було перемогти перші навички, але тепер тутешньому поселенцю і помислити страшно повернутись до старого побуту", одночасно додаючи, що в поселеннях "ніде нема ані виснажених, ані жебраків" [23, 196]. Цей лист мав приватний характер, тому ми схильні вважати, що думку автора можна вважати цілком щирою. Під час слідства думку Батєнькова підтвердив декабрист М.О.Бестужев, який повідомив членам слідчого комітету про те, що на даний час поселення не принесли державі користі, але він сподівається, що це колись відбудеться [5, 123]. Проте, будучи людиною прямою і порядною, Батєньков в той же час негативно ставився до тієї брехні і жорстокості, що панували в поселеннях: "Військові поселення постали переді мною як страшна картина несправедливостей, пригноблень, зовнішнього обману, принижень, - всі види деспотизму" [24, 143,162].

Відомо, що декабристи були поінформовані про такі настрої серед поселенських військ, а тому розраховували на їхню підтримку. Деякі з них – В.М.Лихарев, В.Л.Давидов, вищезгаданий Г.С.Батєньков – певний час самі служили у військових поселеннях і були свідками подій, що там відбувались [25, 177].

До прихильників ідеї військових поселень можна віднести О.І. Мартоса, який у 1816 р. (на початку їх масового введення) був ад'ютантом Аракчеєва, а потім певний час служив у самих поселеннях. "Я вам скажу, думка прекрасна, благодійна!" – стверджує він, характеризуючи цю ідею [26, 525]. Сучасник наголошує на безмежності російських земель, які при раціональному використанні могли б давати відчутні результати. У зв'язку з тим, що армія відбирає багато робочих рук, ці території не освоюються. Військові поселення допоможуть, зберігши армію, вирішити цю проблему [26, 527]. Але з роздумів Мартоса очевидне його "нерозуміння" дій уряду: "Захотілось оселити війська ближче до Петербурга, … землі не знайдено гірше Новгородської губернії, то і кинутий був жереб на неї" [26, 526]. Автор записок не вірить у ліквідацію рекрутських наборів, оскільки стан армії, довготривалі походи, зневажливе ставлення до солдата призводили до значних втрат, які не могли заповнити навіть військові поселення [26, 527]. У жодному випадку ми не маємо підстав стверджувати, що автор не погоджувався з існуючою системою, але деякі думки стосовно цього все ж мають місце.

Ще один офіцер, який служив у Новгородських поселеннях, а потім у Могильовських військових поселеннях, Г.І.Александров у своїх спогадах писав, що в округах Новгородських поселень існував зразковий порядок, "тому округи цілковито хизувалися своїм господарством", що варто тільки проїхати селами і полями селян сусідських поміщиків, щоб упевнитись у перевагах сільського господарства поселенців [27]. У написаній ним раніше статті, яка присвячувалась поселенням, Г.І.Александров в якості позитивних моментів виділяв наступні: початкова освіта для всіх дітей поселенців, наявність запасних хлібних магазинів на випадок неврожаю, пожеж, повеней і т.п., позичкові капітали, обов'язкове віспощеплення дітей [28]. Разом з тим він вважав, що Аракчеєв запроваджував поселення занадто жорсткими методами. "Не запроваджуючи він своїх порядків занадто суворо і круто та будь у його розпорядженнях більше гуманності та глузду, в теперішній час, коли ми готуємось до загальностанової військової повинності, аракчеєвські поселення мали б зовсім інший зміст і цінувались би з більшою поблажливістю" [28, 1721]. Таким чином, він, як і інші представники російського суспільства, підтверджував думку про те, що одним з негативних факторів, які вплинули на формування громадської думки, були методи Аракчеєва і його модель поселенської системи.

Варто зазначити, що з усіх місць служби офіцерів найбільші складності були пов'язані з військовими поселеннями. Так, генерал-майор С.І. Маєвський, описуючи зразковий порядок, який був до вподоби Олександру І, численні побутові зручності, властиві для поселень, у той же час відзначає, що практично все це носило яскраво виражений показний характер. За його словами, офіцерам не дозволялось "ані ходити, ані сидіти, щоб не обтерти і забруднити того, що було дано для їх використання. Кімнати до половини не уміщували їх речей і горища здебільшого були їх кімнатами" [29, 762].

Таким чином, існують різні точки зору стосовно системи військових поселень і їх головного керівника О.Аракчеєва. Більшість дослідників негативно оцінюють це явище російської дійсності. Можна зробити висновок, що ідея військових поселень у Росії була не до кінця продуманою. У Західній Європі вона виходила з практики існування цивілізованого суспільства, відсутності кріпосного ладу, наявності громадянських прав. У Російській імперії ця ідея натомість наштовхувалась на абсолютистську владу, безправ'я, тяжкий кріпосний гніт.

1.Столетие военного министерства в 12 т. – Т.4. – Ч.I. – СПб., 1902.
2.Пресняков А.Е. 14 декабря. – М., 1987.
3.Шильдер Н. К. Император Александр Первый, его жизнь и царствование. – Т. IV. – СПб., 1898.
4.Евстафьев П. П. Восстание военных поселян в Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934.
5.Федоров В.А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810-1818 гг.) // Вопросы истории. - 1952. - № 11. – С.112 - 123.
6.Мирошников И. Я. Восстание военных поселян Слободской Украины 1817 –1829 гг. – Дисс... канд. ист. наук. – К., 1948.
7.Липовская Т.Д. Освещение классовой борьбы в военных поселениях в русской периодической печати второй половины XIX – начала XX века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной историографии.- Днепропетровск, 1984. - С. 64-71.
8.Кандаурова Т.Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. // Педагогика. - 2000. - № 7. - С. 73-78.
9.Ячменихин В.К. Институт военных кантонистов в структуре русской армии // Вестник Московского ун-та. Серия: История. - 2000. - № 1. – С. 55-68.
10.Ячменихин В.К. Быт кантонистов военных поселений // Вестник Московского ун-та. Серия: История. - 1997. - № 4. - С. 72-84.
11.Пономаренко О. Декабристи про військові поселення в Росії і Україні // Сіверянський літопис. – 2001. - № 1. – С. 61-69.
12.Пономаренко О. Західноєвропейська суспільна думка про військові поселення в Україні і Росії // Сіверянський літопис. – 2001. - № 1. – С. 70 – 75.
13.Пономаренко О. Громадська думка про військові поселення в Росії і Україні (аналіз наративних джерел) // Література та культура Полісся. Вип. 20. – Ніжин, 2001. - № 1. – С. 17 – 20.
14.Ананьев В.А. Декабристы и военные поселения // Военно-исторический журнал. – 1998. - № 2. – С. 90 – 92.
15.Мирошников И.М. Военные поселения в планах декабристов // Военно-исторический журнал. - 1977. - № 1. – С.97 – 99.
16.Багалей-Татаринова О.Д. Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX в. // Наукові записки науково-дослідної катедри історії європейських культур. Вип.3. – Харків, 1929. – С.113-132.
17.Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989.
18.Гриббе А.К. Новгородские военные поселения // Русская старина. - 1885. - Т. 45. - С.127 - 152.
19.Брадке Е.Ф. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – Кн. 1. - С. 13-53.
20.Федоров В.А. М.М.Сперанский и А.А.Аракчеев. – М., 1997.
21.Граф Аракчеев и военные поселения. 1809-1831. – СПб., 1871.
22.Предтеченский А.В. Декабристы и военные поселения //Ученые записки Горьковского государственного университета. Серия историко-филологическая. – Горький, 1964. – Вып. 72. – С.135-153.
23.Батеньков Г.С. Сочинения и письма. – Иркутск, 1989.
24.Довнар-Запольский М.В. Идеалы декабристов. – М., 1907.
25.Семевский В.И. Политические и общественные идеалы декабристов. – СПб., 1909.
26.Мартос А.И. Записки инженерного офицера // Русский архив. – 1893. - № 8. – С.520-586.
27.Александров Г.Н. Очерки моей жизни // Русский архив. – 1904. - № 12. – С.506-507.
28.Александров Г.Н. Заметки о бывших военных поселениях // Русский архив. – 1873. – Кн. 2. - № 12. – С. 1720-1721.
29.Маевский С.И. Мой век или История генерала Маевского // Русская старина. – 1873. - № 11. – С.754-781.

Надійшла до редакції 28.11.2003 р.

Р.В.Буравченко, С.Г.Боровко

ОЦІНЮВАННЯ ВАРТОСТІ ПРОДУКЦІЇ ЦУКРОВОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ (1802-1912 рр.)

Розвиток будь-якої галузі промисловості характеризується багатьма чинниками, які, як правило, пов'язані між собою. Чинником, що регулює стан виробництва, спонукає його до розвитку, або навпаки, викликає занепад, є вартісна характеристика продукції даної галузі. Останнім часом засоби масової інформації (ЗМІ) все настійніше повідомляють про руйнацію і занепад сучасної цукрової галузі промисловості України. В тих же самих ЗМІ досить часто згадують меценатів-підприємців – сім'ї Терещенків, І.І.Фундуклея, О.О.Бобринського та інших. Прибутки, що надходили на будівництво лікарень, шкіл, храмів та театрів, меценати отримували з цукрових та рафінадних заводів, якими вони володіли. Чому ж в кінці XIX – на початку XX століття цукрова галузь промисловості України працювала продуктивно, а нині перебуває в стані кризи? Причинами, які призвели до занепаду галузі, стали бартерна система взаєморозрахунків, занижені ціни на цукор (відсутність або малоефективність експертної оцінки вартості продукції), порушення технології вирощування цукрових буряків. Відмінивши систему держзамовлень на цукор і цукрові буряки, держава фактично зняла із себе контроль та відповідальність за подальший розвиток галузі. Висвітлення цінової політики уряду Російської імперії протягом XIX століття і основним завданням цієї статті.

Якщо розглянути історію зародження й розвитку цукровиробництва в Україні з точки зору ціноутворення, то можна виокремити ряд причин, які спонукали до динаміки росту чи, навпаки, занепаду галузі. Метою дослідження є вивчення стану цінової політики та ринку цукру в XIX – на початку XX століття в Україні.

Матеріали дослідження цінової політики уряду та ціноутворення на ринку цукру вітчизняної промисловості XIX століття можна знайти в неопублікованих архівних матеріалах. До них належать матеріали Вінницького, Сумського облдержархівів та Центрального державного історичного архіву [1]. До опублікованих архівних матеріалів можна віднести дослідження вчених, спеціалістів цукровиробництва, економістів галузі: М.Толпигіна, М.Цехановського, Х.Лебідь-Юрчика, Й.Заводського, Л.Волохова, П.Ланге, Я.Нікітінського, М.Веллера та інших [2]. Докладні дані про стан ціноутворення цукрової продукції знаходимо в щорічних статистичних дореволюційних джерелах, таких, як "Щорічник по цукровій промисловості Російської імперії" та "Огляд цукрової промисловості Росії" [3]. До сучасних матеріалів необхідно віднести спеціалізовані періодичні видання, такі як "Сахарная промышленность", "Економіка АПК" та інші [4].

Застосовуючи при дослідженні вищезгаданих матеріалів історико-економічний аналіз, тобто аналіз статистичних даних цін на цукор, рентабельності виробництва впродовж 1802-1912 рр., можна зрозуміти причини стрімкого злету цукрової галузі в кінці XIX – на початку XX ст. і, використовуючи позитивний досвід минулого, віднайти раціональні зерна для сьогодення.

Становлення цукрової промисловості в Україні припадає на І чверть XIX століття. До 1800 року в Російській імперії, до складу якої входила більша частина України, були тільки цукрові рафінадні заводи, які добували рафінад з очеретяного цукрового піску. Звісно, що ціна на рафінад була досить високою і тому його споживали лише заможні прошарки суспільства. Але вже в 1801 р.

було видано перше законоположення про буряковий цукор. Це була постанова про виділення московському аптекарю Біндгейму та іншим бажаючим землі в південних губерніях імперії, якими вважалися і українські губернії, за умови, що на них будуть створені цукрові плантації. При недотриманні цієї вимоги, землі відбиралися [5, 33]. В 1819 р. для захисту вітчизняного цукровиробника від іноземної конкуренції встановлювалось мито на імпортний цукор в розмірі 75 коп. з пуда [6, 3-4]. Пізніше розміри мита безперервно зростали. Так, з 1812 по 1823 рр. мито на імпортний цукор було збільшено до 2 крб. 50 коп. з пуда, в 1831 р. – до 3 крб. 15 коп., а в 1840 р. – 3 крб. 80 коп. за пуд [5, 35-36]. В 1891 р. ввізне мито на цукор було введено в розмірі 81,1 %, а з 1897 р. – вже 87,6 % від вартості імпортованої продукції [7, 112].

Така політика сприяла збільшенню кількості вітчизняних заводів, особливо на території України, які успішно конкурували з іноземними постачальниками цукру, зменшували вартість продукції на внутрішньому ринку.

Одночасно державні інтереси вимагали поповнення скарбниці і бюджету. Після впровадження мита надходження коштів в державну скарбницю за ввезення іноземного цукру почали різко зменшуватися. Для компенсації вводився акцизний збір для вітчизняного виробника. Перший акцизний законодавчий акт припадає на 1848 р. Спочатку він визначався згідно з нормами виробітку цукру з буряків. 26 листопада 1863 був прийнятий, а 1 травня 1864 р. введений "Статут про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва", який підвищив ці норми. Закони від 16 червня 1867 р., 10 червня 1872, 15 травня 1879 р. закріпили дані положення. Нові закони спонукали підприємців до збільшення продуктивності виробництва, але водночас не могли забезпечити контроль над цінами. Для подолання протиріччя у 1881 р. уряд вдався до вдосконалення акцизної системи. Був введений збір акцизу по вазі готової продукції – цукру (діяв до 1917 р.). У 1885-1886 рр., коли виникла криза перевиробництва, уряд дозволив вивозити зайвий цукор за кордон, при цьому не тільки повертав акцизний збір за вивезений цукор, але й преміював в розмірі 90 коп. – 1 крб. за кожний вивезений за кордон пуд цукру. Тоді ж постало питання про пряме нормування цукрового виробництва. В 1886 р. уряд відхилив клопотання власників заводів про прийняття державою на себе даних функцій, вважаючи це справою самих цукрозаводчиків. Внаслідок цього 28 квітня 1887 р. в Києві був заснований перший синдикат [8, 323]. Незважаючи на певні успіхи в нормуванні виробництва і цін в 1894 р. синдикат розпався [9, 776]. Після розпаду синдикату регулювання ринку цукру була змушена взяти на себе держава. Міністерство фінансів 12 липня 1895 р. видає циркуляр за № 2465, який передбачав утворення на цукрових заводах окремого запасу цукру і встановлював граничні ціни на дану продукцію [10, 3]. 20 листопада 1895 р. вийшов "Закон про деякі заходи відносно цукрової промисловості і розпорядження, що до неї відносяться" [11, 964-988]. Зміст закону полягав у тому, що міністерство фінансів на підставі даних про реальну кількість спожитого у країні цукру щорічно від початку нового періоду цукроваріння (1 вересня) встановлювало квоту на продаж цукру на внутрішньому ринку, виплачуючи при цьому 1,75 крб. акцизу з пуду. Це дозволяло не лише стабілізувати ціни на внутрішньому ринку, але й одночасно спонукало цукровиробників шукати ринки збуту за кордоном. Закон діяв до 1917 р., щоправда 12 травня 1903 р. до нього були внесенні зміни, які чіткіше регламентували кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, встановлювали обов'язковий недоторканий запас, вказували обсяги вивозу цукру за кордон.

Щоб прослідкувати вплив урядової політики на вартість цукру протягом досліджуваного нами періоду, проаналізуємо дані таблиці 1.

Табл. 1

Середні ціни на цукор в Російській імперії (1802-1912 рр.) [12]

Роки	Буряковий в Києві, крб. за пуд.	Очеретяний в Санкт-Петербурзі, крб. за пуд.	Роки	Буряковий в Києві, крб. за пуд.
1802	–	30 крб. 50 коп.	1888	4 крб. 47,5 коп.
1848	–	7 крб. 97,75	1889	4 крб. 42,5 коп.
1850	7 крб.	8 крб. 21,5 коп.	1890	4 крб. 21 коп.
1855	7 крб. 20 коп.	8 крб. 55 коп.	1891	4 крб. 75 коп.
1860	6 крб.	7 крб. 51 коп.	1892	4 крб. 70 коп.
1863	5 крб. 60 коп.	7 крб. 26 коп.	1893	4 крб. 05 коп.
1864	5 крб.	–	1894	4 крб. 47 коп.
1865	5 крб. 72 коп.	–	1895	4 крб. 35 коп.
1866	6 крб. 11 коп.	7 крб.	1896	4 крб. 71 коп.
		12,5 коп.		
1867	4 крб. 65 коп.	–	1897	4 крб. 65 коп.
1868	5 крб. 12 коп.	–	1898	4 крб. 58,5 коп.
1869	4 крб. 40 коп. – 5 крб. 01	7 крб. 30 коп.	1899	4 крб. 42,5 коп.
1870	4 крб.70,5	6 крб. 10 коп.	1900	4 крб. 41,5 коп.
1871	5 крб. 70 коп.	–	1901	4 крб. 36 коп.
1872	5 крб. 03 коп.	–	1902	4 крб. 26 коп.
1873	6 крб. 18 коп.	–	1903	4 крб. 18,5 коп.
1874	5 крб. 55 коп.	–	1904	4 крб. 27,5 коп.
1875	5 крб. 32 коп.	–	1905	4 крб. 20 коп.
1876	4 крб. 82 коп.	–	1906	4 крб. 04,5 коп.
1877	4 крб. 97 коп.	–	1907	3 крб. 92,5 коп.
1878	5 крб. 10 коп.	–	1908	4 крб. 09,5 коп.
1879	4 крб. 72 коп.	–	1909	4 крб. 31,5 коп.
1880	4 крб. 99 коп.	–	1910	3 крб. 97,5 коп.
1886	3 крб. 25 коп.	–	1911	3 крб. 90 коп.
1887	4 крб. 37 коп.	–	1912	2 крб. 31,75 коп.

На початковому етапі становлення вітчизняного цукровиробництва вартість пуда цукру становила 30 крб. 50 коп., але вже в 1850 році ціна впала до 7 крб. проти 8 крб. 21 коп. привізного і постійно знижувалася до 1886 р. Після утворення синдикату цукрозаводчиків у 1887 р. ціна дещо збільшилася, але потім знову почала падати. Закони 20 листопада 1895 і 12 травня 1903 р. стабілізували ціни і до 1911 р. великого коливання цін не спостерігалося. Зниження цін в 1912 р. можна пояснити збільшенням продуктивності праці та впровадженням більш ефективних моделей виробництва, що дозволило не тільки уникнути кризи виробництва, а навпаки дало заводам можливість випускати більш дешеву продукцію.

Ринкові ціни цукру-піску, а за ним і рафінаду, перебували в прямій залежності від урядової політики. Шляхом установлення первісного контингенту і граничних цін уряд диктував ціни на ринку.

В кінці XIX століття спостерігається безупинне зниження середніх цін на цукор, що є наслідком встановлення граничних цін урядом впродовж 17 років дії закону від 20 листопада 1895 р. Завдяки згаданому закону, цукрова промисловість позбулася шкідливої спекуляції і торгівля цукром набула стабільного характеру.

Проведений авторами історично-порівняльний аналіз цін цукрової галузі в XIX – на початку XX століття в

Україні переконує, що державна політика в сфері нормування виробництва та ціноутворення в цукровій промисловості цього періоду потребує подальшого поглибленого наукового вивчення.

1.Див.: Державний архів Вінницької області. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 33; ЦДІА України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 491; Державний архів Сумської області. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 122.

2.Толпыгин М. Развитие и усовершенствование сахарной промышленности за последние двадцать пять лет с 1871 по 1895 гг. – К., 1896.; Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности. (1800 -1904) – К., 1904.; Лебедь-Юрчик Х. Сахарная промышленность в России. – К., 1909.; Заводской И. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.; Волохов Л. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.; Ланге П. Успехи сахароварения в первой половине 1897-98 гг. по заводам Васильковского, Сквирского и части Бердичевского уездов Киевской губерниш. – К., 1898.; Никитинский Я. Технические успехи производства сахара, СПб, 1894. – 62 с.; Веллер М. Развитие свекловицы и добывание свекловичного сахара по совершенно новым методам. – М., 1855.

3.Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914/1915 год. - К., 1916; Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России с 1 декабря 1895 г. по 1 декабря 1896 г. (По официальным данным). - К., 1897.

4.// Сахарная промышленность. – 1997. – № 6. – С. 3-6; // Економіка АПК. – 2002. – № 3. – С. 19-22.

5.Заводской Й. Указ. соч.

6.Цехановский М.Ю. Указ. соч.

7.Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. – М., 1951. – Вып. 38.

8.История Украинской ССР в 10 т. – Т. 4. – К., 1982.

9.Заец А.С. Рынок сахара: Проблемы теории и практики. – К., 1998.

10.Ланге П.В. Результаты сахароварения и применение закона от 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районом Киевской губерниш. – К., 1897.

11.Сборник узаконений по акцизу с сахара и мерам урегулирования сахарной промышленности. - СПБ, 1902.

12.Заводской Й. Наше свекло-сахарное производство, его прошедшее и настоящее. – К., 1878. – С. 42; Пакульский Н. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губерниш. – К., 1901. – С. 6; Волохов Л. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – С. 62-63; Кругловенко В.И. От лабораторных опытов до первого завода // Сахарная промышленность. – 1997, № 4, С. 7-9.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

Ю.Г.Сергієнко

ФОРМУВАННЯ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ БУРЖУАЗІЇ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

З утвердженням капіталістичних відносин у Російській імперії в XIX ст., у тому числі й у Наддніпрянській Україні, збільшувався кількісно, розвивався і мужнів підприємницький прошарок суспільства. Коли в першій половині XIX ст. чисельність підприємців ще була незначною, то вже на кінець XIX ст. вона значно зросла. Формуючись за умов розвитку ринкових відносин із різних прошарків суспільства – поміщицького, селянського, міщанського чи купецького, буржуазія в цей час у Наддніпрянській Україні налічувала майже 111,6 тис. так званих самостійних осіб, основним джерелом існування яких були прибутки від капіталів та нерухомого майна. Цей суспільний прошарок становив в українських губерніях майже 2% від загального числа самодіяльних осіб [1, 208-209]. Аналогічні процеси відбуваються й у наш час, що і визначає актуальність звернення до цієї теми.

Названій проблемі у своїх працях приділяли увагу такі науковці, як В.Г.Сарбей, Т.І.Лазанська, В.В.Крутіков, М.Порш та інші. Однак, спеціального дослідження ще не існує. У статті автор ставить за мету проаналізувати соціальний та національний склад підприємницького прошарку, активне формування якого відбувалося у пореформений період на українських землях, що перебували під владою Російської імперії. Предметом дослідження є процес формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії Наддніпрянської України. Об'єкт – соціальний і національний склад цієї буржуазії.

За соціальним складом серед промисловців підросійської України переважали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після землевласників (27,8%), за ними йшла група міщан (23,3%), а селяни складали 2,3%. Як бачимо, до підприємництва у першій половині XIX ст. залучалися активно ті стани, що мали для цього певні кошти, тобто підприємливі поміщики та торговці. Після 1861 р. в імперії процес формування підприємницького класу прискорився, збагатившись новими рисами. Утвердження фабрично-заводської промисловості та механізованого транспорту в економіці привело не лише до подальшого зростання нових соціальних сил, а й до серйозних якісних змін у їх складі та ролі в громадському та економічному житті. Унаслідок промислового перевороту та завершення індустріалізації відбулося оформлення нових соціальних сил – підприємців та робітників.

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві на кінець XIX ст. зайняла велика промислова буржуазія, яка постійно тримала руку на пульсі економічного розвитку. Вона перетворилася у впливову частину суспільства, яка була пов'язана з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і вміло пристосовувалась до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Суспільно-економічна основа, що склалася на фабрично-заводській стадії розвитку промисловості за умови збереження феодальних пережитків в економіці і перш за все у сільськогосподарському виробництві та політичній надбудові, позначилась на формуванні буржуазії. У місті і селі, як і в дореформений час, поряд із представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали.

За даними українських дослідників, велика буржуазія в Україні на кінець XIX ст. становила 289,5 тис. чол. (разом із членами сімей), дрібні заможні господарі – 413,6 тис., дрібні незаможні виробники – близько 910 тис. чол. [2, 32]. Таким чином, лише торгово-промислова буржуазія становила понад 1,6 млн. (6,7%) чоловік.

Зазначимо, що за умов розвитку капіталізму відбувався інтенсивний процес подальшого формування прошарку не лише торгово-промислової, але й сільськогосподарської буржуазії – власників великих капіталістичних землеробських господарств. Складаючи незначну частину тогочасного суспільства, ця енергійна, ділова меншість зосереджувала у своїх руках основні важелі економічного життя. Найбільш економічно впливовою групою підприємців у Наддніпрянській Україні була промислова буржуазія Донбасу, яка на 1917 р. досягла 14 тис. чол. Її ядро становило понад дві тисячі найбільших капіталістів як вітчизняного, так й іноземного походження, переважно вуглепромисловців [3, 15].

Найбільш численну групу становила сільська буржуазія. Про економічну силу української аграрної буржуазії в цей час свідчать подвірні переписи і всеросійські сільськогосподарські переписи. Згідно з даними багатоземельних господарств, в українських губерніях налічувалося приблизно 500 тис. Національній буржуазії належало близько 12 млн. дес. землі, з яких понад 7 млн. було куплено в поміщиків у 1861-1914 рр. Сотні мільйонів карбованців, що їх заплатила сільська буржуазія за землю, були використані для розширення і поліпшення виробництва. Українські буржуа-землевласники змушені були, не маючи достатніх коштів для придбання землі, орендувати у поміщиків 3,5 млн. дес. Серед цієї сільської буржуазії було близько 5 тис. господарств, які володіли від 100 до 500 дес., 565 господарств – від 500 до 1 тис. і 358 найбільших власників мали понад 1 тис. дес. Це були представники нового класу підприємців.

Посівна площа заможних господарств становила 8,1 млн. дес., або 49,1% всіх селянських посівів. Заможний господар продавав щорічно понад 1 тис. пудів хліба. Отже, справжніми господарями економічного життя на селі виступали сільські багатії. Їм протистояло 2,3 млн. дворів малоземельного селянства, яке ледве животіло на своїх клаптях землі, щоб не вмерти з голоду, змушене було наймитувати в односельців або ж шукати кращої долі [1, 72].

Підкреслимо, що на зламі XIX-XX ст. у Наддніпрянській Україні різними соціальними прошарками було засновано 2,3 тис. підприємств фабрично-заводського типу. Організаторами 811 підприємств (35,2%) виступили купці, 665 – дворяни (28,8%), 227 – міщани (9,8%), 40 – селяни (1,7%) та 56 (2,4%) – представники інтелігентних професій. Якщо порівняти ці дані з даними списку власників підприємств за 1832 р., то помітно зросла активність купецького підприємництва. Коли у другій чверті XIX ст. воно посідало друге місце у промисловій діяльності після дворян, то на початку XX ст. – перше. Дворянський клас змушений був поступитися, незважаючи на всі пріоритети і можливості, які у нього були, більш енергійні, здібні, підприємливій масі купецтва. Діяльність активізували міщани, питома вага яких у великій промисловості зросла в 1,5 раза [4].

Попри всі несприятливі умови, які склалися внаслідок здирницької викупної операції, селянство теж демонструвало невтримний потяг до промислового будівництва, хоча його питома вага і не була вже такою значною серед промислового загалу. Безумовно, що відсоток промисловців-селян міг бути вищим, якби частина їх, розбагатівши, не записувалась до стану купецтва чи міщанства. Крім того, на підприємницькому обрії з'явилася невелика група промисловців-інтелігентів.

Зазначимо, що більшість промислових підприємств, заснованих буржуазією, виникла у 1880-90-ті роки, тобто під час промислового піднесення. Так, із 2,3 тис. підприємств підросійської України 1,5 тис. (63%) виникли якраз в останні десятиліття XIX ст., 434 (18,8%) у 60-70-ті роки [4]. Як бачимо, найбільш плідними для промислової діяльності буржуазії стали останні два десятиріччя XIX ст. На той час практично склалась основна мережа залізниць, яка тісно з'єднувала між собою різні економічні райони, чітко окреслилась їх спеціалізація, були створені цілі галузі нової промисловості, яких до того не знала країна, розвинулася банківська справа, дедалі глибше ринкові відносини проникали у найбільш відсталу сферу економіки – сільське господарство. Саме в той час відбувався посилений приплив іноземних капіталів в економіку Російської імперії, разом із тим активізовувалося акціонування вітчизняних капіталів. Безумовно, що більшість цих коштів використовувалася на розвиток промисловості. Якраз на ці роки припадає завершення індустріалізації Наддніпрянської України, складання в основних рисах її промислового комплексу.

Аналіз статистичних даних засвідчує підприємництво буржуазії у різних галузях промисловості. Так, найбільш компактна група буржуазії свою діяльність зосередила у харчовій промисловості. Причому всі соціальні прошарки демонстрували активну участь саме в цій групі виробництв. Більше половини промисловців вкладали свої кошти у цукрову, борошномельну, винокурну, тютюнову, пивоварну, олійну галузі промисловості, тобто у підприємства, які займалися переробкою сільськогосподарської продукції (понад 1,2 тис. підприємств). Якщо ж сюди додати ще власників 200 промислових закладів, комерційні інтереси яких були пов'язані з обробітком волокнистих рослин та продуктів тваринництва, то стане зрозумілим тісний зв'язок підприємців-заводчиків саме із сільським господарством і великим землеволодінням. Річ у тім, що численнішими власниками підприємств із переробки землеробської і тваринницької продукції виступали дворяни-землевласники і купці. Причому дворянство зосередилося виключно в цих групах виробництв. Із 665 підприємств, що належали поміщикам, 549 займались переробкою сільськогосподарської продукції. Далі йшли купецькі (479) та міщанські (95) заклади. Отже, переважна більшість підприємств була пов'язана із сільськогосподарським виробництвом.

Звичайно, що цими показниками підприємницька діяльність в галузі переробки сільськогосподарської продукції не обмежувалась. У кожному поміщицькому маєтку, у кожному селі знаходилися численні борошномельні, олійні, винокурні та інші дрібні промислові заклади, що задовольняли власний попит як поміщиків, так і селян [5, 79].

Слід підкреслити, що під час індустріалізації підросійської України організатори гірничозаводської промисловості перетворились в одну з найвпливовіших груп буржуазії. У вітчизняній історіографії цей прошарок підприємців ґрунтовно вивчено українським істориком В.В.Крутіковим [6]. За його даними, абсолютну перевагу у вуглевидобутку на початковому етапі промислової розробки мали поміщики. Вони проводили розробку вугілля на власних землях, що ставило їх у більш вигідне становище порівняно з іншими групами підприємців, які змушені були вдаватися до оренди чи купівлі землі. Поява залізниць і зростаючий попит на паливо спонукали поміщиків на рубежі 1860-70-х років інтенсивніше розробляти вугленосні землі. У той час помітно зростала, за спостереженнями гірничих інженерів А.-О. і О.О.Носових, кількість поміщицьких розробок. Так, за їх даними, у 1872 р. у Бахмутському і Слов'яносербському повітах із 58 діючих шахт на частку поміщиків припадало 34. Вони давали більше 40% видобутку мінерального палива в західній частині Донецького басейну [6, 28].

Одночасно з поміщиками вугільну промисловість розвивали селяни і козаки. У 60-ті роки XIX ст. у вугільну промисловість почав поступово проникати купецький капітал. Зокрема, купець Іванов узяв в оренду у князя Лівена вугільні розробки поблизу с. Олександрівка Бахмутського повіту. Це було обширне і дуже високоякісне родовище Півдня України. Проте, за браком коштів виробництво шахти зростало надто повільно. Протягом 1864-1865 рр. було видобуто лише 187,4 тис. пудів, а в 1865-1866 рр. – 181,6 тис. пудів вугілля. Воно транспортувалось у Київську губернію на Городищенські заводи Яхненка і Симиренка та інші підприємства [7, 79-80]. Однак це були лише перші кроки, зроблені купецьким капіталом у галузі.

У другій половині XIX ст. в економіці Наддніпрянської України провідне місце посідали російські, поль-

ські та інші капіталісти. Величезні капіталовкладення тут мали й іноземні підприємці. До найзаможніших сімей іноземців, що проживали у Петербурзі, але володіли великими підприємствами в Україні, належали англійці Юзи (батько і син) – власники металургійного заводу, содовий заводчик француз Сольве. В гонитві за надприбутками в підросійську Україну активно прибували французькі, бельгійські, німецькі, голландські, англійські капіталісти. Особливо облюбували іноземні підприємці гірничозаводську промисловість. 70% акціонерних капіталів Російської імперії у 1900 р. належало іноземцям. В Україні цей показник досягав 80-90% [8, 158].

Поряд із інонаціональними підприємцями формувалися кадри місцевої буржуазії. У цей процес нестримно втягувалися всі суспільні прошарки та етноси. Переписом 1897 р. зареєстровано 111,6 тис. «самостійних осіб», що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 329,7 тис. займалися торгівлею та торгово-кредитними операціями. Українських підприємців у цій групі самодіяльного населення було 17,5%, російських – 23, поляків – 3,2, а євреїв – 50,2%. Стає очевидним, що найбільш підприємливим на цей час виявився єврейський етнос. Його найбільший внесок у творення капіталістичної економіки пояснювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах (61,4%). У цьому єврейству поступалися всі без винятку етноси, що населяли підросійську Україну [9, 2-4].

Таким чином, у другій половині XIX ст. суспільство відчуло могутній приплив господарської енергії, яка виливалася у створення торгових та промислових підприємств. У результаті формувався підприємницький загал, який дедалі більше набував всестанового характеру. Родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торгівці, селянство, яке нарешті скинуло ярмо рабства, інженери та адвокати, вчені, вчителі та лікарі були охоплені пристрастю до підприємництва. Саме цей загін підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, був більш схильний до новаторства і змін, став носієм соціального прогресу.

1. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч. 1. – К., 1999.*
2. *Пустоход П.И. Использование В.И.Лениным материалов переписи 1897 г. для изучения классового состава населения // Демографические тетради. – К., 1970. – Вып. 1-2.*
3. *Історія Української РСР. – К., 1977. – Т. 5.*
4. *Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903.*
5. *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.*
6. *Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992.*
7. *Российский государственный исторический архив. – Ф. 37. – Оп.53. – Спр.89.*
8. *Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1952, - Т. 2.*
9. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.449. – Оп.532. – Спр. 181.*

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

А.Г.Томіленко

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЖЕЖНОЇ СПРАВИ В СЕЛАХ ЧЕРКАЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Сучасні економічні перетворення уряду ще тривалий час будуть викликати суперечки серед дослідників. Серед цих перетворень чільне місце посідають нещодавні зміни, що відбулися в галузі сільськогосподарського виробництва. Зміна власників на селі, водночас із очікуваними в майбутньому позитивними результатами, породила велику кількість питань, які ще чекають на своє вирішення. Так, актуальною залишається проблема протипожежного забезпечення сільських населених пунктів, адже сільські пожежі ще більше підривають і без того тяжкий економічний і фінансовий стан селянства.

Найбільш швидким та ефективним кроком у вирішенні цієї проблеми, на думку автора, може стати відродження сільських добровільних пожежних команд. Проте це питання може бути розв'язане лише за підтримки держави, державної пожежної охорони, громадських організацій та страхових товариств. У цьому процесі буде корисним і досвід функціонування сільських пожежних формувань наприкінці XIX – на початку XX ст. Це питання залишається майже не дослідженим у вітчизняній історіографії.

Пожежі в Україні здавна були одним із найбільших народних лих, що завдавали величезних збитків населенню. Серед загальної кількості пожеж у Київській губернії в пореформений період 9/10 становили сільські пожежі. В.А.Скрипіцин, розглядаючи цю проблему на початку XX ст., зазначав: "Наші села, періодично вигораючи через кожні 10 років, розорюються від пожеж набагато більше, ніж від усяких інших негараздів ... пожежа більше підриває благоустрій селян, чим неврожай" [1, 6]. Велика частка пожеж та значних збитків від них у сільській місцевості була викликана не лише тими обставинами, що найчисленнішою верствою населення Черкащини було селянство, але й тим, що у порівнянні з містами, де ще на початку XIX ст. розпочала свою діяльність професійна пожежна охорона, села краю і через 100 років в основній своїй масі залишалися беззахисними перед вогнем.

Такі страхітливі наслідки пожеж були значною мірою пов'язані із залишками кріпосної системи в Україні. Зокрема, на півночі Київської губернії у деяких селах будинки розміщувалися так тісно, що все село можна було пройти з краю в край дахами [2, 141]. Таке становище зберігалося впродовж усього XIX ст.

Однак, це була не єдина причина, що зумовлювала масове знищення селянських садиб вогняною стихією. Ще більше пожеж виникало внаслідок забудови сіл та містечок дерев'яними спорудами, критими соломою, особливо у Київській губернії [3, 62]. На сільських подвір'ях досить часто містилися хліви, обори, поряд розміщувалися копиці сіна та ожереди соломи. За таких умов будь-яка необережність із вогнем призводила до пожежі. З кожним п'ятиріччям упродовж досліджуваного періоду кількість пожеж у селах Черкаського, Золотоніського, Уманського повітів невпинно зростала. Особливо "відзначалася" Київська губернія, де щорічно кількість пожеж зростала в середньому майже на 7% (табл. 1.) [4, 30].

Табл. 1

Стан пожежної безпеки поселень Київщини за 1894-1895 рр.

Кількість пожеж	1894 р.	1895 р.	Різниця
	1410	1509	99
дворів, які постраждали	2000	1670	– 330
збитки у крб.	2E+06	2E+06	– 114300
збитки на 1 пожежу у крб.	1239	1082	– 157

Крім значної скупченості дерев'яних будівель, причинами великих і спустошливих пожеж були незадовільний стан водозабезпечення, наявність у хатах дерев'яних та глиноплитних димоходів, необережне пово-

дження з вогнем тощо. Пожежі від погано улаштованих печей та дерев'яних коминів протягом другої половини XIX ст. становили в середньому 13-14% [5, 274]. На жаль, і на початку XX ст. цей відсоток пожеж на Правобережній Україні суттєво не зменшився.

Серед причин пожеж значну кількість (18,8% протягом 1870-1909 рр.) становили підпали. Кількість підпалів у селах Черкащини у пореформений період особливо зросла упродовж 1905-1907 рр.: "Жахаючий зріст сільських пожеж за останнє п'ятиліття представляє одне із значних повсюдних явищ. При нормальному плині життя в країні останньому, без сумніву, не було б місця", – писав свідок тих подій [6, 28]. Хроніки тих часів містять величезний перелік пожеж, які виникали в результаті навмисних дій. Так, у ніч на 13 червня 1906 р. сталася пожежа від підпалу в маєтку землевласника Давидова в м. Кам'янці Чигиринського повіту [7, 33].

Причини близько 40,2% пожеж у селах Черкащини залишалися невідомими, оскільки тих, хто проводив поліцейське дізнання, мало цікавила правда. Та й взагалі, достатньо кваліфікованих фахівців тоді фактично не було. Один із дописувачів "Пожарного дела" зазначав: "Серйозне вивчення причин пожеж замінювалося їх простою реєстрацією. Пожежі від підпалів, дитячих пустощів або необережного поводження з вогнем звалювалися в одну купу. Сільська поліція і волосні правління поспішали лише зі складанням актів про пожежу" [6, 28].

Найбільше пожеж у селах Черкащини виникало в літні місяці [8, 176]. Спекотне літо настільки висушувало дерев'яні будівлі, що достатньо було лише іскри з димоходу, щоб солом'яний дах спалахнув. Зокрема, на півріччя (червень-листопад) у селах Київської губернії в середньому припадало 58,9% пожеж. Наприклад, лише за червень 1865 р. на Київщині згоріло 337 будинків з господарськими будівлями, 190 копиць хліба, у вогні загинуло 10 дітей. Земська пожежна статистика вказує на те, що кількість пожеж та їх спустошливість особливо збільшувалася в серпні, вересні та травні, що почасти було наслідком хліборобської діяльності селянства Черкащини.

Однак прихід зими не означав повну безпеку від вогняної стихії. "Під покровом снігу мужик вже не боїться вогню і зовсім кинув навіть ті примітивні запобіжні заходи, які з успіхом навпіл додержувався в жаркий літній або в хлібний осінній час", – неодноразово відзначалося на сторінках часопису "Пожарное дело" [9, 6].

Наслідки пожеж мали ще один негативний результат. Більшість погорільців уже не могла господарювати так, як до нещастя, і потрапляла у ще більшу залежність від поміщика або орендаря. Зокрема, 13 травня 1908 р. пожежею було знищено все нерухоме й більша частина рухомого майна 14 домовласників с.Сокирна Черкаського повіту. З доповіді мирового посередника в канцелярію київського генерал-губернатора відомо, що врятувати погорільці майже нічого не змогли, оскільки при виникненні пожежі більша їх частина знаходилася в полі, на роботах. Загальна сума збитків досягала 9585 крб., з яких лише 3611 крб. 50 коп. могли бути повернуті страховою премією. Лише допомога погорільцям з боку односельчан, які тимчасово розмістили їх у своїх оселях, та місцевої влади врятували потерпілих від повних злиднів [10, 67].

Таким чином, для ефективного протипожежного захисту поселень було необхідно проведення роз'яснювальних профілактичних заходів, заміна вогненебезпечних будівель вогнестійкими, розвиток протипожежного водопостачання та створення організованих добровільних пожежних дружин.

Гасіння пожеж у селах Черкащини впродовж багатьох століть здійснювалося населенням спочатку у вигляді взаємодопомоги, а пізніше – натуральної пожежної повинності. При першому повідомленні жителі зобов'язані були бігти до місця пожежі з особистим інвентарем. Ненавчені прийомам гасіння, люди приносили мало користі.

Навіть у 1902 р., повернувшись до цього питання, часопис "Пожарное дело" відзначав: "Нестача води і людей, відсутність розумної розпорядливості – звичне явище кожної сільської пожежі. Поки збереться народ, поки підвезуть воду, пожежа встигне прийняти величезні розміри. На сільських пожежах при загальній паніці царює завжди цілковитий хаос і незнання самих звичайних прийомів гасіння" [11, 236].

Підвіз води на місце пожежі та її гасіння покладалися обов'язковими постановами на сільську громадськість. У селах існував окремий розпис чергування населення з інвентарем та кіньми. Проте, селянські коні утримувалися зазвичай упроголодь і годувалися лише тоді, коли використовувалися на господарських роботах, а тому нерідко під час пожеж у селах Правобережної України підвіз води взагалі не проводився [12, 50-51]. Часто-густо селяни намагалися уникнути виконання пожежної повинності. "Відбуття цієї повинності лягає важким тягарем на громаду і руйнує добробут селян, оскільки більшість членів її з невеликим статком, а деякі навіть зовсім бідні і не в змозі нести таку повинність через відсутність теплого одягу, хвороби і старість", – писали київському губернатору селяни с. Хлистунівки Черкаського повіту, які звернулися з проханням відмінити обивательські варти [13, 31].

Отже, в організації пожежно-сторожової охорони сільських населених пунктів Черкащини існувала велика кількість проблем. Досить часто вартовими були або підлітки, або люди похилого віку. Інколи функції вартових виконували навіть хворі, каліки, непридатні до польових робіт люди. Не поодинокими були й випадки, коли варту несли підневільні стійщики, які відбували повинність за борги перед громадою. Таким чином, поставити на належний рівень пожежну охорону поселень сільська громадськість самостійно не могла. Зокрема, із табеля Мойсенського волосного управління Золотоніського повіту Полтавської губернії про стан пожежного інвентарю за 1874 р. відомо, що у волості не було жодного пожежного насоса. Не маючи достатніх коштів, селяни не могли утримувати добре обладнаний пожежний обоз, не кажучи вже про пожежну команду [14, 62].

Упевнившись у тому, що уряд мало дбав про захист сіл і містечок від пожеж, селяни стали організовувати добровільні пожежні товариства та дружини. Завданням останніх була боротьба з пожежами та допомога населенню у справі запобігання вогняного лиха. Зрештою, саме добровільні товариства відіграли вирішальну роль в організації протипожежної діяльності в правобережних селах. Формування пожежних дружин у селах Київської губернії розпочалося значно пізніше, ніж на Лівобережжі та Півдні України, оскільки велику роль у поширенні цього починання відігравали земства, які з'явилися в регіоні лише на початку XX ст. Саме тому на 1892 р. серед губерній краю лише на Поділлі функціонували 4 сільські пожежні дружини, тоді як у Київській та Волинській губерніях їх узагалі не було [15, 232].

Таким чином, проблема організації та успішної діяльності сільських пожежних дружин в останній чверті XIX ст. постала на Черкащині досить гостро. Власних коштів сільські громади фактично не мали, держава фінансової допомоги на утворення пожежних команд не надавала, а земства, що на той час діяли лише на Лівобережжі та Півдні України, тільки-но розпочали допомагати сільським громадам організаційно та коштами. У 1894 р. новостворений часопис "Пожарный" зазна-

чав: "Хоча за теорією в кожному селищі повинна бути хоча б сільська пожежна команда, але ні для кого не секрет, що іноді вона собою являє: декілька розвалених діжок, розкиданих по подвір'ях, протипожежні інструменти, більшою частиною існуючі у вигляді якихось архаїчних знаків на невеликих дощечках при кожному будинку, і, до речі, жодної ... звичної до справи людини" [16, 61].

Таким чином, на межі століть у справі протипожежного захисту сіл Черкащини постали завдання, вирішення яких давало нагоду зменшити тяжкі наслідки пожеж. Насамперед, це сприяння з боку місцевої влади оснащенню сільських пожежних обозів, подолання інертності селян у справі організації гасіння пожеж, створення боєздатних сільських пожежних дружин тощо. Важливим кроком на цьому шляху стало затвердження урядом 5 серпня 1897 р. типового статуту для сільських пожежних дружин [17, 143-146].

Розвиток протипожежного добровольчества на селі, попри всі намагання його організувати з боку земств, розвивався досить повільно. Так, із рапорту звенигородського справника Кричицького від 3 листопада 1908 р. за № 10208 відомо, що в повіті з населенням 337187 осіб та 344 населеними пунктами (крім міст Звенигородки та Шполи) не утримувалося жодної пожежної команди. Населення повіту мало пожежне обладнання, а саме: 113 насосів, 695 діжок, 408 багрів та 756 відер. Однак, 2/3 населених пунктів повіту не мали навіть пожежних труб [18, 119].

Аналогічне становище спостерігалося й у Київському, Бердичівському та Васильківському повітах [19, 11]. У той же час на Черкащині були й позитивні приклади діяльності пожежних дружин, особливо в маєтках підприємницького типу. Лише у володіннях графів Бобринських у Смілянській волості Черкаського повіту в 1901 р. нараховувалося 12 приватних пожежних команд, 145 добровільних вогнеборців та 18 пожежних насосів. На розвиток пожежної справи Бобринськими витрачалося 16000 крб. на рік [18, 119].

Особливо ефективною діяльність сільських пожежних дружин була в тих повітах, де вони діяли під контролем місцевих земств. Останні, як відомо, надавали істотну матеріальну та організаційну допомогу сільським добровольцям [20, 38]. Земства опікувалися розвитком протипожежного страхування, розширенням будівництва з використанням вогнестійких матеріалів, розселенням густонаселених сіл. Багато в чому завдяки їх діяльності стало поширюватися будівництво цегельних та черепичних заводів.

Організовуючи протипожежну роботу на селі, земські установи неодноразово звертали увагу уряду на необхідність державної програми допомоги розвитку пожежної справи в сільських населених пунктах. Внаслідок цього у 1903 р. при Міністерстві землеробства та державних маєтностей була створена комісія з питань поширення сільського вогнестійкого будівництва під керівництвом міністра Стевена [21, 105]. На неї покладалося завдання вивчення стану застосування вогнестійких матеріалів на селі, розгляд і впровадження проектів більш раціональних типів будівель та шляхів поширення їх серед селянства. Результатом діяльності комісії стало впровадження законопроектів із питань організації робіт із вогнестійкого будівництва. В остаточному варіанті напрацювання комісії були опубліковані у збірнику законів та розпоряджень Департаменту державного земельного майна в серпні 1913 р. [22, 91-105].

Намагання земств, громадськості поставити вирішення проблеми протипожежного захисту поселень на державний рівень врешті-решт знайшли своє відображення в політиці уряду після 1906 р. Аграрна реформа П.Столипіна не обминула й питання організації робіт із сільського вогнестійкого будівництва. Землевпорядкувальні комісії активізували свою діяльність із 1907 р. Згідно зі ст. 68 Правил з організації робіт із сільського вогнестійкого будівництва, вони сприяли селянам при переході на відрубне господарство. Причому статті 52 та 53 зазначали, що грошова позика могла бути надана на перенесення садиб та улаштування водоймищ у розмірі дійсної необхідності, але не більше 165 крб. на двір при переселенні селян на відстань понад 30 верств. При переселенні на меншу відстань розмір допомоги не мав перевищувати 50% від указаної суми [23, 34-37]. Отримана позика поверталася через 5 пільгових років рівними частками без процентів протягом наступних 10 років. Окрім того, комісії мали право відпускати з лісових дач селянам деревину. 15 листопада 1906 р. вийшов указ, який дозволяв селянам при виході на хутори чи відрубне господарство отримувати кредити у відділеннях селянського поземельного банку, а закон від 16 червня 1912 р. надавав право землевпорядкувальним комісіям видавати позички та допомогу як хутірським, так і відрубним господарствам [22, 93].

Однак, проблема протипожежного розпланування поселень на Черкащині не могла бути вирішена за короткий термін. Для досягнення позитивних результатів у цій справі існувала необхідність у створенні комплексної державної програми, розрахованої на тривалий час. З іншого боку, важливим було поєднання чи принаймні координація зусиль держави, земств, органів місцевої влади і громадськості у подоланні небезпечних явищ поширення масових пожеж серед сільських пунктів краю. Проте саме ця важлива проблема так і не знайшла свого вирішення.

На початку XX ст. земські установи почали активно впроваджувати протипожежні заходи в регіоні. Внаслідок цього ситуація із забезпеченням пожежним обладнанням сіл Південно-Західного краю дещо поліпшилася, проте його все ж катастрофічно не вистачало. Забезпеченість пожежним обладнанням сіл Черкащини як і взагалі поселень Правобережної України в першу чергу залежала від протипожежної діяльності земських повітових управ та господарської діяльності населення.

Для успішної ліквідації сільської пожежі було необхідно ряд умов і перш за все наявність пожежних водоймищ та відповідного пожежного обладнання. На початку XX ст. вважалося, що мінімальний склад сільського пожежного обозу мав становити один пожежний насос, три діжки та допоміжний пожежний інвентар (відра, багри, сокири, драбини тощо). Проте наявний пожежний інвентар залишався мертвим вантажем, якщо були відсутні організованість та вмілі дії при гасінні пожежі. Ще на першому з'їзді діячів пожежної справи у червні 1892 р. була розглянута і схвалена пропозиція О.Д.Львова та С.Я.Вайнштейна щодо ознайомлення селян із правилами пожежної безпеки та будівництвом печей і димоходів із вогнестійких матеріалів через сільські та недільні школи. Однак, через відсутність спеціалістів і фінансування, ці пропозиції тривалий час залишалися на папері.

Лише перед Першою світовою війною в Росії стали більше приділяти уваги необхідності елементарного навчання населення правил пожежної безпеки. Оскільки особливо безпомічним було населення в боротьбі з вогнем у селах, подібне навчання розпочали у першу чергу в сільськогосподарських училищах. Циркуляром Головного управління землевпорядкування й землеробства від 4 серпня 1911 р. за № 56 передбачалося позашкільне навчання селян способам виробництва вогнетривких матеріалів та створенню із них будівель. Система навчання велася таким чином, щоб підготувати спеціалістів серед хліборобів для кожної окремої галузі цієї

справи. Як завжди, була довга метушня з коштами, і лише наприкінці 1914 р. Департамент землеробства вирішив розпочати навчання під час різдвяних канікул, проте поширити цю справу не вдалося у зв'язку з невдачами на фронті.

Підсумовуючи, зазначимо, що у справі організації протипожежного захисту поселень селяни Черкащини знаходилися в більш складному становищі, ніж міське населення. Головні причини крилися у відсутності коштів та мінімально необхідної кількості спеціалістів із цієї галузі на селі. Організація гасіння сільських пожеж через систему натуральної пожежної повинності впродовж другої половини XIX ст. виявилася неефективною. Суттєві зрушення у справі пожежного захисту поселень Правобережної України з'явилися лише на початку XX ст. із розгортанням протипожежної діяльності земських установ.

1. Скрипицин В.А. Пожары. – СПб., 1904.
2. Корреспонденция "Пожарного дела" // Пожарное дело (далі – ПД). – 1902. – № 9.
3. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). - Ф. 477. - Оп. 1. - Спр. 218.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). - Ф. 442. - Оп. 626. - Спр. 277.
5. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб., 1912.
6. Пожар от неизвестных причин // ПД. – 1909. – № 2.
7. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 638. - Спр. 20.
8. ДАЧО. - Ф. 477. - Оп. 1. - Спр. 256.
9. Булгаков С. Зимние пожары в деревне // ПД. – 1909. – № 1.
10. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 707. - Спр. 111.
11. Хелмовский Н. К вопросу о борьбе с сельскими пожарами // ПД. – 1902. – № 15.
12. Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80 гг. XIX в.). – М., 1966.
13. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 637. - Спр. 1.
14. ДАЧО. - Ф. 477. - Оп. 1. - Спр. 218.
15. Шереметьев А.Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. – СПб., 1892.
16. // Пожарный. – 1894. – № 2.
17. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 665. – Спр. 12.
18. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 631. - Спр. 1.
19. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 20.
20. ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 642. - Спр. 199.
21. Хроника // ПД. – 1903. – № 7.
22. Землеустройство: Сборник законов и распоряжений. – М., 1914. – Вып. IV.
23. ДАЧО. - Ф. 754. - Оп. 7. – Спр. 1.

Надійшла до редакції 19.11.2003 р.

В.А.Тучинський

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА МОЛДОВАН ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

В умовах національно-культурного відродження української нації досить актуальним завданням є дослідження історії кожної національної меншини, представники якої складають невід'ємну частину народу України. Без глибокого і всебічного вивчення історії кожного етносу неможливо реально визначити державну політику, яка б сприяла забезпеченню громадянського миру в українському суспільстві.

Молдовська національна меншина – одна із найчисельніших в Україні. За даними перепису 2001 р., на її території проживають 258,6 тис. осіб молдовської національності, що складає 0,5% населення держави [1, 3]. Однак, етнічна група мало привертала увагу дослідників, автором знайдено лише невелику кількість наукових праць, присвячених цій проблемі. В них переважно йде мова про українсько-молдовські зв'язки та переселення молдован на Південь України у XVIII ст.

Окремі проблеми історії молдовської національної меншини Півдня України знайшли своє висвітлення в працях відомих російських істориків О.Дружиніної та В.Кабузана [2, 3]. Одна із небагатьох праць, в якій зроблено спробу комплексного дослідження історії молдован України, належить академіку В.Шишмарьову [4]. Однак, соціально-економічне становище молдовського населення II половини XIX – початку XX ст. аналізується автором поверхово. В 1980 р. Інститути історії АН УРСР та АН МРСР видали цікаве дослідження з історії українсько-молдовських взаємин [5]. Проблемі молдовських поселень в Україні присвятив своє дослідження В.Орлик [6]. Автор простежує основні етапи переселення молдован та їх внесок у господарське освоєння південноукраїнських степів.

Найбільшу цінність із доробку істориків Молдови для вивчення поставленої проблеми складає дослідження В.Зеленчука [7]. Праця виконана на широкій джерельній базі й проливає світло на окремі сторони соціально-економічного становища молдовського населення українського Подністров'я. Із незначної кількості журнальних публікацій, присвячених історії молдован України, варто відзначити статтю В.Боєчка [8]. Проте, період 1861-1914 рр. не знайшов у публікації належного відображення.

Автор статті ставить за мету дослідити найголовніші особливості сільськогосподарського виробництва молдован України в II половині XIX – на початку XX ст., а також з'ясувати їх роль у розвитку тваринництва, землеробства та садівництва на Півдні України.

Предметом дослідження є сільськогосподарське виробництво молдован України 2 пол. XIX – поч. XX ст., об'єктом – особливості його розвитку.

Досліджуючи соціально-економічне становище молдован Півдня України, варто зауважити, що їхнім головним господарським заняттям було тваринництво, землеробство, виноградарство та виноробство.

Історично-традиційною галуззю молдовського господарства було тваринництво. Враховуючи свідчення сучасників, можна стверджувати, що молдовани були засновниками багатьох тваринницьких галузей на Півдні України. Особливо значних успіхів вони досягли у вівчарстві. Так, херсонський губернатор у своєму звіті за 1854 р. відзначав успіхи молдован-вівчарів: "В Тираспольському повіті, - писав він, - проживає значна кількість жителів, що прийшли із-за Дністра. Це молдовани-скотарі, які мають, можна стверджувати, єдині успіхи у вівчарстві. Ці люди, займаючись вівчарством і отримуючи свої вигоди, справили значний вплив і на інших жителів, і таке господарське заняття стало тут спільним" [9, 57].

Є незаперечні свідчення того, що переселенці з Молдови поширили на Херсонщині, у Таврії та в інших регіонах України цигейських овець. Шерсть цигейської вівці, що відзначалася високою якістю, використовувалась переважно для виготовлення тонких тканин. Чистокровна цигейська вівця давала щорічно 5 фунтів шерсті (1 фунт - 409,5 г). Крім того, відгодовані цигейські вівці, вага яких досягала 80-100 кг, давали значну кількість м'ясних продуктів. Багато молдован працювали в поміщицьких маєтках чабанами й навчали українських селян мистецтву розведення та догляду за вівцями [10, 64].

Протягом другої половини XIX - на початку XX ст. в регіоні, де проживало молдовське населення, різко збільшується кількість коней. Так, у 1905 р. порівняно з 1861 р. чисельність коней у селян Херсонської губернії зросла більше ніж у п'ять разів [11, 30]. Це пояснюється, на нашу думку, активнішим їх використанням як тяглової сили в першу чергу біля машин та механізмів. Цікаву інформацію про розведення коней молдованами півдня України знаходимо у відомого дослідника кінних ресурсів Росії кінця XIX ст. О.Дубенського. Він, зокрема, писав: «Молдованин ставиться до коня з любов'ю. Трохи розбагатілий селянин поспішає не тільки обзавестися найкращим конем, але і прибрати його по можливості найкраще. Молдованин від природи гарний вершник: жодне народне свято не обходиться у них без верхової їзди: майже в кожного домогосподаря є добре оздоблене сідло. Проте кінь у молдовському господарстві не складає головної робочої сили: обробіток землі в більшості випадків здійснюється волами» [12, 234-235].

У кінці XIX ст. спостерігається тенденція до значного скорочення тваринницької галузі та розширення землеробства в молдовських господарствах півдня України. Причини глибокої кризи тваринництва можна знайти у матеріалах Першого окружного сільськогосподарського з'їзду, що проходив у Херсоні 1880 р. Головною причиною скорочення поголів'я тваринництва було названо хвороби тварин, зокрема чуму, яка щорічно знищувала близько 25% поголів'я тварин. Крім того, тваринницька галузь була менш прибуткова, ніж вирощування зернових культур, ціни на які в краї швидко зростали. Цікаву інформацію з цього приводу знайдено нами у «Подільських Єпархіальних відомостях» за 1870 р. Там подано оцінку господарства молдовського с. Нестоїтна Балтського повіту: «До 60-х рр. в цій місцевості було розвинуто тваринництво, переважно вівчарство, галузі, що давали молдованам добрі доходи, землеробство було у них на другому місці. Але через частий падіж тварин ця стаття доходів зовсім упала, жителі села обідніли і прийнялися за хліборобство, продукти якого збувають в Одесі» [13, 324].

Посівні площі на півдні України в 1890 р. порівняно з 1861 р. зросли більше ніж удвічі, внаслідок чого площа сінокосів в середньому на одну голову худоби (у переводі дрібної худоби на велику з розрахунку 5 : 1) у Херсонській губернії зменшилась з 1,6 дес. в 1870 до 0,4 дес. в 1890 р. Водночас набагато зменшилась площа пасовищ та вигонів. «Розорюються навіть луги та вигони, писав у своєму звіті за 1884 р. херсонський губернатор, - тваринництво завдяки збільшенню посівів значно зменшилось» [14, 41-42]. Тенденцію до скорочення тваринництва та розширення землеробства можна простежити на прикладі люстраційних актів молдовських сіл Подільської губернії. Якщо у с. Кетроси Ямпільської волості у 1878 р. під сінокосами та пасовищами було 37% всієї землі, то в 1909 р. лише 16%. Така ж картина спостерігається нами і в іншому молдовському селі, Велика Кісниця, одноіменної волості, де з 1872 по 1908 рр. площа пасовищ та вигонів скоротилася на 20,5%» [15, 29].

Такі, на нашу думку, головні причини та обставини скорочення тваринництва серед молдовського населення півдня України в другій половині XIX - на початку XX ст. Щодо землеробської галузі, то її швидкий розвиток у молдован регіону починається у пореформений період, коли для цього створюються необхідні умови: наділення селян землею, вільне переміщення робочої сили та активне проникнення капіталу.

Зернове господарство було важливою галузь землеробства молдовського населення України, характерною особливістю якого було значне поширення посівів кукурудзи. Автором знайдено багато свідчень того, що саме молдовани запровадили посіви кукурудзи на півдні України та досягали у її вирощуванні значних успіхів. Херсонський губернатор у звіті за 1854 р. повідомляв: «Кукурудза висівається у великій кількості молдовськими селянами Тираспольського та Ананьївського повітів, які вирощують її як для власного споживання, так і на продаж» [16, 3].

Цікаву інформацію з приводу посівів кукурудзи знаходимо у відомого дослідника Півдня України XIX ст. А.-Скальковського. Він, зокрема, зазначав: «Кукурудза сіється молдованами під соху, яка, розрихлюючи грунт, робить борозну. Призначену для насіння кукурудзу сушать у хатах, сплітаючи вінки. Вирощування кукурудзи справа кропітка, лише молдовани можуть нею займатися з успіхом, бо давно її вирощують. Продається кукурудза в очищеному вигляді по 4,5 срібла за чверть (одна чверть = 100 кг.) і відправляється в Англію, Туреччину, Італію, Ірландію» [17, 32-33]. Статистичні дані кінця XIX -початку XX ст. свідчать про зростання посівних площ кукурудзи в Херсонській губернії. Так, у 1898 р. вони складали 128,6 тис. дес., у 1908 р.-141,0 тис., а у 1912 р.- 178,0 тис. дес. [18, 60].

У кінці XIX - на початку XX ст. в губерніях та повітах компактного проживання молдован Півдня України більшого значення набирає травосіяння. Це пояснюється значним поширенням відгодівельного тваринництва замість випасного. Важливе місце у молдовському господарстві Півдня України займало городництво. Свідчення про це знаходимо у звіті Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії за 1868 р. Там, зокрема, вказується: «Молдовани займаються землеробством, але найкраще у них розвинуто городництво, садівництво та селянське виноробство. Через сприятливі ґрунтові умови молдовани з любов'ю та завзяттям займаються цими промислами і досягають значних успіхів» [19, 216].

Значну роль відіграли молдовани у поширенні посівів тютюну на Півдні України. Молдовські селяни досягали значних успіхів у цій справі і навчали їй українських селян. Найвищого розвитку в регіоні проживання молдован тютюнництво досягло в 70-80-х рр. XIX ст. Після цього посівні площі, зайняті під тютюн, у селянських господарствах зменшуються, а натомість виникають крупні тютюнові плантації.

Особливе місце у молдовському господарстві Півдня України займало виноградарство та виноробство. При цьому можна стверджувати, що саме молдовани були у багатьох випадках засновниками цих галузей у краї. Так, ще у 1773 р. академік Російської академії наук А.Гюльденштедт, подорожуючи Півднем України, відвідав кращий у регіоні сад, заснований капітаном молдавського полку Карачуном. Для його розведення з Молдови прибуло 12 підвод виноградних лоз і декілька вмілих виноградарів, які поселилися в Новоросії [20, 209]. Високу оцінку молдованам-виноградарям дала відома російська дослідниця історії Півдня України О.Дружиніна. Вона, зокрема, зазначала: «Молдовські садоводи, а саме виноградарі, що поселилися в Таврійській та Херсонській губерніях, всіляко сприяли місцевому населенню в освоєнні виноградарства, яке пізніше зайняло важливе місце в господарському житті Півдня України» [21, 222].

На початку 50-х рр. XIX ст. різко зростає площа виноградників та виробництво вина. Так, у 1852 р. лише в Тираспольському повіті Херсонської губернії було вироблено вина у державних поселян - 3 тис. відер, молдовських селян - 41,1 тис. відер, а у поміщиків - 12 тис. відер [17, 118].

Розширення насаджень виноградних лоз та зростання виробництва вина було пов'язане із потребами ринку, де попит на нього значно збільшився. Поряд із поміщиками та заможними селянами - резешами у 70-х-80-х рр. XIX ст. виноградарством та виноробством починають активно займатись і селяни -царани, що отримали землю. Молдовські селяни висаджують виноградники не лише на присадибних ділянках, але і на польових наділах. Відомий дослідник виноградарства

та виноробства в Росії кінця XIX - початку XX ст. В.Масальський з цього приводу писав: «В останні роки площа виноградних насаджень у Херсонській губернії збільшується не по днях, а по годинах. Так, наприклад, в Тираспольському повіті площа виноградників у молдовських поселенців, що отримали наділи, зросла з 1880 по 1887 рр. на 290%, а у резешів - на 77%" [21, 5-6]. Про значне поширення виноградарства в молдовських селянських господарствах Херсонської губернії міститься також інформація у доповіді, яка була заслухана на засіданні Комітету виноградарства Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії 13 січня 1901 р. Там, зокрема, вказувалось, що «...у молдавських селян знаходиться більшість виноградників губернії» [22, 9].

У кінці XIX ст., як і у попередні часи, вино в основному вироблялось молдовськими селянами для власних потреб. Лише незначну його частину вони продавали купцям-посередникам, інколи ще задовго до збору врожаю. Ось як про це писав М.Стілос - відомий дослідник галузі кінця XIX - початку XX ст.: «Купці-спекулянти купують вино у селян за півціни, - це давній спосіб купців - видача грошей під вино наперед, інколи ще з зими. Самі молдовські селяни йдуть на це з охотою, готові продати за будь-яку ціну, щоб тільки роздобути гроші. Крім того, відсутність коштів для придбання бочок під вино ставить селян перед необхідністю шукати купця та обов'язково продавати вино до збирання урожаю» [23, 26].

Помітну роль у молдовському селянському господарстві Півдня України відігравало садівництво. Значного поширення воно набирає після реформи 1861 р. Отримання землі селянами та можливість придбання саджанців збільшило місце та роль садівництва у господарстві молдовського населення краю.

Вагомий внесок зробили молдовські переселенці й у розвиток шовківництва на Півдні України. Перші кроки у цій галузі були зроблені ще у 1804 р., коли херсонський цивільний губернатор Окулов дав доручення привести з Молдови майстрів-шовківників. Весною 1804 р. посланець губернатора Г.Манура вивіз двох шовківників, які побажали переселитися в Росію. Всього в цьому році з Молдови прибуло 13 чоловік. У 1805 р. Тираспольський предводитель дворянства Туманов вивіз ще 23 сім'ї, які й заснували шовківництво в с. Паркани, поблизу Тирасполя. У січні 1806 р. у Парканах проживало 95 жителів. Шовківникам було надано ліс для побудови житла, вони були взяті на повне утримання держави. Парканська колонія отримала 7520 дес. зручної землі і 565 дес. непридатної для землеробства. Колоністів називаються в документах молдованами, хоча Паркани вважалися болгарською колонією. Болгари з'являються там значно пізніше. У першій половині XIX ст. в Херсонській губернії виникають ще кілька центрів шовківництва, проте Паркани залишаються найбільшою колонією, в 1862 р. там було близько 90 тис. тутових дерев [24, 124].

Протягом другої половини XIX ст. шовківництво серед молдован Півдня України набуває значного поширення. Так, секретар Комітету шовківництва імператорського товариства сільського господарства Південної Росії в 1892р. зокрема писав: «Слід відзначити особливу любов молдован до шовківництва, бажання їх займатися цим промислом. Достатня початкова підготовка, сприятливі кліматичні, ґрунтові та економічні умови роблять це заняття вигідним. Проте недоліками існуючого шовківництва є: низький рівень місцевої породи шовкопрядів, необізнаність молдовського населення з раціональними прийомами їх годівлі, а також забобони. Головною перешкодою для розвитку шовківництва є гостра нестача тутових дерев та відсутність збуту коконів» [25, 22].

Таким чином, традиційною галуззю сільськогосподарського виробництва молдован України було тваринництво, особливих успіхів вони досягли у розведенні овець. Проте II половина XIX ст. внесла істотні зміни у молдовське господарство, що спричинило поступовий перехід до землеробства як більш вигідного господарського заняття. Важливу роль у молдовському селянському господарстві відігравало виноградарство та виноробство. Наведений у публікації фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що молдовські селяни-переселенці зробили значний внесок у господарське освоєння та економічний розвиток Півдня України.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, варто зауважити, що історія молдовської національної меншини України залишається маловивченою проблемою етнічної історії України. Особливу увагу у подальших наукових розвідках слід звернути на вивчення взаємовпливів господарського життя українського та молдовського народів в місцях їх спільного проживання, розвиток ремесел та промислів, а також рівня етнокультурного розвитку молдовської національної меншини Півдня України.

1. *Скільки нас, хто ми // Подолія. - 15 січня. - 2003 р.*
2. *Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.). — М., 1981.*
3. *Кабузан В.М. Народы России в I половине XIX века. Численность и этнический состав. — М., 1992.*
4. *Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. Труды архива. -Вып. 26. — Л., 1975.*
5. *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. — К., 1980.*
6. *Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні. — К., 1996.*
7. *Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. - Кишинев, 1979.*
8. *Боєчко В. Молдавани в Україні // Вічє. - 1993. - № 3.*
9. *Державний архів Херсонської області (Далі - ДАХО). - Ф. 1.- Оп. 1. - Спр. 121.*
10. *Державний архів Одеської області (Далі - ДАОО). - Ф. 141. - Оп. 1. - Спр. 16.*
11. *Браунер А.А. Животноводство. — Одесса , 1922.*
12. *Дубенский А. Конные средства Европейской России. — СПб., 1903.*
13. *Историко-статистическое описание с. Нестоитна Балтского уезда // Подольские епархиальные ведомости. - 1870. - № 12.*
14. *ДАХО. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 84.*
15. *Державний архів Вінницької області. - Ф. 295. - Оп. 1. - Спр. 29.*
16. *ДАХО. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 26.*
17. *Скальковский А. О молдавских поселениях в Новороссии. - Одесса, 1855.*
18. *ДАХО. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 53.*
19. *Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом МВД. — Т. XVII: Херсонская губерния. — СПб., 1863.*
20. *Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии наук А.Гюльденштедта в 1773-1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. II. — 1864.*
21. *Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.). — М., 1981.*
22. *Масальский В. Виноделие в России. — СПб., 1890.*
23. *// Записки императорского общества сельского хазяйства Южной России. - 1901. - № 3-4.*
24. *Стилос Н. Кризис виноградарства и виноделия в России. — СПб., 1901.*
25. *ДАОО. - Ф. 22. - Оп. 1. - Спр. 68.*
26. *ДАОО. - Ф. 22. - Оп. 1. - Спр. 113.*

Надійшла до редакції 10.11.2003 р.

І.В.Десятніков

ПОПИТ НА НАЙМАНУ ПРАЦЮ У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Характерною ознакою розвитку сільського господарства України кін. XIX – поч. XX ст. було значне поширення використання найманої праці. Важливе значення у цьому процесі відіграла реформа 1861 р., яка з, одного боку, звільнивши селян від кріпосної залежності, змусила поміщиків вести своє господарство за допомогою найманих робітників, а з іншого – не наділивши селян необхідною кількістю землі, змусила їх шукати додаткових заробітків.

Темі найманої праці у поміщицьких господарствах України в кін. XIX – на поч. XX ст. присвячено досить багато досліджень. У 20-х роках до неї зверталися як у контексті загальної характеристики використання найманої праці у сільському господарстві даного періоду (Шестаков А.В. [1]), так і розглядаючи окремі її аспекти: чисельність наймитства (Струмілін С.Г. [2]), заробітна плата сільськогосподарських робітників (Дроздов І.Г. [3], Дубенецький М.О. [4]), умови праці та побуту наймитів (Казаков А. [5]).

У післявоєнний період питання використання найманої праці у поміщицьких господарствах України в кін. XIX – на поч. XX ст. розглядалося при загальній характеристиці сільського господарства (Теличук П.П. [6], Теплицький В.П. [7], Дубровський С.М. [8] та інші) та дослідженні використання найманої праці у сільському господарстві даного періоду взагалі (Лугова О.І. [9], Б.А. Трехбатов [10] та інші). З'являються також праці, присвячені вивченню поміщицьких господарств, у тому числі й використанню у них найманої праці (Анфімов А.М. [11, 12], Іванов Л.М. [13], Мінарик Л.П. [14], Мельник Л.Г. [15] та інші).

Не заперечуючи і не відкидаючи попередніх досліджень, сьогодні необхідно звернутися до теми найманої праці у поміщицьких господарствах України кін. XIX – поч. XX ст. без ідеологічної упередженості радянської історіографії.

Мета даної статті – проаналізувати попит на найману працю у поміщицьких господарствах України в кін. XIX – на поч. XX ст., з'ясувати потреби у робочій силі даних господарств з огляду на продуктивність праці у тогочасному сільському господарстві, визначити співвідношення між працею за наймом та відробітками та співвідношення використання найманої праці у поміщицьких та селянських господарствах. Предметом дослідження є поміщицькі господарства, а об'єктом – їх попит на найману працю.

У 1905 р. у власності понад 214 тис. приватних власників перебувало близько 18 млн. дес. або понад 40% усієї площі землеволодінь українських губерній [6,39]. Власне поміщицькі посіви становили значно менше належної їм землі, оскільки, крім того, що не вся земля використовувалася як рілля, багато поміщиків здавали свою землю в оренду. Особливо це було поширено на Лівобережжі. У Чернігівській губернії основна маса поміщиків продавала свої землі чи здавала їх в оренду. Так, у Кролевецькому повіті більшість маєтків не вело власного господарства і лише четверта їх частина мала більш-менш великі посіви [13, 327]. У Сосницькому повіті, за винятком поодиноких випадків, приватновласницькі землі оброблялись за спільною системою [16, 24 зв.]. У Харківській губернії у п'яти північно-західних повітах поміщицькі маєтки відзначались масовою здачею землі з половини при обробітку незначної частини угідь найманою робочою силою [13, 331]. У Полтавській губернії 1900 р. селяни орендували 41% поміщицької ріллі [13, 332].

У Степу та на Правобережжі поміщики в основному вели господарство працею найманих робітників і лише частину землі здавали в оренду [13, 332]. Так, приватні землевласники у Подільській губернії самі заорювали дві третини належної їм землі, а одну третину здавали в оренду приватним підприємцям. Тут була поширена довгострокова оренда, за якої в оренду окремим особам чи заводським товариствам здавалися цілі маєтки. У Ольгопільському повіті Подільської губернії приватні землевласники заорювали 53%, передавали в довгострокову оренду підприємцям 46,3% і в оренду селянам – лише 0,7% своєї землі [7, 174].

Поміщицькі господарства України були задовільно забезпечені сільськогосподарським реманентом та тяглом. Проте, рівень механізації був ще досить низьким. Наприклад, при сівбі машини використовувалися від 1,8% випадків у Чернігівській губернії, до 38,3% у Подільській, при жнивах – від 1,7% у Чернігівській, до 40% у Катеринославській [17, 50]. Тому поміщицькі господарства потребували значної кількості робочих рук.

При ручному обробітку найтрудомісткішою була культура цукрових буряків. 1 дес. під їх посівами вимагала до 70 робочих днів [18, 168-169]. 1 дес. цукрової плантації, починаючи з удобрення й закінчуючи перевезенням буряків, потребувала до 200 одноденних робітників [19, 30]. Приблизно таку ж кількість робочих днів на 1 дес., як і при вирощуванні хліба, вимагало й культивування картоплі [20, 33]. Для 1 дес. сінокосу було потрібно 2 косарі та 4 робітники для нагромадження сіна у скирти [19, 31]. Значно трудомісткішими були технічні культури: 1 дес. тютюну, наприклад, вимагала не менше 2 робітників на строк від 4 до 8 місяців [7, 218]. Менших затрат робочої сили потребувало культивування злакових культур. 1 дес. хлібних посів в середньому потребувала 40-45 робочих днів [18, 168-169; 21, 59].

Значно скорочували потребу у робітниках та пришвидшували збирання врожаю сільськогосподарські машини. Проте, й їх використання вимагало відносно значної кількості робітників. Так, біля парової молотарки, яка обмолочувала за день більше 230 кіп, було зайнято 35-40 працівників. Машину обслуговували: машиніст, мастильники, два кочегари, два водовози, чотири змінних настильники. Крім того, чотири робітники розв'язували снопи, два подавали їх, три збирали зерно і зсипали у мішки, п'ять чоловік відгрібали полову, четверо складали її в купи, 12-14 – перетрушували солому, 6-12 – відгрібали її волоками [15,75].

За умови поєднання у господарстві вирощування різних культур, воно потребувало робітників протягом 8-9 літніх місяців, залишаючи далеко позаду, наприклад, обробну промисловість. Так, наприклад, на цукрових та винокурних заводах Правобережжя, що інтенсивно працювали лише 2-5 місяців на рік [22, 589] було зайнято менше 1% населення регіону [23, 73].

При розрахунках затрат людино-днів на 1 дес. посіву виявиться, що у 1916 р. для обробітку поміщицьких посівів цукрових буряків було потрібно 1,23 млн. поденних робітників та 3,3 млн. для решти посівів. Разом – 4,323 млн. людино-днів [1,105]. Ці розрахунки, звичайно, є умовними та приблизними, проте дають уявлення про попит на найману працю у поміщицьких господарствах України.

Разом із тим, за їх допомогою не можна робити висновки про чисельність наймитів, оскільки поденники складали лише частину від загалу найманих робітників, поряд зі строковими робітниками. Слід таких врахувати, що поміщики вели своє господарство при мінімальних затратах праці на одиницю виробленої продукції. Звідси, чим більшою була площа маєтку, тим більшою була про-

дуктивність праці робітників, а відповідно потреба робочих днів на одиницю площі – меншою [18, 167].

Поряд із цим, характерною рисою поміщицьких господарств України було використання відробіткової системи, коли селяни зобов'язувались відпрацювати певну кількість днів чи виконати певні роботи у господарстві поміщика в рахунок плати за орендовану землю, за випас худоби, кредит тощо, тому не всі роботи у них виконувались наймитами.

Головними причинами поширення відробітків була недостатня забезпеченість господарства сільськогосподарським інвентарем та робочою худобою (75-100% перевізних робіт у поміщицьких господарствах виконувались селянською худобою як відробітки [14, 113]), а також прагнення використати малоземелля селян для забезпечення свого господарства дешевими робочими руками. Так, сумські земці доповідали, що „землевласники, якщо і здають ще інколи сінокоси та ріллю селянам, то не стільки через чисто господарські розрахунки, скільки через те, щоб забезпечити себе у гарячий робочий час необхідними робочими силами по ціні, що визначена завчасно. У певні недовготривалі моменти сільськогосподарських робіт, як, наприклад, у період проривки та копки буряку, що потребують величезної кількості робочих рук, власники зобов'язують селян за надані їм іноді пів-десятини бути у розпоряджені економії" [24, 359]. За право випасу кожної голови великої рогатої худоби на толоці селяни цього повіту зобов'язувались зібрати 1 дес. посіву, за право згодовувати після збирання буряку гичку за кожну зібрану десятину – зібрати спочатку 1 дес. хліба [24, 359].

Поширення відробітків різнилось залежно від регіону. Так, відробіткова система ведення господарства переважала у Чернігівській губернії. У Полтавській та Харківській губерніях поширеними були як відробітки, так і вільний найм. У степових же губерніях основна частина робіт виконувалась найманими робітниками, проте значною була також і частка відробітків (переважно за випас худоби). На Правобережжі ж переважав вільний найм [25,170-176].

При значному поширенні відробіткової системи переважала змішана система ведення господарства, що у найрізноманітніших пропорціях поєднувала вільний найм та відробітки. Проте, при співставленні робіт, виконаних у якості відробітків та на умовах вільного найму, виявиться, що їх більшість у поміщицьких економіях виконувалась найманими робітниками.

Про значне поширення найму на сільськогосподарські роботи у поміщицьких економіях усіх районів України свідчать наступні приклади, коли у маєтках працювали сотні, а то й тисячі наймитів. Так, у маєтку Бродського (Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії) лише річних та строкових наймитів було до 600 чол. [9, 43], у Смілянському маєтку Бобринського (Черкаський та Чигиринський повіти Київської губернії) було задіяно понад 14548 поденних та 2463 строкових наймитів [21, 57], у Мошногородищенському маєтку Балашової (Чигиринський повіт) лише при копанні цукрового буряка наймалося 90000 задільних робочих [18, 162], у Диканській економії (Полтавська губернія) лише постійного персоналу було близько 100 чол. [26, 1], по Тростянецькому маєтку Кеніг (Ахтирський повіт Харківської губернії) строкових робітників було залежно від пори року від 390 до 1650, а поденних – 1769 чол. [27, 96].

Поміщицькі господарства були й основними споживачами найманої робочої сили. Так, наприклад, за результатами перепису 1917 р., по 6 лісостепових губерніях України серед господарств селянського типу нараховувалось 3,1% з наймитами, а серед поміщицьких – 61,4% [2, 9].

Отже, наймана праця у поміщицьких господарствах України кін. XIX – поч. XX ст. була досить поширеним явищем. Саме вони були основними споживачами найманої робочої сили, оскільки великі земельні площі у їх використанні потребували величезної кількості робочих рук. Попри широке поширення відробітків, більшість робіт у поміщицьких економіях виконувалась найманими робітниками. Особливо це було характерним для Півдня України – району товарного вирощування хліба – та Правобережжя – району вирощування цукрового буряка. В подальшому варто було б звернути увагу на умови праці наймитів у поміщицьких господарствах.

---

1. *Шестаков А.В. Очерки по истории наёмного труда в сельском хозяйстве России. – Т. 1. – М., 1924.*
2. *Струмилин С.Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сб. / Под ред. С.Г.Струмилина. – К., 1926. – С. 5-17.*
3. *Дроздов И.Г. Заработная плата земледельческих рабочих до и после Октября. – М.-Л., 1930.*
4. *Дубенецкий М.О. Поденные цены на рабочие руки во время производства различных сельскохозяйственных (полевых) работ в 1910, 1915 и 1924 гг. // Наёмный труд в сельском хозяйстве... – С. 317-327.*
5. *Казаков А. Экономическое положение с.-х. Пролетариата до и после Октября: Опыт сравнительной статистики. – М.-Л., 1930.*
6. *Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.*
7. *Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959.*
8. *Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство в период капитализма. – М., 1975.*
9. *Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965.*
10. *Трехбатов Б.А. Наёмный труд в сельском хозяйтве юга России в период капитализма. – Краснодар, 1980.*
11. *Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969.*
12. *Анфимов А.М. Хозяйство крупного помещика в XX в. // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 71.*
13. *Иванов Л.М. О капиталистической и отрабрточной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине к конце XIX в.) // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М., 1961.*
14. *Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в.: Землевладение, землепользование, система хозяйства. – М., 1971.*
15. *Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974.*
16. *Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Спр.53.*
17. *Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970.*
18. *Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896.*
19. *Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). – Львів, 2001.*
20. *Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.*
21. *Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.*
22. *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XV: Киевская губерния. – СПб., 1903.*
23. *Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України. – Черкаси, 1996.*
24. *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XLV: Харьковская губерния. – СПб., 1903.*
25. *Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в час-*

тновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И.Чупрова и А.С.Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
26.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 80.
27.Тростянецкое имение Л.Е. Кениг и н-ки. – Х., 1913.

Надійшла до редакції 27.10.2003 р.

В.О.Коваленко

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революція 1905-1907 рр. в Росії була спричинена комплексом суспільно-політичних і соціально-економічних проблем, які переживало самодержавство на початку XX ст. Однією з причин, що викликали розгортання революційних рухів, було зволікання у вирішенні аграрного питання. Тому воно стало одним із головних пунктів у програмних документах російських і, зокрема, українських політичних партій, що виникають і розгортають активну діяльність в період 1905-1907 рр.

Історіографія цієї проблеми незначна. Проте існує ряд праць, у яких тією чи іншою мірою звертається увага на це питання. Так, В.Шелюхаєв висвітлює основні етапи створення партії, її соціальний склад, загальнополітичну та соціально-економічну програми, діяльність кадетів під час скликання I та II Державних Дум [1]. Роль у громадському житті України російських лібералів – кадетів та октябристів – досліджує А.Павко [2]. М.Єрофєєв аналізує ідейні, програмні принципи дрібнобуржуазної партії народних соціалістів, досліджує її соціальний та чисельний склад, визначає роль ендсів у політичних процесах в Росії у 1905-1907 рр. [3]. Передумови, процес створення, діяльність I Державної Думи, її партійний склад, а також аграрне питання в Думі аналізує С.Сидельніков [4]. Збірник програм українських політичних партій поч. XX ст. "Самостійна Україна" знайомить нас із ідейними орієнтирами українських політиків [5]. В.Дубінський звертає увагу на аграрне питання та шляхи його вирішення у програмних документах Української демократичної партії [6]. Перебіг революційного процесу з акцентом на дослідження класової боротьби знайшов відображення й у 8-томній "Історії української РСР" [7].

Отже, у статі робиться спроба з'ясувати місце аграрного питання серед програмних положень політичних партій, а також шляхи його вирішення, в роки Першої російської революції. Предметом є програми політичних партій, а об'єктом – їх аграрна частина.

Партія конституційних демократів (кадети) була головною партією ліберальної буржуазії в Росії. У її програмі, прийнятій на II з'їзді (4 – 11 січня 1906 р., Петербург), основними елементами стали завдання формування громадянського суспільства і правової держави, варіанти вирішення національного питання, проблеми побудови ефективної ринкової економіки і соціальної політики, шляхи реалізації ліберальної моделі [2, 68]. Значна увага приділялася розв'язанню соціально-економічних проблем російської дійсності, зокрема, аграрному питанню. Вони виступали проти націоналізації землі, побоюючись зачепити інтереси тих поміщиків, які були складовою соціальної опори російського лібералізму. Однак, розвиток селянського руху змусив партійних діячів піти на поступки й визнати необхідність часткової націоналізації, ввівши у програму вимогу створення державного зем-го фонду [1, 111-113]. У I Державній Думі, що розпочала свою роботу 27 квітня 1906 року [7, 163], кадети висунули т.зв. "Проект 42-х". У ньому висловлювалася пропозиція передати землі селянам в оренду, а пізніше – у приватну власність. Викуп мав здійснюватися за рахунок держави. Селянський земельний наділ повинен був дорівнювати споживчій нормі, необхідній для покриття середніх потреб у продовольстві, одязі, житлі, сплаті повинностей. При цьому враховувалися й промислові доходи населення [1, 120-122]. У II Думі відбувається певна зміна у аграрному проекті кадетів: половина витрат по викупним операціям лягала на плечі селян. За відведенні землі вони мали сплачувати поземельний податок, розмір якого знаходився у прямій залежності від розміру викупу за поміщицьку власність [1, 120], а вимога створення постійного державного фонду зникає [1, 114]. Аграрна програма кадетів була спробою компромісу між інтересами панівних класів і багатонаціонального селянства [2, 69]. По суті, вони виступали за очищення с/г устрою Росії від найбільш грубих форм і методів напівкріпосницької експлуатації1[1, 125].

У квітні 1906 року у I Думі створено фракцію дрібнобуржуазних демократів і селянських депутатів – трудовиків ("Трудова група") [8, 476]. На противагу кадетській програмі селянської реформи вони висувають свій "Проект 104-х". У ньому йшлося про конфіскацію всіх поміщицьких, церковних, монастирських та ін. приватновласницьких земель, націоналізацію всієї землі, запровадження зрівняльного землекористування за "трудовою нормою" [7, 163]. Однак, націоналізація землі розглядалася трудовиками як кінцева мета реформи. В користування селян відходила не вся земля із "загального народного фонду". В першу чергу виділялися землі для державних і суспільних потреб, а решта – всім бажаючим. Розмір наділу передбачався такий, при якому селянин не потребував побічного заробітку, але й не використовував найманої праці. Надільні та дрібні приватновласницькі землі залишалися за власниками. І тільки в подальшому вони переходили у всенародну власність [4, 297]. Проект не встановлював розмір викупу, визначаючи лише в принципі винагороду за відчужувану землю за рахунок держави [4, 299].

Проект основного земельного закону есерів, внесений в Думу 6 червня, передбачав негайне знищення будь-якої приватної власності на землю, її соціалізацію і зрівняльне землекористування [4, 302].

Після обнародування відомого царського маніфесту 17 жовтня 1905 року виникає партія октябристів. У листопаді цього ж року були обрані керівні органи партії, опубліковані її програма і статут [2, 72]. Значне місце в платформі октябристів посідало аграрно-селянське питання. Ліквідувати малоземелля пропонувалося, по-перше, за рахунок держави через передачу селянам особливими земельними комітетами вільних казенних, удільних, кабінетських земель і, по-друге, через купівлю селянами земель у приватних власників за сприяння Селянського банку. В крайніх випадках програма "Союзу 17 октября" передбачала і примусове відчуження приватновласницьких земель із обов'язковою винагородою їх власникам [2, 73].

У 1905-1907 рр. на політичну арену Росії виходить партія народних соціалістів. Аграрна програма енесів містила положення про націоналізацію землі, тобто її перетворення у всенародну (державну) власність. Розподіливши землю за трудовою нормою, енеси в подальшому дію принципу зрівнялівки зводили лише до стягнення особового рентного податку за кращі землі. Всі громадяни повинні мати право лише на користування вільними землями. Причому за місцевим і землеробським населенням право наділення зберігалося в першу чергу [3, 98].

У квітні 1906 р. на IV (об'єднаному) з'їзді РСДРП більшовики запропонували свою аграрну програму: конфіскація всіх державних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і поміщицьких земель, а за умов встановлення республіки в Росії – націоналізація всієї землі [4, 304]. Проте, з'їзд прийняв меншовицьку програму, яка також передбачала конфіскацію всіх земель (крім дрібного землеволодіння) з подальшою передачею їх в розпоря-

дження обраних на демократичних засадах великих органів місцевого самоврядування, і йшла на компроміс із поміщиками [4, 305].

Українські політичні партії не стояли осторонь суспільних процесів, що відбувалися в Росії в період революції. Земельне питання і проблема селянської реформи знаходять своє відображення в програмних документах українських партій різних політичних напрямків.

Українська народна партія, що виникла 1902 р., була представником т. з. самостійницького напрямку. Її лідери вбачали покращення життя селян у націоналізації землі. Єдиним правильним шляхом вирішення аграрного питання в Україні вони вважали встановлення соціалістичного устрою [5, 30].

Незалежно від російських соціал-демократів діяла УСДРП. Ідея неприйняття приватної власності є головною в соціально-економічній частині програми [5, 70]. Що ж до конкретних заходів у аграрній сфері, то партія вимагала: 1) передачі всіх маєтків крайовим самовпорядникам; 2) знищення всіх пережитків кріпацтва; 3) відміни законів, що обмежували права селян вільно розпоряджатися своєю землею, розподіляти громадські землі; 4) примусового державного перемежування земель коштом великих землевласників [5, 74].

Велику увагу розв'язанню аграрного питання приділяли члени Української демократичної партії (УДП). Основна проблема розвитку с/г, на їх думку, полягала у малоземеллі селян, аграрному перенаселенні краю, високих орендних платежах та цінах на землю, значному податковому тиску [6, 62]. Тому партія виступала за ненасильницький перехід землі у селянську власність, умовне встановлення земельної площі, яка передавалась селянам в залежності від того, яку частину вони зможуть обробити та створення умов для ефективної с/г діяльності. Націоналізація землі, на думку українських демократів, передбачала передачу її органам місцевого самоврядування, а на всеукраїнському рівні – сейму. Кінцевою метою своєї діяльності УДП проголошувала встановлення соціалістичного устрою шляхом проведення певних державних реформ [6, 63-64].

Українська радикальна партія, створена восени 1904 року, вимагала, щоб усі державні, удільні, монастирські, церковні землі, що не обробляються, перейшли в крайовий земельний фонд під порядкуванням краю, округ чи громад. Фонд мав задовольняти земельні потреби селян. Всі приватновласницькі землі за рахунок краю, округи чи громад підлягли примусовому викупу і також переходили до крайового фонду. Встановлювалася заборона на купівлю у приватну власність землі понад визначену норму [5, 60]. Аналогічні вимоги висувалися у аграрній платформі Української демократично-радикальної партії [5, 65].

Отже, як російські, так і українські партійні діячі чітко усвідомлювали необхідність негайного вирішення аграрного питання, примирення інтересів поміщиків і селян. Це яскраво відобразилося в їх програмних документах, в яких були окреслені головні шляхи, методи та засоби поліпшення аграрного устрою Росії, пристосування сільськогосподарських відносин до об'єктивних соціально-економічних та суспільних процесів того часу.

1.Шепохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг.. – М., 1983.

2.Павко А. Російські ліберальні партії в громадському житті Наддніпрянщини в 1905–1907 рр. // Пам'ять століть. – 2002. – № 4.

3.Ерофеев Н.Д. Народные социалисты в первой русской революции. – М., 1979.

4.Сидельников С.Н. Образование и деятельность первой Государственной Думы. – М., 1962.

5.Самостійна Україна. Зб. програм українських патріотичних партій поч. XX ст. – Тернопіль, 1991.

6.Дубінський В.А. Аграрне питання в програмних документах Української Демократичної Партії // Український селянин. – Черкаси., 2002. – Вип. 5.

7.Історія Української РСР у 8 т. , 10 кн. – Т. 4. – К., 1978.

8.СИЭ в 16 т. – Т. 14. – М., 1967.

Надійшла до редакції 02.12.2003 р.

О.В.Герасименко

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ВИСТУПІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст. (1900 – лютий 1917 рр.)

Глибокі зміни у політичному і духовному житті України кінця XX ст. не обминули й історичну науку. Розпочався й триває процес її методологічної переорієнтації, відкриття доступу до нових, раніше недоступних широкому загалу дослідників джерел та проблем, творче переосмислення вже відомих історичних процесів, подій і фактів. З огляду на вищесказане, продовжує залишатися актуальним подальше глибоке вивчення масового селянського руху в Україні на початку XX ст., який став невід'ємною складовою загальнонародної боротьби як за повалення самодержавства, так і за відновлення української державності у 1917 році. Головним завданням даної статті є оприлюднення нових джерел з історії селянського руху в Харківській губернії протягом 1900 – лютого 1917 рр.

Загалом проблема не є новою в історичній науці. З огляду на те, що Харків і його околиці були на той час відомим осередком капіталістичної промисловості і концентрації великих загонів пролетаріату, руху харківських селян як потенційних союзників робітничого класу приділялась посилена увага як у дорадянський, так і у радянський періоди. Особливо це стосувалось часів відомого полтавсько-харківського повстання селян у 1902 році [1] та подій революції 1905-1907 рр. [2]. Істотний науковий доробок присвячений висвітленню селянського руху в Харківській губернії у 1900-1901 та 1903-1904 рр. [3]. У той же час, аграрний рух між двома буржуазно-демократичними революціями висвітлений менш детально. Події на Харківщині у 1907-1914 рр. частково висвітлюються у монографії Ф. Лося та О. Михайлюка [4], першої світової війни у відповідному розділі "Історії селянства УРСР" [5], у монографіях А. Анфімова [6], Б. Граве [7], А. Шестакова [8], Я. Крастиня [9], П. Першина [10], В. Харитонова [11], у статтях О. Кошика [12], Л. Дорохової [13], А. Беркевича [14], В. Шевченка [15], у ряді археографічних збірників [16] та публікацій [17]. У пострадянський період вийшло декілька статей, присвячених 100-річчю полтавсько-харківського повстання 1902 р. [18].

Таким чином, спеціальних робіт, присвячених селянському рухові у Харківській губернії, за винятком згаданої у посиланнях статті Е. Живолупа, до цього часу не існує. Це і спонукало нас звернутися до опрацювання фондів державних архівів Сумської (ДАСО) і Харківської (ДАХО) областей, де виявлено цілий ряд маловідомих широкому загалу дослідників фактів з історії руху харківських селян у 1900 – лютому 1917 рр. Частина з них вводиться у науковий обіг вперше. Найповніша інформація про виступи селян, а також форми, методи їхньої боротьби проти поміщиків, про вплив політичних партій на світогляд селян містяться у фондах Конотопської міської управи (ДАСО. ф. 814), Поліцейсь-

кого пристава 1-го стану Роменського повіту (ДАСО. ф. 1063), Роменського повітового поліцейського управління (ДАСО. ф. 1089) та Канцелярії харківського губернатора III секретного відділення (ДАХО. ф. 3).

Фронтальне вивчення перелічених вище фондів згаданих архівів дає таку характеристику селянського руху у Харківській губернії за вказаний період (табл. 1).

Табл. 1.

Форми боротьби	Кількість виступів за роками																		Разом
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	
вирубка лісів, скошення лугів	-	-	-	-	-	4	19	14	5	25	1	-	-	-	-	4	-	-	72
потрави худобою	-	-	-	-	-	-	51	13	4	33	7	-	-	3	8	3	-	-	122
покарання на смерть, побиття поміщиків, чинів поліції та влади	-	-	-	1	1	2	29	15	5	19	12	1	-	2	3	6	-	-	96
підпали поміщицьких маєтків	-	-	1	-	-	3	14	173	14	7	2	-	-		-	-	-	-	214
розбирання продуктів харчування, майна, реманенту	-	-	34	-	-	10	21	7	11	4	1	1	-	1	-	2	-	-	92
агітація не сплачувати податки	-	-	-	-	-	1	16	3	1	3	6	-	-	1	1	-	1	-	33
агітація проти влади і поміщиків	-	-	4	2	4	21	77	36	15	19	5	1	1	4	8	1	-	-	198
проти впровадження столипінської реформи	-	-	-	-	-	-	4	1	8	25	52	27	11	10	16	1	-	-	155
напади селян на поміщицькі економії	-	-	34	-	-	6	14	3	6	3	3	1	-	-	-	1	-	-	71
опір продажу майна за недоліки	-	-	-	-	-	-	3	4	3	8	2	-	-	2	1	-	-	-	23
страйки селян і с/г робітників	-	-	-	-	-	3	12	3	-	-	3	-	2	1	-	-	1	-	25
вигнання і побиття "чужих" робітників з економій	-	-	-	-	-	-	15	5	1	2	1	-	2	-	2	1	-	-	29
інші форми боротьби	-	-	-	-	-	4	15	6	3	3	-	-	1	-	-	-	-	-	32
Всього	-	-	73	3	5	54	290	283	76	151	95	31	17	24	39	19	2	-	1162

Як бачимо, впродовж 1900 – лютого 1917 рр. відбулося 1162 селянські виступи, що перевищує опубліковані раніше відповідні показники [19, 60; 20, 343-346; 21, 545], які нараховують 973 виступи. Статистичні розбіжності викликані не тільки виявленням нових фактів селянського руху, але і відсутністю єдиної методики статистичних підрахунків аграрних рухів. На сьогоднішній день існує декілька методичних прийомів статистичного обчислення селянських виступів [22; 23; 24; 25, 25-31]. Найбільш вдалою, на нашу думку, є методика, розроблена М.Лещенком [26, 52-55]. Але загальноприйнятої методики для всіх дослідників поки що не існує. З цього приводу влучно зазначив історик П. Зайончковський: "Без визначення єдиної системи дослідження подальше вивчення питання про селянський рух.... буде ускладнене", вивчення його "повинне здійснюватися на основі єдиної методики" [27, 96,103].

Складена таблиця доводить, що селянський рух у Харківській губернії відбувався нерівномірно. Були періоди, коли кількість виступів була незначною або їх зовсім не було. Найпомітніше піднесення боротьби селянства проти поміщиків та інших гнобителів зафіксоване в 1902, 1906, 1907 і 1914 рр. Це не випадково, адже 1902 р. відомий в історії як час полтавсько-харківського повстання, 1906-1907 рр. – піднесення в період першої революції, а 1914 р. ознаменувався як початок першої світової війни. Важливою особливістю селянського руху 1900 – лютого 1917 рр. була різноманітність його форм. Найпоширенішими з них: безпосередня боротьба селян за землю, підпали і розгроми поміщицьких маєтків, агітація проти влади, поміщиків, впровадження столипінської реформи, покарання на смерть або побиття представників влади, чинів поліції і т.д. Питома вага інших форм руху була незначною.

Помітну роль у боротьбі відігравала та обставина, що наприкінці XIX – на початку XX століття в селянському середовищі досить міцно трималася віра в царя, у можливість отримання землі та волі. В селах поширювалися чутки про неминучість царського переділу поміщицької землі. Не дочекавшись царського наказу, селяни йшли самі у поміщицькі економії, де розбирали хліб, ременант, меблі, розбивали скло у вікнах, руйнували маєтки, захоплювали землю. Саме так вчинили жителі с. Ков'яги 5 червня 1906 р., вимагаючи наділити їх землею [28, 16]. 30 квітня 1906 р. о 9 годині вечора селяни с. Городище Н.Николаенко, А.Кисличка, С.Дубина, М.Курилка, Г.Гусак з'явилися на двір поміщика В.Н.Афросимова. З криками «разбирайте господский дом, давайте палить постройки» почали лупцювати службовців економії [29, 1]. Цей виступ завершився арештом п'ятьох селян. Поряд з розгромом поміщицьких маєтків селяни нерідко вдавалися до спаші і потрави посівів, порубки лісів. На цей шлях їх штовхало гостре малоземелля, потреба в будівельному матеріалі та у паливі. 22 та 23 травня 1906 р. вночі селяни с. Ясенового, близько 60 чоловік, випасали своїх коней на сінокосі княгині Юсупової. Коли ж до них під'їхала сторожа з вимогами покинути сінокіс, селяни з кийками в руках заганяли її по лісу «как зайцев, так что до белого дня не возможно было возвратиться в с. Ясеновое» [30, 8]. В Гамаліївському лісі Іванівського маєтку княгині Ливен 23 березня 1906 р. селяни на очах у лісових охоронців почали рубати і вивозити поміщицький ліс. З цього приводу в с. Будки приїхав урядник Лебединської повітової поліції. Його зустрів натовп селян (50 осіб), який намагався перешкодити розслідуванню, вчинивши йому та місцевій адміністрації опір [31, 1].

Починаючи з 9 листопада 1906 р., з'являється ще одна форма боротьби селян, пов'язана з реалізацією столипінської аграрної реформи. Селяни, які вже були пограбовані під час реформи 1861 року, без ентузіазму зустріли

це нововведення. Вони боялися бути ошуканими ще раз. Коли селяни збиралися на селянські сходи, де йшло роз'яснення земельного закону, майже завжди знаходилися активісти, які переривали земських начальників та інших чиновників і намагалися зірвати сход, вороже ставлячись до тих, хто погоджувався відійти на відрубні ділянки. Селянин с.Люджи Н.Ф.Лучанинов займався агітацією серед односельців, спрямовану проти впровадження указу від 9 листопада 1906 р. Він залякував їх, говорячи, що «закон этот только для попов и что, если кто будет выходить из общинного землепользования, то будет выслан в Сибирь» [32, 1]. В селі Труфановці селянин С.Г.Сорокотяг поширював чутки про те, що всі, хто погодиться вийти з общини, будуть сплачувати по 12 крб. за десятину, "так як у Росії великі борги" [33, 1]. Подібна агітація призводила до того, що переважно селяни боялися закріплювати за собою наділи, тим самим гальмуючи хід реформи. На тих, хто все-таки наважувався вийти з общини, чекали масові обурення з боку односельців. Так, селянам с. Колядовки, які виділилися на відруби, односельці забороняли приходити на сільські сходи, не допускали у церкву, а то і взагалі виганяли з села. А вночі їх односельці І.Ф.Ляшенко, Ф.І.Мірошниченко, К.Ф.Шевченко, Ф.А.Стукалов та інші займалися тим, що ходили по селу і били вікна тим, хто скористався законом від 9 листопада 1906 р. [34, 1]. Були випадки, коли селяни навмисно погоджувалися стати оцінювачами землі для того, щоб із початком землемірних робіт показати гіршу за кращу, а кращу, навпаки, за гіршу і тим самим нашкодити відрубщикам. Зокрема, 9 жовтня 1910 р. за розпорядженням Куп'янської волосної землевпорядної комісії, землемір А.Лабинський приступив до виділення землі домохазяїнам-селянам с. Ново-Нікольського, які отримали дозвіл відійти на відрубні ділянки згідно закону 14 червня 1910 р., а також розподілу різноякісних земель названої общини. Оцінювачем з боку селян Ново-Нікольської общини погодився бути селянин Р.С.Подкуйло, який виступав проти виходу на відруби. Він, щоб нашкодити відрубщикам, оцінював землю набагато дорожче дійсної її вартості, і наполегливо називав доброю землею найгіршу. Зі злістю висловлювався на адресу тих, хто погодився відокремитися: «Что там им прибавку ещё давать, вот получат такую землю наравне с другой, так и попробуют, как отрубываться» [35, 1]. Постійні погрози, переслідування тих хто погоджувався вийти з общини, змушували багатьох селян забирати назад свої заяви про закріплення наділів і про вихід на відруби. Влада, незважаючи на таке ставлення селян до реформи, проявляла витримку і терпляче завойовувала їх довіру. Опрацювавши не одну сотню архівних документів, можна не погодитись з раніше сформульованою в радянській історіографії фразою про насильницький шлях виходу селян з общини [36, 1271]. Зазначимо, що ця акція відбувалася на добровільних засадах. Адміністративні методи застосовувались лише в тому випадку, коли дії були очевидними і перешкоджали виходу із общини.

Популярним серед селян було вигнання та побиття "чужих" робітників, які приходили до економії з інших сіл та міст. Місцевих селян не влаштовували "чужі", це заважало їм ставити будь-які вимоги для себе від поміщиків тому, що останній міг, не виконуючи їх вимог, взяти на роботу інших. Однак, за відсутності прийшлих робітників у поміщика або заможного селянина не було вибору, особливо під час весняно-осінніх робіт, що змушувало йти їх на певні поступки. В таких умовах зароджувався страйковий рух, спрямований проти тяжкої експлуатації, за підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо. Так, 24 червня 1906 р. на сільському сході Тимонівської волості Старобільського повіту був підписаний присуд, за яким вирішено відмовити всім поміщикам, великим землевласникам та орендаторам у наймі робочих селян цієї волості; по всіх економіях познімати з робіт строкових робітників, не допускати на роботу сторонніх селян з інших волостей, якщо плата за збирання хліба з однієї десятини буде становити менш як 15 крб., або поденна – косарю та снопов'язальниці менш як 5 крб., чорноробітникові – 1,50 коп., напівробітнику – 1 крб., місячному робітникові – 20 крб., річному – 240 крб. Такі присуди постановили чотири хутори: Тимонівський, Наугольний, Кривобалкинський, Олександрівський [37, 1]. Не дочекавшись позитивної реакції на їх вимоги, селяни почали діяти. В економії землевласника селянина В.П. Дрожаннікова в х. Наугольному вже 1 липня був заарештований натовп селян, які з палицями в руках проганяли з полів сільськогосподарських робітників [37, 1].

Це далеко не весь перелік нових документальних матеріалів щодо селянського руху в Харківській губернії впродовж 1900 – лютого 1917 рр. Однак і за їх допомогою можна зробити висновок, що попри репресії царизму, селяни продовжували пошук шляхів для досягнення своєї давньої мети – землі та волі. Найбільш поширеними були аграрні заворушення, під час яких селяни захоплювали поміщицькі землі, домагалися поліпшення умов оренди, вимагали випасів, лугів, водопоїв, чинили опір розмежуванню земель, рубали ліс та випасали худобу на посівах і сінокосах. Це були форми, пов'язані з перманентною боротьбою селян за землю. Майже всі ці заворушення виникали стихійно, носячи суто аграрний характер без будь-яких політичних вимог. На нашу думку, для повнішого вивчення селянського руху зазначеного періоду доцільно також дослідити ментальність тогочасного селянина. Для об'єктивного наукового розв'язання проблеми, безперечно, потрібна й єдина універсальна методика статистичного вивчення аграрних рухів.

1.Шаховской М. Крестьянские волнения в Харьковской губернии в 1902 г. – СПб., 1906; Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянские движения в России. – СПб., 1907; Крестьянские движения 1902 г.: Материалы по истории крестьянских движений в России / Под ред. Б. Веселовского, В. Пичеты, С. Фриче. – Вып. III. – М. – Пг., 1923; Руднев В. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. – М., 1929; Гайсинович А. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. – М., 1934; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году: Сб. документов. – Харьков, 1961.

2.Мірза-Авак'янц Селянські розрухи на Україні 1905-1907 рр. – Харків, 1925; Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-1907 рр. – Харків, 1927; Революція 1905-1907 рр. на Україні: В 2-х т. – К., 1955; Астахов В., Кондуфор Ю. Революційні події 1905-1907 рр. в Харкові і губернії. – Харків, 1955; Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. – К., 1964; Харків і Харківська губернія в першій російській революції 1905-1907 рр.: Зб. документів і матеріалів. – Харків, 1955; Лось Ф. Революція 1905-1907 рр. на Україні. – К., 1955; Мальцева Н. Селянський рух на Харківщині в 1905 р. // Соціалістична Харківщина. – 1955. – 13 грудня; Дубровський С.М. Селянський рух в революції 1905-1907 рр. – М., 1956; Живолуп Е. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905-1907 гг. – Харьков, 1956; Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.

3.Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России. 1902-1906 гг. – СПб., 1907; Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. – М., 1929; Гирич М. Революционное движение на Левобережной Украине в 1904 году: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX столетия (к. XIX ст. – 1904 г.). – К., 1955; Премислер І. М. Революційний рух на Україні на початку XX століття. – К., 1958; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968; Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901-1904 рр. – К., 1978; Шевченко В.Н. Положение крестьянства Левобережной Украины и его революционная борьба накануне первой российской рево-

люции 1900-1904 гг. Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1983.
4.Лось Ф., Михайлюк О. Класова боротьба в українському селі 1907-1917 рр. – К., 1967.
5.Історія селянства УРСР: У 2-х т., - К., 1967.
6.Анфимов А. Российская деревня в годы первой мировой войны. – М., 1962.
7.Граве Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны: июль 1914 – февраль 1917 гг. – М. – Л., 1926.
8.Шестаков А. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед октябрём. – Л., 1927.
9.Крастынь Я. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914-1916 гг.). – М., 1932.
10.Першин П. Аграрная революция в России. – В 2-х т. – М., 1966.
11.Харитонов В. Лютнева революція 1917 р. на Україні. – Харків, 1966.
12.Кошик А. Антивоенные выступления рабочих и крестьян Украины в начале первой мировой войны // Украинский исторический журнал. – 1959. - №3.
13.Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни // Український історичний журнал. – 1978. - №8.
14.Беркевич А. Крестьянские волнения в дни мобилизации и обьявления войны в 1914 г. // Пропаганда и агитация. – 1939. - №15.
15.Шевченко В. Крестьянские волнения в Сумском уезде в начале XX века // Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной историко-краеведческой конференции. – Сумы, 1990;. Його ж. Малоизученные формы классовой борьбы крестьянства Украины в годы первой мировой войны // Крестьянское хозяйство: история и современность. – Ч.2. – Вологда, 1992; Його ж. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998. – К., 1998.
16.Історія УРСР. – У 8-ми т. і 10-ти кн. – Т.4. – К., 1978; История СССР: С древнейших времён до наших дней. – В 12-ти т. – Т.4. – М., 1985; Дружинин Н. Крестьянские движения в России в XIX – начале XX вв. – М., 1985.
17.Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. - №3 (76); Кирьянов Ю. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны. В сб.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1960. – К., 1962.
18.Шевченко В. Селянське повстання 1902 р.: погляд через століття // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, НДПУ, 2001; Герасименко О. Селянське повстання 1902 р.: огляд публікацій // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, НДПУ, 2001; Куликов В. Селянський рух в Харківській та Полтавській губерніях в 1902 р. // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної конференції. Давня та Нова історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім.. В. Даля, 2002.
19.Шевченко В. Селянський рух на Лівобережній Україні у 1900-1904 рр. // Український історичний журнал. – 1983. - №2.
20.Лещенко М. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968.
21.Кирьянов Ю. Назв. праця.
22.Анфимов А.М. О Методике крестьянских выступлений и количества участников в них / В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. – М., 1986.
23.Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962. – С.53-64; Його ж. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Український історичний журнал. – 1966. - №5. – С.32-38.
24.Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. – М., 1967.
25.Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму // Український історичний журнал. – 1966. - №5.
26.Герасименко О. Методичні аспекти вивчення селянського руху II половини XIX – на початку XX ст. у науковій спадщині М.Н. Лещенка // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
27.Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 года // Вопросы истории. – 1961. - №2.
28.Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 1430.
29. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 1408.
30. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 1425.
31. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 1378.
32. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 3165.
33. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 3116.
34. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 3141.
35.ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 3205.
36.Советский энциклопедический словарь. – М., 1984.
37. ДАХО. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 1462.

Надійшла до редакції 20.11.2003 р.

В.М.Шевченко

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ В МЕЖАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1906-1914 рр. (За результатами попередніх досліджень)

Проблема землі та її господарів була і є однією з найактуальніших для будь-якої держави. Україна в цьому відношенні не є винятком. "Земля, - записано у статті 14-й Конституції України, - є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави" [1]. Там же зумовлене гарантоване право земельної власності громадян, юридичних осіб та держави. Сьогодні, у відповідності до українського законодавства в Україні триває земельна реформа, наріжним каменем якої є політика приватизації землі, що супроводжується певними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Для успішного їх подолання, окрім інших заходів, важливим є узагальнення історичного досвіду вирішення проблеми земельної власності, в першу чергу на українських землях, які свого часу перебували у складі Російської імперії. На жаль, сьогодні практично відсутня достовірна наукова інформація про те, в чиї руки, чому і в якій кількості переходила земля, починаючи від скасування кріпосного права у 1861 р.; як вона розподілялась за категоріями власників на період повалення самодержавства та початку національно-визвольних змагань в Україні у 1917 р. Більш-менш висвітленим у цьому відношенні є остання чверть XIX – початок XX століття, головним чином завдяки наявності майже ідентичних (за методикою підрахунків) земельних переписів 1877 [2] і 1905 [3] років. На їх основі створено чимало як узагальнюючих [4; 5; 6], так і конкретних праць щодо Лівобережної України [7; 8]. Разом із тим, період між 1905 і 1917 рр. у цьому відношенні вивчений явно недостатньо, що, власне, і заважає дати об'єктивну інформацію про стан землеволодіння на період повалення самодержавства. Окремий розділ у монографії Ф.Лося і О.Михайлюка, присвячений класовій боротьбі в українському селі впродовж 1907-1914 рр. [9, 14-15], як і дані, наведені М.А.Рубачем [10; 12, 321], і власне запозичені у нього вище названими авторами, після їх порівняльного аналізу, досить важко вважати достовірними, особливо ті, що стосуються 1915-1917 рр. Власне ці та подібні їм неточності, округлення показників врешті-решт і дозволили вкорінитися у радянській політичній [11, 325-326] та історичній [12, 55; 13, 476; 14, 60] літературі хибному твердженню про те, що селянству було передано 150 десятин землі. Надуманий Й.Сталіним показ-

ник увійшов у радянські навчальні підручники і протримався аж до розпаду СРСР. Окремі спроби подолати цей усталений стереотип успіху не мали [15, 200-202; 16, 206-310]. Не виправдала сподівань і спеціально створена при АН СРСР наукова група під керівництвом А.І.Мінца та А.М.Анфімова (під красномовною, хоча й умовною назвою "Земля та її господарі"), до якої були запрошені спеціалісти-аграрії з усіх союзних республік СРСР. Україна була представлена відомим ученим П.П.Теличуком, молодим дослідником із Харкова А.М.Авраменком і автором цих рядків. Головне завдання групи полягало в тому, щоб прослідкувати, спираючись на дані земельного перепису 1905 р., динаміку (перехід з рук в руки) земельної власності по регіонах аж до 1917 р. включно. В основу таких підрахунків покладалася статистика купівлі-продажу землі, підготовлена свого часу Міністерством фінансів Російської імперії і доведена до 1910 р. [17]. Аналогічні (за методикою підготовки) статистичні матеріали за 1911-1914 рр. були підготовлені радянськими дослідниками А.М.Анфімовим та І.Ф.Макаровим [18; 19].

Оскільки вищезгадані статистичні матеріали готувалися за таким унікальним джерелом, як "Санкт-Петербургские сенатские объявления по правительственным, казённым и судебным делам" (додаток до газети "Сенатские ведомости", в якому впродовж більш як 100 років регулярно публікувалися дані про купівлю-продаж землі у 47 губерніях Європейської Росії), то членам наукової групи було запропоновано продовжити опрацювання даного джерела за 1915-1916 рр. На жаль, створена в 1987 р., група у 1991 р. припинила свою діяльність. Проте, дослідницька робота все ж таки продовжується, а її результати відображені в цілому ряді публікацій [20-24], які головним чином стосуються південноукраїнського району. В цій публікації зроблено спробу викласти попередні результати аналогічних досліджень по Лівобережній Україні, яка на початку XX ст. включала Полтавську, Харківську та Чернігівську губернії. В основу статистичних підрахунків покладено відповідні статистичні випуски Міністерства фінансів [25-29], а також вищезгадані публікації А.М.Анфімова та І.Ф.Макарова.

Відправною точкою для відповідних підрахунків послужили матеріали земельного перепису 1905 р. При всіх його недоліках і огріхах на сьогодні він є одним з найповніших [30, 41; 31, 383; 32]. Попереднє комплексне опрацювання вказаних вище джерел дало такі результати:

Табл. 1.

Приватна земельна власність на Лівобережній Україні у 1906-1914 рр. (Погубернська характеристика)

Земля у приватній власності по губерніях	Стан (у дес.)		Різниця (+), (-)
	На 31.12.1905	На 1.01.1915	
Полтавська губернія:			
Всього	1891756	1887113,4	-4642,6
У особистій	1682205	1615146,2	-67058,8
У колективній	202551	271967,2	62416,2
Харківська губернія:			
Всього	1608349	1608605	256
В особистій	1344470	1211115,3	-133354,7
У колективній	263879	397489,7	133610,7
Чернігівська губернія:			
Всього	1865624	1864977,5	-646,5
В особистій	1472232	1362659	-109873
У колективній	393392	502618,5	109226,5
Лівобережна Україна:			
Всього	5365729	5360695	-5033,1
В особистій	4498907	4188920,5	-310286,5
У колективній	866822	1172075,4	305253,4

Дані таблиці 1 засвідчують, що впродовж 1906-1914 рр. загальна площа приватновласницької землі на Лівобережжі загалом скоротилася більш як на 5 тис. десятин. Причому скорочувалась вона, головним чином, у Полтавській (-4643 дес.) та Чернігівській (-647 дес.) губерніях, тоді як у Харківській її площа навіть збільшилась на 256 десятин. Більш контрастними є показники змін у площі приватновласницької землі між приватними і так званими колективними власниками. До перших належали дворяни, духовенство, чиновники, офіцери російської армії, міщани, купці, почесні громадяни, селяни-власники, іноземні піддані та інші. До других – сільські громади, селянські та інші товариства, залізниці, адміністративні установи тощо. Як засвідчують дані таблиці 1, землі в особистій приватній власності на Лівобережжі в цілому скоротились від 4,5 млн. дес. у 1905 році до 4,2 млн. дес. на початок 1915 року. Тобто загальне їх скорочення по Лівобережній Україні склало за вказаний період майже 310 тис. десятин. По окремим губерніях аналогічні показники виглядали таким чином: на Полтавщині особиста приватна власність на землю скоротилася на 67058,8 десятин, у Харківській губернії на 133354,7 десятин, у Чернігівській – на 109873 десятин. Навпаки, площа приватновласницької землі у так званих колективних власників Лівобережної України зросла загалом за визначений період на 305,3 тисяч десятин. Відповідно у Полтавській губернії цей показник становив + 62,4 тис. десятин, у Харківській - + 133,6 тис. десятин і у Чернігівській - + 109,2 тис. десятин. Таким чином, дані таблиці 1 свідчать про різке скорочення особистої приватної власності на землю в межах Лівобережної України і водночас констатують не менш інтенсивне зростання земельної власності у руках колективних приватних власників. У всякому разі різниця між земельною власністю в особистих і колективних приватних власників складала, як свідчать дані таблиці 1, 3016845 дес. (станом на 1 січня 1915 р.), проти 3632085 дес. (станом на 31 грудня 1905 р.), тобто скоротилась на 615,2 тис. дес. (3632085 – 3016845 = 615240 дес.). Більш виразну картину цього процесу дають, на наш погляд, дані наведеної нижче таблиці 2.

Табл. 2.

Зміни у приватновласницькому землеволодінні Лівобережної України за 1906-1914 рр. за категоріями власників

Категорії власників	Земельна власність за станом (у дес.)		Різниця (+), (-)
	На 31.12.1905 р.	На 1.01.1915 р.	
Особисті:			
Дворяни	2677866	2032491,7	-645374,3
Духовенство	70212	63900,1	-6311,9
Купці і почесні громадяни	404892	335129,1	-69762,8
Міщани	264369	248018,8	-16350,2
Селяни	1001543	1276316,9	269733,9
Інші фізичні особи	70588	87219	166310,4
Іноземні піддані	9437	872,4	-8564,6
Разом	4498907	4188620,5	-310286,5
Колективні:			
Сільські громади	191681	211462,9	19781,9
Сільські товариства	551045	848822,6	297777,6
Торгово-промислові товариства	65822	67244,7	1422,7
Інші юридичні особи	18274	4755,3	-13518,7
Разом	866822	1172075,4	305253,4
Всього	5 365 729,00	5 360 695,90	-5 033,10

Дані засвідчують, що серед особистих приватних власників по району в цілому найінтенсивніше, як і в попередні роки, продовжували втрачати землю дворяни. За вказаний період їхня земельна власність скоротилася загалом майже на 645,4 тис. дес. Втрати решти особистих приватних власників були набагато меншими. У купців та почесних громадян вони становили близько 70 тисяч десятин, у міщан – близько 16,4 тис., у духовенства – трохи більше як 6,3 тисячі десятин. Надзвичайно інтенсивно відбулося скорочення земельної власності в іноземних підданих (безперечно, тут помітно впливала на цей процес перша світова війна) – від 9,4 тис. дес. до 872 дес. Але, як бачимо, абсолютні величини в цьому випадку мізерні. Водночас впадає у вічі традиційно інтенсивне зростання землі у селян-власників. За вказаний період їхнє землеволодіння збільшилось майже на 270 тис. десятин. Досить значне розширення земельної власності так званих "інших фізичних осіб" пояснюється такими обставинами. Для більш адекватного відображення стану землеволодіння приватних власників у 1905 і 1914 рр., нами порівнювались у даному випадку ті з них, які таким же чином представлені як у статистиці 1905 р., так й у статистиці Міністерства фінансів. Через це до категорії "інших" включені козаки, які представлені у статистиці міністерства фінансів, але відсутні у таблицях "Статистики землевладения 1905 года". Але ж добре відомо, що в межах Лівобережної України (колишньої Гетьманщині), позиції юридично вільного населення завжди були досить міцними. Це стосується і такої його привілейованої частини, якими були козаки (не плутати з козацтвом XV-XVIII ст.) Тому не дивно, що їхня земельна власність зростала досить інтенсивно і за 1906 – 1914 рр. збільшилась більш як на 166,6 тис. десятин, тоді як решта "інших фізичних осіб" землю переважно втрачали. Стосовно колективної земельної власності, то вона зростала на Лівобережжі переважно за рахунок сільських громад і селянських товариств. Іншими словами, в обох категоріях власників земля поступово, але неухильно, починаючи від скасування кріпацтва у 1861 році й до початку першої світової війни, концентрувалася в руках багатомільйонного селянства. На жаль, рамки повідомлення не дозволяють дати більш детальну, в тому числі й погубернську та поповітову характеристику даного процесу. Однак, це має стати темою окремого дослідження.

1. *Конституція України: Прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.*
2. *Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. – Вып. 1-8. – СПб., 1880-1886.*
3. *Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 1-50. – СПб., 1906-1907.*
4. *Порш М. Статистика землеволодіння і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.4. – С. 145-180.*
5. *Иванов П.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки АН СССР. – Вып. 60. – М., 1957. – С. 176-214.*
6. *Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959.*
7. *Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. – К., 1964.*
8. *Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века). – Автореф. дисс...канд. ист. наук. – М., 1986.*
9. *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907-1914 рр. – К., 1976.*
10. *Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956.*
11. *Калинин М.И. Что дала Советская власть трудящимся / / Избранные произведения. – М., 1975. – С. 226-256.*
12. *История СССР: Эпоха социализма. – М., 1985.*
13. *Исторический опыт трёх русских революций в 3 кн. – Кн. 3. – М., 1986.*
14. *История советского крестьянства в 5 т. – Т.1. – М., 1986.*
15. *Данилов В.П. Об итогах перераспределения земельного фонда в России в результате первых аграрных преобразований Советской власти // Тезисы докл. и сообщений 8-й сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1965.*
16. *Данилов В.П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской социалистической революции // Ленинский декрет в действии. – М., 1979.*
17. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1-25. – СПб., 1895-1917.*
18. *Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. - №1. – С. 82-97.*
19. *Динамика землевладения в России / Сост. А.Анфимов, И.-Макаров. – М., 1988.*
20. *Шевченко В.М. "Сенатські об'яви" – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки КДПУ ім. М.П. Драгоманова. – Т. 36. – К., 2000. – С. 106-113.*
21. *Шевченко В.М. Кому належала земля у 1917 році: до постановки проблеми // Історична наука: проблеми розвитку. – Луганськ, 2002. – С. 126-130.*
22. *Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906-1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Вип. 10. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 60-64.*
23. *Шевченко В.М. Мобілізація земельної власності на Півдні України у 1905-1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 119-125.*
24. *Шевченко В.М. Земля та її господарі: загадки історії. (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861-1917 рр.) // Література та культура Полісся. – Вип. 20. – Ніжин, 2002. – С. 94-97.*
25. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI: Купля – продажа земель в Европейской России в 1906 г. – СПб., 1912.*
26. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII: Купля – продажа земель ... в 1907 г. – СПб., 1913.*
27. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII: Купля – продажа земель ... в 1908 г. – СПб., 1914.*
28. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV: Купля – продажа земель ... в 1909 г. – СПб., 1915.*
29. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXV: Купля – продажа земель ... в 1910 г. – СПб., 1917.*
30. *Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в Росси (1861 – 1908 гг.). – СПб., 1911.*
31. *Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1973.*
32. *Шевченко В.М. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 213-218.*

Надійшла до редакції 20.11.2003 р.

О.П.Реєнт

КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (липень 1914 — лютий 1917 рр.)*

"Меч війни" безжально зрізав кращі паростки, котрі проросли в економіці сільського господарства України напередодні її й сприяли розвитку товарно-грошових відносин, підвищенню рівня агрокультури і добробуту населення. Не маючи підтримки за кордоном у вигляді реальних коштів від експорту хліба та інших продуктів сільського господарства, вартість російського карбова-

* *Продовження. Початок див.: «Український селянин». – 2002. – Вип. 6.*

нця почала різко падати. Набирала темпу інфляція. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з 1914 р. до 1917 р. на 414% [1]. За даними уряду Української Народної Республіки, восени 1917 року курс карбованця дорівнював 0,10 крб довоєнного часу [2].Знецінення його було прискорене дефіцитом товарів і предметів повсякденного вжитку. Їх питома вага на всеросійському ринку впала на третьому році війни з 69% до 51,1%, а співвідношення воєнної й мирної продукції машинобудівної промисловості становило у 1916 р. 78,3% до 21,7%. В розділі товарно-промислової продукції споживацькому ринку належало лише 29,1%, військовому відомству – 44,6%, громадським організаціям – 15,5%, урядовим установам – 10,8% [3]. Нестача промислових товарів масового попиту призвела до посилення спекуляції та небувалої дорожнечі. Водночас оптові ціни на біржах України на продовольчі товари виросли наприкінці 1915 р. у середньому на 56,6% [4], а на зернові культури до літа 1916 р. – вдвічі [5].Однак ціни на промислові товари зростали ще стрімкіше. Їх індекс на 1 січня 1917 р. порівняно з довоєнним періодом дорівнював щодо міткаля – 400, ситцю – 480, плугів – 520, сірників – 700, заліза – 810, взуття – 905. Наведені дані засвідчують, що суть справи полягала не в тому, скільки карбованців і копійок одержить сільський господар за свою продукцію, а в тому, скільки придбає за них виробів з металу, інструментів, а також солі, мануфактури, сірників тощо. "Поставлене в такому розрізі питання, – резюмувала харківська газета, – приводить до парадоксальних висновків: за пуд пшениці, який коштував у 1913 р. 1,20 крб., селянин отримував 15 пачок сірників, а в 1916 р., коли пуд пшениці коштує 2,0 крб, він може купити 4 пачки сірників та відповідно менше солі, менше заліза, менше мануфактури" [6].

До війни заготівлю продовольства для армії здійснювала інтендантська служба воєнного відомства. Постачання продовольчих товарів населенню та їх експорт на зовнішні ринки забезпечували підприємницькі організації. Роль кооперативів у хлібних операціях була незначною.

Війна кардинально змінила становище на продовольчому ринку. Головним споживачем хліба та інших продуктів стала армія, до якої було мобілізовано близько 15 млн. осіб., у тому числі понад 12 млн. – з сільської місцевості [7]. За її постачання розпочалася гостра боротьба між зацікавленими у цьому верствами суспільства, окремими особами і групами.

Хліботоргівці докладали всіх зусиль до оволодіння продовольчим ринком, прагнули монополізувати постачання армії. Загалом аргументи останніх, здавалося, були досить переконливими. Вони, мовляв, мають склади, зерносховища, тару, пристрої для сортування зерна та досвідчених агентів, з давніх часів пов'язаних із селянами. Всілякі спроби посилити роль кооперативів у справі реалізації виробниками сільськогосподарської продукції монополісти вважали недоцільними і навіть шкідливими. На думку відомого хліботорговця Г.Я.Роховича, кооперативи, очолювані вчителями, священиками й селянами і позбавлені належної матеріальної бази та необхідного професійного досвіду, неспроможні вирішувати складні продовольчі питання [8]. Очевидно, такого погляду трималося й керівництво ГУЗІЗ. У своєму зверненні до місцевої влади з приводу постачання армії воно визнало, що закупівля хліба дрібними партіями уявляється неможливою справою. Такий підхід до реалізації продовольства з боку керівної землеробської установи був надто небажаним як для кооперативів, так і для всього селянства.

Виробники хліба з давніх часів негативно ставилися до посередників. Через їх малювання спекулятивні комбінації часто мали збитки і великі землевласники. Селяни ж, маючи справу з ними, характеризували останніх як п'явок, що живляться їхньою працею. Досвід хлібозаготівельних кампаній воєнних років тільки посилив попередні враження та сприяв зусиллям реалізувати сільськогосподарську продукцію через кооперативи.

До всього, в роки війни з'ясувалася негативна роль російського уряду у регулюванні продовольчого ринку по відношенню до українського хліборобного регіону. В першу чергу це виражалося у маніпулюванні тарифами на залізницях, за рахунок чого стримувався вихід хліба з України на певні ринки Великоросії. Звичайно, це й раніше не було таємницею для великих експортерів. Напередодні війни вони навіть вживали заходів для пом'якшення ситуації. Але після початку інформація щодо порушення інтересів українських виробників хліба вихлюпнулася на шпальти місцевої преси і, безумовно, почала впливати на свідомість населення.

Сучасні російські історики розцінюють це як "регулювання економічної конкуренції регіонів за допомогою тарифної політики на залізницях" для попередження падіння цін на хліб у центральних районах Великоросії [9]. На їх переконання, така регламентація дозволяла уряду активно впливати на товарообіг та розвиток господарських галузей окремих регіонів [10]. Для конкретнішого уявлення щодо економічних наслідків тарифної регламентації нагадаємо, що залізницями імперії щорічно перевозилося близько 3 млрд. пудів хліба й продуктів з нього [11].

Однак уряд не обмежив свої заходи маневруванням на користь виробників Великоросії. У 1910 р. він дозволив Державному банку розпочати будівництво мережі власних зерносховищ і великих елеваторів. Спочатку в засобах масової інформації висловлювалася думка, що критеріями для визначення їхнього місцезнаходження повинні стати хлібородність регіонів та зручність вивозу зернових культур до портів. У такому разі Україна цілковито підпадала під названі критерії. Проте вирішено все було навпаки. Літом і восени 1911 р. ухвалено розпочати будівництво восьми елеваторів у Самарській та п'яти у Воронезькій губерніях. Всього ж було заплановано збудувати 84 елеватори місткістю в 58,8 млн. пудів на території Тамбовської, Воронезької, Пензенської, Симбірської, Самарської, Саратовської й Оренбурзької губерній [12]. Вони споруджувалися на вузлових транзитних пунктах залізничної мережі Великоросії, значно краще забезпеченої складами і зерносховищами, ніж українські губернії [13].

Здійснення цього проекту давало російським виробникам великі переваги у реалізації врожаїв, підвищувало їх прибутки. Останнє було пов'язане з особливостями реалізації хліба не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках. Селяни не мали належних умов для його зберігання. Щоб отримати гроші для задоволення потреб господарства і виплати податків, вони нашвидкоруч збували хліб посередникам, котрі мали зв'язки з великими експортерами. Тому найбільші партії зерна відправлялися на зовнішні ринки не відразу після збору врожаю, в другому півріччі, коли ціни на нього були найнижчими. Проте наявність елеваторів створювала можливості для маневру, давала змогу вивозити товар під час підняття цін. У зв'язку з цим офіційний рупор Міністерства шляхів сполучення пояснював, що вибір місця спорудження елеваторів передбачав експорт хліба не тільки чорноморсько-середземноморським шляхом, а й через "північні порти". "Необхідно відзначити, – із задоволенням писав журнал, – що умови хлібних перевезень за останній час взагалі піддані змінам і залежать від розвитку зерносховищ та розширення кредиту під хлібні вантажі" [14].

Напередодні війни щойно збудовані елеватори були здатні вмістити близько 27 млн. пудів хліба [15]. 21 травня 1915 р. Комітет по зерносховищах схвалив програму спорудження 76 елеваторів місткістю в 62 350 тис. пудів. Разом з раніше спроектованими й споруджуваними чисельність останніх зросла до 159, а місткість становила 126 млн. пудів [16]. Будівництво нових елеваторів, як і попередніх, здійснювалося на території Великоросії. Щоправда, до їх переліку ввійшли такі українські губернії, як Полтавська, Харківська, Київська та Катеринославська, але з поміткою "почасти". Влада й далі продовжувала ігнорувати інтереси виробників з України. Найбагатші на зернові культури райони Півдня і Правобережжя залишилися без підтримки держави.

Газети, які виходили на території України, не приховували свого розчарування й навіть обурення з приводу спорудження мережі елеваторів тільки на території Великоросії. "Ми ж і наша Подільська губернія, – відзначав подільський часопис, – ця "житниця" південно-західного краю і всієї держави – до цього часу не маємо не тільки зерносховищ, але про них ніхто навіть не говорить, немовби нас не існує або нам ці зерносховища непотрібні і навіть зайві" [17].

Відсутність належної кількості елеваторів надто далася взнаки під час війни, коли зерно доводилося зберігати в непридатних приміщеннях, де воно нерідко псувалось. Оренда селянами складів та інших приміщень у комерційних банків і біржових спекулянтів була можливою тільки за надмірними цінами. За таких обставин земства й кооперативні товариства Херсонщини, зокрема, дійшли висновку, що єдиний шлях до врятування землеробства – створення "мережі хлібних елеваторів на залізничних станціях та вузлових пунктах хліботорговельних районів місткістю до 10 млн. пудів" [18].

Слід зазначити, що тенденція до створення кооперативами власних зерносховищ виникла ще до війни. При цьому вони зазнавали утисків з боку влади. Траплялися випадки, коли урядові установи роками не реєстрували щойно створені товариства. Чинилися також перешкоди організації в Києві центру української кооперації, практикувалися адміністративні покарання й брутальний тиск на них з боку місцевої влади [19].

Незважаючи на утиски останньої, ідея кооперації знаходила підтримку з боку селянства. Населення Васильківського повіту Київської губернії, наприклад, дійшло висновку, що, налагодивши кооперативний збут хліба, воно зможе врятуватися від скупників і спекулянтів. Такої ж думки дотримувалися члени Дзенгелівського кредитного товариства на Київщині, котрі домагалися позики для спорудження зерносховища. Без цього, на їхнє глибоке переконання, агрономічні заходи не могли дати селянам прибутків [20].

Весною 1915 р. в Київській губернії пожвавився рух за кооперативний збут хліба. Ряд товариств розпочав будівництво власних зерносховищ. Розглядалося також питання про об'єднання кооперативів у спілки для спорудження центральних елеваторів. З 18 товариств, які займалися збутом хліба, 10 мали власні зерносховища місткістю від 10 до 30 тис. пудів хліба, а елеватор Тальнівського кооперативу – 150 тис. пудів [21]. Загалом товариства Київщини у сільськогосподарському сезоні 1914–1915 рр. постачали армії хліба в обсязі 900 тис. пудів [22]. Повсюди усвідомлювалося значення власної ініціативи й самодіяльності. Так, ніжинське земство у взаємодії з кооперативними товариствами Чернігівщини розпочало підготовку до будівництва елеватора місткістю 500000 пудів [23]. Придніпровська спілка установ дрібного кредиту поставила за мету своєї діяльності створити широку мережу зерносховищ у південній Україні для збуту зернових культур. Після закінчення війни мала намір експортувати хліб на зовнішні ринки [24]. Водночас товариства розпочали будівництво власних млинів, крупорушок, маслоробень та інших підприємств для переробки продукції сільського господарства.

Отже, війна призвела до занепаду сільськогосподарського виробництва, падіння довіри селян до влади і держави, до пошуку ними виходу зі скрутного становища. Розпочався процес звільнення селянства від опіки хижацького посередництва, що знайшло відображення в кооперативному русі й інших формах виробничої самодіяльності.

1. *1916 год в сельскохозяйственном отношении. – Пг., 1916. – С. 20.*
2. *Русские ведомости. – 1916. – № 172.*
3. *Экономическое положение России... ч.П. – С. 390.*
4. *ДАЛО. – Ф.4, оп.1, спр.73, арк.212 зв.*
5. *Россия в мировой войне 1914 – 1918 года (в цифрах) – С.17, 20, 49.*
6. *Торгово-промышленная газета, – 1916. – 27 мая.*
7. *Там само. – 26, 27, 28 мая и 1 июня.*
8. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. 6 окт.*
9. *Россия в мировой войне 1914 – 1918 годов (в цифрах). – С. 17, 20, 49.*
10. *Промышленность и торговля. – 1914. – №17. – С. 204 – 205.*
11. *Там само.*
12. *Тагирова Н.Ф. Типология региональных рынков Европейской России конца XIX – начала XX вв. (на примере поволжских губерний) // Экономическая история России XIX – XX вв.: современный взгляд. – М., 2000, – С. 344.*
13. *Клейн Н.Л. Государство и частное предпринимательство в капиталистической России. Опыт Поволжья // Экономическая история России XIX – XX вв. – С. 369.*
14. *Промышленность и торговля. – 1914. – № 17. – С. 203.*
15. *Там само. – 1915. – 2 июля.*
16. *Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 11. – С. 21-24.*
17. *Вестник путей сообщения. – 1914. – № 14. – С. 132.*
18. *Промышленность и торговля. – 1914. – № 17, – С. 203.*
19. *Черниговская земская неделя. – 1915. – 26 июня.*
20. *Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 2-3. – С. 5.*
21. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 22 окт.*
22. *Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 314-315.*
23. *Киевская земская газета. – 1917. – № 2-3. – С. 83.*
24. *Экономическая жизнь Подолии. - 1915.- № 8.- С. 57-58.*

Надійшла до редакції 26.11.2002 р.

О.В.Михайлюк

ЩОДО «ПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ» СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

В історичній літературі неодноразово робилися спроби описати політичну поведінку селянства в революційний період, визначити його «політичну позицію» чи навіть «політичну програму». При цьому погляди різних авторів виглядають досить полярно. Мета статті – проаналізувати літературу, присвячену цій проблемі, розглянути політичну поведінку селянства з застосуванням культурно-семіотичного підходу, котрий припускає апеляцію до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу [1, 11].

Деякі автори схильні розглядати революцію, перш за все, як «селянську», вважають, що «селянська революці-

я» протікала окремо і незалежно від соціальної революції міст [2, 61], що «час відмовитися від уявлення про російське селянство тільки як про пасивний об'єкт боротьби основних політичних партій» [3, 91], що, будучи важливим фактором російської історії, селянство набуває особливої ваги в суспільстві в період громадянської війни [4, 46]. Сучасні автори розглядають громадянську війну не лише як війну між різними військово-політичними утвореннями, а ще й як війну селян проти переможців. Виходить, що єдиним «переможцем» у громадянській війні стало селянство та інші соціально маломобільні верстви з їх архаїчними етатистськими поглядами [5, 33]. Така точка зору, безумовно, має певний сенс.

Але селянство являлося лише фоном, на тлі якого протікали власне політичні події. В.І.Ленін не без підстав вбачав в селянстві «силу коливання» [6, 136]. І так вважали не лише більшовики. М.Суханов писав: «Жадібне до однієї землі, спрямувавши всі свої державні думки на зміцнення власного корита, а всі свої громадянські почуття - до того, як би позбутися земського начальника і урядника, селянство, будучи більшістю населення, мало, власне кажучи, всі шанси «пройти стороною», витримати нейтралітет, нікому не завадити в головній драмі, на основному фронті революції» [7, 231]. На думку П.Струве, громадянська війна не мала нічого спільного із селянами, котрі, як і завжди, залишалися байдужими, егоцентричними й інертними [цит. за 8, 334-335]. «Селянство ж само по собі ніколи в соціальних рухах керуючої ролі не грало… Найбільше, що воно могло зробити, це одвернутись від тих, хто не задовольняв його, а піти за рішучими й сміливими», - писав В.Винниченко [9, 96-97]. Його думку поділяють і деякі сучасні дослідники [10, 11, 12 та ін.].

Я.Грицак, відзначаючи мінливі настрої селянства та циклічний характер його поведінки, однак вважає, посилаючись на А.Граціозі, що селяни попри все висували низку вимог, які вражають своєю схожістю незалежно від регіону, де відбувалися селянські виступи: а) розподіл поміщицьких земель; б) припинення реквізицій і державної монополії зерна та інших продовольчих продуктів і повернення до вільного ринку; в) самоуправління; г) ніяких радгоспів і комун; д) повага до релігії, місцевих і національних звичаїв та традицій. Ці вимоги становили політичну програму дій для селян всієї Російської імперії. Однак в Україні ця програма мала свої особливості, яким було легко надати національного характеру [13, 264-265]. Тут варто уточнити положення А.Граціозі. Так, пунктом «а» селянської «програми» (А.-Граціозі вживає це слово в лапках, на відміну від Я.Грицака) А.Граціозі називає не розподіл поміщицьких земель, а чорний переділ, що, на мій погляд, далеко не одне й те ж саме. В пункті «б» А.Граціозі, зокрема, підкреслює: «Як це не здається дивним, проте в ті дні селянські повстання проходили під прапором вільної торгівлі. Правда, як правило, мова йшла про місцевий ринок. Селяни, як і раніше, рішуче виступали проти «чужих», «спекуляції» і «спекулянтів», проводячи відмінності, які прекрасно збігаються з тими, що проводить між ринками і капіталізмами Бродель...» Варто додати, що ще наприкінці 1917 р. серед селянства були поширені настрої в підтримку державного контролю та регулювання, посилення боротьби зі спекуляцією, встановлення твердих цін на продовольство та промислові вироби, встановлення державної монополії на торгівлю промисловими виробами та впровадження фактично прямого товарообміну між містом і селом. Пункт «в» у А.Граціозі виглядає як «вільні ради, тобто самоуправління», він підкреслює, що у 1918-1919 рр. радянський міф знайшов тверду опору на селі [14, 26-28]. В такому вигляді ця «програма» виглядає більш наближеною до історичної реальності. Проте, все ж важко назвати вказані вимоги «політичною програмою». Важко погодитися і з думкою А.Граціозі, що ця «програма» відображала есерівську ідеологію. Селянські прагнення проявлялися ситуативно і мали не абстрактно політичний, а конкретний характер. Можна навіть сказати, що кожне село мало свою «політичну програму» котра, до того ж, зазнавала постійних змін.

Селянство, яке існувало у власному локалізованому мікрокосмі і більше знаходилося в обміні з природою, ніж у взаєминах з суспільством, за своєю природою інертне, консервативне, індиферентне щодо політики. Селянські інтереси не простиралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих [15, 123]. Воно не хотіло і не могло підніматися до загальнодержавних інтересів. Світ політики, як і міський світ узагалі, був йому далекий і незрозумілий. Селяни притримувалися свого спрощено-прагматичного погляду на світ. Селянин не схильний до абстрактного мислення, він мислить завжди конкретно. В.Винниченко з цього приводу писав: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінности, а з погляду реальної, сучасної корисності» [16, 174]. Р.Пайпс, у свою чергу, відзначає: «Щоб розібратися в поняттях на кшталт «держави», «суспільства», «нації», «економіки», «сільського господарства», їх треба було зв'язати з відомими селянину людьми, або з виконуваними ними функціями» [17, 208].

На мій погляд, саме по собі селянство не здатне на революцію - ні на соціальну, ні на національну. «Селянська революція» не могла відбуватися окремо і незалежно від революції міста, а була спровокована революцією в місті. Можна погодитися з думкою, що немає сенсу вважати соціальні протиріччя в селі одним з основних чинників Лютого. Аграрне питання лише побічно дестабілізувало політичну обстановку [2, 65]. Селянство досить пізно пробудилося до активних дій, які могли мати політичні наслідки, і це пробудження було викликане, перш за все, зовнішніми факторами. Значна роль в «пробудженні» села належала інтелігенції. Саме її представників частіше всього обирають до місцевих органів управління і самоуправління. Матеріали різних конференцій та з'їздів, результати виборів до Установчих Зборів не дають вагомих підстав судити про настрої селянства, говорити про зростання його політизації. Селяни до виборів ставилися як до свого роду повинності. На з'їздах та конференціях була представлена, головним чином, інтелігенція чи напівінтелігенція, котра й виступала від імені селян. Проте навряд чи можна говорити, що на рівні волості й у ще більшій мірі повіту селянські сподівання формувала і «спрямовувала» «сільська інтелігенція» [18, 97]. Селяни сприймали інтелігенцію традиційно як «начальство», а їх ставлення до неї продовжувало носити офіційно-формальний характер. Селяни в основному слідували своїм власним схильностям й інтересам, а не переконанням інтелігенції. Селяни підтримували не політичні доктрини, в яких вони дуже мало розумілися, а конкретне, задовольняюче їх вирішення насущних проблем, яке хоча б частково відповідало уявленням про справедливість.

Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т. ін., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя і було несумісним з будь-якою державністю. Реагуючи на насилля над ним неминуче з боку будь-якого режиму, селянство вдавалося до збройного опору. Розвиткові повстанства сприяли розруха , часта зміна політичних режимів, наявність великих запасів зброї, викликані війною та революцією процеси маргіналізації, дезертирство, демобілізація з армії тощо. Основою всі-

ляких збройних формувань, котрим приписують селянський характер, були далеко не завжди селяни, можливо, краще сказати, колишні селяни.

У документах органів радянської влади кінця громадянської війни селянський повстанський рух характеризується як «куркульська збройна контрреволюція», «політичний бандитизм». Більшовицькі лідери навряд чи не розуміли того, що повстанство не зводиться лише до «куркульського бандитизму», та, вірогідно, з пропагандистською метою вони використовували саме таку термінологію. Звідси вона «перекочувала» до праць радянських істориків. Проте, якщо в радянській історіографії повстанський рух змальовувався переважно чорними фарбами, то в сучасній українській історіографії прослідковується протилежна тенденція, котра теж доходить до крайнощів.

Дослідники розглядають це явище як один з проявів «общинної революції», котра поставила селян в стан війни проти всіх - держави, поміщиків, хуторян, відрубників, інших общин, комун, нарешті, міста в цілому [5, 51]. Можна було зустріти села, які оперізувалися окопами і вели один з одним війну за поміщицьку землю [19, 288].

Українське селянське повстанство зароджувалося насамперед як рух антидержавної спрямованості. Селянські повстання були апробованою формою опору місцевих мирів натиску влади. Ці повстання, як і раніше, були приречені на поразку. Вони часто носили нетривалий характер і закінчувалися приходом повсталих із повинною. Повторювалася вже знайома картина розрізнених селянських виступів у царський час [10, 414]. Фактично, далі традиційного селянського бунту селянин не йшов.

Як і всі масові рухи в суспільствах традиційного типу, селянські повстання були спрямовані не проти суспільного устрою, про який селяни мали досить невиразне уявлення, і на створення принципово нового устрою, а на відновлення порушеної справедливості. Часто вони були викликані зловживаннями чи порушенням поселянськи зрозумілої справедливості цілком конкретними особами і, в силу конкретності селянського мислення, не розповсюджувалися на устрій в цілому. Звідси і численні парадокси часів громадянської війни: повстання проходили під лозунгами «За Радянську владу!», але «Геть комуністів!», чи навіть «Геть комуністів, хай живуть більшовики!» і т.п. При чому, навіть ці лозунги були привнесені в селянські маси інтелігенцією та іншими елементами, які частіше всього й здійснювали керівництво повстанцями.

Селянським невдоволенням скористалися різноманітні політичні сили, які спробували його очолити, намагалися підпорядкувати своїм інтересам. О.І.Ганжа простежує у селянському русі, починаючи з 1919 р. (вона вважає, що влітку 1918 р. його ще можна назвати більш-менш єдиним), згідно ідеологічного забарвлення, три напрямки: пробільшовицький, «махновщину» та «петлюрівщину». Вона також згадує про «червоний бандитизм», котрий став проявом незадоволення частини селянства відходом від «воєнного комунізму» та запровадженням нової економічної політики [20, 132,151]. Дослідники називають і звичайний кримінальний бандитизм, хоча, на мій погляд, між всіма ідеологічно забарвленими нерегулярними збройними формуваннями та чисто кримінальними досить важко провести чітку межу.

Для «політичної позиції» селянства і його ставлення до будь-якої влади протягом майже всього періоду громадянської війни характерна суперечливість і невизначеність. Повідомлення і зведення з місць різних органів різної влади, навіть в межах одного повіту, дають досить суперечливу інформацію: селяни на сходах виказують підтримку Тимчасовому уряду і навіть висловлюються за продовження війни і в той же час заявляють, що хліба уряду не дадуть, щоб швидше закінчилась війна; селяни висловлюють підтримку Радянській владі і одночасно зростає бандитизм; зростає бандитизм і одночасно зростає кількість зданої зброї; дезертирство набуває масового характеру і одночасно зростає явка дезертирів; селяни виступають «проти комуністів», але «за більшовиків», підтримують Махна і з надією чекають на Врангеля тощо.

Селяни боролися проти будь-якої влади (доки вона була слабкою) вище місцевого рівня. Така поведінка селянства багато в чому була зумовлена політикою щодо селянства влади, що, незважаючи на постійні зміни і попри всі ідеологічні відмінності, на практиці часто мало відрізнялася одна від одної. Можна сказати, що селянство займало пасивну позицію, яка залежала від обставин і була головним чином реакцією на ті чи інші дії влади. Велике значення у ставленні селян до будь-якої влади мала споконвічна хоча й небезпідставна селянська ілюзія: «цар хороший, а слуги його погані». Незадоволення селян було спрямоване саме проти низових органів будь-якої влади, конкретних її представників.

Так, О.І.Ганжа відзначає парадоксальність ситуації: в той час, коли авторитет партії в цілому, навіть в роки громадянської війни, був досить високим, до місцевого партійного осередку селянство нерідко ставилося байдуже, скептично, а інколи й вороже. Але, в той же час, за її словами, селяни-комуністи продовжували зберігати селянську психологію, тому об'єктивно селяни-комуністи часто були носіями настроїв, які вступали в протиріччя з планами партійної верхівки [20, 77-78]. Тут зрозумілими стають і ті зловживання представників місцевої влади, котрі частіше всього ставали безпосереднім приводом для противладних виступів. Та до подібних явищ селяни, власне, давно звикли - ще з дореволюційних часів, коли зосередження влади в руках впливових односельчан, підтримуване своєрідною селянською клановістю, призводило до процвітання беззаконня та посадової злочинності, що навіть викликало нарікання офіційних властей [див. 21, 29]. Проте, зрозуміло, що свавілля напівписьменного голови сільради сприймалося інакше, ніж каральні дії білих - представників іншої культури.

Не досить зрозумілою є думка В.П.Булдакова стосовно того, що «поведінка селянства повністю відповідає загальним законам кризи складноорганізованої системи, що припускає позбавлення від будь-яких «чужорідних» елементів, включаючи й ті, котрі ще нещодавно поглиблювали кризу» [5, 54]. Хоча світ села був замкнутий і самодостатній, селянство не становило собою цілісної самодостатньої системи, а було елементом більш загальної системи, в якій особлива системоутворююча роль належала державі, владі. Звичайно, селянство не було лише пасивним об'єктом у боротьбі політичних партій, але воно, на мій погляд, виступало саме об'єктом у відносинах з владою, хоча і не завжди пасивним - воно могло здійснювати зі свого боку вплив на владу. Можливо, взаємини селянства і влади не вписуються в «суб'єкт-об'єктну» схему, але, так чи інакше, активним початком була саме влада, а селянство могло здійснювати на неї лише побічний вплив.

Дослідники говорять про війну держави з селянами [14, 28 та ін.]. Такий підхід вбачається дещо спрощеним. «Моральна економіка» і «паразитична мораль», «чорний переділ» і занепад господарства, його натуралізація і реквізиції, повстанство і репресії, хаос і порядок і т.д. взаємообумовлювали одне одного, переплітались в складний вузол суперечностей, в яких важко однозначно відділити причини від наслідків, «правих» від «винних».

Селянство прагнуло звільнитися від будь-якої влади вище місцевого рівня і, в той же час, не могло її позбутися, навіть не могло без неї обходитися. Проте взаємини між владою і селянством не зводилися до протистояння, а політика держави щодо селянства не обмежувалися репресивними заходами. С.В.Кульчицький цілком слушно пише: «Без організаційних, ідеологічних або емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя» [22, 59]. Хоча твердження щодо «докорінної перебудови найглибших основ повсякденного життя» викликає сумнів - скоріше сталося їх «перевертання», чи навіть, краще сказати, «вивертання» зі збереженням самих основ, причому найглибших (т.зв. «архаїзація»), тобто трансформація традиції в рамках тієї ж традиції.

Дослідники відзначають, що питання про політичну програму українських селян в революційних подіях ставити не зовсім коректно, що більш плідним напрямком досліджень має бути вивчення мотивації участі селян в подіях 1917-1921 рр. [23, 253]. В цьому плані мова може йти про реконструкцію «тих суб'єктивних мотивів, що виявляються безпосереднім імпульсом для тих або інших дій (що так чи інакше визначають хід подій)» [1, 11]. Проте, завжди треба мати на увазі, що це буде лише нашим власним уявленням про уявлення інших людей.

1. *Успенский Б.А. История и семиотика // Успенский Б.А. Этюды о русской истории. – СПб., 2002.*
2. *Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб., 1994.*
3. *Осипова Т.Н. Крестянский фронт в гражданской войне // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996.*
4. *Левин М. Социальные аспекты гражданской войны // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал в 2 т. – Т. 1. – М., 1997.*
5. *Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отеч. история. – 1997. – № 2.*
6. *Ленин В.И. Речь на Всероссийском съезде транспортных рабочих 27 марта 1921 г. // Полн. собр. соч. - Т.43.*
7. *Суханов Н.Н. Записки о революции в 3 т. – Т. 1. – Кн. 1-2. – М., 1991.*
8. *Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. - 1917-1920 гг. – М., 1997.*
9. *Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II. – К., 1990.*
10. *Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта в 2 т. – Т. 1. – Новосибирск, 1998.*
11. *Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – Брянск, 1996.*
12. *Яковенко И.Г. Цивилизация и варварство в истории России // Обществ. науки и современность. – 1996. – № 4.*
13. *Грищак Я. Українська революція, 1914-1923: Нові інтерпретації // Україна модерна. – 1998. – № 2-3.*
14. *Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / Пер. с англ. – М., 2001.*
15. *Пайпс Р. Русская революция в 2 ч. – Ч. I. – М., 1994.*
16. *Винниченко В. Вказана праця. – Ч. I. – К., 1990.*
17. *Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.*
18. *Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Пер. с фр. – М., 1998.*
19. *Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции. – Т. 1. – М., 1991.*
20. *Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.*
21. *Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.*
22. *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.*
23. *Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. – 2002. – Вип. 5.*

Надійшла до редакції 21.11.2003 р.

Н.А.Ковальова

ВПЛИВ ОБЩИНИ НА СЕЛЯНСЬКЕ ЖИТТЯ ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 – 1921 рр. В УКРАЇНІ

Революційні події 1917 р. та подальше втягнення українського суспільства у громадянську війну призвели до падіння авторитету державної влади, розпаду традиційних суспільних зв'язків та відродження архаїчних форм організації громадського життя, зокрема общинної. Створення всебічної характеристики української общини (громади) періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр., визначення її ролі, соціальних функцій та особливостей є одним із перспективних дослідницьких напрямків для української історичної науки.

Різні аспекти ролі общини у сільському житті Росії (деякою мірою аналогічні до процесів періоду 1917 р. в Україні) плідно розробляють російські і західні історики. У центрі їх дослідницьких інтересів знаходяться перш за все теорії "общинної" революції [1], "моральної економіки" [2], вивчення селянської ментальності та принципів соціальної організації на селі [3]. Роль української общини вітчизняні історики традиційно вбачали у проведенні земельних переділів та виконанні адміністративних функцій. Важливий внесок у постановку проблеми дослідження соціальних функцій общини зробив черкаський історик Ю.П.Присяжник, який одним із аспектів ментальності українського селянства другої половини XIX – поч. XX ст. виділяє його апатію і пасивність до політичного життя громад та відзначає структурну недосконаліть органів самоврядування, а також акцентує увагу на соціальних зв'язках сільської громади [4, 28-30], які є надзвичайно важливими для вивчення процесів в українському селі періоду 1917 – 1921 рр. Питання ролі сільської громади в Україні на початку XX ст. та архаїзації суспільного життя у період революції, відновлення общинних зв'язків висвітлює дніпропетровський дослідник О.В.Михайлюк [5]. Доповнюють складну характеристику проблеми вивчення сільської общини кременчуцькі історики В.І.Дудка та Л.Г.Дудка, які досліджують питання про вплив на селянські маси у 1917 – 1920 рр. сільської інтелігенції [6].

Загалом можна констатувати, що для української історичної науки тема ролі української общини у подіях 1917 – 1921 рр. поки що не стала об'єктом спеціальних досліджень, хоча важливість її вивчення відзначає майже чи не кожен дослідник зазначеного періоду. Яке значення мала община у селянському житті в умовах революції й громадянської війни, спробуємо охарактеризувати у даній статті, зупинившись на висвітленні соціальних функцій общини та її впливу на селянську поведінку у подіях 1917 – 1921 рр.

До початку XX ст. господарський механізм сільської общини через общинне землеволодіння і земельні переділи, ведення польових робіт, вирощування сільськогосподарських культур, кругову поруку, рішення сільських сходів визначав рівень економічного і суспільного життя селянських мас. Однак під впливом товаризації і капіталізації селянського господарства община, будучи своєрідною організацією селянства періоду натурального екстенсивного господарства, на початку XX ст. перетворилася на гальмо розвитку продуктивних сил. Перехід до інтенсивних форм господарства, ліквідацію селянської общини і внесення низки радикальних змін у сільське життя своїм завданням поставила аграрна реформа П.Столипіна. Однак консервативність селянського укладу та традиціоналізм всього суспільства Ро-

сійської імперії сприяли збереженню общини, дещо послабивши її роль і соціальні функції. Вчені відзначають, що руйнація общинних зв'язків у ході реформи мала зовнішній, кількісний характер [7, 48]. Революційні події 1917 р. консолідували селянські маси й сприяли відновленню і зміцненню общинних зв'язків.

Залишивши поза увагою економічні аспекти ролі общини в українському селі, які історики оцінюють неоднозначно (вказують на її відмінність від російської, індивідуалізм українських селян та регіональну локалізацію), зосередимо основну увагу на висвітленні соціальних фукцій общини в українському селі періоду 1917 – 1921 рр.

Сільська громада становила особливий спосіб життєдіяльності певного колективу, зумовлений соціально-економічною необхідністю громадського володіння землею й індивідуальним веденням господарства [8, 88]. Хоч основні питання сільського життя і вирішувалися представницькими органами – сільськими сходами – відносини на селі та міць общини трималися на сімейно-кланових зв'язках (нерідко сільський світ розпадався на декілька кланів). Членами сільського клану були родичі, свояки, куми або приятелі [4, 29]. Сімейно-кланові зв'язки відігравали значну роль як в економічному, так і суспільному житті селян. В умовах технічної відсталості селянських господарств напередодні і після 1917 р. саме за кількістю робочих рук визначалося багатство чи бідність селянського двору [9, 21], а належність до певного клану підвищувала авторитет представників сільської і волосної адміністрації. Загроза тим чи іншим членам певного клану з боку державної влади (політичних режимів) періоду революції та громадянської війни змушувала клан, а потім і общину об'єднуватися для опору, який з осені 1918 р. переріс у селянський повстанський рух.

Важливу роль у відновленні статусу общини у 1917 р. відіграли російські соціалісти-революціонери, яким у деяких регіонах України найбільше довіряли селянські сходи (пізніше умінням майстерно впливати на маси скористалися українські есери, а з часом – більшовики). Так, найважливіші питання селянського життя на Катеринославщині – виплати податків, переділу орендної землі, боротьби з самогоноварінням у 1917 р. та поділу хліба й сільськогосподарського ременанту землевласників навесні 1918 р. вирішували сільські сходи. На них селяни намагалися відстояти інтереси громади свого села та волості і, у першу чергу, при виплаті податків та поділі землі [10, 146-147].

Домінуючими у суспільній свідомості були колективізм, зрівняльницькі принципи соціальної справедливості, які не завжди враховувалися державними чиновниками. З таким ставленням громади, наприклад, до безземельних вдів зіткнулися влітку 1919 р. фахівці Міністерства земельних справ Директорії УНР у с.Погорільцях Дубенського повіту на Волині. Перевіряючи списки селянських господарств, що претендували на отримання землі, вони виявили безземельних вдов, які не мали ні господарств, ні дітей (одній, наприклад, було 20 років), однак були записані як господарі на ім'я чоловіків. Селяни, які намагалися будь-якими засобами отримати побільше землі собі, пояснили ситуацію піклуванням про подальшу долю цих жінок, мовляв, "буде вдові придане і хтось скорше візьме заміж" [11, арк.5]. Таким чином, першочерговими соціальними функціями общини були захист своїх громадян від руйнівного впливу революційних подій, забезпечення умов для мінімального виживання (малозабезпеченим сім'ям, людям похилого віку, інвалідам та іншим непрацездатним особам), порятунок від голоду бідних односельців.

Іншою складовою стрімкого зростання авторитету общини були сподівання селян на її допомогу в отриманні землі: влітку 1917 р. під гаслами зрівняльного поділу землі селяни розгромили хутори і відруби, а восени і взимку 1917 – 1918 рр. – поміщицькі маєтки, переділивши таким чином їх землі, реманент та майно. Від погромницьких дій у 1917 – 1918 рр. постраждали й господарства, що належали церкві, державі та іншим господарям, які не були членами общини. Поступово село "осереднячувалося", а то й урівнювалася у своїй бідності. Зазначену поведінку селянських мас вчені [1] характеризують як одну з основних складових "общинної" революції 1917 – 1918 рр.

В умовах громадянської війни община відігравала значну роль у виробленні своєрідного стереотипу селянської протестної поведінки. Відповідати за скоєні вчинки селянам довелося вже навесні – влітку 1918 р. Звичною справою стало притягнення селян до колективної відповідальності за пограбування поміщицької власності. Зокрема на початку січня – у лютому 1918 р. на Катеринославщині мешканці с.Китайгородки пограбували землевласника І.В.Фрея – у маєтку Софієвка Новопокровської волості. Вони за безцінок викупили худобу, розібрали господарські будівлі, а все майно поділили між собою [12, арк.108]. Однак винних знайти не вдалося, селяни масово (за словами поміщика, 40 осіб) отримали від сільського старости записки про непричетність до цих пограбувань, сільське товариство відмовилося повною мірою виплачувати завдані І.В.Фрею збитки [12, арк.108, 119]. У вересні 1918 р. справу про їх стягнення було передано на розгляд Катеринославської повітової земельно-ліквідаційної комісії [12, арк.115]. У такий спосіб громада намагалася виявляти колективний спротив діям державних урядовців. "Село живе своїм особливим життям, якого не видно нам, що живуть по містах, що читають газети... Село так само побилося на ворогуючі групи, однак думка про землю сполучає в одно ціле більшість селян", – так сучасник описав ситуацію на селі восени 1918 р. [13].

Іншим об'єднуючим чинником для сільського товариства досить часто були слідчі дії судових урядовців щодо участі односельців у противладних політичних акціях. Зокрема, на початку травня 1918 р. селяни Подільської та Чернігівської губерній провели низку з'їздів (при наявності урядової заборони всяких зібрань), на яких висловлювали протест проти державного перевороту в Україні і закликали до збройних виступів, вимагаючи повернення влади Центральній раді і знищення землевласників. Порушене кримінальне переслідування проти організаторів з'їздів та заколотників супроводжуваних ними заворушень у деяких випадках тривало до грудня 1918 – початку 1919 р. і було призупинене судовими органами Директорії. Свідками звинувачень у справі організації заворушень керівниками повіту, земськими діячами, вчителями і селянами виступали в основному землевласники. Самі звинувачувачі та їх "жертви" пояснювали це зведенням особистих рахунків – діяльністю останніх у революційних органах влади (як це було у справі Ушицького, повітового комісара Драгомирецького [14, арк.21зв-22зв], організаторів Ямпільського повітового з'їзду на Поділлі 7 травня 1918 р. [15, арк.25, 49]) чи участю в стихійних пограбуваннях поміщицької власності.

Поведінка діячів розпущених урядом Української держави земельних комітетів змушувала їх діяти відповідно ситуації – при розслідуванні обставин відправленої 2 травня 1918 р. Гайсинським повітовим та волосними земельними комітетами Поділля на ім'я міністра земельних справ УНР М.Ковалевського телеграми, чле-

ни повітового та волосних земельних комітетів викладали справжню суть подій, у результаті чого винні були заарештовані [16, арк.68-69]. Поведінка селян при розслідуванні участі в заворушеннях проти поміщиків своїх односельців була більш складною і спрямованою на їх захист. Селяни могли змінювати свідчення (на користь односельців), виправдовуючи свої попередні показання знанням подій лише "за чутками", як це було у справі селян Юхима Сутули, Івана Щербака та Івана Чернеги, звинувачуваних у закликах на сільському сході 6 травня 1918 р. у с.Безуглівка Ніжинського повіту на Чернігівщині до насилля і вбивств місцевих землевласників [17, арк.6-6зв]. Інші учасники цього з'їзду, які виступали проти державного перевороту й закликали до насилля проти поміщиків, селяни Яків Дудка й Микита Литвиненко та козак Іван Олійник були виправдані завдяки показанням на їх користь нових свідків та відмові на повторному допиті попередніх [18, арк.6-6зв].

Велику роль у приховуванні ініціаторів селянських заворушень, на наш погляд, відігравали общинні традиції (колективізм, моральність) та сімейно-кланові зв'язки (багато селян воювали за різні політичні режими). Ще більше зміцніла протестна поведінка сільської громади у підтримці селянського повстанського руху у 1921 – 1922 рр. [див.: 10, 148-149].

Таким чином, вплив общини на селянське життя в Україні 1917 – 1921 рр. проявлявся у забезпеченні своїм громадянам мінімальних умов виживання, сприянні їх боротьбі за землю, захисті від втручань представників влади. Значною мірою община визначала протестну поведінку селян в умовах громадянської війни. Однак роль сільської общини та її вплив в окремих регіонах носили різний характер. Тому подальшого дослідження потребує характеристика діяльності общини в регіонах, деталізація її впливу на селянські настрої та поведінку щодо кожного політичного режиму, які боролися за владу в українському селі 1917 – 1921 рр.

1. *Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С.42-60; Куренышев А.А. "Революционная война" и крестьянство // Отечественная история. – 2001. – № 6. – С.33-46; Корчагова М.Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) // Отечественная история. – 1994. – № 4-5.*
2. *Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905 – 1917 гг. // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С.19-31; Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С.3-31.*
3. *Ахиезер А.С. Что может и чего не может реформа? // Полис. – 1991. – № 1. – С.58-66; Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.). – Екатеринбург, 2000; Российский старый порядок: опыт исторического синтеза // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С.43-93; Семенникова Л.И. В трудных поисках самих себя: феномен России // Вестник Московского университета. – Серия 12. – 1993. – № 6. – С.3-13.*
4. *Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.23-33.*
5. *Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип.3. – С.221-224; Його ж. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.96-101.*
6. *Дудка В.І., Дудка Л.Г. Роль і місце сільської інтеліґенції в аграрній революції 1917 – 1920 рр. // Інтеліґенція і влада: Зб. наук. праць. – Вип. 1. –2002. – Ч.1. – Одеса, 2002. – С.181-186.*
7. *Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". – М., 1988.*
8. *Российский старый порядок: опыт исторического синтеза // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С.43-93.*
9. *Байрау Д. Указ. соч.*
10. *Ковальова Н.А. Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. (На матеріалах Катеринославської губерній) // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.145-150.*
11. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр.230.*
12. *Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.540. – Оп.1. – Спр.10.*
13. *Мандрівник. По селах та хуторах // Селянське слово. – 1918. – 21 вересня.*
14. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7361.*
15. *ЦДІАК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7366.*
16. *ЦДІАК. – Ф.419. – Оп.3. – Спр.403.*
17. *ЦДІАК. – Ф.317. – Оп.2. – Спр.51.*
18. *ЦДІАК. – Ф.317. – Оп.2. – Спр.71.*

Надійшла до редакції 21.11.2003 р.

Я.М.Яценюк

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ТА ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В ЗУНР В 1918-1919 рр.

В ході здійснення аграрної реформи в Україні виникло ряд проблемних питань, від ефективного вирішення яких залежить стан економічної безпеки держави. У країні за останні десять років зменшилися показники сільськогосподарського виробництва, впав рівень життя сільського населення, що свідчить про необхідність більш ефективного проведення аграрної реформи. Тому в ході законотворчої діяльності необхідно використовувати не тільки досвід інших країн, але і свій історичний досвід у цій сфері суспільних відносин, у тому числі й особливості здійснення аграрної реформи в ЗУНР у 1919 році. В цьому і полягає актуальність дослідження, його практичне значення.

Метою даного дослідження є з'ясування значення аграрної реформи для стабілізації політичної та економічної ситуації в державі. У статті проаналізовано історичні та архівні матеріали, які стосуються діяльності органів влади ЗУНР щодо проведення земельної реформи, розкрито її історичне значення, вказано на основні прорахунки, що були допущені урядом в ході її проведення.

Спеціальних наукових розробок, присвячених земельній реформі в ЗУНР, немає. Окремі аспекти її здійснення розкриті в роботах М.Р.Костицького та Б.Й.Тищика, М.Р.Литвина та К.Є.Науменка, Б.Й.Тищика та О.-А.Вівчаренка. Однак, вони мають загальний характер.

Складність вирішення земельного питання в ЗУНР полягала в тому, що станом на 1918 рік більше половини земель сільськогосподарського призначення знаходилося у поміщицькому та церковному землеволодінні. Основна маса сільського населення Східної Галичини та Північної Буковини була безземельною або малоземельною. Так, 80 відсотків всіх селянських господарств були бідняцькими, 15- середняцькими і тільки 5 заможними [1, 264].

У складній політичній ситуації Державний Секретаріат та командування армії розраховували на підтримку сільського населення, оскільки більшість міських мешканців складали поляки, євреї та австрійці. Основу особового складу УГА, Державної жандармерії та інших військових формувань складали колишні селяни, для яких справедливе врегулювання земельного питання, проведення земельної реформи мало важливе значення.

Виходячи з цього, керівництво ЗУНР із перших днів функціонування органів державної влади приступило до підготовки земельної реформи в край. У складі Державного Секретаріату було утворено державне секретарство земельних справ, на яке покладалася організація та проведення земельної реформи. Очолив цю урядову установу С.Баран [2, 17]. Він виступав за поступовий, поетапний шлях земельної реформи, пропонуючи наділити селян землею за рахунок поміщицьких та церковних володінь.

Однак, у зв'язку з відставкою уряду К.Левицького у грудні 1918 року, в уряді С.Голубовича державне секретарство земельних справ очолив М.Мартинець [3, 36]. У вирішенні земельного питання він займав центристську позицію, не підтримуючи ідеї окремих політичних діячів щодо негайного і безоплатного вилучення землі з поміщицького володіння і передачі її у власність селян.

Спільно з урядом питанням земельної реформи займалася також і відповідна галузева земельна комісія УНР, яку очолив віце-президент ЗУНР, лідер Радикальної партії Є.Бачинський. Крім цього, над врегулюванням земельного питання працювали політичні партії та громадські організації, пропонуючи суспільству свої варіанти проведення аграрної реформи. Від правильного та справедливого вирішення земельного питання в багатьох аспектах залежала доля самої держави, яка спиралася на підтримку сільського населення краю.

Політична та соціально-економічна ситуація на кінець 1918 року була складною. Селяни терпіли злидні, часто голодували, а військові дії, нескінченні продовольчі реквізиції, які проводилися різними арміями, довели селянство до відчаю. Армія та міське населення потребували продовольчого забезпечення. З цією метою було утворено спеціальний орган влади - харчовий уряд, який очолив С.Федак [2, 17]. Про важке становище із забезпеченням продовольством свідчить той факт, що в державі було запроваджено два безм'ясні дні, а до хліба, який виготовлявся з невідсіяного борошна, додавалося 25 відсотків картоплі [4, 501]. У закладах громадського харчування та торгівлі, відповідно до розпорядження Державного секретаря внутрішніх справ від 11 квітня 1919 року "Про паливо, хліб і мучні страви", дозволялося продавати тільки по одному шматку хліба вагою 25 г. Ціни на хліб та хлібобулочні вироби встановлювалися повітовими комісарами з метою недопущення голоду та спекуляції [5]. Харчовий уряд встановлював максимальні ціни на пшеницю, жито, рис, ячмінь та інші зернові [5].

Значна частина сільського населення голодувала, не мала можливості через нестатки зерна провести посівну кампанію 1919 року. У зв'язку з цим Рада Державних Секретарів ЗУНР виділила субвенцію в розмірі 10 млн. грн. для закупівлі найбіднішим верствам селянства посівного зерна. Розподілом даних коштів мали займатися повітові харчові управи, повітові земельні комісії та філії громадської організації "Сільський господар" [6]. У травні 1919 року урядом було виділено нову субвенцію в сумі 5 млн. грн. для закупівлі голодуючому селянству картоплі, яка безоплатно розподілялася серед убогих [7].

Керівники ЗУНР, розуміючи актуальність та необхідність аграрної реформи, проявляли в цьому питанні байдужу непоспішність. Політичними партіями, урядом, секретарством земельних справ, земельною комісією УНР було підготовлено цілий ряд проектів про земельну реформу [8, 26-43]. Пропонувалися різні варіанти вирішення земельного питання. Депутат УНР С. Данилович, виступаючи на засіданні сесії УНР 3.04.1919 року, говорив: "Мусимо дати народові землю за викупом. Хто говорить, що маємо вивласнювати землю без викупу, той хоче, щоб ми робили революцію проти всього світу" [9]. Проти розподілу земель та вилучення їх у дідичів та церкви виступав також депутат УНР, священик О.Матковський та його прибічники [10].

Висловлювалися пропозиції передати землю у власність селян без викупу. Виступаючи на засіданні УНР, Д.Вітовський висунув ідею передати землю великих землевласників у власність селян: "Тоді буде ґрунт для більшовизму у нас усунений ", - говорив він [11]. М.Лозинський пропонував на засіданні УНР "вивласнити великі посілости зі зазначенням, що земля мається дістати безземельним і малоземельним" [6].

Однак, це питання довго не вирішувалося, посли УНР пропонували приступити до нього після закінчення війни та встановлення миру. Ця політична позиція політичного проводу ЗУНР приводила до соціальної напруженості в суспільстві та спровокувала самостійні дії окремих сільських та міських громад, які на власний розсуд вирішували питання розподілу землі.

Наприклад, в Яворівському, Калуському, Дрогобицькому та інших повітах краю селяни проводили збори, на яких приймали рішення давати по 15 моргів землі солдатам УГА, а іншим селянам тільки по 4 морги [12, 280; 13, 15]. 14 квітня 1919 року в м.Дрогобич під керівництвом комуністів В.Коцка та Г.Михаця відбулося антиурядове повстання, частково підтримане "народною міліцією" та вояками місцевої військової команди, які були вихідцями із сіл, очікували радикальних дій уряду, спрямованих на забезпечення селянства землею, і підтримали запропоновану комуністами форму вирішення земельного питання [14, 86]. Були й інші прояви невдоволення населення соціально-економічною, в тому числі і аграрною політикою УНР та Державного Секретаріату ЗУНР.

Ці події підштовхнули органи влади до негайного вирішення земельного питання. 14 квітня 1919 року УНР було прийнято "Закон про земельну реформу", який структурно складався з 23 параграфів [8, 42-47].

Зміст даного документа свідчив, що його автори, з одного боку, намагалися задовольнити потреби селянства в землі, а з іншого – був чітко прописаний механізм його виконання, спосіб отримання селянами земельних наділів. Він тільки проголошував намір ЗО УНР забезпечити землею всіх рільників, які взагалі не мають землі або її кількість недостатня для задоволення своїх потреб. З цією метою передбачалася конфіскація поміщицьких, фондаційних, монастирських, єпископських, церковних земель; земель, набутих для спекуляції; земель, які не оброблялися силами їх власників чи користувачів.

Усі конфісковані землі переходили до Земельного фонду, яким до розподілу її між селянами, повинні були управляти уповноважені органи влади. Відповідно до даного закону, земельними питаннями на місцях мали займатися спеціально утворені органи влади – земельні комісії, які обиралися жителями громади в складі шести членів та 3-х їх заступників. За посадою в цю комісію входив і сільський (містечковий) комісар (голова громади) [8, 42-47].

Згідно положень даного закону, правом на отримання землі користувалися наступні категорії населення: жо-

вніри-інваліди, що втратили в ході війни за УНР здоров'я; вдови та сироти загиблих на війні; інваліди світової війни, сироти та вдови загиблих на цій війні; сироти та вдови невійськових осіб; інші безземельні та малоземельні рільники. Законом передбачалося також утворення земель державного резерву для "земельно-корисних економічних, культурних і добродійних заведень, для творення взірцевих господарств, рільничих шкіл" та ін. [8, 42-47]. У власність територіальних громад також перейшли пасовища, полонини, ставки, озера, болота та інші водойми. Судноплавні та лісосплавні річки залишалися у державній власності. Також не підлягали перерозподілу землі лісового фонду [17, 213]. Для управління лісами в складі Державного секретаріату земельних справ було утворено технічно-лісову державну службу [15].

На перший погляд можна зробити висновок, що земельна реформа органами влади ЗУНР була проведена та відповідала інтересам держави та широких верств населення. Однак, якщо зміст даного закону піддати ретельному аналізу, то чітко окресляться його недоліки та суперечливий характер. З одного боку, побоювання його авторів обвинувачень в більшовизмі, які могли висунути уряди країн Антанти, а з іншого - бажання заручитися підтримкою сільського населення краю в складній військово-політичній ситуації. На думку віцепрезидента ЗУНР Л.Бачинського, головний зміст закону полягав у тому, що "скасовано всі великі посілости (землеволодіння) без огляду на то, до кого вони належать " [16].

Недоліки, які мали місце в цьому нормативно-правовому акті, ще раз підкреслюють ті політичні протиріччя в УНР та Державному Секретаріаті, які були між прибічниками націонал-демократів Є.Петрушевича, радикалів - Є.Бачинського та соціал-демократів - С.Вітика. Депутати, які представляли ці політичні течії, мали свої підходи щодо проведення земельної реформи та намагалися виразити їх в законі. В цьому причина його недосконалості та наявних суперечностей.

У такому вигляді положення закону викликали невдоволення у частини селянства, піддавалися критиці з боку соціал-демократів, а також уряду Української Народної Республіки, політичні позиції якого із соціально-економічних в тому числі і земельних питань, не збігалися з позиціями президента ЗУНР Є.Петрушевича [17, 213]. Директорія УНР передала землю селянам без усякого викупу [18].

По-перше, закон носив тільки декларативний характер. Реформу планувалося провести після закінчення бойових дій, демобілізації військовослужбовців і повернення військовополонених. Законодавством точно час проведення реформи визначений не був. По-друге, ЗУНР в той період на правах Західної області входила до складу Української Народної Республіки і змушена була привести своє законодавство у відповідність до законів Великої України, чим і пояснюється його демократичність. По-третє, закон мав загальний, не визначений за своїм змістом характер та не містив механізму і порядку реалізації його основних положень.

Тому половинчастий характер аграрної реформи в ЗУНР не виправдав тих надій, які покладали на неї УНР та Рада Державних Секретарів ЗУНР. Вона не була сприйнята селянством, і влада ЗУНР не отримала очікуваної від нього підтримки в складній соціально-політичній та військовій ситуації, яка склалася весною 1919 року. З іншого боку, польська та білогвардійська пропаганда представляли його в очах Антанти більшовицьким і урядові кола ЗУНР не отримали належної підтримки при політичному врегулюванні питання про статус Галичини в 1919-1923 роках. Серед перспектив подільшої розробки цієї проблематики вважаємо за доцільне зупинитися на вирішенні владою ЗОУНР продовольчого питання.

1.Бойко О.Д. Історія України. – К., 1994.
2.Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. - Львів, 1921.
3.Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923. (До 75–річчя утворення і діяльності). - Коломия, 1993.
4.Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі. - Торонто, 1963.
5.// Республіка. – 1919. - 15 квітня.
6.// Республіка. – 1919. - 9 квітня.
7.// Республіка. – 1919. - 3 травня.
8.Центральний державний історичний архів у м. Львові. - Ф. 581. - Оп. 1. - Спр. 96.
9.// Республіка. – 1919. - 6 квітня.
10.// Республіка. - 1919. - 8 квітня.
11.// Республіка. - 1919. - 29 березня.
12.Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 274. – Оп.1. – Спр. 30.
13.ДАЛО. – Ф. 274. – Оп.1. – Спр. 29.
14.Михаць Г. Дрогобицьке повстання // За владу рад. - Львів, 1957.
15.// Республіка. - 1919. - 14 травня.
16.// Народ. - 1919. - 24 квітня.
17.Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Історія. - Івано-Франківськ, 2001.
18.// Республіканець. - 1919. - 25 січня.

Надійшла до редакції 28.03.2002 р.

С.В.Корновенко

БІЛОГВАРДІЙСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ

Як засвідчив досвід революційних подій 1917-1920 років, наскрізним питанням, від якого залежала доля того чи іншого режиму в Україні, завжди залишалося аграрне. І це не випадково, адже селянство як напередодні, так і в ході Української революції становило більшість населення краю. Більше того, як справедливо зазначав М.Грушевський, „протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами ... від нього черпався весь матеріал для національного будівництва. І на нього воно покладало всі свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей... титан... Самсон" [1, 36]. Вказана проблематика не позбавлена актуальності й у сучасних умовах ринкової трансформації аграрного сектора національної економіки. Досвід минулого стане у нагоді, його врахування пом'якшить наслідки можливих прорахунків при проведенні у наш час реформ в українському селі.

На початку 1919 р. Директорія змушена була залишити Велику Україну під натиском Червоної армії та за відсутності належної підтримки у першу чергу з боку селянства. Влада більшовиків зазнала фіаско, оскільки радянська політика в українському селі мало чим відрізнялася від австро-німецької окупації. Крім того, нехтування принципу власності на землю, яке дозволяли собі радянські лідери, викликало масовий опір з боку селянства.

Як свідчить аналіз історіографічної спадщини, Білий рух взагалі, діяльність його лідерів в Україні зокрема, є досить дискусійною, а водночас і маловивченою проблемою. Тенденція до негативного його оцінювання була започаткована безпосередніми учасниками рево-

люційних подій 1917-1920 рр. Так, скажімо, В.Винниченко називав А.Денікіна "катом українського народу", а його політику – „україножерською" [2, 448-449]. Історіографія радянського періоду Білий рух розглядала як складову частину агресивних заходів Антанти, спрямованих на повалення влади Рад. Тому радянські історики завжди підкреслювали "реакційний" характер білогвардійщини, звинувачували білих генералів у прагненні відновити царат, доводили, що білогвардійський рух був відірваний від народу і не мав широкої соціальної бази [3; 4; 5; 6].

З наперед визначеної політичною кон'юнктурою позиції трактувалась і проблема вирішення білогвардійцями аграрного питання в Україні. Так, наприклад, М.І-.Супруненко доводив: „На Україні запанувала поміщицько-буржуазна сваволя" [7, 205]. Розкриваючи зміст аграрних перетворень в Україні влітку-восени 1919 року, автори „Історії селянства Української РСР" переконували читача у тому, що "на Україні була встановлена відверто чорносотенна великодержавна диктатура капіталістів і поміщиків, ... було відновлено поміщицьке землеволодіння, а також дореволюційні порядки" [8, 64]. Л.А.Щетенко писав, що „трудяще селянство України дедалі більше розуміло, що панування Денікіна... вело до відновлення влади поміщиків..., що тільки союз з робітничим класом забезпечить йому поліпшення економічного становища..." [9, 93-101]. М.М.Олійник, розглядаючи повстансько-партизанський рух на Харківщині в червні-грудні 1919 р., констатував: „На Харківщині встановили кривавий режим, як і всюди на захоплених територіях, білогвардійці встановили кривавий режим військової поміщицько-буржуазної диктатури" [10, 76].

Отже, події, пов'язані з Білим рухом, його аграрною теорією та практикою, вітчизняні дослідники радянського періоду оцінювали лише з позицій класової боротьби, з точки зору переможців. Тому білогвардійщина – контрреволюція, все те, що приречене на забуття і поразку. Тим самим у вітчизняній історії доби революції 1917-1920 років виникла прогалина або чергова „біла пляма".

У 90-х роках XX - на початку XXI століття у вітчизняній та зарубіжній історіографії продовжується розробка питань, пов'язаних із Білим рухом, діяльністю білих генералів, аграрною теорією та практикою білогвардійців тощо.

Національні історики розглядають Білий рух у контексті розвитку Української революції, крізь призму національно-державного будівництва, тому соціально-економічним аспектам діяльності А.Денікіна, П.Врангеля приділяється значно менше уваги. Наприклад, В.Ф.Верстюк, розглядаючи становлення радянської влади в Україні, зупиняється і на проблемі сприйняття Білого руху тогочасним населенням: „...хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із дореволюційною Росією... селяни пов'язували його з реставрацією старої соціально-економічної системи" [11, 157]. Авторський колектив під керівництвом І.Л.Гошуляка, розкриваючи бойові дії армії УНР у 1919 році, побіжно з'ясовує і питання окупації білою армією території України, зокрема, білогвардійську політику на селі: „На селі лютували каральні загони, відновлювався буржуазно-поміщицький лад" [12, 163]. Аналогічної точки зору дотримується і О.П.Реєнт. „Перші ж роки денікінської влади, – пише історик, – засвідчили її наміри відродити дореволюційні виробничі відносини на селі і в місті" [13, 230]. В.Ф.Солдатенко, аналізуючи відносини командування УНР і білої армії, відзначає, що „українське населення, позбавившись комуністичного правління, чекало від нової влади спокою і порядку, але за короткий час воно відчуло, що денікінська влада є значно гіршою за більшовицьку. ... Невдовзі політика переслідування торкнулася й селянства" [14, 804-805].

По-іншому вказана проблематика вивчається і трактується зарубіжними, зокрема, російськими історикаами. У першу чергу вони досліджують програмні положення білих урядів, їх ідеологію, соціальну базу руху, відносин з країнами Антанти, особливості Білого руху у різні періоди революції [15; 16; 17]. В.Ж.Цветков, вивчаючи аспекти Білого руху в роки громадянської війни, зупиняється і на аналізі регіональних особливостей білогвардійської диктатури: „В окремих районах Півдня та Сибіру, в умовах партизанського руху, що розгорнувся влада на місцях або взагалі була відсутня, або намагалась не виявляти себе, оскільки це загрожувало конфронтації з місцевим населенням" [18, 63]. „В аграрній політиці, – з'ясовує далі дослідник, – визнавалось за необхідне йти на широкі поступки селянству, без підтримки якого не можна було говорити про майбутнє. Тому планувалось створення „міцних дрібних селянських господарств" [18, 65]. Предметом уваги російських дослідників стала і аграрна теорія та практика П.Врангеля. Її сутність, на їх думку, можна висловити гаслом „ліва політика правими руками" [19, 360]. Реформа П.Врангеля передбачала органічну єдність прогресивних елементів аграрних проектів Столипіна і Кутлера, розрахованих на підтримку міцних господарів із визнанням самозахвату поміщицьких угідь [19, 362].

Таким чином, є підстави твердити, що аграрна теорія та практика Білого руху в Україні не стала предметом самостійного вивчення. Наведений (в межах статті) історіографічний огляд доводить, що у вітчизняній історичній науці сформувався усталений емоційно-негативний стереотип з приводу аграрної політики „білих" в українському селі. Фактично не розкрита теоретична сутність білогвардійських нововведень, практична сторона їх реалізації, соціально-економічний розвиток українського села напередодні та в ході білогвардійського реформування. Тому, на наш погляд, вказана проблематика потребує додаткового вивчення. У даній публікації автор ставить за мету з'ясувати теорію і практику вирішення аграрного питання в Україні білогвардійцями. Предметом дослідження є українське селянство 1919-1920 рр., а об'єктом – білогвардійські проекти аграрних перетворень і результати їх запровадження.

Теоретичні підвалини білогвардійської аграрної реформи кардинально розходились з аналогічними проектами Директорії та влади Рад, які ґрунтувались на принципі соціалізації землі. А.Денікін, його найближче оточення прекрасно розуміли ситуацію, яка мала місце в Україні і яка, фактично, привела Білий рух до панування.

Аналізуючи причини, які змусили селянство відвернутися від більшовиків, генерал небезпідставно вважав, що у цьому перш за все була повинна радянська влада. Зміцнившись на літо 1918 р. за рахунок села, більшовики усвідомили небезпеку, яка містилась у двох явищах селянського життя: 1) у надзвичайному зростанні інституту власника, що загрожувало відходом селянства від ідеалів комунізму; 2) у припиненні товарообміну між містом та селом, що неминуче призводило до голоду пролетаріату і червоної гвардії – єдиного, хоча і не цілком надійного підґрунтя її існування [20, 107]. Тому з першою небезпекою, яку, на думку радянських діячів, уособлювало середнє селянство і „куркульство", більшовики боролися через насадження силою комітетів бідняків. Діяльність останніх, як відомо, носила так званий зрівняльний характер: грабували економічно мі-

цні господарства, а їх майно, худоба, продовольчі запаси розподіляли „порівно між селянською біднотою" [Дет. див: 21; 22]. Друга небезпека ліквідовувалась ще радикальнішими заходами – за допомогою озброєних продзагонів, які йшли у село за „надлишками" [Дет. див.: 23; 24].

Продовольчу політику більшовиків в Україні А.Денікін називав хижацькою. „Рада комісарів, - писав він, - у зв'язку з повною невдачею всіх вжитих нею заходів і через катастрофу, що насувалась, оголосила продовольчу диктатуру незадовго до приходу в район Добровольців" [25, 103]. Селянство відреагувало швидко і безкомпромісно: „Розправи над більшовицькою владою носили надзвичайно жорстокий характер" [25, 105].

Крім того, значну частину контрольованої білогвардійцями території становили землеробські райони. Згідно даних політвідділу 10 армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн. пуд., з яких 647 млн. – товарний хліб. [26, 11-12]. Отже, аграрна політика Білого руху в Україні, на переконання його лідера, мала бути виваженою. З одного боку, враховувати інтереси селянства – основного виробника матеріальних благ для більшості населення краю. З іншого – забезпечити армію необхідним провіантом. По-третє, стабілізувати ситуацію, забезпечивши подальше просування білих військ вглиб Росії надійним тилом. У цьому контексті генерал у своїх спогадах справедливо занотував: „...була затверджена низка положень, спрямованих на досягнення триєдиної мети: забезпечення сільськогосподарського виробництва, збереження принципу власності, якого менше порушення відносин, що вже склалися на селі" [27, 85]. Цієї ж точки зору дотримувався і О.Колчак. Свою позицію він висловив у телеграмі на ім'я А.Денікіна: „Я вважаю недоречною земельну політику, яка створить у селян враження поміщицького землеволодіння. Навпаки, для усунення найсильнішого фактора російської революції – селянського малоземелля і для створення надійної опори порядку в малозабезпечених землею селянах, необхідні заходи, які дають в народі довіру і доброзичливість до нової влади. Тому я підтримую всі заходи, спрямовані на перехід землі у власність селян ділянками в розмірах встановлених норм" [27, 86].

Прийняття аграрного законодавства і основних напрямків аграрної політики проходило у надзвичайно гострих дебатах між членами Особливої наради – конструкції, що нагадувала Тимчасовий уряд. Врешті-решт, 20 березня 1919 р., був узгоджений компромісний варіант – „Декларація". У ньому оголошувалась стратегічна мета – відродження і розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося вирішити наступні завдання: 1) забезпечити інтереси трудящого населення; 2) зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їх права на землю. Для кожного регіону встановлювався окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Останні отримували землю за плату; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосппідприємств тощо; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого реманенту тощо [28, 111].

Ставка на середньозаможне і заможне селянство білогвардійців вмотивовувалася ще одним нюансом. Справа у тому, що за роки революції серед селянства посилилась майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Відповідно до радянських офіційних даних, 36% від загальної кількості селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% - заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель [29, 503]. Як і у Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства в Україні, то вона становила 49%.

Першочерговою вважалася розробка конкретних кроків, які б полегшили перехід землі до малоземельних, сприяли б піднесенню продуктивності сільськогосподарської праці. Шостий пункт "Декларації" був доповнений А.Кривошеїним. Він мав такий зміст: „...серед аграрних завдань – вирішення аграрного питання на основі принципу децентралізації згідно з особливими умовами окремих районів; всебічна підтримка утворенню дрібної земельної власності, скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; широко підтримувати добровільні угоди про перехід землі у селянські руки; створення комісій по врегулюванню земельних спорів; примусове, за справедливий викуп, відчуження землі у всіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес" [28, 112].

Аграрна декларація викликала неоднозначні оцінки як у таборі „білих", так і їх супротивників. Наприклад, М.Родзянко критикував А.Денікіна за поспішність, доводячи, що вирішувати аграрне питання мають право лише Установчі збори. Аналогічну точку зору поділяв і Союз відродження. Хоча останній при цьому наполягав на тому, щоб залишити за селянином ту землю, що перебуває у їх фактичному користуванні. Це свідчило про те, що антибільшовицькі лідери переймалися більше питанням політики, ніж реальними соціально-економічними проблемами.

У липні 1919 році створено комісію, на чолі із В.Колокольцевим, яка закінчила роботу по реалізації основних положень „Декларації". Результати її діяльності були відображені у „Земельному положенні": 1) понаднормові поміщицькі угіддя продавалися або відчужувалися від їх власників на користь селян за плату; 2) відчуженню не підлягали поміщицькі угіддя, розміри яких залежно від реальної специфіки коливалися від 300 до 500 десятин; 3) загальна площа земель, що переходили у селянську власність, зменшувалась через їх передачу культурним і заводським господарствам; 4) відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, вчених і освітянських товариств; 5) у звільнених територіях, казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники відразу вступали у свої права на володіння землею. Зокрема, останні робили це відносно земель, які не були зайняті або перебували у чужому користуванні впродовж часу не більшого, ніж необхідно для одного озимого чи ярого урожаю; 6) земельні органи мали розпочати відчуження через три роки по встановленню громадянського миру [27, 84-85].

„Земельне положення" було відхилене А.Денікіним. На думку генерала, воно відображало інтереси крайньоправих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах. А.Кривошеїн в листі від 14 липня відверто заявив, що відчуження, запропоноване В.Колокольцевим, погіршить продовольчі наслідки для держави, посилить її економічне безсилля [27, 85]. Висувалась нагальна вимога обмежити ініціативи комісії В.Колокольцева лише відновленням діяльності Селянського банку і створенням землевпорядних комісій .

Розчарований В.Колокольцев пішов у відставку. Подальшу роботу над розробкою аграрного законодавства очолили О.Билимович, начальник управління землеробства, і В.Чиліщев, начальник управління юстиції. Помітний вплив на її роботу справила позиція О.Колчака, висловлена ним у телеграмі від 23 жовтня. Її зміст зводився до того, що необхідно зберігати і захищати фактично здійснений перехід землі у руки селян. У листопаді 1919 року новостворена комісія Билиновича – Чиліщева закінчила свою діяльність. Її результати були відображені у „Земельному положенні". Губернії та повіти Європейської Росії, у тому числі й українські, що перебували під контролем Збройних сил півдня Росії, планувалося поділити на п'ять категорій. В основу поділу покладалися принципи густо населеності та землезабезпеченості. Для кожної категорії визначалась норма землі, що залишалась за колишніми власниками. Проект передбачав розвиток високотоварних господарств за рахунок інтенсивного господарювання, а не через збільшення розмірів угідь. Угоди між новими і колишніми власниками земель укладались впродовж двох років. Після цього розпочиналось відчуження надлишків. За колишніми власниками залишалось від 150 до 400 десятин різноманітних за призначенням угідь. Відчужені надлишкові земельні площі продавали лише тим, хто займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Встановлювалися норми для тих, хто хотів купити землю на посів. Вони не могли перевищувати від 9 до 45 (на посів) десятин.

Зіставивши проекти Колокольцева і Билимовича-Чилищева, є підстави твердити, що: 1) в їх основі лежав принцип приватної власності; 2) відмінність полягала у тому, що останній варіант меншою мірою, ніж перший турбувався про інтереси поміщиків, а більшою – про інтереси дрібних та середніх сільських господарів; 3) і перший, і другий ставив за мету підвищення продуктивності сільськогосподарської галузі; 4) варіант Билимовича-Чилищева був поміркованіший, толерантніший і більше відповідав триєдиній меті генерала А.Денікіна.

„Земельне положення", розроблене О.Билимовичем і В.Чилищевим, було схвалене А.Денікіним. Його реалізація планувалася відразу по звільненні Москви.

П.Врангель був переконаний у тому, що за умов революційного часу селянин, як ніколи, зацікавлений у твердому слові влади щодо землі, яке б відповідало селянським надіям та сподіванням [30, 95]. Лише такі заходи, на думку барона, можуть зацікавити міцне селянство і спонукати його до захисту порядку, державності [31, 67]. Основні положення аграрних нововведень були розроблені особисто П. Врангелем „Дрібному селянину власнику, – писав він, – належить сільськогосподарське майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило себе" [32, 323]. Основну мету реформи він вбачав у тому, щоб „зміцнити права безстанової частини земельної власності". Активну і безпосередню участь у її деталізації брав А.Кривошеїн. Реформа визнавала „займанщину", яка закріплювалась у спадкову приватну власність нових господарів за викуп [19, 97].

Фактично теоретичні положення аграрної реформи як А.Денікіна, так і П.Врангеля були схожими. Вони мали на меті підвищити продуктивність дрібних та середніх селянських господарств шляхом проведення цілої низки заходів: 1) закріплення за селянами „займанщини"; 2) розширення площі земельних угідь через придбання надлишків від поміщицького землеволодіння; 3) запровадження новітніх сільськогосподарських технологій та сільгосптехніки; 4) кредитування одноосібних селянських господарств тощо.

Цілком логічним, на наш погляд, є запитання: чому аграрне законодавство Білого руху, яке відповідало приватновласницьким інтересам українського селянства, розширюючи його землеволодіння і регламентуючи поміщицьке, в ході запровадження викликало масовий опір того ж таки селянства? Очевидно, що відповідь лежить у практичній площині реалізації аграрних нововведень та у загальному соціально-економічному і суспільно-політичному становищі України в 1919-1920 рр. Тому, з нашої точки зору, є підстави зупинитися детальніше на цьому. Серед цілого комплексу факторів спробуємо виокремити найсуттєвіші.

По-перше, так званий „людський фактор". Неодноразово білогвардійські уряди наголошували на хронічний відсутності кадрів або на тому, що наявний апарат управління, намагаючись відродити минуле, не орієнтується у ситуації.

По-друге, калейдоскопічна зміна політичних режимів в Україні виробила у селянства своєрідний стереотип: неповага до влади незалежно від її змісту. Важко не погодитися із А.Денікіним, який писав, що "безвладдя і безкарність містили у собі спокусливі та вигідні перспективи... а влада, будь-яка, обмежувала і вимагала хліба та рекрутів" [25, 105]. Очевидно, цим і можна пояснити активну участь селян у махновському русі, який завдав відчутної поразки білогвардійським військам.

По-третє, революції не скільки соціалізують, скільки біологізують людей [33, 270]. Тому чиновники, поміщики, прагнучи помсти, мстилися перш за все селянам. У свою чергу мстились і селяни. Білогвардійському керівництву не вдалося нейтралізувати антагонізми у суспільстві.

По-четверте, у революційних подіях, коли ситуація стрімко змінюється, а від уряду вимагається швидко і адекватно реагувати, білогвардійська коаліція не змогла виконати роль правлячої сили. Особлива нарада проводила виважену, компромісну політику, позбавлену творчого авантюризму, рішучості, напористості. А.Денікін небезпідставно вважав, що „диктатурі пролетаріату і випущеній із в'язниць братві ми не змогли протиставити диктатуру здорового і сильного класу, а маса була ще апатична, не підготовлена до збройного захисту своїх ідеалів" [28, 109].

По-п'яте, мінливість бойового щастя. Території часто-густо переходили із рук в руки. Тому були відсутні нормальні умови для проведення аграрних перетворень.

По-шосте, складне економічне становище. Незважаючи на всі вжиті білогвардійцями заходи, продовжувався спад промислового виробництва; росли ціни як на промислову, так і на сільськогосподарську продукцію; стрімко розвивалась спекуляція тощо.

По-сьоме, не останню, якщо не першу, роль у негативному ставленні українського селянства до білогвардійського аграрного законодавства відіграла контрпропаганда. Більшовицькі агітатори малювали образ поміщика-мироїда, який завдяки білогвардійцям повернеться у село і відбере все, що нажили селяни, бо воно колись йому належало.

По-восьме, моральний стан білогвардійських солдатів і офіцерів не завжди відповідав тим високим ідеалам, за які вони воювали. Мали місце мародерство, здирства, грабунок селян.

По-дев'яте, поведінка селян не вписувалась в жодну із концепцій суспільного устрою, які пропонувались. Недарма Л.Троцький селянство вважав „Янусом у лаптях", а К. Федін – „незрозумілим, як чудо морське".

Отже, підсумовуючи все вище написане, є підстави твердити, що аграрне законодавство А.Денікіна, П.Вра-

нгеля спрямовувалося на піднесення сільськогосподарського виробництва, розвиток дрібних і середніх селянських господарств. При цьому абсолютно не йшлось про реставрацію поміщицького землеволодіння у дореволюційних межах. Навпаки, воно регламентувалося і обмежувалося. Невдача на шляху реформування була зумовлена комплексом причин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. У подальшому, зважаючи на те, що Білий рух – багатогранне явище, можна було б дослідити розв'язання „білими" продовольчого питання в Україні.

1. *Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1991.*
2. *Винниченко В. Відродження нації у 3 т. – Т.3. – К.-Відень, 1920.*
3. *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1987.*
4. *История гражданской войны в СССР. 1917-1922 г. – Т.3. – М., 1957.*
5. *Иоффе Г.З. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977.*
6. *Алексашенко А.П. Крах деникинщины. – М., 1966.*
7. *Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки – Кн.2. – К., 1946.*
8. *Історія селянства Української РСР у 2 т. – Т.2 – К., 1967.*
9. *Щетенко Л.А. Воєнно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 року // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1981. - № 2.*
10. *Олійник М.М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 року) // УІЖ. – 1983. - № 11.*
11. *Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади // Історія України: нове бачення у 2 т. – Т. 2. – К., 1998.*
12. *Українська революція і державність. – К., 1998.*
13. *Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. – К., 1999.*
14. *Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.*
15. *Федюк В.П. Белое антибольшевицкое движение на юге Росии. – М., 1996.*
16. *Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый Юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920. – М., 1997.*
17. *Венков А.В. Донское козачество в гражданской войне 1917-1920. – Ростов-на-Дону, 1992.*
18. *Цветков В.Ж. Белое движение в Росии 1917-1922 годы // Вопросы истории (далі – ВИ). – 2000. - № 7.*
19. *Новейшая история Отечества XX век в 2 т. – Т. 1. – М., 1999.*
20. *Деникин А.И. Очерки русской смуты // ВИ. – 1992 - № 1.*
21. *Мельничук О.А., Кузьмінець А.П. Політика більшовиків в українському селі у 1919-1920 рр. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.*
22. *Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. // Історичні зошити. – 1992. - № 8.*
23. *Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К., 1996.*
24. *Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис... док. іст. наук. – К., 1997.*
25. *Деникин А.И. Очерки русской смуты. // ВИ. – 1994. - № 9.*
26. *Четыркин А.В. Развал тыла и разложение армии Деникина. // Исторические записки. – 1941. - № 12.*
27. *Деникин А.И. Очерки русской смуты. // ВИ. – 1994. - № 4.*
28. *Деникин А.И. Очерки русской смуты. // ВИ. – 1994. - № 3.*
29. *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.*
30. *Карпенко С. Врангель в Крыму: левая политика правыми руками // Свободная мысль. – 1993. - № 15.*
31. *Врангель М.Д. Моим внукам: (мемуары матери барона Врангеля) // Слово. – 1991. - №8.*
32. *Венков А.В. Врангель // Белые генералы. – Ростов н/Д., 2000.*
33. *Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.*

Надійшла до редакції 12.10.2003 р.

А.Г.Морозов

ПУБЛІКАЦІЇ 1920-х РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КООПЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Пошук та вибір ефективних шляхів, форм і методів розвитку аграрного сектора народного господарства України – одне з невідкладних завдань, через вирішення якого лежить шлях до розв'язання цілого комплексу пекучих соціально-економічних проблем. Особливого значення воно набуло сьогодні, коли перед нинішнім поколінням українського народу постало історичне завдання надзвичайної ваги – створити надійні економічні підвалини незалежної української держави.

Йдучи на створення нових для нас, але в цілому достатньо перевірених як світовою, так і минулою вітчизняною практикою ефективних, динамічних організаційних форм функціонування сільськогосподарського виробництва, необхідно добре пам'ятати про їх, порівняно з колгоспами, значно більшу вразливість, чутливість до неналагодженої інфраструктури. Тобто, організаційне та юридично-правове творення нових форм господарювання потребує надійного високотехнологічного фундаменту.

Докорінна зміна суспільно-економічних відносин, яка відбувається сьогодні в усіх сферах аграрного сектора народного господарства України, швидкий поступ по шляху формування з кожної зайнятої в ньому людини не лише кваліфікованого працівника, але й справжнього господаря, зацікавленого організатора виробництва, обов'язково повинна супроводжуватись створенням всіх необхідних для цього передумов і, насамперед надійної системи виробничого кредитування.

Світова практика переконливо свідчить, що в часи фундаментальних змін основних соціально-економічних підвалин суспільства завжди загострюється історико-прикладне значення дослідження схожих історичних періодів. Це глибоко закономірно, бо випливає з одного із фундаментальних принципів діалектичного пізнання - положення про спіралеподібний, з певним повторенням на вищих етапах характер розвитку, в тому числі, як окремий випадок, і людського суспільства. І навпаки, як наочно показує той же досвід багатьох десятиріч радянського суспільства, там, де зовсім чи навіть зберігаючи форму, але збіднюючи сутність історичного мислення, ігнорується, відкидається плідна історична основа дійсно наукового пошуку, неминуче починає даватися взнаки задушлива схоластика кабінетних схем. Адже нерідко вона, незважаючи інколи на суб'єктивно навіть самі добрі наміри її творців, стає жорстким гальмом на шляху розвитку продуктивних сил, а то й просто починає нещадно руйнувати їх.

Підкреслюючи крайню необхідність подальшого утвердження конкретного історичного підходу до аналізу сучасних соціально-економічних проблем і процесів, ми повинні особливо наголосити, що саме різкий підхід дає можливість на справді високому науковому рівні з'ясувати об'єктивну логіку господарської еволюції дрібнотоварного виробництва в аграрному секторі народного господарства. А отже, і зумовлені ним практичні дії.

Проте історична наука минулих десятиліть займалася цією проблемою досить побіжно. Питання, пов'язані з діяльністю як кредитної, так й інших видів сільськогосподарської кооперації практично не виділялися із загального контексту досліджень аграрної історії України. В той же час поточна література 20-х рр. XX ст., присвячена узагальненню свіжого досвіду роботи численних сільськогосподарських кооперативних організацій, аналізу й узагальненню здобутків і невдач, була досить значною, хоч і неоднорідною.

Основну її частину протягом 1920-х років складали видання, що вийшли з-під пера вчених, деяких керівників української кооперації і, зокрема, тих із них, які брали безпосередню участь у повсякденній практичній роботі її станового хребта кредитної сільськогосподарської кооперації. Як правило, вони були присвячені тим чи іншим сторонам безпосередньої організаційно-господарської роботи [1].

Вагоме значення для визначення основних напрямків систематичного наукового дослідження питань створення й ефективного функціонування широкої економічно спроможної системи сільськогосподарського кредиту мала конкретна, добре зважена робота В.Качинського, на той час заступника Наркомзему України [2]. В ній були чітко сформульовані загальні вихідні засади діяльності кредитно-кооперативної системи, покликаної забезпечити потреби селянських господарств у різних формах виробничого кредиту. Наголошувалась, зокрема, необхідність дійсно наукового вивчення проблеми наявності, перспектив розширення власних грошових накопичень селянства. Розкривалось перспективне бачення шляхів поєднання фінансових джерел держави, місцевих бюджетів та власних коштів селянства.

Довгострокові перспективи розвитку широкої мережі кредитної сільськогосподарської кооперації потребували бодай задовільного визначення такого важливого питання, як наявність у селянських господарствах відносно вільних матеріальних накопичень. Адже саме їх наявність чи, навпаки, відсутність значною мірою і визначала, бути чи не бути осередку кредитно-кооперативної роботи на селі, його доцільність та перспективи.

Слід однак пам'ятати, що дослідження цих проблем проходило в умовах запеклої політичної боротьби, що виплескувалася в маси у вигляді гострих ідеологічних дискусій про шляхи „першопочаткового соціалістичного накопичення". Сутність цієї загрозливої для селянства теорії була для нього надто очевидною. Політичні уподобання авторів досліджень, відверта обережність селянства значною мірою позначилися на об'єктивності, беззастережності, а отже, і науковій цінності багатьох робіт, присвячених цій проблемі. Тим більша цінність тих досліджень, автори яких зберегли достатній ступінь наукової беззастережності. До них слід віднести невелику за обсягом роботу Б.Чернікова [3]. Йому вдалося стисло, але досить аргументовано проаналізувати стан основних джерел надходження грошових ресурсів до селянського господарства. Наукове значення роботи однак відносно невелике, зважаючи на її регіональний характер (господарства Степу) та, як зазначалося, недостатні обсяги.

Вже на перших порах проблемам пошуку кращих організаційних форм первинної ланки системи кооперативного кредиту - кредитного сільськогосподарсько-

го товариства, налагодженню механізму його повсякденної діяльності, - були присвячені численні, хоч і популярні за формою викладу, але, разом із тим, достатньо серйозні, позначені вдумливим конкретним підходом роботи Т.Т.Німчинова [4].

На початковому етапі створення загальноукраїнської системи кооперативного сільськогосподарського кредиту з'явилася праця С.А.Фесенка і Л.І.Цукермана. Незважаючи на стислий обсяг, сімдесят дві сторінки, в ній було дано досить широке висвітлення головних функцій кредитної сільськогосподарської кооперації та народно-господарського змісту її діяльності [5].

Показу місця кредитної сільськогосподарської кооперації в загальному контексті кооперативного життя на селі була присвячена цікава робота Л.Ландо. У ній, зокрема, приділялась увага доцільному розподілу функцій між різними кооперативними системами на селі. Кредитна сільськогосподарська кооперація розглядалась як консолідуючий центр, який через фінансові можливості зможе активно впливати на взаємовигідне поєднання виробничих зусиль селянських господарств, маючи кінцевою метою загальну інтенсифікацію сільського господарства.

Накопичення досвіду діяльності тих чи інших ланок системи сільськогосподарського кредиту викликало нагальну потребу в його осмисленні. Це завдання вирішувалось в цілому ряді невеликих за обсягом аналітичних робіт, де автори, як правило, люди дуже тісно пов'язані з вирішенням практичних завдань, що стояли перед сільськогосподарською кредитною кооперацією, розглядали специфічні проблеми її діяльності, робили певні узагальнення, а головне, намічали практичні кроки, націлені на ліквідацію „вузьких місць" в її повсякденній діяльності, сприяли поліпшенню методів роботи, певній зміні організаційних форм [6].

Слід, однак, підкреслити, що поряд із цінними сторонами, як то: оперативність, актуальність, достовірність наведених даних, - вказані роботи мали і значні недоліки. Так, наприклад, інколи дуже короткий період, протягом якого аналізувався той чи інший соціально-економічний процес. Внаслідок цього певний етап процесу, його наслідки, навіть при абсолютно беззастережному підході дослідника, нерідко сприймалися як кінцевий результат тоді, як це була лише певна точка відліку, перехідний стан колії, те чи інше чисто господарське, чи, ширше, соціально-економічне явище могло швидко еволюціонувати як в позитивному, так і в негативному напрямку. Інакше кажучи, обмеженість в часі спостереження економічного процесу не давала можливості виявити справжню результативність того чи іншого організаційного чи фінансового заходу. До цього, зокрема, підштовхувала постійно ініційована політичними інстанціями потреба негайно готувати практичні рекомендації для тих чи інших агітаційно-роз'яснювальних кампаній. Це вело до того, що, виходячи з необхідності підготувати матеріал для обґрунтування партійно-державних рішень в галузі сільського господарства, категоричних вимог директивних інстанцій про популяризацію тих чи інших заходів в періодичних виданнях, масових брошурах, їх автори змушені були аналізувати хронологічно дуже короткі відтинки часу. Це вело інколи до зовсім необґрунтованих висновків. З тих же причин, в основі яких лежали кон'юнктурні політичні міркування, нерідко використовувався досить обмежений масив висхідних даних, які до того ж не завжди відтворювали дійсний стан речей. Внаслідок цього достатньо не апробований місцевий матеріал екстраполювався на загальноукраїнський план [7].

Потрібно підкреслити і те, що, як правило, авторами праць із проблем сільськогосподарського кредиту, сільської кредитної кооперації були люди, що брали безпосередню участь у плануванні і керівництві тими чи іншими фінансово-економічними кампаніями: працівники „Сільського господаря", Укрсільбанку, Наркомзему. Тому не дивно, що в названих роботах присутній і певний відомчий суб'єктивізм.

Особливо яскраво політичну детермінованість тогочасних робіт, присвячених проблемам кредитної сільськогосподарської кооперації, виявляє та очевидно підкреслена велика увага, що з 1927 р. почала надаватися в них висвітленню соціальних аспектів її діяльності.

Різкий акцент в роботах 1927, а особливо 1928-1929 рр., на соціальних питаннях тим більше разючий, коли брати до уваги те, що з другої половини 20-х років господарські можливості, а отже, і реальне сприяння розвиткові незаможних селянських господарств були незрівнянно більші, ніж у попередній період. У 1921-1924 рр., наприклад, через обмеженість грошових і матеріальних ресурсів кооперативних об'єднань селянтоваровиробників існувала цілком офіційно, навіть на урядовому рівні, практика надання досить вагомих переваг в обслуговуванні виробничо-фінансових потреб заможної частини села. Це давало змогу втягувати в роботу кооперативних сільськогосподарських товариств саме ту категорію селянства, яка мала певні матеріальні та грошові нагромадження, які в той чи інший спосіб залучалися потім кооперацією для фінансування її господарських операцій. Тобто, коли аналізувати публікації суто абстрактно, відмежувавшись від реального господарського життя, то саме відбудовчий період у діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації формально дає підстави до „занепокоєння" нехтуванням нею соціальними аспектами виробничого життя села.

Зовсім іншу ситуацію бачимо в післявідбудовчий період. Ні реальний, ні будь-який формальний аналіз стану справ у 1925-1928 рр. не дає ніяких підстав піднімати на щит ці питання. На другу половину 20-х років кредитна сільськогосподарська кооперація нагромадила вже певні кошти, які дозволили їй розпочати досить значні операції з максимального сприяння виробничому розвитку саме незаможних господарств. Такий підхід, до речі, не був зумовлений якимись політичними віяннями, а витікав із об'єктивної економічної зацікавленості. По-перше, основа подальших економічних успіхів кооперації залежала від розширення обсягів господарських операцій, які, в свого чергу, залежали як від чисельності її членів, так і від продуктивності їх господарств. По-друге, основний потенціал взаємної зацікавленості в співпраці кредитних сільськогосподарських організацій та заможної частини села був вже задіяний [8].

Отже, існувало очевидне зацікавлення кредитної кооперації до використання свого стратегічного резерву - тих потенційних можливостей, які несли в собі незаможні господарства, а отже, посилення активного впливу на розвиток їх виробництва, нарощування продукування товарної маси саме цією категорією селян-виробників, що не потребувало ніякого політичного підштовхування. Зрозуміло, ця робота проводилась в межах реальних економічних можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації, через які вона ніяк не могла переступити.

Все це, однак, не повинно закреслювати позитивну сторону цих робіт. Уважне їх вивчення, зіставлення з архівними джерелами, суто статистичними виданнями дало можливість із достатнім ступенем вірогідності ставитись до тих чи інших матеріалів чи висновків. Дуже важливо в них і те, що ці роботи, попри недоліки, яскраво передають живий пульс масштабних фінансово-економічних, господарських процесів у напрочуд динамічному сільському господарстві України 20-х років. При їх написанні автори мали змогу користуватися поточними матеріалами кооперативних організацій. Надалі частина з них взагалі не потрапила до фондосховищ, частина була втрачена в роки Великої Вітчизняної війни. Дуже цікаві й змістовні матеріали, що стосували-

ся всіх сторін життя кооперації, були представлені на той час у зібраннях Кооперативного музею. Під час жорстких репресій проти української інтелігенції на межі 1920-х - середини 30-х років був ліквідований не лише „куркульський" Кооперативний музей, але й знищена більша частина його багатих документальних фондів [9].

Цікава робота, в якій було узагальнено великий досвід тогочасної організаційно-фінансової діяльності всіх ланок кредитної сільськогосподарської кооперації, була виконана О.Макаровським. У ній стисло висвітлювалися майже всі питання, пов'язані з ефективною організацією повсякденної практичної роботи кредитної сільськогосподарської кооперації, а також і ділових стосунків її осередків із селянськими господарствами, з одного боку, та державними установами - з іншого. Виклад матеріалу був побудований у простій і зрозумілій формі, що, зважаючи на загалом невисокий рівень освіти не лише селянства, але й значної частини тогочасного партійно-державного апарату не лише районного, але нерідко й окружного рівня, теж мало неабияке значення.

Схожий характер мала і робота Т.Німчинова. У ній послідовно були проаналізовані організаційні проблеми, які з'являлися в процесі створення кредитного сільськогосподарського товариства, залежність змісту роботи товариства від чисельності, характеру та стану господарств, які воно об'єднувало. На основі накопиченого досвіду давалися практичні поради для створення здорового балансу, прискоренню обігу товарів та кредитних коштів, рекомендувалися перевірені методи аналізу господарчо-фінансового стану кредитних сільськогосподарських товариств, аналізувалися можливі перспективи та обсяг збутових і постачальницьких операцій.

Новим етапом у дослідженні широкої й активної діяльності кредитної сільськогосподарської організації стала поява у 1928 р. відразу декількох нових праць, які значно відрізнялись від попередніх видань своєю ґрунтовністю, узагальненням широкого кола фактичних матеріалів, аналітичним характером викладу. Ці роботи вигідно доповнювали одна одну і в цілому, незважаючи на певні прогалини, все ж давали досить чітке уявлення про широкий спектр проблематики, глибину та взаємозумовленість процесів, які мали місце всередині кредитної сільськогосподарської кооперації та з її активною участю в сільському господарстві в цілому.

У досить значній за обсягом монографії професора Київського кооперативного інституту П.Височанського основна увага була приділена фінансово-економічним проблемам [10]. Проте, поряд із ґрунтовним аналізом теорії сільськогосподарського кредиту, досить помітне місце займало і висвітлення питань історичного звучання. Автор зробив глибокий екскурс у пореформені часи зародження та розвитку кредитних кооперативних організацій на селі як в межах Російської імперії в цілому, так і спеціально в Україні, подав їх спільні та відмінні риси. Схожий характер мав невеликий за розміром, але цінний за змістом розділ, присвячений проблемам взаємодії в дореволюційний час кредитно-кооперативної та банківської фінансових мереж.

Автор увів у свою роботу і розділи, присвячені діяльності різних ступенів радянської системи сільськогосподарського кредиту. Слід, однак, зазначити, що у викладі їх матеріалу йому не вдалося досягти достатньої глибини висвітлення, а тим більше узагальнення. Взагалі, для роботи П.Височанського характерна тенденція до висвітлення сюжетів власне банківського звучання. Кооперативна ж діяльність товариств та союзів подана досить схематично. Це чітко прослідковується у всьому змісті роботи. Практично поза увагою автора залишилися загальноекономічні прояви діяльності фінансово-кредитної системи, що, безумовно, значно зменшує її пізнавальну цінність.

На відміну від монографії П.Височанського, іншим звучанням відзначається менша за обсягом, але дуже конкретна робота А.Дідусенка, повністю присвячена висвітленню діяльності системи сільськогосподарського кредиту України в післяжовтневий період [11]. Віддаючи належне показу роботи вищих її щаблів: державно-акціонерного Укрсільбанку чи комбінованих державно-кооперативних-губернських товариств сільськогосподарського кредиту, - автор головну увагу приділяв все ж висвітленню процесів, пов'язаних із діяльністю найширшої і найважливішої її складової, власне кооперативної частини системи - кредитних сільськогосподарських товариств та їх об'єднань - кредитспілок, тобто окружних спілок кредитних сільськогосподарських товариств.

Проте тогочасна вульгарно-соціальна тенденція наклала негативний відбиток і на цю роботу. Більша частина її, загалом невеликого обсягу (100 сторінок), присвячена аналізу роботи низових кооперативних осередків, конкретній взаємодії з селянськими господарствами, з'ясуванню реального впливу на них, відверто скерована в бік посилення уваги до соціального спрямування кредитної роботи.

Досить цікавою спробою проаналізувати вплив кредитної сільськогосподарської кооперації на розвиток сільського господарства України стала праця С.А.Фесенка [12]. У ній висвітлені, хоч і не пропорційно до їх реального значення для тогочасного селянського господарства, декілька важливих аспектів її діяльності й, зокрема, забезпечення селянських господарств достатніми обсягами основних та оборотних коштів, а також проблема кредитування тракторизації та механізації дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва.

Важливою особливістю роботи є уважне, вдумливе ставлення до дослідження впливу на функціонування селянських господарств короткотермінових кредитів. Політично гучне, а на час виходу роботи вже спекулятивно модне гасло про невідкладність соціальної і технічної реконструкції сільського господарства породило певний нахил до кредитної гігантоманії. Під гучні пропагандистські литаври все ширшого значення набувала теза про те, що великі завдання потребують і великих коштів, твердження загалом правильне. Та, не зупиняючись на всіх його подальших перипетіях, дивному поєднанні реальності та химер, слід відзначити той негативний вплив, який воно справляло на біжучу роботу по наданню і забезпеченню ефективного використання масових і, як це переконливо показав С.Фесенко, дуже важливих для селянства короткотермінових кредитів. Уже на ранній стадії розвитку цього небажаного процесу автор достатньою мірою розпізнав тривожну тенденцію поступової дезорієнтації практичних працівників, які займалися безпосередньою роботою по організації кредитування сільського господарства, оманливими перспективами кредитної гігантоманії, які виливалися в помітне занехаяння нещодавно добре налагодженого оперування короткотерміновими коштами. Оцінюючи ефективність обсягу та термін надання кредиту, підкреслював С.Фесенко, слід пам'ятати, що одним із найважливіших його наслідків для селянського господарства дуже часто є непрямий, стабілізаційний ефект. Саме з допомогою порівняно незначних короткотермінових кредитів селянське господарство застраховує себе від загрози значних втрат свого виробничого потенціалу. Оскільки формально мета кредиту, особливо цільового, була наперед обумовлена і не мала нічого спільного з тим, на що він в дійсності витрачався, то, зрозуміло, що користь, яку від нього мало селянське господарство, ніде не фіксувалась. Між тим, наприклад, при невчасній сплаті податку репресивні економічні заходи податкових органів могли завдати селянському господарству дуже значної шкоди.

Схожа ситуація виникала і при захворюванні господаря, коли на " лікування, в разі відсутності кредиту,

доводилось продавати частину худоби чи реманенту. Подібних ситуацій в житті незаможних господарств, переважна більшість яких не мала грошових заощаджень виробничого рівня, виникало багато. І цілком закономірний висновок С.Фесенка про наявність великого, проте не врахованого ефекту, який справляв на економіку дрібнотоварного селянського господарства короткотерміновий кредит.

Широтою загальної постановки питання про роль і значення системи сільськогосподарського кредиту для поступального розвитку аграрного сектора економіки відзначалася монографія І.М.Подольського [13]. Автор не ставив на меті зосередити увагу на змалюванні діяльності системи сільськогосподарського кредиту в Україні, його увага була зосереджена на порівняльному аналізі різноманітних як в національно-державному, так і в хронологічному плані систем сільськогосподарського кредиту різних країн і часів. У низці проаналізованих ним порівнюваних систем українська кредитна сільськогосподарська кооперація практично не виділялась. Сама спроба порівняти ефективність впливу різних систем сільськогосподарського кредиту, проведена до того ж в яскраво вираженому історичному аспекті, на стан аграрного сектора економіки, безумовно, заслуговує на увагу.

Однак, намагання автора дати характеристику мало не всіх існуючих у світі національних систем сільськогосподарського кредиту сукупно з попереднім викладом основних питань теорії сільськогосподарського кооперативного кредиту призвели до певної фрагментарності роботи взагалі. Йому не вдалося гармонійно поєднати широту та глибину викладу. Монографія І.М.Подольського набула більш інформаційно-освітнього характеру, ніж науково-аналітичного.

Ґрунтовна спроба аналізу цілого комплексу економічних питань, тісно пов'язаних з господарським обігом тих коштів, які функціонували в селянському господарстві, а отже, безпосередньо впливали на обсяги та темпи формування фінансового потенціалу кредитних сільськогосподарських товариств, була проробленa М.Т.Гуревичем [14]. Грошові надходження, виробничі витрати селянського господарства цілком слушно визначались автором все ще як надміру нестабільні. Ступінь участі в ринковому товарообігу, виробничі взаємовідносини між навіть економічно однорідними господарствами все ще залежали від значної кількості економічних трактарів, які нерідко лежать навіть поза межами аграрного сектора народного господарства.

Автор зробив цікаву спробу пошуку критеріїв, користуючись якими можна було б об'єктивно визначити економічний стан селянського господарства. Для цього він досить широко аналізує відносну прибутковість і реальне значення для всієї сукупності селянських господарств грошових надходжень від занять промислами та від заробітків на стороні, поза межами сільського господарства. Отримані результати накладаються ним на динаміку здачі й оренди землі - основного чинника селянського господарства як синтезуючого показника дійсного фінансово-економічного стану селянських господарств.

Такий підхід, незважаючи на, здавалось би, певну відособленість від питань власне кредитно-кооперативної роботи, відкривав можливість для подальшого визначення наявності загальної інфраструктури, необхідної для розвитку тих чи інших як власне кредитної сільськогосподарської кооперації, так і всієї структури сільськогосподарського кредиту.

Цінною особливістю названих робіт є те, що їх автори, беручи активну участь у спрямуванні розвитку та безпосередньому керівництві роботою кредитної сільськогосподарської кооперації, могли гостро відчувати, швидко й правильно визначати об'єктивну основу розвитку тих чи інших важливих економічних тенденцій. Окрім всього, участь у повсякденній діяльності давала змогу використовувати в цих роботах широке коло тогочасних матеріалів, значна частина яких на сьогодні, на жаль, вже втрачена.

Разом із тим, саме близька причетність, а часто й безпосередня відповідальність за ті чи інші ділянки чи напрямки роботи накладала на праці, які виходили з-під їх пера, і негативний відтінок. Це особливо помітно в роботах, що вийшли з друку в 1928-1929 роках. Намагання „не відхилятися від політичної лінії" в поєднанні з відвертими управлінсько-спекулятивними спробами прикрити „політичною доцільністю" відверті господарські невдачі і прорахунки, наклала на значну їх кількість, тією чи іншою мірою, але досить негативний відбиток. Загалом, ступінь неадекватного відображення реального стану справ у багатьох роботах безпосередніх працівників системи сільськогосподарського кредиту на кінець 1920-х років набув такої якості, яка потребує зваженого ставлення до них та певної, обережної, безумовно, їх кореляції.

Зрозуміло, що з утвердженням тоталітаризму вивчення питань, які хоч у будь-який спосіб були пов'язані із товарно-ринковими відносинами, було повністю припинене. Передусім це стосувалось діяльності будь-яких кооперативних організацій українського селянства. В умовах злиденного, напівкріпацького життя селянства 1930-х – початку 50-х років навіть звичайна згадка про те, що при самому ортодоксальному трактуванні соціалізму колгоспи – не єдина можлива організаційно-господарська форма на селі, розглядалась правлячою верхівкою (і, зазначимо, з її боку цілком справедливо) небезпечною. Вся „шкідливість" уваги до кооперативного життя українського селянства 20-х років була чітко „доведена" тим, що практично всі визначні діячі української сільськогосподарської кооперації скінчили свій життєвий шлях у сталінських катівнях.

Особливо ж небезпечно було згадувати про кредитну сільськогосподарську кооперацію, „наскрізь куркульську", за висновком Л.Кагановича, кооперацію, яка не тягнула гроші з селянина, а навпаки, надавала їх йому!

---

1. *Див., напр.: Подольський І.М. Кредит для селян. – Х., 1925; Целаріус В. Сучасна українська кооперація, її стан та розвиток. – Х., 1926; Німчинов Т.Т. Посередницька робота сільськогосподарської кооперації. – Х., 1927; Одинцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. – Х., 1928.*
2. *Качинський В. На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні. - Х. 1924.*
3. *Черников Б. Доходность элементов сельского хазяйства. - Одесса, 1925.*
4. *Німчинов Т.Т. Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності. - Катеринослав, 1925; Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке сільськогосподарське кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство. – Х., 1927; Його ж. Сільськогосподарський кооперативний кредит. – Х., 1927.*
5. *Фесенко С.А., Цукерман Л.И. Система с.-х. кредита на Украине. – Х., 1925.*
6. *Ландо Л.М. Кооперативний кредит в системі кооперації. - Золотоноша, 1928.*
7. *Макаровський О. Вкладні операції сільськогосподарського кредитового товариства. – Х., 1927; Подольський І. Кредит для селян, де і як його одержувати та використовувати. – Х., 1929; Фесенко С.А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х., 1928.*
8. *Макаровськяй О. Організація і практика сільськогосподарського кредитового товариства. – Х., 1929.*
9. *Німчинов Т.Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. – Х., 1928.*
10. *Височанський П. Кооперативний кредит. – Х., 1928.*
11. *Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923-1928). – Х., 1929.*
12. *Фесенко С.А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х., 1928.*

13. *Подольський І.М. Сільськогосподарський кредит. – Х., 1928.*
14. *Гуревич М.Т. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украини. – Х., 1927.*

Надійшла до редакції 11.12.2003 р.

А.М.Тростогон

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ В 20-х рр. XX ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Кооперативний рух в Україні виник і розвивався впродовж десятиліть. Потреба в ньому визріла на селі ще в другій пол. XIX ст., за умов становлення нового, посткріпосницького способу виробництва. У двадцяті роки, починає формуватись соціалістична кооперативна система, котра передбачала, на думку більшовицьких вождів, полегшення переходу селянства до нового суспільного ладу. Позитивний і багато в чому повчальний досвід діяльності різних видів кооперації на селі у 1920-х роках залишається актуальним і в сучасних умовах розвитку незалежної України, оскільки кооперація є важливою складовою нормальної ринкової економіки.

В історіографічному аспекті проблема кооперативного руху на селі в період НЕПу досліджувалась Атоян О.М., яка зробила ґрунтовний аналіз літератури 20-х – поч. 30-х років, наголосивши, зокрема, що в роботах початку 20-х років чітко простежується боротьба укладів: частина авторів посіла позицію активного несприйняття всієї аграрної політики більшовиків, решта – стала активними захисниками лінії партії [1, 10]. На думку автора, кульмінаційний період НЕПу був апогеєм розвитку кооперативної теми в дослідженнях 20-х - початку 30-х рр. як для практиків, так і для теоретиків. Дискусії навколо кооперації при соціалізмі були фактично обмежені підсумковими оцінками колективізації [1, 13]. З цим твердженням погоджується більшість українських істориків, котрі, досліджуючи розвиток сільськогосподарської кооперації, НЕПу, працюючи над проблемами аграрної історії, в історіографічних оглядах роблять аналогічні висновки.

Вивчення історіографії української селянської кооперації триває, хоча окремої довершеної роботи ще не з'явилось. Автор поставив на меті з'ясувати основні ідеї теоретиків кооперації, погляди яких справили значний вплив не тільки на більшовицьке керівництво, але й на історичну думку в цілому, а також проаналізувати творчі доробки вітчизняних дослідників, які присвятили свої праці вищезазначеній тематиці.

Об'єктивні умови, що склалися при переході до НЕПу, не могли не привернути уваги громадськості до класичних кооперативних теорій і не викликати їхній тимчасовий ренесанс. Важко було ігнорувати наявність цілої плеяди вітчизняних авторів, котрі зробили вагомий внесок у розвиток світової кооперативної думки, серед них: О.В.-Чаянов, М.І.Туган-Барановський, М.Д.Кондратьєв, О.М-.Челінцев, М.П.Макаров та ін. Їхній теоретичний науковий спадок важко переоцінити, і хоча з другої половини 20-х років праці цих видатних вчених було заборонено перевидавати, їх вилучили з бібліотек та загальнодоступних книгосховищ, а самих авторів піддано репресіям, все ж в окремих дослідженнях в галузі кооперації ще можна було зустріти елементи наукового пошуку і дискусійності.

Видатний науковець-економіст М.І.Туган-Барановський займався вивченням різних типів і видів кооперації, їх соціальних та господарських характеристик, ролі і можливостей у захисті інтересів різних верств трудящих тощо. Предметом його особливої уваги була сільськогосподарська кооперація різних видів, з розвитком якої вчений пов'язував надії на піднесення сільського господарства, поліпшення добробуту селян шляхом його інтенсифікації [2, 13]. У своїй фундаментальній праці "Соціальні основи кооперації", яка тільки за життя автора витримала три видання, М.І.Туган-Барановський детально досліджує історичну еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних країн і народів, а також узагальнює кооперативний досвід людства, сформулювавши власні теоретичні висновки і передбачення. В науковій концепції вченого кооперація – не механічне співробітництво, а нова форма суспільно-громадської організації: "...кооперативом зветься своєрідне господарське підприємство, глибоко відмінне від підприємства капіталістичного" [2, 219], воно, насамперед, наголошує дослідник, повинно задовольняти споживчі чи організаційно-виробничі потреби своїх членів, посилювати економічну сталість селянських господарств, захищати їх господарські інтереси. Кооперативні організації, на думку видатного економіста, повинні виникати цілком вільно, без жодного примусу, як спілки самодопомоги населення. Цікавою є досить своєрідна класифікація кооперативів, яких дослідник виділяє дев'ять видів, розташувавши їх за функціональними ознаками. Автор справедливо зазначає, що найбільшого значення набувають кредитні, споживчі, закупочні товариства і товариства по збуту і переробці [2, 223]. Міркуючи над проблемою соціальних витоків кооперації, вчений наголошує, що вона була невід'ємною складовою соціалістичного руху, але застерігав від ототожнення її з соціалізмом, який, на його думку, був штучно вигаданою штучною формою людського існування.

Як вже було вище зазначено, в наше громадське життя повернені також імена великої групи інших вчених-економістів і агрономів. По-новому почали відкриватись життя і творча спадщина Чаянова, Челінцева, Макарова, Кондратьєва. Не будучи марксистами, ці науковці-практики інакше розуміли шляхи розвитку суспільства, його майбутнє. Створивши так звану організаційно-виробничу школу, яку ще називали школою Чаянова, вони поставили перед собою завдання – розробити план розвитку сімейного товарного господарства для кожного району і типу сільськогосподарської діяльності [3, 5].

Кооперативи, справедливо наголошували "чаянівці", повинні були спрямовуватися на зміцнення економічних підвалин дрібнотоварного виробництва, обслуговувати його, а не руйнувати усталений уклад життя. Зосередження уваги на внутрішньому механізмі функціонування селянського господарства і абстрагування від впливу на нього всієї системи соціально-економічних факторів, призвели до суттєвої обмеженості загальних наукових уявлень школи, а на перших порах зробили її опонентом марксизму. В цілому існування і робота організаційно-виробничої школи були виключно плідними для аграрно-економічної науки, діяльності сільськогосподарських закладів, розвитку кооперації, особливо в період НЕПу [3, 7].

Різноплановість літератури про кооперацію 20-х років змінилася на своєрідну суму догм проти кооперації, яка стала складовою частиною процесу сталінізації суспільних наук. Промова Сталіна на поч. 30-х років набула директивного характеру, марксистська кооперативна доктрина поступово деградувала, на довгі десятиліття увійшов в історичну науку термін "ленінський кооперативний план", який можна було трактувати по-різному.

Досліджуючи відродження сільськогосподарської кооперації на поч. 20-х років, українські історики дійшли висновку, що провал політики воєнного комунізму, особливо на селі, призвів до ще більшого зубожіння, злиденності, банкрутства сільського господарства. Державне втручання перших післяреволюційних років зумовило загрозу великомасштабної війни з селянством, справедливо зауважує Кульчицький С.В. [4, 19]. Такій точці зору відповідає і позиція Марочка В.І., який наголошує на тому, що ця політика була зумовлена не війною та розоренням, а швидше призвела до війни і занепаду [5, 140]. Спочатку ставлення більшовиків до кооперації, на думку до-

слідника, було негативним і навіть ворожим, оскільки вона розглядалася як складова частина капіталістичного ладу. Вчений принагідно висловив важливе спостереження про те, що в дореволюційний період В.Ленін досить негативно поставився до самої ідеї селянської кооперації та згадав про неї на поч. 20-х років, коли РКП(б) шукала вихід із складної ситуації, котра склалася в державі. Так поступово почала формуватися радянська кооперативна система часів НЕПу. Проте, незважаючи на прийняття партійно-урядових документів про сільськогосподарську кооперацію, скликання з'їздів кооперативних спілок, прийняття статутів новостворених центрів і союзів кооперації, відмови від воєнно-комуністичної парадигми єдиного всенародного кооперативу не настало, вважають вищезгадані українські історики.

Звертаючись до аналізу ленінських праць з проблеми кооперування сільського господарства, Кульчицький С.В. наголошує, що при загальному несприйнятті селянської кооперації, як чужорідного комунізму, негативного явища, В.Ленін – практик, разом із тим, закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб "надлишки селянської продукції, які не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в річище кооперативного соціалізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю" [6, 89]. Усвідомлюючи негативне ставлення селян-власників до колективізації, визнаючи цей факт, В.Ленін закликав своїх однодумців враховувати це при визначенні аграрної політики.

Більшість дослідників у своїх працях наголошує на тому, що ленінські погляди на кооперацію зазнали певної еволюції. Так, в найгрунтовнішій монографії останнього десятиріччя, присвяченій українській селянській кооперації, Марочко В.І. зауважує, що лідер більшовиків переосмислив своє ставлення до кооперації, але не до її ролі в розбудові державного соціалізму [5, 14].

Стаття В.І.Леніна "Про кооперацію" розглядається вітчизняними істориками як певний відступ від комуністичної доктрини [7]. Автори зазначають, що схожість кооперації з соціалізмом, на думку В.Леніна, полягала в суспільній власності на засоби виробництва, особливо у сільському господарстві, неодноразово наголошуючи на ідеї тотожності кооперації та соціалізму. Тому він закликав до всебічної підтримки кооперативного руху, що полегшило б перехід селянства до нового ладу. Соратники вождя, М.І.Бухарін, О.І.Риков підтримували ленінський кооперативний план і пізніше наповнили його новим змістом. Звертаючись до аналізу поглядів М.І.Бухаріна, В.І.Марочко зауважує, що НЕП розглядався ним як перехідний період до соціалізму, тривалість цього періоду не буде короткою, шлях селян до нього буде лежати через кооперацію. Протягом цього часу відбудеться еволюція кооперативного руху в сільському господарстві – від кооперативної торгівлі до організації спільного виробництва. Порівнюючи погляди В.Леніна і М.Бухаріна на кооперацію, дослідник відзначає в них багато спільних рис, а саме: кооперація розглядалася теоретиками як перехідна форма господарювання дрібних товаровиробників на шляху до соціалізму, обидва боялися господарської самостійності кооперативної системи, яка повинна була, на їх думку, діяти в межах державної системи, організаційно та економічно залежати від неї [5, 149-151].

Чільне місце відведено в працях українських науковців етапам розвитку селянської кооперації, різних її форм. Б.І.Хорошун, А.Г.Морозов зазначають, що оформлення кооперативних союзів та центрів розгорталося у першій половині 20-х років швидкими темпами. Створювались фахові товариства, наприклад, "Укрбурякспілка", "Укрсільцукор", "Коптах", "Добробут", "Плодоспілка" тощо. Всі вони, вважають дослідники, сприяли розв'язанню продовольчої проблеми і створювали умови для формування у селян почуття господаря виробництва, підвищували їх творчу активність [8, 23].

Привертає увагу також класифікація і характеристика всіх існуючих на той час форм кооперативних організацій, здійснена у дисертаційному дослідженні Новохатька Л.М. [9, 27]. Автор зазначає, що всі форми господарювання діяли за принципом економічної доцільності та виконували різноманітні функції, незважаючи на те, що в кооперацію, її керівні органи протискувалися "партійні сили" для маніпулювання її діяльністю.

Багато десятиліть у радянській історичній науці панував термін "ленінський кооперативний план". Все, що вкладалося в це поняття, вважають вітчизняні дослідники, було настільки аморфним, що дозволяло в ньому бачити те, що потрібно було на даний момент. Зрозуміло, це імпонувало сталінському оточенню, яке "терпіло" НЕП, доки не завоювало провідні позиції й більшість у керівництві. Коли це сталося, влада відверто відмовилась від НЕПу і почала наступ на кооперацію, ліквідувавши її організаційну самостійність і на кооперацію, ліквідувавши її організаційну самостійність і змусивши служити тоталітарно-бюрократичній системі.

Альтернативні підходи до вирішення аграрного питання шляхом розвитку індивідуальних селянських господарств та кооперативних відносин сталінським режимом були відхилені, зазначає Скотнікова Л.С. [10, 11].

Не можна не погодитись у цьому контексті із твердженням Калініченка В.В., що поки кооперативні об'єднання в роки непу будувалися на матеріальній зацікавленості селян, на добровільних засадах, вони були ефективним засобом підвищення сільськогосподарського виробництва. Однак, зауважує автор, економічні методи управління в кооперації проіснували недовго. В умовах нееквівалентного обміну між державним сектором і кооперативами, звуження демократичних основ життя суспільства, прибічники командно-адміністративних методів стали перекручувати саму суть кооперації, звужувати її функції [11, 271]. Дослідник не обійшов увагою і аналіз причин перетворення кооперації на придаток державного сектора економіки. Прості форми кооперації вичерпали себе, вважав помилково Сталін Й.В., їм на зміну прийшла вища форма – колгосп. Колгоспне будівництво стало провідною лінією політики більшовиків на селі. По суті основні форми непівської кооперації почали руйнуватися вже в кінці 20-х років XX ст., наголошує Бакуменко О.П., реальна практика реалізації кооперативних задумів, результати та наслідки здійснення аграрних перетворень були надто далекими від світового досвіду. [12, 19] Подібних поглядів дотримується і Марочко В.І., який, визначаючи основні аспекти сталінської політики колективізації, зауважив, що вона призвела до реорганізації сільськогосподарської кооперації, покріпачення дрібних товаровиробників шляхом насильного залучення їх до колгоспів [5, 115], ця політика закрила шлях для нового відродження кооперації на багато десятиліть.

Стислий історіографічний аналіз зазначеної проблеми дозволяє зробити висновок, що українська наука за роки незалежності здійснила концептуальний перегляд аграрної історії України у всіх її аспектах, зокрема розвитку кооперації в 20-ті роки XX ст. Ця тема є багатоплановою і дослідження її повинно тривати далі.

1.Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – нач. 30-х годов. – Автореф. дис. канд. истор. наук. – К., 1990

2.Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. – К., 1994

3.Кондратьев Н.Д., Макаров Н.П., Чаянов А.В., Челинцев А.Н. – АН СССР, ин-т научн. инф-ции по обществ. наукам. – М., 1988

4.Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроба її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр.: До питання про так званий "воєнний комунізм". – К., 1992 // Історичні зошити, №8

5.Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995
6.Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.
7.Даниленко В.М. та ін. Сталінізм на Україні:20-30-ті роки–К.,1991; Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. Автореф. дис.канд.. істор. наук. – К., 1994
8.Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках.- Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999
9.Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики держави (20-ті – сер. 30-х рр. XX ст.). - Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999
10.Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х рр. XX ст.- Автореф. дис.канд. істор. наук. – К., 2000
11.Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження.- Харків, 1997
12.Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні. (Соціально-економічні аспекти проблеми). - Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1992

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

І.А.Фареній

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ТА НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

На початку XX століття в Наддніпрянській Україні відбувався бурхливий процес становлення кооперативного руху. Масово виникали кредитні та споживчі товариства, кооперативна ідеологія швидко опановувала широкі верстви суспільства. Крім програм, спрямованих на вирішення суто економічних проблем, в кооперативному середовищі виношувались ідеї залучення кооперації до розв'язання національних проблем українського народу. Надання кооперативними установами фінансової та організаційної допомоги школам, клубам, культурно-просвітнім громадським організаціям, бібліотекам, проведення інших заходів, пов'язаних з вирішенням національно-культурних питань, стало актуальним завданням кооперативної роботи. Кооперація набула виразного національного характеру.

Проблеми набуття кооперативним рухом національних особливостей не обділені увагою в історико-кооперативній літературі [Див.: 1]. Однак, розгляд цього питання здебільшого має констатуючий характер. Причини появи національних тенденцій у кооперативному русі, механізми і форми їх поширення потребують предметного дослідження. У представленій розвідці автор не претендує на всебічне висвітлення цього питання, але має намір поділитися своїм баченням об'єктивної основи формування української кооперації як самодостатньої громадсько-економічної системи.

В основі процесу набуття кооперативним рухом національних особливостей лежав комплекс причин. Однак, головною з них були значні зрушення у соціальному складі кооперованого населення. На початку XX століття соціальною базою кооперації стало селянство, внаслідок чого сама практика кооперативного життя невблаганно почала вимагати вирішення національного питання. Селянство, яке масово поповнювало лави кооперативного руху, іншої мови, крім української, не знало. Українська мова стала засобом спілкування кооперованого населення і перешкоди щодо її вживання були серйозним гальмом розвитку кооперації. Проведення кооперативних з'їздів, нарад, зборів, видання методичної та агітаційної літератури з питань кооперативної діяльності, ведення діловодства штучно ускладнювалось неможливістю широкого вживання української мови.

Ілюстрацією серйозності даного питання можуть служити події на з'їзді представників споживчих товариств Київщини, що проходив у грудні 1908 року. За повідомленням журналу "Вестник кооперации", влада не дозволила розмовляти на з'їзді українською мовою і це, як вказано в журналі, "дуже перешкоджало роботі з'їзду, так як тільки деякі делегати не знали малоросійської мови. Переважна ж більшість делегатів-селян лише з великими труднощами засвоювало важку для них російську вимову" [2, 2-3].

З огляду на дану проблему, заслуговує на увагу історія популярності кооперативних праць, створених відомим істориком, літературознавцем і громадським діячем початку XX століття В.М.Доманицьким. Професор П.Височанський – теоретик і практик кооперативної справи початку XX століття писав, що "праці Доманицького складають цілу сторінку в історичному житті нашої кооперації". На його брошурі "Товариські крамниці", - вказував П.Височанський, - "виховано ціле молоде покоління молодих кооператорів" [3, 109,115].

В.М.Доманицький написав ряд популярних брошур: "Товариські крамниці", "Про сільську кооперацію", "Як хазяйнують селяни в чужих краях" та деякі інші, які знайомили з основами кооперативної діяльності. Ці роботи здобули велику популярність серед селян та кооперативних працівників і, починаючи з 1904 року, перевидавалися декілька разів. Серія популярних книжок В.М.Доманицького стала однією з причин успішного поширення селянської кооперації в Україні. Відомий кооперативний діяч, засновник першого в Наддніпрянській Україні кооперативного журналу "Світова зірниця" І.А.Волошиновський писав, що редакція його часопису "одержувала цілими десятками письма від селян, в котрих вони пишуть, що, прочитавши книжечку Доманицького про товариські крамниці, зацікавились, заохотились і просять прислати устави і дати пораду. Це доказ, як багато може зробити одна добра книжечка" [4, 6]. На думку іншого авторитетного кооператора М.Литвицького, роботи В.М.Доманицького "стали одним з могутніх чинників, що заохочували до кооперативного єднання широкі маси українського населення. Досить подивитися на табличку росту споживчих т-в в Київській та сусідніх губерніях, які за географічним положенням тяжіли до київського книжкового ринку ... досить пригадати розмови соток сільських кооператорів, що наразі всю свою кооперативну освіту базували на знанні "Товариських крамниць" В(асиля) М(иколайовича), щоби переконатися в правдивості наведеного твердження" [5, 26]. У 1913 році журнал "Наша кооперація" констатував, що "коли потребительна кооперація дуже поширилася по Україні, ... то одною з причин цього явища безумовно була книжка В(асиля) М(иколайовича)" [6, 3].

Характер сприйняття селянами кооперативних праць В.М.Доманицького добре відображають їх листи до редакції журналу "Хлібороб". Так, один із сільських мешканців про книжку "Як хазяйнують селяни в чужих краях" писав: "Більше б мати таких путніх книжок, частіше б прокидалися надії і більше б тоді було снаги до нового, кращого життя! ..." [7,130]. А інший селянин про "Товариські крамниці" В.М.Доманицького говорив: "Тута – в книжечці – є сливе все те, що треба знати неосвіченим ще товаришам. Селяне хлібороби! ... Де в селі, чи на хуторі немає товариської крамниці ... прочитайте цю книжечку В.Доманицького і ви дізнаєтесь, що то є крамниця гуртова" [8,147].

У чому причина такого захоплення невеличкими брошурами, написаними В.М.Доманицьким, та їх дієвості в справі організації кооперативних товариств?

На початку XX століття виходили сотні різноманітних довідково-методичних та аналітичних видань з питань кооперації. Кооперативна література видавалася заходами земств, громадських організацій, приватних осіб тощо. Але, написана російською мовою, вона не могла бути зрозумілою для

селянства, яке виступало соціальною базою кооперативного руху. Нема сумнівів у тому, що В.М.Доманицький був наділений літературним талантом. Однак, головною причиною надзвичайної дієвості його праць була українська мова, якою вони були написані.

Природно, що кооперативний ідеал став зрозумілий українському селянинові лише тоді, коли заговорив з ним рідною мовою. Поява національної специфіки у кооперативному русі в Наддніпрянській Україні була об'єктивно обумовлена масовою участю у ньому селянства.

Зв'язок розвитку селянської кооперації з розв'язанням національних проблем спричинив значні зрушення в ідеології кооперативного руху в Україні. Поряд з характерними для нього ідеалами соціальної справедливості, народної самодіяльності і взаємодопомоги постають ідеї національно-культурного відродження та захисту національних економічних інтересів. На початку XX століття українська селянська кооперація поступово стає консолідованою на основі національних цінностей громадсько-економічною силою.

1.Аліман М.В. та ін. Історія споживчої кооперації України. - Львів, 1996; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. … докт. істор. наук. - К., 1997.

2.Торгашев Б. Кооперативное движение в России // Вестник кооперации. – 1909. – Кн.1. – Отд. II.

3.Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації в 2 ч. – Катеринослав, 1925. – Ч. І.

4.Волошиновський І. Василь Миколайович Доманицький (посмертна споминка) // Світова зірниця. – 1910. - № 31.

5.Литвицький М. Діяльність Василя Доманицького як кооператора // Василь Доманицький. З нагоди 15-ї річниці його смерті. – Німбрук, 1925.

6.Краєвий Я. Великі роковини // Наша кооперація. – 1913. - № 15-16.

7.Хлібороб. Про книги // Хлібороб. – 1909.

8.А.Т. Про книги // Хлібороб. – 1909.

Надійшла до редакції 23.06.2003 р.

В.Є.Паскаленко

УЧАСТЬ ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА В РОБОТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ ДОБИ НЕПУ

Кардинальні зрушення у суспільно-політичному та економічному житті країни завжди супроводжуються суттєвими змінами у світоглядних орієнтирах громадян, зокрема у визначенні ставлення до тих чи інших подій та явищ минулого і, відповідно, їх оцінювання. Незважаючи на досить велику роботу, проробленну в цьому напрямку протягом минулих 10-15 років, потреба в об'єктивному переосмисленні деяких сторінок вітчизняної історії залишається актуальною для пострадянської України. Цьому, зокрема, сприяє можливість залучення широкого кола нових джерел, які ще не вводились у науковий обіг. У поєднанні з сучасними концептуально-методологічними підходами це дає можливість відтворення справжньої історичної дійсності, а не тих чи інших її викривлень.

До числа проблем, які, безумовно, ще адекватно не відтворені, належить і чимало сторінок, пов'язаних із діяльністю української сільськогосподарської кооперації. Об'єктивною основою цього є сам розмах цієї найпотужнішої господарської організації українського села, її величезне соціальне значення та складні як у радянський, так і за невеликим винятком (1907-1914рр.) і в дорадянський період умови функціонування.

Не можна сказати, що ця тема не привертала до себе увагу дослідників. Низка робіт з історії сільськогосподарської кооперації України з'явились ще в добу хрущовської "відлиги". Це, зокрема, дослідження З. Шульги [1], М. Гетьман-Кравченка [2], І. Бакуменка [3], Б. Мигаля [4], І. Громенка [5], М. Терещенка [6] та ряду інших авторів. Ніяк не відкидаючи того цінного, що міститься в їх працях, насамперед, великий масив статистичних та фактологічних даних, а слід зазначити, що ці автори, як правило, були прямими очевидцями описуваних ними явищ, потрібно все ж зазначити, що вони об'єктивно були поставлені в жорстко визначені умови. Дослідження повинні були вестись з виключно класових позицій, що породжувало таку примітивну схему: всі успіхи були наслідком мудрих партійних рішень, а всі невдачі – результатом протидії класового ворога. Відійти від такої заданості навіть і в добу "відлиги" було практично неможливо, що, безумовно, і позначилось на якості досліджень.

Вже в нових історичних умовах другої половини 80-х – першої половини 90-х років XX ст. з'явився цілий ряд ґрунтовних праць А. Морозова [7], В. Марочка [8], В. Половця [9], І.Бутенко [10], Г.Цибуленка [11], в яких діяльність української сільськогосподарської кооперації розкрита цілком науково і об'єктивно. В них досліджено широке коло питань, так чи інакше пов'язаних з діяльністю сільськогосподарської кооперації. Так, зокрема, В. Марочко зосередив увагу на історико-теоретичних засадах діяльності сільськогосподарської кооперації (від часу виникнення перших кооперативів в 60-х роках XIX століття до трагічного 1929 р.). У роботах А.Морозова детально аналізуються основні напрямки, форми, зміст і наслідки господарсько-економічної діяльності сільськогосподарської кооперації. Велика увага приділена, наприклад, роботі таких її провідних форм, як кредитна та спеціалізована сільськогосподарські кооперативні системи. Праці окремих авторів відзначаються націленістю на визначення регіональної специфіки кооперативного життя. Так, роботі кооперативних об'єднань Півдня України, району традиційно потужного через інтенсивну товарну спрямованість кооперативного руху, присвячені дослідження Г.Цибуленка та І.Бутенка.

Однак, незважаючи на позитивні тенденції у розвитку новітніх досліджень з діяльності української сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу, цілий ряд цікавих і суспільно важливих аспектів її життя все ще залишаються недостатньо з'ясовані, в тому числі й такі, що мають принципово важливе значення для розуміння сутності, природи сільськогосподарської, тобто селянської за складом її учасників, кооперації, розуміння причини успіхів чи невдач в її роботі. Серед них першість належить ролі та значенню в житті сільськогосподарської кооперації радянської доби заможної частини українського селянства. Не можна сказати, що цій проблемі зовсім не приділялось уваги. Навпаки. В двадцяті роки, практично вже з перших кроків по відродженню кооперативного руху на селі, тобто з березня-травня 1921 р., про неї йшлося як на сторінках суспільно-політичних, так і наукових видань. В тому чи іншому ракурсі вона розкривалася в працях М.Бухаріна [12]. Г.Петровського [13] О.Шліхтера [14], М.Вольфа [15], В.Якиманського [16], М.Гуревича [17].

Більше того, з другої половини двадцятих років цьому питанню почали приділяти аж надто багато уваги. Занадто тому, що заможне селянство стало заручником політичної боротьби, фальшу і нещирості кремлівської правлячої верхівки та більшості слухняного йому українського партійно – радянського апарату.

Мета статті – належне з'ясування виключно важливого як із економічного, так і суспільно-громадського боку значення, яке мала участь в роботі низових кооперативних товариствах саме заможного селянства. Без цього ніяк не можна змалювати дійсно правдиву картину багатогранного життя української сільськогосподарської кооперації, тобто об'єкт вивчення. Адже саме заможна, господарсько вагома і громадсько авторитетна частина селянства (предмет вивчення) формувала громадську думку села стосовно до тих чи інших її починань та акцій, власне до участі чи не участі в її роботі. Це була, без будь-якого перебільшення, ключова проблема функціонування і розвитку сільськогосподарської кооперації. Піде до неї заможне селянство, – вона буде діяти і розвиватись,

не піде – всі заклики залишаться пустопорожніми. Це, власне, добре розуміли і всі владні ланки – партійні, радянські, а надто господарські. Проте, ставлення радянської влади до участі заможного селянства було позначено очевидною двоїстістю. З одного боку, без його матеріальної підтримки діяльність низових сільськогосподарських товариств була аж ніяк неможлива: в до краю ослабленому тривалими військовим лихоліттям аграрному секторі економіки інших джерел формування первинних капіталів сільськогосподарських кооперативних товариств, окрім пайових внесків селянських господарств, просто не існувало. До того ж, пайові внески, принаймні на перших порах роботи кооперативних товариств, повинні були бути достатньо вагомими для того, щоб стати основою реальної економічної діяльності. На це власне і робилась основна ставка НЕПу. Про це постійно йшлося в документах найвищих партійно-урядових інстанцій, які підкреслювали необхідність саме через розвиток сільськогосподарської кооперації, селянської самодіяльності використати внутрішні можливості відновлення виробничих сил селянських господарств [18, 273]. Переводячи ці партійно-публіцистичні ефмеїзми на конкретну мову економічних реалій, бачимо, що мова йшла про те, щоб через кооперацію залучити грошові й матеріальні ресурси заможних селянських господарств для підйому продуктивних сил сільського господарства в цілому.

З іншого боку, будучи не в змозі та й не бажаючи відмовитися від звичної риторики, партійні документи продовжували повторювати: „Партія не може ставити собі завдання відбудувати сільське господарство і промисловість, не враховуючи того, посилення яких суспільних класів і груп принесе дане вирішення господарських проблем. Абстрактно економічна точка зору, яка зважає виключно на інтереси сільського господарства, не є точкою зору Комуністичної партії" [19, 254].

Про це йшлося не лише в матеріалах VII конференції КП(б)У (квітень 1923р.), зокрема у витягу з резолюції "Сільське господарство і податкова політика", який ми навели, але і в десятках і сотнях інших рішень, постанов, резолюцій різних радянських партійно-урядових органів.

Таке двоїсте ставлення офіційної влади до кооперації не могло не позначитись на ставлені до неї частини українського села, достатньо розколотого подіями 1917-1921 років. Цей розкол з переходом до НЕПу завдяки енергійним зусиллям радянської влади, причому не лише політичним, але і економічним, як, наприклад, активна підтримка такої суто класової організації, як комітети незаможних селян, продовжував зберігатись. Так, вже на другому з'їзді уповноважених "Сільського Господаря" - Всеукраїнського союзу спілок сільськогосподарської кооперації, який працював в жовтні 1922 р., коли, здавалось би, пристрасті доби "військового комунізму" повинні були вже улягтися, коли розгорнулась активна робота величезних мас селянства по відновленню функціонування сільськогосподарських товариств, делегат-незаможник від Прилуцької сільгоспспілки В.Книш, нарікаючи на великий розмір пайового внеску в своєму сільгосптоваристві, який дорівнював 30 пудам жита, заявив, що постійно чує запитання: "Чого ти, товаришу, записався в ту куркульську лавку?", – ось, що можна почути на селі про сільськогосподарську кооперацію" [20, 26]. Ще більш яскравим свідченням таких настроїв є публікація в журналі "Селянське життя", яка показує насторожене ставлення до діяльності сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині. Сількор В. Четирда "сигналізував" Чернігівському губкому КП(б)У про те, що у селі Знобки Новгород-Сіверської округи в сільськогосподарському товаристві: "Пайщиків небагато і все куркульня. Ділять щомісяця прибуток. Внески в них дійшли до 300-400, а то і до 500 пудів жита" [21]. Такі сміховинні звинувачення, як пайовий внесок, що дорівнював вартості 400 пудів жита в незаможній Чернігівщині початку 20-х років, – це відвертий нонсенс, який був, звичайно, викликаний нічим іншим, як розпалом далеко не кращої селянської риси – схильністю хворобливо перебільшувати достатки своїх односельців. Щодо твердження: "Прибуток ділять щомісяця", то такого в кооперативній практиці теж ніколи і ніде не існувало, оскільки прибуток ділився виключно за наслідками господарського року. На цю замітку можна було б і не звернути увагу, схарактеризувавши допис як прояв звичайної заздрості та непорядності. Однак, ніяк не можна не звернути увагу на інше, а саме, на час його публікації. До того ж, лист було надруковано не деінде, а в офіційному органі Чернігівського губкому. Адже це друга половина 1924 року "Фактично єдиного року, в якому ідеї статті Леніна "Про кооперацію" відбились на поточній політиці партії у неспотвореному вигляді", - як це справедливо зазначав С. Кульчицький [22, 313]. На той час ця знаменита стаття, в якій прямо проголошувалась ідея "кооперативного соціалізму" і підкреслювалась тотожність понять "соціалізм і кооперація", стала вже широко відомого. Більше того, офіційним програмним документом діяльності більшовицької партії й радянського уряду у галузі розбудови кооперації стала розлога постанова XIII з'їду РКП(б) (травень 1924 року) "Про кооперацію", в якій з підкресленим пієтетом до останньої волі вождя урочисто проголошувалось: "Ніколи і ніде кооперація не мала такого колосального і вирішального значення в справі будівництва соціалізму, як після перемоги пролетаріату над своїм класовим ворогом і особливо в такій країні як наша, з величезним дрібним селянським господарством, котре ніякими іншим шляхами не приведе до соціалізму…" [23, 627].

Однак, незважаючи на це, прибічники „твердої класової лінії", відчуваючи потайну, але надійну допомогу швидко міцніючого адміністративно-командного апарату, який розглядав „поступки" НЕПу як явище суто тимчасове, продовжували рятівну для них практику підтримки в суспільстві внутрішньої напруги та розпалення соціальних пристрастей. Найпершою і звичною мішенню для таких дій продовжувала залишатись найбільш працьовита, енергійна та підприємлива частина села, яка саме в силу цих своїх якостей викликала недоброзичливе ставлення до себе бідніших односельців.

Про те, що класові обмеження і політичні вимоги виразно давали про себе знати в самий розпал роботи щодо розбудови сільськогосподарської кооперації радянської доби переконливо свідчить, наприклад, і той факт, що навіть такий поміркований діяч радянського уряду як нарком землеробства УСРР Іван Клименко, виступаючи на І Всеукраїнському з'їзді працівників по колективізації на догоду „політичному моменту" наголошував, що сільськогосподарська кооперація поки що об'єднує переважно заможні господарства і всіляко застерігав, що її основною соціальною базою повинно бути незаможне селянство [24, 5].

Виходячи із політично зумовленої тенденційності, всіляко розмахуючи міфічним жупелом „куркульської небезпеки", на яку, проте, легко списувались цілком реальні господарські прорахунки, а нерідко і відверте економічне невігластво партійно-радянського чиновництва, владні структури свідомо йшли на фальсифікацію статистичних даних щодо соціального складу членів сільськогосподарських товариств. Про це досить переконливо свідчать матеріали таблиці 1 [25, 391].

Табл. 1.

Соціальний склад членів сільськогосподарських товариств у 1926 році

	Соц. склад за відомостями с-г. товариств (у %)	Соц. склад за даними обслідування ЦСУ (в %)
Незаможники	63,3	22,1
Середняки	32,2	69,2
Заможні	1,4	8,7
Інші	3,1	-

У таблиці 1 представлено статистичні дані, які відображають соціальний стан сільськогосподарських товариств Київської округи, виходячи із звітів сільгосптоварист в та матеріалів спеціального обстеження ЦСУ України, яке охопило 1230 господарств Київщини. Очевидна невідповідність матеріалів звітності та обстеження буквально кидаються у вічі. В тогочасних умовах розбіжність

між даними сільгосптовариств і обстеження ЦСУ знову-таки подавалась як переконливий доказ тепер вже „куркульського засилля" і в керівних органах кооперації (правліннях, ревізійних комісіях, наглядових радах), що нібито і вело до такого спотворення статистичних даних.

Це давало підстави до постійних спекулятивних декларацій, які покликані були підтримувати соціальну напругу, а отже, і так бажаний владі розкол села. В чисельних інструктивних листах, циркулярах, обіжниках незмінно повторювалось: „Особливо слід стерегтися того, щоб до складу керівних органів не пройшли сільські куркулі, які, захопивши кооператив у свої руки, можуть скористатись з нього у своїх інтересах і для зміцнення свого господарського стану" [26, 18]. Всупереч базовому кооперативному законодавству від кооперативних організацій місцеві органи влади явочним порядком почали вимагати відомості про господарчий стан кожного члена правління та ревізійної комісії. Між тим, ніяких підстав звинувачувати керівні органи сільськогосподарських товариств у перекручуванні звітності з метою приховати соціальний склад своїх членів не було. Більше того, об'єктивні економічні реалії, що змушені були визнавати і владні структури, диктували якраз протилежне. Якщо і говорити про тенденцію викривлення звітності з боку сільськогосподарських товариств, то їх керівні органи, як це на перший погляд не дивно, були зацікавлені в завищенні в складі своїх членів відсотку саме незаможницьких господарств. До цього підштовхував прямий економічний інтерес – можливість отримувати додаткові бюджетні надходження за рахунок цільових коштів, які спеціально виділялись для кооперування незаможників. За їх рахунок здійснювалось довготермінове кредитування виплати пайових внесків господарствами, які не мали для цього необхідних коштів.

Безумовно, формування дієздатного сільськогосподарського товариства передбачало наявність певної здорової пропорції між різними соціальними групами села. Адже заможний селянин, вступаючи, наприклад, до кредитового сільськогосподарського товариства, приносив до нього кошти – вступний і пайовий внески, брав участь у формуванні спеціальних цільових фондів, зберігав у ньому свої вільні кошти, які витрачались на різні цілі, в тому числі й на розвиток незаможницьких господарств. Він ішов, сподіваючись на те, що при потребі зможе звернутися до свого товариства по допомогу, на яку має законні права. За нормальних умов роботи ці сподівання справджувалися. Інакше складалась ситуація, коли під тиском політичної кон'юнктури членство заможного селянства в кооперативних сільськогосподарських товариствах обставлялось штучними перепонами. Це негайно позначалося на їх економічному становищі, а отже, й на можливості надавати допомогу незаможницьким господарствам.

1.Шульга Г.П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. – К., 1960.

2.Гетьман-Кравченко М.О. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921-1929 гг. // Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. – К., 1961.

3.Бакуменко І.І. Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України в 1921-1929 рр. // Економіка України. – 1962. - № 12.

4.Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період 1921-1925 роки. - Х., 1974.

5.Громенко І.Е. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921-1925) // Український історичний журнал. – 1964. - № 5.

6.Терещенко Н.В. Пропаганда „Правдой" ленинского кооперативного плана (1923-1925 гг.) // Ученые записки Харьковского университета. – 1962. – Т. 123.

7.Морозов А.Г. Село і гроші. – Черкаси, 1993.

8.Марочко В.І. Українська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). – К., 1995.

9.Половець В.М. Кооперативний рух в лівобережній Україні. – Чернігів, 1996.

10.Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація півдня України другої половини XIX – XX ст.: Дис. …канд. іст. наук. – Херсон, 1994.

11.Цибуленко Г. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті селянства півдня України кінця XIX - поч. XX ст. – Херсон, 1995.

12.Бухарин Н. Некоторые вопросы экономической политики: Сб. статей. – М., 1925.

13.Петровський Г.І. Вибрані статті і промови. – К., 1974.

14.Шліхтер О.Г. Вибрані твори. – К., 1959.

15.Вольф М. Некоторые предпосылки с.-х. политики Украины 1926 год // На аграрном фронте. – 1925. - № 9.

16.Якиманський В.А. Бюджети селян у 1923-24. – Х., 1927.

17.Гуревич М.В. Питання сучасного селянського господарства України. – Х., 1927.

18.О содействии развитию сельскохозяйственной кооперации // Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам в 5 т. – Т. 1: 1917-1928 гг.

19.Сільське господарство і податкова політика VII конференції КП(б)У. 4-10 квітня 1923 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1: 1918-1941. – К., 1975.

20.Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 290. – Оп. 1. - Спр. 182.

21.Селянське життя. Орган Чернігівського ГК КП(б)У. 18 жовтня 1924.

22.Кульчицький С.В.Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.

23.XIII съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1963.

24.Труды I Всеукраинского съезда работников по коллективизации. – Х., 1923.

25.Височанский П. Кооперативний кредит. – Х., 1928.

26.Макаровский О. Організація і практика сільськогосподарського кредитового товариства. – Х., 1928.

Надійшла до редакції 12.12.2003 р.

С.О.Тищенко

ДИТЯЧІ ШКІЛЬНІ КООПЕРАТИВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 20-30-х рр. XX ст.

В умовах нової ідеологічної та соціокультурної ситуації у сучасній Україні актуалізується потреба у цілеспрямованому, послідовному, науково обгрунтованому вивченні історичного досвіду дитячого самоврядування 20-30 років. По-перше, це дозволить змалювати об'єктивну картину стану та розвитку дитячого самоврядування взагалі та в українському селі зокрема. По-друге, позитивний досвід минулого стане у нагоді в ході виховання сучасного патріотично налаштованого молодого покоління. Серед особливо цікавих форм роботи дитячого самоврядування найбільш типовою була шкільна кооперація, яка посіла чільне місце в житті дитячих закладів і зокрема сільських шкіл.

Мета даної статті полягає у тому, щоб з'ясувати причини виникнення, розвиток, діяльність кооперативного руху дітей, визначити економічні та політичні фактори, які привели до його згортання. Предметом дослідження є діяльність шкільних кооперативів в контексті суспільно-економічних та політичних процесів в Україні в 20-х поч. 30-х років. Об'єктом – шкільна сільська учнівська кооперація як дієва форма учнівського самоврядування.

Дослідження зазначеної проблеми розпочалося вже в середині 20-х років XX ст., на допомогу вчителю видавалися збірники [1; 2; 3], які містили поради для створення та урізноманітнювали форми кооперації. Значну увагу у своїх працях приділяли цій формі дитячого самоврядування Н.К. Крупська, А.С.Макаренко [4; 5]. Досвід роботи сільських кооперативів висвітлювався на сторінках журналів [6; 7; 8].

На жаль, у подальшому цей досвід був забутий. До сьогодення будь-яких публікацій з цього питання ні в історичній, ні в педагогічній літературі не зустрічається. Тому, враховуючи сучасний інтерес до кооперації як явища суспільно-економічного, вивчення дитячої кооперації 20-30 х років є особливо актуальним.

Період 20-х – поч. 30-х років XX ст. був часом розробки нових положень про структури учнівських організацій в школі. За ці роки склалися найбільш типові форми дитячого самоуправління, однією з яких стала шкільна кооперація, яка перетворилась в один з напрямків кооперативного руху і посіла визначне місце в діяльності дитячих закладів.

Дитяча кооперація, як і дитяче самоуправління, мала свою передісторію. Розпочалась вона в Англії наприкінці XIX ст. Справу кооперації дітей взяли на себе кооперативи дорослих, створюючи дитячі гуртки при них, організовуючи "юнацьку гільдію". Пізніше дитячі кооперативи з'являються у Франції, Італії, Бельгії у формі товариств взаємодопомоги або як споживча кооперація. Вони "розподіляли різні речі, необхідні членам гуртка: шкільні приналежності, іграшки, солодощі" [9, 68]. У Франції існувала "національна організація споживчої кооперації", в Італії – об'єднання організацій взаємодопомоги (під назвою "Італійська школа взаємодопомоги", яка нараховувала 650 філіалів із 92 тис. членів). У США кооперація, на відміну від Західної Європи, мала виробничий характер. Створювалися сільськогосподарські галузеві клуби, що виводило їх за межі школи і перетворювало у позашкільну організацію.

У Росії перші кооперативи дітей виникли у Москві в 1900 р. у формі об'єднання газетярів з безпритульних дітей – підлітків. З часом з'являються артілі дітей у селах (збирання грибів, ягід). В Україні аналогічні заклади були засновані у 1912 – 1913 рр. на Одещині, Херсонщині з метою забезпечення учнів письмовим приладдям. Перед кооперативами стояли конкретні завдання "поставляти або виготовляти щось, виховувати у дітей господарські навички, вміння приєднувати копійку до копійки" [7, 25]. Це був період безпосереднього запозичення іноземного досвіду у цій справі.

Як одна з форм дитячого самоуправління, кооперація в радянській школі виникає пізніше, оскільки вона вимагала від дітей не тільки бажання організовуватися, але й вміння працювати. Тому й причини виникнення перших шкільних кооперативів були у кожній школі різні. Одні школи створювали кооперативи для того, щоб не бути відстаючими, інші переймали їх як педагогічну новинку, але головна причина виникнення кооперації дитячих мас – нова економічна політика. Крім того, на школу впливало загальне кооперування дорослого населення, що сприяло використанню цього соціального явища у виховній роботі.

Ідею шкільної дитячої кооперації відстоювала Н.К. Крупська. У своїх роботах вона доводила, що в школі можна і необхідно створити декілька кооперативів, до того ж різнопрофільних, з урахуванням дитячих інтересів. На її думку, шкільні дитячі кооперативи можуть існувати у форми гуртків, у яких розкриватимуться здібності учнів [4, 152].

Масова організація шкільних кооперативів в Україні почалася з 1923 р. Вже у наступному, 1924 р., дитячий кооперативний рух охопив майже всі міста України [3, 15].

Шкільні кооперативи виникали як одна з форм дитячого самоуправління і підпорядковувалися загальношкільній організації. Це був один із факторів суспільно-політичного виховання дітей, спосіб практичного вивчення життя з його виробництвом й господарством, організація дитячого колективу й один із навчально-виховних додаткових шкільних закладів. Виникнення шкільних кооперативів сприяло виявленню дитячої активності й самостійності.

Шкільні кооперативи в Україні створювалися трьох видів: споживчі, виробничі й кредитні. Найбільш розповсюджений, який визначив створення шкільної кооперації, був споживчий вид. Так, у Полтавській трудовій школі № 7 кооператив виник на основі споживчої кооперації незабаром після відкриття школи у 1920 році. Роботою кооперативу керували представники педагогічної ради. Правління кооперативу складалося на 75% з учнів, 25% зберігалося за представниками педагогічної ради й батьками. Щомісячні членські внески (20, 25 коп.), прибутки від продажу канцелярського приладдя і підручників, від роботи буфета, від пожертвувань і вечорів дозволили організувати теслярську майстерню, надавати допомогу шкільному клубу. За роки роботи було видано 500 обідів, безкоштовні шкільні посібники незаможним учням. У процесі розвитку робота кооперативу набула плановий й суспільний характер. До 1925/26 навчального року правління кооперативу складалося тільки з учнів, перебуваючи у безпосередній залежності від шкільного комітету. Був налагоджений зв'язок з міською споживчою кооперацією [10, 3].

У середині 20-х років виникло питання про співвідношення організаційних форм із новими вимогами. Шкільні кооперативи стали сполученою ланкою між школою та іншими організаціями. Наприклад, у сільській школі с. Визирки Одеської округи кооператив учнів створювався при шкільному гуртку та його функції носили розподільчий характер: придбання засобів на купівлю письмового приладдя, фарби, крейди. На гроші кооперативу робився дрібний ремонт школи. Завдяки кооперативу школа надавала матеріальну допомогу дитячому будинку (письмове приладдя, іграшки) й сільському товариству, збираючи посуд для ліків у місцеву амбулаторію [2, 24].

До середини 20-х років шкільні кооперативи забезпечували школу необхідними предметами для навчання (зошити, олівці, підручники, книги для читання) й спортивним інвентарем. Допомагали їм у цьому кооперативи дорослих: на пільгових умовах проводили кредитивування. Закуповуючи товари за значно нижчими цінами, майже без накладних витрат, юні кооператори продавали їх за цінамами, які були нижчі не тільки ринкових, але й загальнокооперативних.

Виникнення споживчої кооперації пояснювалося, з одного боку, необхідністю організації дитячого колективу, розвитком дитячої активності, з іншого – матеріальними проблемами школи, нестачею шкільного приладдя. Перше визначило потребу в організації кооперативів, друге – його тип. Споживча кооперація вимагала найменше витрат, одразу можна було починати забезпечувати дітей необхідними приналежностями [3, 9].

Звіт інспектури соціального виховання Прилуцької округи свідчив, що вже у 1924/25 навчальному році на 211 шкіл припадало 34 споживчі кооперативи, керовані учнями [11, 450]. Тільки у роботі ревізійної комісії, правління брали участь представники педагогічного колективу. Асортимент товару майже у всіх кооперативах був однаковий: чорнило, пір'я, олівці, ручки, папір, книги. Іноді кооперативи за рахунок своїх коштів виписували газету для школи. Над деякими шефствувала місцева кооперація дорослих. В Одеському дитячому містечку для старших учнів був створений особливий вид кооперативу – сільськогосподарська артіль [6, 73].

Відповідно до постанови "Про поширення кооперативно-просвітницької роботи серед мас" (1925 р.), керівна роль у справі шкільної кооперації належала комсомольській та піонерській організаціям. Тут же порушувалося питання про кооперативну просвіту педагогів. Відповіддю на постанову стала організація при ЦК ЛКСМУ Центральної Ради шкільних кооперативів, яка здійснювала методичне керівництво роботою дитячих об'єднань. Входили до неї два представники від ЦК ЛКСМУ, по одному від Центрального Бюро дитячого комуністичного руху, Наркомпросу, організації "Сільський господар" і "Книгоспілки". Аналогічні ради створювалися й по округах. Таке представництво у керівних органах дитячого кооперативного руху забезпечувало захист економічних інтересів школярів, але обмежувало їх самостійність. Проведений у 1925/26 навчальному році Наркомпросом України огляд роботи шкільних кооперативів виявив їх кількісне збільшення. Був зібраний великий матеріал з історії розвитку шкільних кооперативів у різних регіонах України. На 1 лютого 1926 р. у 32 округах нараховувалося 2429 шкільних кооперативів [12, 33].

Вивчення історії розвитку шкільних кооперативів дозволяє зробити висновок, що, як правило, створювалися вони однією з ініціативних груп, яка видокремилася із дитячого виконкому, як це було в Одеському дитячому будинку № 13, або питання про організацію кооперативу розглядалося органами самоуправління на загальних зборах [12, 8]. Після цього приймався статут кооперативу, який був затверджений шкі-

льною радою, й кооператив реєструвався в окружному відділі народної освіти.

У Сумській трудшколі № 5 кооператив виник як філія кооперативу торгово-промислової трудшколи [12, 13]. Пізніше він став самостійною одиницею. Протягом трьох місяців обіг склав 438 карбованців, з'явилася можливість організувати повноцінну інструментальну майстерню. Влітку на базі кооперативу виникла артіль по збору лікарських трав. Деякі сільські шкільні кооперативи купували наділи землі, створюючи господарство, розводили сади, будували майстерні [13, 16].

Аналіз роботи кооперативів дозволяє з'ясувати недоліки, які з'являлися в їхній роботі: високі членські внески, недоброзичливе ставлення з боку батьків, захоплення торгівлею у гонитві за прибутком, неналагодженість обліку сум товарів. У деяких школах Луганської округи членами кооперативу вважалися всі учні, навіть ті, які не сплачували членських внесків, що було порушенням кооперативних правил.

Що було причиною негативних явищ в роботі шкільних кооперативів? Те ж саме, що й в організації самоуправління: із зростанням шкільної роботи, з розвитком її методики й змісту, зі зміцненням й збільшенням чисельності дитячих кооперативних організацій, самої кооперації, кооперативи не могли залишатися такими, якими були створені. Перетворення учнівського самоуправління з живої організації на офіційно-формальну мало вплив й на кооперативний рух.

З метою виправлення допущених помилок Наркомпрос України опублікував лист "Про організацію шкільних кооперативів", в якому йшлося про необхідність участі вчителя й інструктора-кооператора в організації шкільних кооперативів, обов'язкову наявність статуту кооперативу, обмеження діяльності кооперативу у межах однієї школи [14, 14].

Збільшення шкільних кооперативів у 1926/27 навчальному році простежувалося, головним чином, у сільській місцевості. Там вони існували як комісія при органах дитячого самоуправління. Так, наприклад, у с. Візірівка Одеської округи [12, 31] кооперативи мали велике виховне й суспільне значення. У сільських районах кооперація обслуговувала не тільки учнів, але й лікпункти, школи малограмотних. Створювалися окружні спілки кооперативів, у практику входили окружні або волосні конференції. У сільських районах Миколаївщини кооперативами було охоплено 66,2% шкіл [12, 33].

У середині 20-х років виникла необхідність зміни існуючих форм кооперації. Споживча вже не могла задовольнити школу, яка з роками матеріально зміцнювалась. Одноманітний характер роботи кооперативів мало сприяв розвитку активності школярів, інтерес до них зменшувався. Зріст та розвиток кооперації, особливо у міській місцевості, призупинився. Необхідно було запроваджувати більш живу форму роботи. Такою стала виробнича кооперація. Не зникає потреба й в споживчій, яка існує поряд з виробничою. З'являються й комбіновані форми, як це спостерігалося в школах Харковщини. В інших школах у роботу споживчої кооперації запроваджувалися елементи виробничої та кредитної, як, наприклад, у сільських школах [15, 10].

У 1927 році чисельність зареєстрованих шкільних кооперативів в Україні досягла 5 тис. З метою погодження всіх форм кооперативної роботи, у школі 1927 р. органами народної освіти був запропонований загальнореспубліканський "Статут шкільних кооперативів", в якому визначалася мета роботи кооперативів: "Виховання дітей шляхом розвитку в них суспільності та трудових навиків при організації різних форм коопроботи (споживчої, сільськогосподарської, виробничої) на основі самодіяльності та самоуправління" [16, 8]. У другому розділі "Статуту" перераховувалися ймовірні форми роботи кооперативів: торгівля підручниками, спортивним інвентарем, створення буфету з холодними сніданками, створення майстерень, організація на умовах колективного обробітку силами учнів городів, садів, створення кооперативних гуртків, які б організовували вечори, лекції, доповіді, участь у шкільних газетах [16, 9-10]. Кооперативи матеріально підтримували предметні гуртки – художній, літературний, радіогурток та інші. До складу дитячих кооперативних об'єднань входили всі учні, вчителі, адміністрація школи, батьки мали право відвідувати збори кооперативів.

Основною умовою створення кооперативу була наявність капіталу, який складувався із вступних та пайових внесків. Згідно Статуту, кошти дитячого кооперативу поділялися на: а) основний капітал, б) пайовий капітал, в) запасний капітал, г) спеціальний капітал, д) фонд взаємодопомоги. Основний капітал складався зі вступних внесків і відрахувань від чистого доходу (не менш 10%) та використовувався на придбання устаткування й товару. Пайовий – з пайових внесків й призначався для закупівлі необхідної для роботи сировини. Запасний необхідний був для покриття ймовірних витрат. На спеціальні кошти організовувалися екскурсії, поповнювалися фонди шкільної бібліотеки, покращувалася спортивна база. Фонд взаємодопомоги існував для допомоги незаможним учням грошима, одягом, гарячими сніданками, а також для залучення до кооперативів нових членів. З цього фонду надавалися кошти на придбання путівок для оздоровлення дітей.

Вищим органом кооперативу були загальні збори, на яких обиралися: правління у складі не менше п'яти учнів старших класів та ревізійна комісія; схвалювався складений правлінням план роботи й кошторис прибутку та сплат; розглядалися скарги. Тільки збори мали право виключати із членів кооперативу, затверджувати найбільший та найменший відсоток прибутку від торгівельних та виробничих операцій. Збори мали право змінювати статут кооперативу, вносити доповнення [17, 25]. Загальні збори вважалися школою виховання, юні кооператори вчилися формулювати свої думки, відстоювати погляди. Керуючись запропонованим статутом, школи почали застосовувати його на практиці, вносячи доповнення в залежності від умов роботи школи, її особливостей, типу, місцевості. Цікаву роботу проводив кооператив Одеського дитячого будинку ім. Ульянової - Крупської. Його правління входило до складу шкільного учкому. Тільки за 1928 р. торгівельні операції кооперативу склали 2 тис. карбованців. Згідно Статуту, прибуток кооперативу розподілявся наступним чином: не менше 20% - в запасний капітал, не менше 10% - в основний, не менше 10% - у фонд взаємодопомоги. Інші кошти відповідно до постанови загальних зборів використовувалися для постачання учнів підручниками, йшли на організацію бібліотеки, ігор, лотерей.

Аналіз звітів окружних відділів народної освіти засвідчує, що кооперативи були "дієвою формою суспільного виховання дітей". Так, у Херсонській окрузі "проводилися культурно-просвітницькі заходи через організацію кооперативних гуртків, участь у кампаніях робітничо-селянської кооперації, улаштування вечорів тощо" [9, 77-78]. Виховна робота кооперативів мала місце й у трудшколах Київщини. 48 кооперативів цих шкіл прийняли свій статут [18, 148-149].

У березні 1926 р. на Всеукраїнському з'їзді комсомолу було порушено питання про необхідність керівництва шкільними кооперативами. При окружних відділах комітетів комсомолу створювалися Ради, які керували кооперативами школярів, збирався практичний матеріал, створювалися методичні рекомендації з організації й роботи кооперативів, видавалися збірки.

У 1928 році Наркомпрос України звернувся до всіх окружних відділів народної освіти з листом "Про масову кооперативно-просвітницьку роботу шкільних кооперативів" [14, 14-17], в якому йшлося про не завжди задовільний стан роботи шкільних кооперативів, захоплення торгівлею та надприбутками. Перед кооперативами формулювалося основне завдання: організація кооперативно-просвітницької роботи, яку необхідно було розуміти як вивчення елементарних положень про радянську кооперацію, про її роль та місце в радянському будівництві, ознайомлення з роботою кооперативів за кордоном, прищеплювання дітям навиків кооперативної роботи, поширення ідей кооперації серед широких мас дорослого населення. В культурній сфері рекомендувалося використовувати первинні форми роботи (кооперативні свята, кутки, вечори) й форми поглибленої роботи (кооперативні гуртки, доповіді). Надавалися рекомендації щодо оформ-

лення кооперативних кутків, пропонувалися теми доповідей. З метою погодження роботи кооперативів із загально-шкільною організацією, пропонувалося делегувати представника кооперативу в шкільний виконком, а члена виконкому – у склад кооперативу.

Важлива роль у роботі кооперативу належала вчителю. У листі Наркомпросу "Про участь вчителя в шкільному кооперативі" підкреслювалось, що ця участь повинна виявлятися через ініціативу щодо організації кооперативу, створення ініціативної групи й проведення агітації стосовно вступу учнів до кооперативів. Однак на першому місці повинна бути ініціатива учнів. Учитель мав входити до правління кооперативу, підтримувати зв'язок із кооперативами дорослих, слідкувати за виконанням статуту кооперативу. Важливе значення мало й узгодження роботи кооперативу з навчальною роботою школи [9, 180]. На допомогу вчителю були видані збірки: "Кооперація у сільській школі", "Дитячий шкільний кооператив", "Як працювати шкільному кооперативу" та ін.

Наприкінці 20-х рр. спочатку на Київщині, а потім і в Херсонській, Одеській, Миколаївській губерніях виникають кооперативні сільськогосподарські об'єднання дітей. За статутом, до їх функцій входила господарська, культурно-просвітницька, суспільно корисна робота. Ними створювалися дослідні господарства, здійснювалася допомога сім'ям у роботі на присадибній ділянці. Організовувалися екскурсії до зразкових господарств, комун, дослідницьких станцій, розповсюджувалася література серед дітей і дорослих. Об'єднання ставили перед собою конкретні господарські завдання, а наприкінці року організовували виставки, на загальні збори запрошували представників місцевих організацій. Такі дитячі кооперативні сільськогосподарські об'єднання проіснували до початку 30-х рр.

У 1929 р. на Всеукраїнській нараді у справах семилітніх шкіл організаційна діяльність кооперативів відзначалася як позитивний фактор в роботі шкіл [19, 31-33]. Дитячі кооперативи на той час були майже у всіх школах. Був схвалений досвід сільськогосподарських кооперативів Херсонщини, який ставився у приклад при переході від споживчої кооперації до виробничої.

Наприкінці 20-х років робота шкільної кооперації велася у напрямку господарської, суспільної й культурно-просвітницької роботи. Господарська діяльність виявлялась у вирішенні виробничих, споживчих й кредитних питань. Суспільна охоплювала всю суспільно корисну роботу кооперативу поза школою (зв'язок з населенням) та в межах школи (свята, гуртки). Ступінь організації цих напрямків у різних школах був різним. Так, у Сахнівській школі на Полтавщині головною у змісті роботи була господарська діяльність у сфері споживчої кооперації, навколо неї розгорталася культурно-просвітницька [20, 46]. У школах м. Харкова зв'язок кооперативів зі шкільними гуртками полягав у придбанні необхідних приналежностей для роботи гуртків [15, 10].

У 1930 році Наркомпрос України прийняв постанову "Про роль шкільної кооперації у сучасних умовах" та "Статут про центральну раду дитячих шкільних кооперативів при Наркомпросі" [21, 75]. Для керівництва шкільними кооперативами при Наркомпросі створювалася Центральна рада шкільних кооперативів, метою якої стала розробка нових форм й методів роботи дитячих кооперативів, їх популяризація. Був прийнятий Статут міських, районних рад шкільних кооперативів.

Початок 30-х рр. – посилення елементів тоталітарного режиму у суспільному житті, які мали різко негативний вплив не тільки на дитяче самоуправління, але й на кооперативи. Обмеження участі дітей в житті школи, згортання учнівського самоуправління призвело до поступового закриття шкільних кооперативів, до повного знищення ідей кооперації у виховній роботі. З початком 30-х років утверджується адміністративно-командна система управління економікою та державою. Руйнується сільська кооперація, усіма видами якої наприкінці 20-х років в УСРР було охоплено понад 85% господарств. Це негативно вплинуло не тільки на дитяче самоврядування, але й на дитячий кооперативний рух.

Таким чином, діяльність дитячого кооперативного руху в 20-х – на початку 30-х років була не лише фактором суспільно-політичного виховання дітей, а й, враховуючи складне економічне становище держави, певною матеріальною допомогою школі та учням. Ми не порівнюємо становище сучасної незалежної України з 20-ми роками. Але, на наш погляд, переймання досвіду шкільної кооперації, враховуючи недостатнє фінансування шкіл, допомогло б вирішити ряд економічних проблем, особливо сільським школам.

1. *Кооперація в сільській школі / За ред. А.Рудченка. – Х., 1929.*
2. *Дитячий шкільний кооператив / За ред. О.Залужного. – Х., 1931.*
3. *Як працювати шкільному кооперативу. – К., 1928.*
4. *Крупская Н.К. О школьной кооперации // Пед. соч. в 10 т. - Т. 3. - М., 1959. - С. 149-153.*
5. *Макаренко А.С. Проблемы школьного советского воспитания // Пед. соч. в 8 т. – М., 1984. – Т.4. – С. 123-203.*
6. *Ганджій А. Дитячі містечка // Радянська освіта. – 1925. - № 6-7. – С. 69-74.*
7. *Дитячі організації та юні піонери // Червоні квіти. – 1926. - № 3. – С. 25-28.*
8. *Таран В. З практики шкільної кооперації // Шлях освіти. – 1925. - № 11. – С. 155-160.*
9. *Таран В., Волобуїв Л. Організація дитячого кооперативу в трудовій школі. –К., 1929.*
10. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 5 – Спр. 10487.*
11. *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 192.*
12. *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 10487.*
13. *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 2761.*
14. *Про масову кооперативно-освітню роботу // Бюлетень Наркомосвіти УРСР. – 1928. – Ч. 8. – С. 14-17*
15. *Кількох С. Справа організації дитячого колективу в школі (досвід сільрайонів Харківщини) // Радянська освіта. – 1924. - № 10. – С. 8-14.*
16. *Про "Статут шкільного кооперативу" // Бюлетень Наркомосвіти УРСР. – 1927. – Ч. 21. – С. 8-10.*
17. *Статут шкільного кооперативу // Червоні квіти. – 1927. - № 18.*
18. *Державний архів м. Київа. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 412.*
19. *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8043.*
20. *Школи на Полтавщині // Червоні квіти. – 1930. - № 2.*
21. *Закони та розпорядження в справі народної освіти. – Х., 1931.*

Надійшла до редакції 11.11.2003 р.

Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період

А.П.Демартино

ОСНОВИ БОРОТЬБИ ІЗ СЕЛЯНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1920-х рр.

Суспільно-політичний розвиток України залишається пріоритетним напрямком дослідження вітчизняної історіографії. В центрі уваги сучасних дослідників залишаються проблеми, що пов'язані із державотворчими процесами 1920-х рр. Однією із них поки що є питання розвитку селянського повстанського руху як в межах всієї України, так і в окремих регіонах, зокрема в Середньому Подніпров'ї.

Проблема українського повстанського руху в історичній науці практично ніколи не розглядалася цілісно, а лише фрагментарно, епізодично і, як правило, в контексті інших проблем. В той же час, існування різних наукових та ідеологічних напрямів і підходів, починаючи з 1920-х рр. і до середини 1980-х рр., дозволило накопичити певний теоретичний і фактичний матеріал. Однак це поки що не призвело до створення грунтовної наукової узагальнюючої роботи [1, 71-76]. Для вирішення цієї проблеми досить довгий час заважало ідеологічне протистояння радянської та зарубіжної історіографії, а криза в історичній науці, як і в цілому в суспільстві, звела питання нанівець. В результаті, з кінця 1980-х рр. почав формуватися сучасний напрям в історіографії, позбавлений догматичності попереднього періоду. І тому в досить короткий час вже було досягнуто вагомих результатів у вивченні історії повстанського руху (напр., роботи В.Верстюка, В.Волковинськсго, О.Ганжі, Д.Архірейського, В.Горака та інших). З'являється ряд наукових робіт, в котрих автори (О.Нестеров, П.Стегній, В.Ревегук та інші) намагаються досить глибоко розглянути окремі проблеми розвитку селянського повстанського руху як в географічному, так і в хронологічному аспектах. Отже, створюються умови для відтворення проблеми в єдиному контексті з розвитком Української революції і державності.

Виходячи з актуальності теми, автор ставить перед собою мету всебічно дослідити розвиток селянського повстанського руху на території Середнього Подніпров'я у 1920-х рр. Предметом дослідження є селянський повстанський рух в Україні, його ідеологічні, організаційні основи та особливості його розвитку в межах Середнього Подніпров'я. Об'єктом – процес розвитку і занепаду селянського повстанського руху в Україні як суспільно-політичного явища.

Успішність будь-якої справи в першу чергу залежить від її організації. Саме цього потребувала й радянська влада, оскільки було зрозуміло, що повстанський рух (за радянською термінологією "бандитизм") само собою зникнути не може. Власне, радянська влада у 1920 р. вимушена була визнавати, що "куркуль став фактичною владою на Україні" [2, 71]. І "куркуль", звичайно, тут розумівся не як просто прошарок населення з певними соціально-економічними ознаками. "Куркуль" був поняттям більш ширшим, котре включало в себе будь-які антирадянські елементи. Боротьба з "куркульством", як відомо, розтяглася на багато років. Однак першим кроком на шляху до його знищення стала боротьба з повстанським рухом і селянством, яке було його основною соціальною базою.

В організації боротьби радянської влади з повстанським рухом в Україні можна виділити кілька елементів: 1). Правова основа. Цей елемент покликаний був забезпечувати видимість законності (звичайно, у своєрідному її трактуванні) при проведенні відповідних акцій щодо придушення повстанського руху (і не тільки) в Україні. Крім того, за допомогою цього елементу здійснювалася розбудова нових органів влади на зайнятих територіях. 2). Форми і методи як елемент боротьби з повстанським рухом був чи не найважливішою її складовою частиною, оскільки саме він у поєднанні з іншими елементами забезпечив тріумф радянської влади в українському селі. Само собою їх можна, звичайно, оцінювати як негативні, оскільки вони мали такі риси, як антигуманізм, жорстокість, насилля. 3). Ідеологія та агітація мали на меті змінити внутрішній світ селянства і розколоти його на ворогуючі табори, протиставляючи один одному окремі суспільні прошарки. Таким способом практично селянство як єдина національно-духовна маса перетворювалася на безформний зденаціоналізований натовп. Оскільки ж головною соціальною базою повстанського руху було саме селянство, відповідно йому завдавався ніщивний удар. 4). Структурна організація по боротьбі з повстанським рухом, що охоплювала всю систему управління в державі від верху до низу, забезпечувала своєчасне і жорстке впровадження різних форм і методів. Завдяки чіткості виконання кожним її підрозділом своїх функцій досягалися необхідні результати, незважаючи на жертви як з однієї, так і з іншої сторони.

Кожен із цих елементів гармонійно доповнював один одного (незважаючи на їх, по суті, антигуманну спрямованість), що, власне, й дало позитивний для радянської влади результат.

Методика боротьби з повстанським рухом в Україні органами радянської влади почала вироблятися фактично навесні (у березні – квітні) 1919 р., коли вони реально зіткнулися із масовим спротивом місцевого населення в широких межах. Безпосередньою підставою для цього послужила, з одного боку справді масові і численні виступи селян, а з іншого – відверта неспроможність місцевого радянського командування та керівництва подолати їх не тільки власними силами, але й за допомогою регулярних військових частин. Адже часто-густо на місці вже придушеного повстання через деякий час (іноді навіть через кілька днів) виникали нові й нові заворушення. При цьому повстанським отаманам досить легко вдавалося швидко поповнювати свої загони і, більше того, навіть збільшувати їх. При цьому селянство, при введенні червоноармійських частин в населені пункти на словах визнавало і підтримувало радянську владу, але після цього знову бралося за зброю.

Радянська влада розуміла, що потрібні жорстокі заходи для придушення повстанського руху. Власне саме тому на III Всеукраїнському з'їзді рад у березні 1919 р. Народний комісар внутрішніх справ К.Ворошилов свідчив, що "в Росії надзвичайні комісії ліквідуються тому, що там встановився більш чи менш нормальний порядок. У нас, на Україні, надзвичайні комісії дуже потріб-

ні…" [3, 16]. 18 травня того ж року В.Лаціс, член колегії ВЧК, відкрито заявив про відкриття "червоного терору", який він розумів дуже просто: "…ми повинні розстрілювати на місці кожного, хто підняв і збирається підняти проти нас зброю" [4, 80]. 2 лютого 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет видав постанову "Про застосування вищої міри покарання – розстрілу – до активних контрреволюціонерів на Україні", в якій також говорилося про застосування системи червоного терору [5, 130-131].

8 січня 1921 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський підписав наказ про каральну політику органів ЧК і в ньому, зокрема, йшлося, що "відкриті повстання повинні придушуватися нещадно, бандитські зграї належать знищенню" [4, 210].

Одним із перших, хто зрозумів необхідність у виробленні спеціальної методики боротьби з повстанським рухом, очевидно, був В.Антонов-Овсієнко, тодішній командарм. Він вважав, що тільки якась політична партія, а не "чисто воєнна організація" організовувала повстання навколо Києва і про це на початку квітня 1919 р. повідомляв Х.Раковського і настійно вимагав зміцнювати тил. Через кілька днів він знову нагадав про це Х.Раковському і "наркомвоєндєлу" Подвойському: "Постійні хвилювання в тилу відволікають увагу командування" [6, 346-347].

У зв'язку з необхідністю термінової організації боротьби з повстанським рухом командарм В.Антонов-Овсієнко пропонував організувати планомірне політичне виховання у військових частинах, укомплектувати їх кадри, інтенсивно сформувати польову артилерію, обози, панцерники та ін., збільшити кількість зброї, провести планомірну організацію тилу (перевірка роботи, інструктування воєнкомів, створення караульних рот, запасних батальйонів, полків охорони залізниць, роззброєння сіл, введення кругової поруки, мобілізація селян і робітників, комуністів для роботи у військах і селах, знищення буржуазних елементів на залізних дорогах і серед поштово-телеграфних службовців) [6, 347-348].

Остаточно методика боротьби з повстанським рухом радянською владою була вироблена лише у 1920 р. Одним із її авторів і реалізаторів на практиці став командарм Р.Ейдеман, котрий описав результати втілення своїх ідей в багатьох творах. Цю методику було названо "принцип ударності" (т.зв. "ударні повіти, райони"). І вперше вона була задіяна у листопаді 1920 р. в Черкаському повіті Київської губернії. Його суть зводилася до зосередження значної кількості збройних сил в якомусь конкретному районі, проведенні там масштабних бойових операцій. І це давало досить часто позитивні результати. В першу чергу завдяки тому, що тут розміщувалися переважаючі військові сили, котрі могли кількісно, а за рахунок озброєння і якісно, проводити силові операції. Так, взимку 1921 р. на статус "ударних" мали Канівський, Білоцерківський, Київський, Богуславський, Радомишльський, Чорнобильський повіти Київської губернії, Чигиринський та Кобеляцький повіти Кременчуцької губернії. Як справедливо зауважує О.Кучер, "черговість у визначенні ударних повітів давала можливість, не розпорошуючи сил, раціонально використати кадри досвідчених працівників і збройних сил для планомірної ліквідації осередків бандитизму…" [7, 40]

Постановою РНК УСРР і командуючого всіма збройними силами на Україні М.Фрунзе від 28 грудня 1920 р. вся територія України була розділена на військові округи з метою "використання для боротьби з бандитизмом вільних від зовнішнього фронту польових військ". Так, за Київською, Подільською, Волинською та Чернігівською губерніями було закріплено Київський воєнний округ. Утворювалися відповідні губернські наради, що "несуть повну відповідальність за узгодженість організаційно-політичної роботи з військовими операціями, що проводяться" [4, 207-208].

На практиці "принцип ударності" реалізовувався швидкими темпами і в чотири етапи: 1) військові дії, 2) агітація, 3) створення радянських державних установ. Фактично, повстанські загони поєднанню цих трьох етапів нічого не могли протиставити. Після цього починався четвертий етап – радянське державне будівництво, котре за пропозицією Р.Ейдемана, включало в себе: 1) відновлення радянського апарату, проведення відповідних інструкцій і сувора перевірка його відношення до сімей червоноармійців та сільської бідноти; 2) організація комітетів незаможних селян з постановкою на облік всіх боєздатних; 3) проведення повної хлібної розверстки і в першу чергу "в найбільш замішаних у бандитизмі населених пунктах", при цьому акції повинні супроводжуватися "посиленою агітаційною роботою"; 4) широка агітаційно-просвітницька кампанія (мітинги, бесіди, лекції, концерти, створення будинків-читалень та ін.); 5) організація сільської молоді, головним чином незаможної, з притягненням її до політпросвітницької роботи; 6) виловлювання дезертирів і "бандитів", що переховуються; 7) використання соціальних протиріч при розгляді справ, "що відносяться до політичного бандитизму" – проявлення більшої поблажливості до бідняцького населення; 8) роззброєння населення; 9) попереджувальні заходи в тих місцях, де населення вороже ставився до радянської влади (наприклад, використання кругової поруки, взяття заручників тощо); 10) при матеріальному покаранні "кулацьких прошарків" наділення за їх рахунок сільської бідноти і червоноармійських сімей; 11) оголошення амністії на умовах добровільної здачі, при чому населення ставиться до відома, що війська з їх території не буде виведено аж до повної явки "бандитів"; 12) розподіл солі, цукру і мануфактури по тих волостях і населених пунктах, що не брали участі в "бандитських виступах і виконали хлібну розверстку" (звичайно, з широким використанням для агітації) [8, 21-22].

Після перших вдалих результатів "принцип ударності" був широко застосований по всій території України. У постанові РНК УСРР від 29 січня 1921 р. про заходи щодо боротьби з бандитизмом відзначалося, що "в багатьох місцях боротьбу з бандитизмом продовжують вести майже виняткова воєнними засобами, що призводять лише до знищення живої активної сили бандитизму, але зовсім не ліквідовують корінних причин його виникнення". Саме тому в першу чергу пропонувалося одночасно з веденням воєнних дій піддати "посиленій політичній обробці райони, що виявили себе постійними вогнищами виникнення і формування бандитських загонів" [4, 220].

Отже, головним із усіх елементів в організації боротьби радянської влади із повстанським рухом слід вважати репресивно-каральну методику, оскільки завдяки їй більшовикам вдалося розмежувати сам повстанський рух і його основну базу (як в соціальному, так і матеріальному плані) – село. Проте, знищивши повстанський рух, радянська влада потім переключилась і на селянство в цілому, котре остаточно було поставлене на коліна в результаті штучно організованого голодомору 1932-1933 рр.

Перспективи подальшого дослідження даної тематики пов'язані з поглибленням вивчення першоджерел і їх публікацією та науковим аналізом. Необхідно буде більш детально розглянути проблему ідеологічного впливу радянської влади на село у 1920-х рр., проблему реалізації законності на основі т.зв. „революційного права".

1.Демартино А., Ластовський В. Проблема повстанського руху 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // Визвольний шлях. - 2001. - Кн. II.

2. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т. 1. - К., 1976.*
3. *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. - Кн. 2. - К., 1994.*
4. *На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг.: Сб. док. и мат. / Сост. П.Бачинский и др. - К., 1971.*
5. *Шитюк М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. - 2001. - № 3.*
6. *Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. - Т. 3. - М.-Л., 1932.*
7. *Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. - Х., 1971.*
8. *Эйдеман Р. Ударные уезды и районы (К вопросу о борьбе с бандитизмом). - Х., 1921.*

Надійшла до редакції 18.11.2003 р.

М.П.Маслов, В.М.Смирнов

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ГОЛОДУ ПОЧАТКУ 20-х рр. XX ст.

Питання причин голоду 1921-1922 років в Україні та особливостей боротьби з його наслідками завжди було в центрі уваги як радянських, так й сучасних вітчизняних науковців. Цей трагічний період в історії України залишив у народній свідомості та пам'яті жахливий відбиток. Причини, масштаби, тривалість та наслідки голоду в першу чергу були пов'язані з тоталітарним змістом та відсутністю гуманних підходів радянської політичної системи. Природно, що це визначило й впровадження відповідної соціально-економічної політики держави. Отже, вивчення суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українського села на початку 20-х років XX ст. пов'язано з науковими та практичними завданнями щодо систематизації та застосування досвіду впливових суспільно-економічних організацій українського селянства при здійсненні матеріальної та іншої гуманітарної допомоги, впорядкуванні соціальних відносин між окремими верствами села.

Останнім часом з'явилося багато наукових публікацій, в яких розв'язуються проблеми голоду в Україні та Росії за радянські часи. Разом з тим, масштабність та складність питань потребують додаткових ретельних зусиль науковців. Це викликано тим, що більшість наукових праць присвячувалась виключно соціально-економічним питанням без достатнього врахування соціально-психологічних, духовних та політичних чинників. Отже, автори ставлять за мету з'ясувати маловивчені аспекти проблеми, зокрема діяльність громадських організацій України щодо подолання голоду 1921-1923 рр. Предметом дослідження є надання матеріальної допомоги різним регіонам України і Російської Федерації, враженим лихом, а об'єктом – допомога малозабезпеченим верствам населення, що більше за всіх постраждали від голоду, а тому потребували особливого піклування і турботи.

Допомога продовольством злиденним селянським родинам була досить поширеною. Вона надавалась борошном, зерном і худобою. У 1921 році тільки волосними організаціями КНС Мелітопольського повіту продовольча допомога була надана 457 селянам. В цей же рік в Терпенівській волості цього повіту було проведено двадцять п'ять «суботників» та вісім «недільників». Беручи в них участь, члени комітетів незаможних селян безкоштовно працювали на користь своїх односельців, що потребували невідкладної допомоги [1, 5]. 17 грудня 1921 року VI Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв спеціальну резолюцію. В ній для потреб найбільш постраждалих селян організаціям КНС надавалось право конфісковувати збіжжя у заможних верств [1, 5].

Уряд поклав відповідальність за роботу щодо ліквідації наслідків дитячого голоду на Всеукраїнську раду захисту дітей. Допомога дітям стала по справжньому всенародною справою. В цей час багато уваги приділялось тому, щоб пом'якшити їх становище. Наприклад, 10 серпня 1921 року в Проскурові, що на Поділлі, утворився комітет допомоги голодуючим, який очолив член повіткому О.Нефоросний. Вже у квітні 1922 року до фонду голодуючих надійшло 164 млн. крб. і 12500 пудів зерна. Крім того, було взято на утримання близько 500 дітей, які прибули з районів, охоплених голодом [2, 76].

За січень-липень 1922 року трудящі Кам'янець-Подільського повіту передали до фонду допомоги голодуючим 76 тисяч пудів хліба і 47 млрд. карбованців грошима. До Кам'янця-Подільського прибуло понад 600 дітей з Поволжя і Криму. Їх розмістили в 15 дитячих будинках, які спеціально відкрили у місті й навколишніх селах. Таких повідомлень було дуже багато, і надходили вони із різних регіонів України. Так, наприклад, до Ніжину прибуло у 1921 році 250 дітей із Поволжя, а до Ніжинської повітової комісії щодо надання допомоги голодуючим Поволжя було направлено 86 млн. карбованців, а також 17730 пудів зерна й біля двох тисяч пудів інших продуктів; у 1922 році жителі села Борзна Чернігівської губернії відвантажили для робітників Донбасу 680 пудів картоплі та 130 пудів цибулі. Внаслідок шефської допомоги для Червоної армії у 1922 році було зібрано 70 млн. карбованців і відправлено комплекти одягу та продовольства [3, 222].

Між тим, траплялися випадки, коли, збираючи та відправляючи продовольчі ресурси для інших місцевостей, селянам деяких регіонів України самим не вистачало необхідного, навіть для мінімального виживання, продовольства [4, 114; 4, 390]. Так, у селі Шолохове Катеринославської губернії в 1921 році розпочався голод. Надзвичайно скрутне становище привело до того, що для допомоги голодуючим під контролем міжнародних благодійних організацій у селі була відкрита дитяча їдальня на 100 чоловік, що утримувалась коштами Червоного Хреста. Водночас, організація КНС, яким керували місцеві активісти М.Нагорний, М.Таран та Г.Грищенко, намагаючись своєчасно виконати завдання більшовицької партії та наказ радянського уряду активізували стягнення продподатку. В квітні 1921 року було зібрано і відправлено робітникам промислових міст і на потреби Червоної армії понад 400 пудів хліба і фуражу, 13 голів худоби та 13960 штук яєць. Це значно погіршило становище голодуючих селян Катеринославщини і призвело до жертв, яких можна були не допустити, якби справа вирішувалася з урахуванням продовольчих потреб самих селян [6, 471].

Разом з тим, потрібно відзначити значні організаційні заходи, їх масштабність охоплення регіонів, що залучалися для допомоги голодуючим у 1921 році. Так, із протоколів засідань Волинського губернського комітету РКП(б) "Про заходи щодо підготовки прийому селян із постраждалих регіонів" відомо, що на витрати спеціальних комісій, а також для влаштування селян було асигновано 13 млн. крб. [7, 201]. Чугуївський волосний з'їзд КНС у січні 1922 року прийняв постанову, яка зобов'язувала здати кожному члену КНС по два фунти хліба для голодуючих Поволжя. А жителі Городянського району Чернігівщини восени 1921 року відправили голодуючим Москви два вагони зерна [2, 265].

Другий з'їзд Київської губернії в січні 1922 року зобов'язав кожні 10 хат взяти на забезпечення одного голодуючого. У фонд допомоги голодуючим в жовтні 1921

року надійшло у Сквирському повіті 11700 пудів продуктів, а у Чорнобильському – 1787 пудів. На кінець листопада 1921 року із Києва було відправлено понад 60 млн. крб. грошей і 80 золотих і срібних речей. Одночасно з Києва до районів Поволжя було відправлено 20 вагонів продовольства. Селяни надіслали господарствам губерній, які постраждали від неврожаю, 896 тисяч пудів посівного матеріалу. В результаті, за наполегливу організаторську роботу щодо збирання коштів для голодуючих Київська губернська рада профспілок була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора УСРР [8, 41].

Водночас великий голод був не тільки на Поволжі, але й у південній частині України. Як відзначається більшістю сучасних дослідників, він охопив територію з населенням близько 35 млн. чоловік і до літа 1922 року викликав абсолютний голод 25 млн. чоловік, у тому числі – 3,8 млн. в УСРР. Таким чином, згідно цих даних, в Україні голодувало в цей час приблизно 16% від загальної кількості населення, що постраждало, а 30% дітей із Поволжя та Кримського регіону загинули [1, 16].

Наслідками голодомору 1921 року було й те, що населення міста Миколаєва протягом 1920-1923 років зменшилося із 108 до 81 тисячі чоловік. Рятуючись від голоду частина робітників виїздила до сільської місцевості. Голова ВЦВК М.І.Калінін, який з агітпоїздом "Жовтнева революція" відвідав в цей час Миколаїв, у московській газеті "Известия" відзначав, що вулиці колись жвавого міста порожні, робота в порту завмерла, місто переживає страшні дні. В той же час, значно полегшило ситуацію надходження ешелонів із продовольчою допомогою із Київщини і Полтавщини [9, 97].

Завдяки наполегливості організаторів цієї благодійної кампанії, лише протягом кількох місяців 1922 року із Волинського регіону було направлено до голодуючих губерній України значні обсяги гуманітарної допомоги. Наприклад, до Донбасу відправлено 11 вагонів із продовольством, до Миколаєва – 57 вагонів, до Бахмата – 4 вагони, до Єлісаветграда – 5 вагонів [10].

Отже, центральні райони республіки надавали значну допомогу не тільки голодуючим у РСФРР, але також й постраждалим від посухи південним губерніям України. Разом з тим, іноді збирання продовольства у селян було пов'язано, головним чином, лише з офіційно впровадженою ідеологічною пропагандистською кампанією. Так, наприклад, 11 квітня 1923 року перша Верхньодніпровська районна конференція комнезамів прийняла рішення про організацію матеріальної допомоги страйкуючим робітникам промислового регіону Руру в Німеччині, що, на нашу думку, ніяк не можна було визнати за вкрай необхідну допомогу потерпілим від голоду, оскільки рівень життя, в тому числі забезпеченість продовольством, у Німеччині було набагато вищим, ніж в Україні [11, 180].

Таким чином, є підстави твердити: 1). Пріоритет у допомозі був наданий підтримці в першу чергу дітям, яких евокуювали з місцевостей, що постраждали (Поволжя, Південної України, Криму), і розселяли серед селянських родин. Це стосувалося, головним чином, сиріт, яких іноді усиновлювали та виховували в селянських родинах, що мало масові масштаби. 2). Надання всебічної допомоги було під прискіпливим контролем партійних, радянських та господарських органів. 3). Ідеологічні та політичні міркування ставали головним критерієм при залученні іноземних благодійницьких фондів та можливостей їх співпраці з радянськими органами. Дуже часто при цьому кошти, отримані для голодуючих, невиправдано розподілялися не в інтересах трудящих, а зокрема, для фінансування політико-ідеологічних кампаній, пропагандистських заходів та підтримки іноземних комуністичних партій. У подальшому варто більше уваги приділити аналізу вітчизняної та іноземної допомоги голодуючим УСРР у 1921-1923 рр.

1. *Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 13.*
2. *Соціалістичне будівництво на Хмельниччині.1921-1941: Зб. док. і мат. – Львів, 1989.*
3. *Історія міст і сіл Української РСР в 26 т.: Чернігівська область.– К., 1972.*
4. *Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). - К., 2000.*
5. *Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.*
6. *Архивы Кремля в 2 кн. – М., 1997. – Кн. 1.*
7. *Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-28. – Оп. 5. – Спр. 11.*
8. *Історія міст і сіл…: Київська область. – К., 1971.*
9. *Історія міст і сіл…: Одеська область. – К., 1969.*
10. *Історія міст і сіл…: Житомирська область. – К., 1973.*
11. *Історія міст і сіл…: Дніпропетровська область. – К., 1969.*

Надійшла до редакції 19.11.2003 р.

О.В.Десятніков

ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАЙМИТІВ В ОДНООСІБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ У ПЕРІОД НЕПу

В умовах сучасного реформування сільського господарства України актуальним є звернення до попереднього досвіду відродження одноосібного селянського господарства, зокрема у період НЕПу. За ринкової економіки ведення прибуткового сільськогосподарського виробництва унеможливлюється без використання найманої робочої сили. Динаміка її чисельності може свідчити про стан інтенсифікації виробництва та слугувати показником міцності селянських господарств.

Тема чисельності наймитства у приватному секторі сільського господарства України періоду НЕПу була предметом дослідження вже у 20-ті роки. До аналізу статистичного матеріалу звертаються у своїх дослідженнях В.Розенталь [1], Д.Слюсар [2], А.Мельников [3]. Цими авторами не лише визначається кількість робітників, але й розглядаються її головні тенденції та причини змін. Окремі регіональні особливості проблеми висвітлює П.Свашенко [4]. Пізнішими радянськими істориками дана тема розглядалася у контексті вивчення соціальних процесів на селі. Слід відзначити працю авторського колективу у складі С.В.Кульчицького, І.К.Рибалки, Ф.Г.Турченка та ін. [5], в якій узагальнюється статистичний матеріал про кількість наймитів у сільському господарстві 20-х років. Попри науковий інтерес, дана праця більшою мірою стосується завершального періоду НЕПу, що супроводжувався скороченням застосування наймитської праці. Ґрунтовним дослідженням чисельності наймитства є праця С.Р.Ляха [6]. Однак, і на неї наклали певне відображення ідеологічні нашарування, зокрема, виділення серед наймитства пролетарського класу, висвітлення з негативного боку ролі заможного селянства у наймі робітників. Тому на сучасному етапі дана тема, підсумовуючи та критично переосмислюючи попередній досвід, потребує подальшого вивчення.

Метою даної розвідки є з'ясування чисельності наймитів в одноосібних селянських господарствах УСРР у 1921-1928 рр. Предметом дослідження є одноосібні селянські господарства, а об'єктом – кількість наймитів, що працюють у них.

Визначення чисельності наймитів у одноосібних селянських господарствах у 20-х роках профспілковими органами та відділами статистики ускладнювалось цілим рядом обставин. Перш за все точному фіксуванню кількості наймитів перешкоджала їх велика розпорошеність. Наймитська праця використовувалася сотнями тисяч селянських господарств по всій Україні, а тому цілком очевидно, що охопити загальним точним обліком таку масу людей було досить непросто. Точний облік ускладнювався великою плинністю наймитської робочої сили. Через короткотерміновий характер своєї роботи, поденники та відрядні робітники могли часто переходити з одного господарства в інше чи належали до наймитства протягом малого періоду часу. Крім того, тривалий час класовий характер визначення наймитів як „сільськогосподарських пролетарів", зумовлював обставини, коли поденники та відрядні вважались „випадковими" наймитами, а тому не враховувались. Частина наймитів могла працювати у періоди, коли у селі не було обліковців, а відсутність трудової угоди унеможливлювала їх облік з боку сільської ради. Складно також назвати точну цифру прихованого найму, поправка ж на недооблік не вносилась або, у кращому випадку, була досить приблизною.

Прямий облік наймитів у сільському господарстві розпочався ЦСУ лише з 1926 р. До цього часу він здійснювався профспілковими органами, зокрема спілкою Всеробітземліс. Однак і самі профспілкові органи відзначали про недосконаліть свого обліку. 1924 р. на II Пленумі Всеукраїнського Центрального Правління Всеробітземлісу тов. Саприкін у звіті підкреслив, що „... точних та повних даних обліку немає. Реєстрація наймитства була поставлена незадовільно, а у деяких випадках зовсім не вівся облік" [7, 11]. Про відсутність точних даних про чисельність наймитів у сільському господарстві говорилося і в інформаційному звіті Укрбюро Всеробітземлісу за жовтень-квітень 1924 р.: „Привести точні цифри найманої праці у селянському господарстві... нема можливості, так як реєстрація найманої праці у селянському господарстві хоч і проводилася..., але її практичне виконання таке, що за достовірність цифр поручатись не доводиться..." [8, 7].

Отже, в підрахунку чисельності наймитів у 1921-1925 рр. існували істотні хиби і у звітах вказувалися далеко неповні цифри. Так, у звіті Укрбюро Всеробітземлісу до ЦК КП(б)У за травень-вересень 1923 р. було зазначено, що у всеукраїнському масштабі налічується 39879 наймитів. Ця цифра була далеко неповною, тому що складалася за відсутності матеріалів з усіх губвідділів та частково за старими даними. Тому Укрбюро станом на 1 жовтня 1923 р. уточнило кількість наймитів, назвавши цифру 78458 чоловік, хоча і вона була заниженою (дані по Донецькій та Київській губерніях було взято за попередні місяці) [9, 111].

З огляду на недостовірність даних власного обрахунку, для визначення точнішої кількості наймитства Всеробітземлісом було залучено дані вибіркових сільськогосподарських переписів ЦСУ про кількість господарств, у яких застосовується наймана праця. За цими даними, на весну 1923 р. в Україні налічувалось 67296 селянських господарств, які використовували сезонну та річну найману працю із 110714 найманими робітниками [8, 8; 10, 9; 11, 86; 1, 55]. У "Звіті Укрбюро Всеробітземлісу" за період з 1 жовтня 1923 р. по 1 квітня 1924 р. зазначалося, що, якщо наймитства у 1921 р. взяти за 100%, то кількість господарств з найманими робітниками у 1922 р. складала 120% і у 1923 – 132%, а чисельність у них наймитів складала відповідно 113% та 119,8% до рівня 1921 р. [8, 8]. Отже, зробивши підрахунки, матимемо дані про кількість наймитів у одноосібних селянських господарствах у 1921-1923 рр. (див табл. 1).

За даними ЦСУ, профспілковими органами налічувалось станом на 1 жовтня 1924 р. 200346 наймитів і на 1 жовтня 1925 р. – 240289, але враховано було лише тих, хто склав трудову угоду, тому і ця цифра є заниженою [12, 40; 13, 44 зв.; 14, 32].

Табл. 1

Чисельність наймитства у 1921-1925 рр. за даними Всеобітземісу (у тисячах)

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Кількість наймитів	92,4	104,4	110,7	200,3	240,3

Отже, навіть при певній умовності наведених у таблиці 1 цифр, можна зробити висновок про розширення у 1921-1925 рр. застосування найманої праці одноосібними селянськими господарствами.

Сільськогосподарські переписи мали 2 суттєвих недоліки: по-перше, зовсім не враховувались робітники, найняті земельними громадами та групами наймачів і, по-друге, не приділялась увага поденним та відрядними наймитам. Разом із тим, не можна твердити про повну фальсифікацію цих джерел. Незважаючи на недоліки, вони містять найповніші дані про чисельність наймитства у 1921-1925 рр., прослідковують динаміку кількості сільськогосподарських робітників та вказують на її розподіл в окремих економіко-географічних районах і губерніях України. Так, 1923 р. найбільше наймитів налічувалось у Полтавській губернії (22,6 тис.), далі йшла Київська (14 тис.) та південні губернії (Одеська – 14 тис., Катеринославська – 13 тис., Донецька – 8,8 тис.); значно менше наймитів налічувалось на Поділлі (у Волинській губернії – 8,5 тис., у Подільській – 6,2 тис.); Харківській губернії працювало 3,8 тис. наймитів та найменше їх зафіксовано у Чернігівській губернії – 3,3 тис. [10, 9].

Усередині окремих губернії чисельність наймитів теж була нерівномірною. Наприклад, у Чернігівській губернії 1923 р. найбільше наймитів припадало на південну її частину, де найбільшим був відсоток заможних господарств та поширеним було вирощування цукрового буряку та тютюну, які вимагали більше ручної праці. Сільське господарство північних повітів було менш розвинене та мало переважно зерновий характер. Тому більшість наймитів губернії виходило з півночі, а наймали більше на півдні [4, 24].

Також за допомогою матеріалів Всеробітземлісу можна прослідкувати зміни чисельності наймитства протягом року. Наприклад, у 1924/25 господарських роках на 1 липня налічувалось 152 тис. наймитів, на 1 жовтня – 200 тис., на 1 січня – 177 тис. і на 1 квітня – 190 тис. [13, 44 зв.; 7, 11]. Найбільше робітників працювало у серпні-вересні, найменше – взимку. Таким чином, чисельність наймитства протягом року залежала від інтенсивності сільськогосподарських робіт, а отже, визначалась попитом на робочу силу з боку селянських господарств.

Починаючи з 1926 р., ЦСУ проводило обліки чисельності наймитства у селянських господарствах та у земельних товариствах і групах наймачів шляхом надсилання до сільських рад спеціальних анкет. Облік проводився у середині серпня, тобто під час сезонних робіт, коли кількість найнятих робітників мусила бути максимальною. Зрозуміло, що цьому обліковi були властиві хиби анкетних даних, але це не принижує їхньої наукової цінності. Поруч з цим профспілка Всеробітземліс проводила облік наймитів на 1 січня та на 1 липня. У 1927-1928 рр. не рахували наймитів селянських господарств у селищах міського типу, деякі категорії річних та строкових робітників сільських громад та груп наймачів, тому дані є применшеними на 25-30 тис. [2, 42].

Табл. 2

Чисельність наймитства у 1926-1929 рр. (у тисячах) [склад. за 15, 158 зв.; 16, 63; 17, 120-121; 5, 127].

Роки	1926	1927	1928	1929
Річні, строкові та помісячні	404,3	407	364,7	295,7
В тому числі:				
У індивідуальних селянських господарствах	346,2	327	269,6	201,8
У селянських товариствах та у груп наймачів	58,1	80,1	95,1	93,9
Разом		580	566	633
		985	930,7	928,7

У динаміці чисельності наймитства необхідно виділити два періоди – росту та спаду. Кількість наймитів усіх груп зростала до 1926 р. включно. Націоналізація землі, яка привела до заборони її купівлі-продажу і помітного скорочення орендного фонду, зумовила звернення селянства, яке мало у достатку засобів виробництва, до інтенсифікації свого господарства. Процес інтенсифікації господарства неминуче мусив супроводжуватись ростом застосування найманої праці. Інтенсифікація господарства захопила не лише заможні та середняцькі верстви селянства, але й бідняцькі. Отже, розширення використання найманої праці у селянських господарствах відбувалося перш за все у зв'язку з загальною відбудовою сільського господарства, зміцненням селянських господарств, зміною структури посівних площ у бік збільшення питомої ваги трудомістких технічних культур, оживленням оренди землі. Звертає на себе увагу стрибок чисельності наймитства між 1925 та 1926 рр. Це пояснюється у першу чергу точнішим обліком наймитів та запровадженням „Тимчасових правил", які вперше широко увійшли до практики у 1926 р.

Тенденція до зменшення загальної чисельності наймитів у індивідуальних селянських господарствах виявилась вже у 1927 р. На найманій праці як найбільш розвиненій формі капіталістичних відносин, відразу сильно позначилися зміни суспільно-політичної ситуації в країні. Протягом 1926-1927 рр. з боку профспілкових та державних організацій здійснювалась більш активна протидія розширеному тлумаченню „Тимчасових правил". Перший же суцільний облік наймитів та пастухів у серпні 1926 р., який супроводжувався складанням списків наймачів та виявленням масштабів застосування ними найманої праці, поставив багатьох заможних селян перед перспективою позбавлення виборчих прав. Серпневе опитування 1927 р. зафіксувало зупинення росту чисельності наймитів одноособового найму та прагнення до заміни його дрібногруповим та поденним.

Зменшення чисельності наймитства відбулося головним чином, за рахунок робітників на польових роботах (1928 р. на 23,8% порівняно з 1927 р.) та нянь (22,7%), в той час як кількість пастухів скоротилась на 8,2% [2, 43]. Тому можна говорити про скорочення основної галузі селянського господарства. Зменшення чисельності нянь можна пояснити тим, що у більшості вони були, незважаючи на назву своєї „професії", робітницями по домогосподарству.

Протягом 1926-1928 рр. відбувається перегрупування наймитства. За умови посиленого після XV з'їзду ВКП(б) наступу на заможне селянство, у 1927 р. незначно, а з 1928 р. різко скорочується чисельність наймитів у одноосібних селянських господарствах. Разом із тим, кількість робітників, найнятих групами наймачів та селянськими товариствами, зростає. Пояснюється це сукупністю ряду причин, кожна з яких окремо не викликала б такого значного росту: збільшення поголів'я худоби, збільшення кількості земельних товариств, перехід від індивідуального найму пастухів та сторожів до дрібногрупового, що частково було викликане небажанням позбутися заможним селянством виборчих прав, вимога до сільських товариств з боку профспілки зниження навантаження пастухів [3, 43].

З того, що зростання чисельності наймитства у 1927 р. призупинився, помилково було б робити висновок про згортання підприємницьких тенденцій селянства цього року. По-перше, за рахунок скорочення чисельності строкових наймитів збільшилась частка поденних, а по-друге, зберігались різноманітні форми прихованого найму, який не враховувався статистикою. Про згортання сільськогосподарського виробництва індивідуальними селянськими господарствами можна говорити, починаючи з 1928 р.

На зменшення чисельності наймитів 1928 р. значною мірою вплинув неврожай у Степу. В окремих округах регіону зменшення становило до 50% і навіть більше [2, 43], і стосувалося в усіх без винятку регіонів України, а не лише у недорідних. Тому головними причинами слід вважати причини політичного характеру. До згортання найму робочої сили селянськими господарствами призвели наступ на „куркульство", з одного боку, та розгортання колгоспного та радгоспного будівництва – з іншого. Заможне селянство під ударами надзвичайних заходів у ході хлібозаготівель, застосування індивідуального оподаткування, поступового застосування законів про найману працю та ряду інших обмежень, стало скорочувати найм робочої сили.

Чисельність наймитства мінялася залежно від сезонних робіт. Так, найбільше робітників селянськими господарствами наймалося у сезон жнив, значно менше у сезони покосу та весняної оранки. Наприклад, 1927 р. у жнива наймали 48,1% поденних наймитів, у сезон покосу – 28,4% та у сезон оранки – 23,5% [підрах. за 18, 1-42]. Важливим питанням є визначення чисельності та питомої ваги господарств, для членів яких робота за наймом була основним джерелом прибутку, тобто частки так званого „пролетарського елементу" на селі. Скористаємось матеріалами звіту II Всеукраїнського з'їзду Всеробітземлісу (1926 р.).

Табл. 3

Кількість господарств, для яких головним джерелом існування вважалися заробітки у наймах у 1925 р. (у % до загальної кількості господарств) [14, 25].

Райони	За всіма прибутками	За грошовими прибутками
Полісся	9,9	31,1
Правобережжя	9	34,1
Лівобережжя	11,7	27
Степ	8,2	26,6
Україна	9,6	28

Отже, робота за наймом була головним джерелом існування за всіма прибутками для десятої частини всіх господарств України, що у абсолютних числах складало 485 тис., а за грошовими прибутками – для менше ніж третини або 1415 тис. господарств.

Робота за наймом була головним зайняттям, як правило, для незаможницької групи селянства. Якщо серед господарств з посівом понад 9 десятин, відсоток господарств, які вважали найми головним джерелом прибутку, складав 0,6, то серед господарств з посівом від 4 до 6 дес. – 2,4, серед господарств з посівом від 1 до 2 десятин – 14,9 (серед без посівних – 67,9) [9, 25]. Отже, як і для відчуження робочої си-

ли, для роботи за наймом існувала залежність від міцності господарства.

Отже, у динаміці чисельності наймитства у період НЕПу слід виділити періоди зростання (1921-1926 рр.) та зменшення (1927-1929 рр.). Розширенню відносин найму-продажу робочої сили сприяла відбудова сільського господарства та пов'язане з нею зміцніння селянських господарств. Зменшення відбулося через заходи радянської влади, спрямовані на витіснення приватної власності та підрив економічної незалежності українського селянства у роки, що передували колективізації сільського господарства. У подавльшому варто було б звернути більше уваги на умови побуту та праці найманих робітників.

1. *Розенталь В. IV Пленум Центрального Комітету Всеробітземлісу // Сільсько-господарський пролетар. — 1924. — №4.*
2. *Слюсар Д. Наймана праця в сільському господарстві України // Вісник статистики України. — 1929. — № II.*
3. *Мельников А. Численность и состав рабочих в крестьянских хозяйствах и сельских обществах // На аграрном фронте. — 1928. — № II.*
4. *Свашенко П. Батрак на Чернігівщині // Сільсько-господарський пролетар. — 1924. — № 5.*
5. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917-1937. — К., 1987.*
6. *Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). - Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 449.*
8. *ЦДАВО України. — Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 260.*
9. *ЦДАГО України. — Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 1741.*
10. *ЦДАВО України. — Ф. 337. - Оп. 1. - Спр. 3627.*
11. *Ларин Ю. Советская деревня. — М., 1925.*
12. *ЦДАВО України. — Ф.539. - Оп. 4. - Спр. 815.*
13. *ЦДАВО України. — Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 455.*
14. *ЦДАВО України. — Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 691.*
15. *ЦДАВО України. — Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 22.*
16. *ЦДАВО України. — Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 115.*
17. *Батрачество и пастушество в СССР. — М., 1929.*
18. *ЦДАВО України. — Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 3198.*

Надійшла до редакції 27.10.2003 р.

В.А.Яцюк

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РЕМАНЕНТ ТА МАШИНИ В СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НЕПу

Важливим елементом матеріально-технічної бази селянського господарства є тяглова сила, сільськогосподарський реманент. Селянин, що не мав робочої худоби, сільськогосподарського реманенту, втрачав можливість вести самостійне господарство. Історіографію вивчення проблеми забезпеченості селянського господарства необхідним реманентом і машинами можна розділити на декілька етапів. Перший з них – 20-ті роки, коли індивідуальне господарство було основним виробником сільськогосподарської продукції, а отже, від його стану і перспектив розвитку залежало становище всієї країни. Тому про нього багато і охоче писали партійні та радянські працівники, спеціалісти сільського господарства, економісти, але професійних істориків серед авторів робіт 20-х робіт не було [1, 69; 2, 102; 3, 181; 4, 38]. Під час другого періоду (1930–80-ті роки) дана проблема отримала поверхове висвітлення, в основному для того, щоб показати переваги колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства над індивідуальним селянським господарством [5, 133; 6, 44; 7, 56]. У новітній вітчизняній історіографії найбільший внесок у її вивчення зробив відомий історик-аграрник В.В.Калініченко [8, 189]. Однак поза його увагою залишилися регіональні особливості забезпеченості селянських господарств сільгоспмашинами і реманентом. Метою розвідки є вивчення стану забезпеченості селянських господарств Поділля необхідною технікою і реманентом.

Обстеження, проведене губернським статистичним бюро у 1923-1924 рр., виявило, що "реманент селянських господарств Поділля дуже нескладний – плуг, борона – головні знаряддя. До них зрідка додається дропак або культиватор, дерев'яних каток, січкарня ручна, віялка, а ще рідше сіялка, що торкається збиральних машин, молотарок, жаток, снопов'язалок, косілок, кінних грабель, то вони по причині малоземелля на Поділлі зовсім не розповсюджені " [9, 167].

За даними весняних обстежень 1923-1924 рр., забезпеченість селянства сільськогосподарським реманентом у розрахунку на 100 десятин орної землі була такою (див. таблицю 1) [9, 169].

Табл. 1

Назва округу	роки	На 100 десятин сільськогосподарської площі				
		плуги	борони	дропаки	культи-ватори	сівалки
Вінницький	1923	8,84	22,33	0,9	0,97	0,123
	1924	9,03	21,82	-	-	0,1
Гайсинський	1923	9,21	16,92	0,43	0,14	0,21
	1924	9,32	16,62	-	-	0,329
Кам'янецький	1923	10,32	16,88	1	0,49	0,006
	1924	11	17,98	-	-	0,074
Могилівський	1923	10,94	15,06	1,41	0,04	0,046
	1924	11,26	15,25	-	-	0,106
Проскурівський	1923	8,43	22,23	1,05	0,19	0,08
	1924	10,12	22,36	-	-	0,173
Тульчинський	1923	11,7	15,51	0,68	0,23	0,213
	1924	10	13,85	-	-	0,416
В губернії	1923	9,82	18,35	0,91	0,36	0,11
	1924	10,08	18,19	-	-	0,194

Аналіз даних таблиці 1 свідчить, якщо прийняти тогочасну норму для плуга – 15 дес., а для борони 10 дес. землі [9, 171], то слід визнати, що селянські господарства Поділля цими основними знаряддями були в основному забезпечені, що стосується культиваторів і сівалок, то вони були великою рідкістю у селянських господарствах. Держплан України в 1925 році визначив прийнятне навантаження на сівалку 55 дес. посіву або 1,8 одиниць на 100 дес. посіву. Отже, якщо брати пересічні цифри, то селянські господарства Поділля були вкрай недостатньо забезпечені цим реманентом.

У 1925 році було здійснено обстеження забезпечення селянських господарств Поділля сільськогосподарським реманентом. Згідно даних торгівельних організацій, що постачали селу реманент і машини, та перепису наявних у селянських господарствах знарядь праці, було встановлено, що на 10 десятин орної землі в Подільській губернії припадав один плуг, у той час як у Вінницькому окрузі 11,2 дес., Гайсинському – 10,7 , Кам'янецькому – 8,8, Могилів-Подільському – 8,9, Проскурівському – 11,2, Тульчинському – 8,6. Борона на 4,5 дес. орної землі, у Вінницькому – 4,6, Гайсинському – 6,0, Кам'янецькому – 5,4, Могилів-Подільському – 4,6, Проскурівському – 4,3, Тульчинському – 10. [10, 58] Середнє навантаження на культиватор у губернії склало 93 дес. землі у розрізі округів: 55 дес. у Вінницькому, 184 – Гайсинському, 62 – Кам'янецькому, 68 – Могилів-Подільському, 81 – Проскурівському, 113 - Тульчинському округах [10, 59]. Дані обстеження виявили, що найбільш поширеними на Поділлі були плуги, борони, культиватори. Найкраще селянські господарства були забез-

печені плугами і боронами і значно гірше культиваторами. Разом з тим з'ясувалися значні регіональні особливості забезпечення селянських господарств реманентом. Щоб краще виявити цей процес, розглянемо дані таблиці 2 [10, 60].

Табл. 2

Кількість землі в господарствах, в дес	В середньому на одне господарство припадає					
	плугів	борін	культиваторів	сівалок	віялок	інших складних машин
2,1	0,1	1,1	-	-	-	-
4,3	0,4	1,1	0,4	-	0,1	-
7,9	1,2	1,6	0,27	0,4	0,15	0,2

Привертає увагу певна закономірність: із збільшенням посіву на двір зростає забезпеченість знаряддями для обробітку ґрунту. Тобто, ці два елементи селянського господарства тісно пов'язані один з одним. Друге, що слід відзначити, це недостатнє забезпечення культиваторами, сівалками, віялками, іншими складними машинами селянських господарств. Навіть у багатопосівних господарствах вони були великою рідкістю.

Для того щоб вивчити проблему насиченості сільськогосподарським реманентом, дуже важливо з'ясувати кількість безреманентних господарств у краї. Весняні обстеження 1924 року виявили, що 48 % селянських господарств Подільської губернії були безреманентними, з них 41 % у Вінницькому, 48 % - Гайсинському, 50% – Кам'янецькому, 52 % - Могилів-Подільському, 43% -Проскурівському, 44 % - Тульчинському [10, 84].

Починаючи з 1925 року, весняні вибіркові переписи селянських господарств в Україні почали враховувати відсоток селянських дворів, що не мали знарядь для оранки і сівби в розрізі окремих посівних груп [11, 2].

Табл. 3

Група господарств	Відсоток селянських господарств, які не мали реманенту
безпосівні	95,83
до 1 десятини	86,07
1,01 – 2 дес.	64,09
2,01 – 3 дес.	39,99
3,01 – 4 дес.	21,44
4,01 – 6 дес.	12,37
6,01 – 8 дес.	7,99
8,01 дес. і вище	3,85

Аналіз даних таблиці 3 засвідчує, що відсоток цієї категорії селянських господарств неухильно зменшувався в напрямку від безпосівних та малопосівних до багатопосівних, утворюючи ідеальні динамічні ряди. Отже, один з найголовніших елементів сільськогосподарського виробництва виявився жорстко детермінованим: більше посіву у селянина – більше реманенту, менше посіву – менше реманенту. В середньому один плуг на Поділлі в 1924 році припадав на 2,7 господарств і 5,9 дес орної землі; борона відповідно 1,5 і 2,3; каток на 19 господарств; культиватор – 22, а однорядна сівалка – 127 господарств [12, 4].

Нестача реманенту змушувала селянські господарства Поділля вдаватися до оренди, супряги. Умови для цього були, оскільки знаряддя праці розподілялися поміж селянськими дворами дуже нерівномірно. Згідно даних весняного опитування 1924 року селянські господарства різних посівних груп щодо способу використання реманенту розподілялися таким чином [13, 3].

Табл. 4

Групи господарств	Селянські господарства, які обробляли землю, %			
	власний реманент	найманий	супрягою	змішана форма
до 1 дес. посіву	6,02	85,53	5,25	2,77
від 1,01 до 3 дес	15,34	63,47	14,26	4,56
від 3,01 до 4 дес	43,65	23,64	24,95	7,45
від 4,01 до 6 дес	57,98	15,36	21,16	5,4
від 6,01 до 8 дес	6,3	7,73	16,24	6,94
8,01 і вище	84,01	7,69	3,85	3,85

Ці статистичні дані свідчать, що переважно власним реманентом обробляли землю багатоземельні і багатопосівні господарства, найбільша питома вага супряжних дворів спостерігалася серед середньопосівних дворів, а наймали реманент, як правило, малопосівні двори. Обробіток землі найманим реманентом негативно впливав на стан сільськогосподарського виробництва. Найняти реманент можна було тільки після завершення робіт в господарстві здавця. Пізня оранка і посів помітно впливали на урожайність, пізні жнива призводили до значних втрат урожаю. Наприклад, збір зерна з десятини, яку обробляли найманим реманентом, був на 20 – 25 % меншим [14, 157].

З наведених даних можна зробити висновок, що в перших трьох групах відсутність власного реманенту для сівби і оранки є закономірним явищем, а в багатопосівних – виняток. Той факт, що в найбагатшій верхівці селянських господарів був значний відсоток без реманентних дворів – ознака неблагополуччя із знаряддями праці в селянському господарстві Поділля.

Таким чином, у період НЕПу розподіл знарядь праці в селянському господарстві Поділля не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва. У краї був дуже високий процент безреманентних дворів. Дрібне господарство ставило жорсткі рамки застосуванню складних машин у сільському господарстві. Через це дрібнотоварне виробництво змушене було базуватися на ручній праці селян. Погоджуємося з поглядом В.В.Калініченка, що вихід вбачався у створенні кооперативних машинно-тракторних товариств і обробітку землі з їх допомогою в громадських сівозмінах [8, 191]. Великі перспективи спільного використання складного реманенту, машин селянськими господарствами надавали земельні громади, що потребує подальшого і ретельного дослідження.

1.Герасименко П.М. Прокатні пункти, їх організація та робота // Машинопостачання на Україні. – Х., 1929.

2.Вовк П. Сільськогосподарське машинознавство. – Х., 1926.

3.Хоменко Н. Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине // На аграрном фронте. - 1927. – № 8–9.

4.Сосновий С. Нариси з техніки селянського рільництва. – Х., 1926.

5.Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. - К., 1957.

6.Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – К., 1961.

7.Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929 – 1941 рр.). – Львів, 1965.

8.Калійчеко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997.

9.Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 3124. – Оп 1. – Спр 7.

10.ДАВО. – Ф.147. – Оп 1. – Спр 57.

11.ДАВО. – Ф. Р – 40. – Оп 1. – Спр 778.

12.ДАВО. – Ф. Р – 154. – Оп 1. – Спр 65.

13.ДАВО. – Ф. Р – 40. – Оп 1. – Спр 778.

14.Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917-1970). – М, 1973.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

Б.Г.Москальов

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ТЕХНІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Радянська технічна модернізація аграрного сектора була центральною ланкою більшовицьких планів створення великого, високомеханізованого суспільного виробництва, здатного, на думку більшовиків, досягти найвищої у світі продуктивності праці й повністю вирішити продовольче питання. У сучасних умовах історики та представники інших суспільних наук активно обговорюють модернізаторські підходи до радянської історії [1], все більше схиляючись до висновку про антимодернізаційний характер сталінської колективізації. І ця точка зору має серйозне підґрунтя. Її ще 1930-го року висловив провідний аграрний теоретик міжнародної соціал-демократії К.Каутський, який писав, що створення сталінської колгоспно-радгоспної системи є не „рухом вперед, а є рухом назад до панщинного або плантаційного господарства" [2, 8].

Проте відомо, що модернізаційні процеси, як правило, охоплюють лише окремі сфери життя суспільства. Такою була і часткова модернізація, здійснена більшовиками, що набула у 30-ті роки характеру технічного перевороту в сільському господарстві. Вона породила своєрідний гібрид – сталінську колгоспно-радгоспну систему, яка поєднувала в собі архаїчні форми примусу і сучасну технічну базу. Створення останньої відбувалося з широким використанням американського досвіду великого механізованого зернового виробництва, американської техніки та технологій. За радянських часів питання технічної бази сільського господарства активно аналізувалося істориками, проте в наш час проблеми технічної модернізації, на жаль, вивчаються недостатньо [3]. Однак вони мають не тільки наукове, а й практичне значення, оскільки техніко-технологічний розрив із Заходом, який став очевидним у 1970-ті роки, в умовах сучасних аграрних реформ не зменшується, а збільшується. Тому ця стаття присвячена аналізу технічної модернізації сільського господарства в 30-ті роки у СРСР. Предметом вивчення є сільське господарство 30-х рр. XX ст., а об'єктом – його технічна модернізація.

Центральне місце в американській тріаді (тракторизація, комбайнізація, автомобілізація), що слугувала основою для здійснення технічного перевороту в сільському господарстві США і яку було покладено в основу радянської моделі, посідала тракторизація. Саме вона кардинально змінювала енергетичну базу сільського господарства і мала визначальний вплив на розвиток виробничих процесів. Цій моделі радянське керівництво віддавало перевагу перед німецькою, основою енергетики якої були електродвигуни. Після суперечок серед спеціалістів і вчених на початку 20-х років термін „тракторизація" остаточно утвердився в партійних документах у 1925 р., зокрема і в резолюціях XIV з'їзду ВКП(б).

Тракторизація починалася з імпортної техніки, переважно американської, з одночасним розширенням вітчизняного виробництва, будівництва спеціалізованого тракторного заводу, концентрації та розширенні сільськогосподарського машинобудування. Саме в цей час Й.Сталін, виступаючи в Свердловському університеті, заявив: „...необхідне максимальне забезпечення села тракторами, як засобом технічного еволюціонування сільського господарства і як шлях створення культурно-технічних осередків на селі" [4, 157].

Чому за основу було взято американську модель? По-перше, в першій чверті XX ст. США досягли вражаючих успіхів у розвитку сільського господарства, потіснивши своїх конкурентів на світових ринках і залишивши далеко позаду щодо продуктивності праці Німеччину та інші європейські країни. По-друге, наприкінці 20-х рр. в аграрному секторі США нараховувалося 920 тис. тракторів, 50 тис. комбайнів, 900 тис. вантажних автомашин. Американська технічна могутність справляла велике враження на радянських представників (господарників, спеціалістів, вчених), які відвідували США в ці роки. Проф. М.Тулайков, який відвідав США разом з делегацією радянських ґрунтознавців у 1927 р., відзначав, побачивши роботу конвеєра складального цеху тракторного заводу Д.Діра: „Ми аплодували могутності людського генія, дивлячись на зборку трактора" [5, 46]. По-третє, у США було накопичено досвід організації великого (зернового) виробництва, зокрема механізованого, що було найважливішим аргументом для радянського керівництва на користь американської моделі (наприкінці 20-х років господарство Т.Кемпбелла у штаті Монтана стане своєрідною Меккою для радянських спеціалістів, а сам Т.Кемпбелл двічі на запрошення радянських організацій відвідає СРСР та матиме зустрічі з Й.Сталіним, М.Калініним та іншими керівниками). По-четверте, американський досвід, на думку радянського керівництва, „дозволяв „перестрибнути" через окремі етапи технічного розвитку, які здійснили промислові держави Європи" [6, 15]. Цій „теорії стрибка", яку поділяли всі радянські керівники, найбільш відповідала тракторизація, оскільки давала можливість у найкоротші терміни з найменшими затратами (на відміну від електрифікації) здійснити кардинальний технічний переворот на селі, швидко вирішити проблему малоземелля і провести кооперування селян. По-п'яте, більшовики, розраховуючи на допомогу з боку американських ділових кіл, мали на увазі особливості американського характеру: відкритість, практицизм, демократизм, тобто все те, чого, за словами Й.Сталіна, не вистачало консервативній Європі. У 1929 р. газета „Известия", відповідаючи на запитання: „Чому зростає радянсько-американська торгівля?", – писала, що в той час, як багато фірм Західної Європи і Японії всіляко намагаються „засекретити" від нас навіть „найневинніші" таємниці виробництва, їх американські колеги вільно допускають на свої фабрики і заводи представників радянської промисловості. Проте вирішальне значення мало те, що американська техніка продавалася значно дешевше європейської. Наприклад, англійські трактори коштували на 75% дорожче американських, плуги та молотарки – на 50% при набагато нижчій від американських продуктивності [7].

Відмінності радянської моделі технічної модернізації аграрного сектора від американської визначалися перш за все різними соціальними моделями розвитку суспільства й управління господарськими системами. У США технічний переворот в аграрному секторі відбувався за умов дії ринкових механізмів та збалансованого розвитку промисловості та сільського господарства (так званий американський шлях), до яких закликали за радянської дійсності „праві комуністи". У СРСР після ліквідації НЕПу й утвердження директивно-планової системи управління стала формуватися єдина державна технічна політика в сільському господарстві, яка була спрямована на виробництво техніки для великого колгоспно-радгоспного виробництва і стала складовою частиною радянської економічної системи. Особливістю радянської моделі стала концентрація сільськогосподарської техніки в державних МТС та радгоспах, що давало змогу державі контролювати колгоспне виробництво.

Класичне для 30-х років порівняння двох шляхів розвитку сільського господарства (США і СРСР) навів у своїй доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) наркомзем СРСР А.Яковлєв. Він, зокрема, говорячи про механізацію сільського господарства, заявив, що тракторизація в СРСР і США „дві речі цілком різні" [8, 1012]. В США, за словами А.Яковлєва, шлях трактору в більшість фермерських господарств було закрито капіталістичною системою та приватною власністю. І головне, на думку доповідача, перевага радянського шляху розвитку сільського господарства полягала в значно більшій продуктивності радянської техніки. „Незважаючи на те, що на трактор, - зазначав А.Яковлєв, - ми посадили напівграмотного батрака, ...він, цей батрак, дає вчетверо більшу продуктивність трактора, ніж цивілізований американський фермер" [8, 1013,1014].

Стосовно чотириразової переваги продуктивності радянських тракторів, то дійсно, згідно, офіційних даних, річне навантаження на трактор в СРСР становило на початку 30-х років 2000-2500 годин, в той час як американський трактор виробляв в середньому за рік лише 400-600 годин. Це дало, зокрема, привід М.Бухаріну заявити, що трактор „голосує за соціалістичний лад" [9, 33]. Проте, за „лукавими" цифрами радянської статистики ховався той факт, що, наприклад, у 1932 р. трактори і комбайни простояли до 50 % робочого часу (холості перегони, відсутність пального, насіння, транспорту, зіпсованість техніки, невиходи на роботу та ін.) [10, 29], в той час як втрати робочого часу американських тракторів на оранці та жнивах складали лише від 5 до 15 %. Висока ступінь експлуатації техніки вимагала і високого рівня підготовки механізаторів. Проте, на практиці культурно-технічна відсталість „вчорашніх напівграмотних батраків" часто оберталася неефективним використанням техніки, її швидким зношуванням. Американські спеціалісти, механіки-інструктори, які направлялися в зернорадгоспи для надання допомоги, відзначали низький рівень кваліфікації радянських механізаторів, погану організацію робіт, небажання радянських керівників і робітників прислухатися до їх порад та рекомендацій. Американський інструктор Форстер, який працював у Заглядинському зернорадгоспі, неодноразово вказував трактористам, механікам на те, що масло, яке використовується для змазки тракторів, зберігається неправильно – у відкритих бочках і на землі. При такому „зберіганні" в масло потрапляє багато пилу, воно стає „наждачним" і трактори вдвічі швидше псуються. Як правило, ці поради ігнорувалися [11, 26, 27]. Схожа картина спостерігалася й у інших радгоспах, де працювали американські інструктори. Відповідаючи на запитання: „Що є причиною негативного, навіть огидного (за висловом одного американського спеціаліста) ставлення радянських технічних кадрів до американців?", слід підкреслити, що справа не тільки в професійних ревнощах, які теж мали місце, а і в тому, що тут зіткнулися представники різних культурних верств, різноманітних „локальних цивілізацій".

Недолік „цивілізованості" радянське керівництво намагалося компенсувати каральними заходами. У лютому 1931 р. вийшла постанова ЦК та РНК „Про кримінальну відповідальність за поломку та порчу тракторів і сільськогосподарських машин у випадку, якщо вони викликаються халатним відношенням до цього майна". З 1930 р. розпочалися репресії проти відомих діячів тракторизації, сільгоспмаша. ЦК ВКП(б) оголосив боротьбу за оволодіння технікою формою класової боротьби. У 1933р. він закликав перевірити склад трактористів, вигнати куркульських синків, а також невмілих та нерозвинутих робітників [12, 5].

Особливістю радянської моделі технічної модернізації аграрного сектора було і те, що в СРСР модернізація починалася з тракторизації, а не з автомобілізації, як у США. Г.Форд в своїй книзі „Сьогодні та завтра", що вийшла в СРСР у 20-ті роки, писав, що американський шлях створює необхідні передумови технічного перевороту, залучаючи сільських жителів до техніки, двигунів, руху. Автомобілізація покінчила з сільською замкнутістю, сприяла розвитку торгівлі і, нарешті, спричинила широке дорожнє будівництво [13, 41]. На початку 20-х років у США 30,7 % фермерських господарств мали легкові автомашини і лише 3,6 % - трактори. Свої рекомендації відносно автомобілізації сільського господарства Г.Форд передав радянському керівництву через А.Хаммера на початку 20-х років; у 1936 р. під час зустрічі в Детройті з А.Мікояном знову вказав на те, що „тільки автомашина допоможе ліквідувати в СРСР різницю між містом і селом" [14, 347].

Фордівська формула „автомашина – дорога – трактор" не була прийнята радянським керівництвом. Відомий радянський біограф Г.Форда М.Бєляєв називав фордівську формулу нісенітницею, за допомогою якої він немов би намагався виправдати невідповідність між розповсюдженням автомашин і тракторів у США. „Досвід СРСР, - підкреслював він, - блискуче підтверджує те, що коли на місці багаточисельних одноосібних господарств піднімаються могутні колгоспи і радгоспи, трактор, не чекаючи автомашину, здійснює свою переможну ходу на соціалістичні поля" [15, 136]. Радянське керівництво обрало саме цей шлях модернізації, оскільки він давав змогу в найкоротші строки здійснити масову колективізацію. Вище вже вказувалося на витрати такого інверсійного шляху. Відносно радянського автомобілебудування, то його особливістю стала орієнтація на випуск переважно вантажних автомашин, а не легкових, як у США.

Створення більшовиками великого сільськогосподарського виробництва визначило особливості розвитку радянської науки про механізацію і електрифікацію сільського господарства, в цілому інженерно-конструкторської думки. Пріоритет мали розробки більш потужної, великогабаритної, швидкісної техніки, її уніфікація та універсалізація. Надмірна експлуатація сільськогосподарської техніки в радянських умовах вимагала створення надійних механізмів, металоємних конструкцій, створення індустрії ремонту і виробництва запасних частин. Радянська модель спричинила такі проблеми виробництва та обслуговування техніки, які система так і не змогла задовільно вирішити.

Процес активного залучення в сферу механізації дрібного виробництва, який почався на Заході в 30-ті рр. і супроводжувався зменшенням потужності, габаритів, вартості тракторів і комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, було названо радянськими теоретиками соціально-реакційним напрямком в механізації, який гальмував процес розорення дрібного виробництва і його перетворення із старої мануфактури в сучасне велике виробництво [16, 174-194].

Формування радянської моделі технічної модернізації у 1920-30-ті рр. пройшло декілька етапів. Зокрема, етап першої п'ятирічки був періодом свого роду технічної ейфорії, панування гасла „Техніка вирішує все!", коли їй приписували харизматичні, навіть містичні якості. Тотальна технізація розгорталася одночасно з гігантоманією, з курсом на надспеціалізацію, особливо в нових радгоспах, спробами створення агроіндустріальних комбінатів. У виступах багатьох більшовицьких керівників, зокрема Й.Сталіна, звучала впевненість, що техніка в умовах соціалізму може творити дива. За розрахунками генерального плану, складеного Інститутом економічних досліджень при Держплані СРСР у

1930 р., через 10 років фонди народного господарства повинні були зрівнятися з американськими, а чиста продукція завдяки перевагам соціалізму повинна була вирости в 19 разів і втричі перевершити американську. До цього часу в народному господарстві повинні були нараховуватися 20 млн. автомашин і 2,5 млн. тракторів (у перерахунку на 10-сильні), а через 15 років відповідно 30 та 3,5 млн. [17].

Ці фантастичні плани відображали настрої радянської верхівки. Проте були і сумніви. Не вірила у можливості успішної модернізації сільського господарства опозиція всередині ВКП(б). Відомий вислів Л. Троцького про те, що „від складання селянських засобів виробництва соціалізму не вийде, так само як і від складання човнів не одержимо пароплава" [18, 42]. Страх перед наслідками тотальної технізації села проривався і у виступах сталінської більшості. Виступаючи на V з'їзді Рад 25 травня 1929 р. Голова ВЦВК М.І.Калінін навів витяг із статті німецького професора Формфельда: „Мені сказав якось один сільський господар, що сільськогосподарську машину винайшов сатана і нам усім відомо, що якщо цьому сатані один раз підставиш палець, то залишишся назавжди під його владою тілом і душею. Це, на жаль, правда, що техніка, одного разу проникнувши у сільське господарство, не залишає більше його у спокої. Немає жодного року, щоб перед нами не виникали нові технічні проблеми і потреби. Зараз, дійсно, техніка може видаватися багатьом сільським господарникам сатаною, який їм кричить: „Ви мене викликали, тепер ви під моєю владою. Тепер я буду вказувати вам темп подальшої механізації" [19, 10].

Чому саме М.Калінін? Справа в тому, що, будучи куратором у 20-ті роки питань роботи на селі, він часто зустрічався з працівниками Наркомзему, ВРНГ, Держплану, де досить сильні позиції займали так звані „праві" та представники старих економічних та агрономічних шкіл, які з пересторогою ставилися до планів тотальної технізації села. У 1930 році коливання М.Калініна стали причиною того, що Й.Сталін звинуватив його у зв'язках із „пройдами„ Трудової селянської партії [20, 198]. Життя підтвердило обгрунтовані побоювання „правих". Тотальна технізація викликала масу проблем, які радянське керівництво не встигало вирішувати. У виступах Й.Сталіна у 30-ті роки постійно зустрічаються думки про проблеми сільськогосподарської техніки, її ремонт, про запчастини, комплектні поставки машин тощо. Розчарування у техніці в середині 30-х років охопило як низи, так і верхи, стали з'являтися антимашинні настрої. Й.Сталін на XVII з'їзді ВКП(б) говорив: „Зберігання тракторів і машин незадовільне. Ремонт техніки незадовільний, бо до цих пір ще не хочуть зрозуміти, що основу ремонту складає поточний та середній, а не капітальний. Відносно використання тракторів і машин, то незадовільний стан цієї справи настільки ясний і загальновідомий, що не потребує доказів" [21, 328]. Журнал „Социалистическая зерновая фабрика" писав, що голе захоплення машинами мало величезні шкідливі наслідки. Техніка, механізація стали самоціллю і заслонили собою саму суть сільськогосподарських процесів, культуру, прийоми вирощування хліба. Панувало гасло: „Були б машини – хліб буде!" [22, 7].

Для другої п'ятирічки були розроблені більш тверезі підходи, була засуджена надмірна технізація, гігантоманія, надспеціалізація тощо. В цей час стали впроваджуватися у виробництво вже не американські, а свої, вітчизняні моделі тракторів: ЧТЗ- дизельний (С-65), СХТЗ – НАТИ, автомашини М-1, ЗИС-101 тощо, які започаткували цілу плеяду радянської техніки. Проте, й у другій п'ятирічці стратегічне завдання в області механізації – перейти до системи машин, тобто до комплексної механізації, – не мало достатнього підгрунтя. Перша радянська система машин почала розроблятися тільки в 50-ті роки, а проблеми комплексної механізації існували аж до кінця радянської системи. Радянська технічна модернізація аграрного сектора мала характер стрибка і була здійснена в найкоротші терміни. Уже у 1937 р. були в основному механізовані: оранка під ярові і пари; молотьба зернових; збирання цукрового буряку; машинами збиралася майже половина зернових. Частка механічних двигунів у землеробстві збільшилася за 10 років (1928-1938 рр.) з 5,2 до 69,8%. Чисельність тракторів збільшилася до 483,5 тис., комбайнів – 153,5 тис., вантажних автомобілів – 195,8 тис. За офіційними даними, продуктивність праці в сільському господарстві на початку 40-х років виросла на 71% [23, 36]. Ці результати було досягнуто завдяки величезним зусиллям та жертвам. Радянська модель, хоча з точки зору технічної і копіювала американську, впроваджувалася у межах директивно-планової системи інверсійним шляхом при відсутності культурних передумов. Курс більшовиків на створення великого суспільного виробництва визначив особливості технічної політики, породив специфічні проблеми радянського сільського господарства, частину з яких радянська система так і не змогла вирішити. Технічна модернізація „по-радянські", на наш погляд, не стільки не мала джерел саморозвитку, скільки мала обмежені ресурси такого розвитку, яких було недостатньо для подолання постіндустріального бар'єру, що заслуговує на подальше дослідження.

1.Див. дет.: Павлова И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. - 2001. - № 16; Ефименко Г.Г. Радянська модернізація 1920-1930-х рр. // Український історичний журнал. - 2002. - № 5.

2.Цит. за: VI съезд Советов. Стеногр отчет. - М., 1931. - Бюлл. № 19.

3.Див.: Москальов Б.Г., Москальова Н.П. Розробка більшовиками концепції технічної модернізації аграрного сектора та досвід США // Український селянин. – Черкаси, 2002. - Вип. 5; Москальов Б.Г. Привілей відсталості та вибір моделі технічної модернізації аграрного сектора в 20-ті роки // Збірник наукових праць Харк. держ. пед. університету ім. Г.С.Сковороди. – Харків, 2003. - Вип. II.

4.Сталин И.В. Соч. – Т. 7. - М., 1955.

5.Тулайков Н.М. Несколько впечатлений по поездке в Соединенные Штаты и Канаду // Нижнее Поволжье. - 1927. - № 9.

6.Рубинштейн М. Противоречия американского капитализма. - М.-Л., 1929.

7.// Известия. – 1929. – 12 апреля.

8.XVI съезд ВКП(б). Стеногр. отчет. - М., 1935. - Ч. II.

9.Бухарин Н. Этюды. - М.-Л., 1932.

10.// Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1932. - № 11-12.

11.// Специалист социалистического земледелия. – 1931. - № 3-4.

12.// Большевик. - 1933. - № 4.

13.Форд Г. Сегодня и завтра. - М., 1992.

14.Советское руководство. Переписка. 1928-1941. - М., 1999.

15.Беляев Н. Генри Форд. - М., 1935.

16.Шморгонер Д. Новейшие изменения и сдвиги в механизации капиталистического земледелия // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. - 1936. - № 9.

17.// Известия. – 1930. – 27 февраля.

18.// На аграрном фронте. - 1935. - № 2-3.

19.V съезд Советов. Стеногр. отчет. - М., 1929. - Бюлл. № 15.

20.Письма И.В.Сталина - В.М.Молотову (1925-1936 гг.): Сб. док. – М., 1995.

21.Сталин И. Соч. – Т. 13. - М., 1955.

22.// Социалистическая зерновая фабрика. - 1932. - № 7.

23.Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юб. стат. сб. - М., 1987.

Надійшла до редакції 10.11.2003 р.

Л.М.Солодка

КІНОФІКАЦІЯ СЕЛА – ЗАСІБ ПОШИРЕННЯ ЗНАНЬ ЧИ МЕТОД МАНІПУЛЯЦІЇ СВІДОМІСТЮ

На сьогодні питання можливостей кіноіндустрії у сфері маніпуляції свідомістю людей постійно піднімається в періодичній пресі, на телебаченні, в наукових колах. Не менш актуальним залишається питання доцільності використання засобу кіно в процесі формування етичних цінностей та моральних якостей особистості. Безперечно, що дослідження досвіду взаємодії кіномистецтва та ідеології є одним із шляхів з'ясування значущості цього мистецького феномену. Особливо яскравим періодом щодо використання кіно як методу впливу на світогляд був період утвердження тоталітарної системи в Радянській державі.

Саме в 1920-30 рр. починають виходити перші роботи, присвячені кіномистецтву. Однак слід зазначити, що ці роботи переважно призначались для практичного використання працівниками кіно і носили настановчий характер. Вони були насичені методичними розробками і рекомендаціями, практичними порадами і зауваженнями щодо того, як організувати роботу осередків кінофікації [1; 2; 3]. З накопиченням досвіду в галузі пропагандистської роботи та з початком масового виходу радянських фільмів на екран з'явилась перша історична хроніка радянського кіномистецтва [4].

В 1969 році вийшло дві роботи, що розкривають історичні грані розвитку саме українського кіномистецтва. Одна з них концентрує увагу на діяльності О.Довженка і його впливі на українську кінематографію [5]. Інша являє собою повний кінолітопис, що складався з анотованого каталогу кіножурналів та документальних фільмів українських студій в 1923-1941 рр. [6].

У 1986-1988рр. вийшло змістовне 3-х томне видання, в якому на широкій документальній базі зібрано чисельні матеріали розвитку кіномистецтва і відбудовано чітку хронологію становлення радянського кіно [7]. Тим не менш питання ролі кіно у становленні радянського світогляду залишається відкритим.

Період формування тоталітарної системи в радянській державі супроводжувався складним процесом зміни системи попередньо сформованих морально-етичних цінностей і закріпленням нової радянської ідеології. Порізному це явище торкнулось абсолютно всіх прошарків населення. Цей процес був невідривним від масштабної корекції, яка подавалось у вигляді комунізму. Ідеального суспільного устрою, яким його зображувала офіційна більшовицька доктрина.

Селянство України не стало винятком. Навпаки, воно, як таке, що найбільш активно чинило опір новій владі та більшості її соціально-економічних та суспільно-політичних новацій, було під особливо пильним наглядом радянської влади. Тож саме на нього спрямовувалися інтенсивні зусилля влади змінити його життєвий світогляд та духовне світосприйняття.

Український селянин в силу свого споконвічного життєвого досвіду (як вище мірило істини) завжди був реалістом, тому не так легко було змінити його усталену ментальність здорового хліборобського прагматизму, затьмаривши її штучними скоростиглими ідеями вульгарного колективізму. Економічний і силовий тиск на його здоровий глузд, як це переконливо довели події 1919-1921рр., не завжди давав бажаний результат. Селяни вперто бойкотували небажані для них новації радянської влади і здатні були навіть на активний силовий спротив, цілими селами піднімаючись на справжні повстання.

Тому для прискорення трансформації традиційного українського селянського світогляду радянська влада активно вдалась до широкого використання ефективних методів пропаганди через прийнятні для селянства канали просвітництва. Для цього використовувались не лише звичні газети і книги, але і нові засоби – радіо, фото і кіномистецтва. За їх допомогою поширювались не лише дійсно корисні для селянства знання, але і активно нав'язувались новий стиль життя, новий спосіб мислення і нові комуністичні цінності. Особливо ефективним виявилось нове на той час мистецтво кіно. Став модним вираз, що з'явилась нова муза, яка надихала творців кіномистецтва на створення "картинок, що рухаються".

У розвитку кіномистецтва Російська імперія в дореволюційний час йшла на рівні інших європейських держав. Щорічно на екранах великих міст демонструвалась значна на той час кількість вітчизняних і зарубіжних ігрових та хронікально-документальних фільмів. Демонструвалися стрічки, які свідчили про великі потенційні художні можливості нового видовища. Історія кінопромисловості безпосередньо в Україні розпочалась з 1911 р, коли було створене "Південноросійське кінематографічне акціонерне товариство Сахненка і К°". Перші українські стрічки являли собою екранізацію популярних творів класиків художньої літератури, переважно української. До революції світ побачили "Тарас Бульба", "Богдан Хмельницький", "Запорожець за Дунаєм", пушкінська "Полтава" тощо [7, 14-15].

Після жовтня 1917 р. кіно швидко потрапило під пильну увагу більшовиків. Це було пов'язано з тим, що нова влада в "ілюзіоні" побачила не тільки розважальну його функцію. Використовуючи новизну, вражаючі ефекти, можливість багаторазового перегляду і доступність одночасно широкому загалу глядачів, радянська влада почала широко використовувати кіно з метою пропаганди. Відразу було оцінено непересічне значення кіно – ненав'язливо і вмотивовано переконувати глядача. З цього приводу цікаво навести слова одного з перших російських режисерів В.Кулешова: "В кінематографії кожен глядач бачить дію тільки з однієї точки зору – точки зору об'єктива, він бачить дію не із свого місця, а з того, на яке він був поставлений режисером" [8, 14]. Вже в 1922 р. Ленін неодноразово наголошував, що "із всіх мистецтв для нас найважливішим є кіно" [4, 8]. Цього схвального відгуку з боку вождя вистачило, щоб воно перетворилося на "кращого агітатора і пропагандиста".

З іншого боку, кіномистецтво дійсно стало засобом поширення знань. Для сільського населення, яке в більшості своїй не вміло читати і писати, кіно стало "єдиною книжкою для неписьменних" [1, 6]. Крім того, кіно приваблювало своєю вражаючою технічною новизною. Примушувати прийти на перегляд фільму нікого не треба було, для сільських людей то було диво, яке заворожувало своєю незрозумілістю і реалістичністю. Однак завдання радянського кіно було "не розважати глядача, а прищепити йому нові, правильні погляди, виховувати його в комуністичному дусі, зробити його свідомим учасником соціалістичного будівництва"[1, 7].

Таким чином, ефективність кіно радянська влада вбачала в тому, що з допомогою фільмів можна було об'єднати, з одного боку, високе художнє виконання і естетичність, а з іншого – насиченість сюжету потрібним соціальним змістом. Такі фільми "дійсно мали впливати на глядачів, вони повинні були будити в них ненависть до старого життя та надихати до участі у будівництві нового" [4, 7]. Фільми високого художнього рівня, створені талановитими режисерами та акторами, насичені своєю виразністю й емоційністю, повинні були виховати новий комуністичний патріотизм, створити кі-

нопам'ятник вірності і поклоніння "великим вождям всього народу" [9, 293-299].

З точки зору партійних ідеалістів, українське село особливо потребувало перевиховання. Роль кіно стосовно села визначалась так: "Наше кіно повинно стати організатором нового радянського села" [1, 8]. В спеціальній постанові ЦК КП(б)У під грифом „цілком таємно" "Про роботу "Українфільму" зазначалось, що "кіно - …могутній чинник культурного піднесення мас... Питання кінофікації повинні бути включені в програму роботи рад. Колгоспи в селі повинні стати опорними точками в справі кінофікації" [10, 26].

Наочним прикладом того, наскільки масштабно було поставлене питання кінофікації села, свідчить те, що мережа кіноустановок на селі за чотири роки (з 1926 по 1930 рр.) зросла майже на половину. Якщо на 01.10.1926 р. у сільській місцевості нараховувалось 476 кіноустановок, на 01.10.1928 р. – 975 (з них 134 на цукроварнях). Щоправда загальна кількість сільських адміністративних одиниць складала 11 500 [11, 16]. В зв'язку з цим наступного року було зроблено спробу різко прискорити кінофікацію села. В доповідній записці до ЦК КП(б)У про роботу ВУФКУ вказувалось, що вже на листопад 1929 року в Україні "мається 3 000 екранів, що розподіляються в такий спосіб: 250 – комерційних, 1000 – по робітничих клубах, тобто на селі діяло вже 1750 кіноустановок. Тут же зазначалося, що і цього дуже замало, оскільки місць для глядачів лише 224 771 [12, 11]. Населення ж в сільській місцевості в віці від 16 до 59 років складало 12,5 млн. чол., тобто в цілому по сільській місцевості України на 1 000 осіб припадало 18 місць, а в деяких округах – взагалі лише 2,7. Зусилля в подальшому розвитку кіномережі також були нерівномірні. Якщо в Полтавській окрузі було побудовано 53 кіноустановки, в Харківській – 47, Вінницькій – 34, то в Роменській і Миколаївській лише 7 і 5. Слабкою залишалась і кінопересувна мережа. По всій Україні їх нараховувалося лише 35. Причому 26 з них – на залізниці і лише 9 діяли в сільській місцевості [12, 60].

Такий темп кінофікації села було визнано незадовільним, і тому в Постанові бюро ЦК КП(б)У від 31 листопада 1931 року "Про кінофікацію села" наголошувалось, що кінофікація все ще йде повільними темпами, що надалі темп розвитку кіномережі на селі треба збільшити так, щоб на кінець п'ятирічки були кінофіковані всі сільради УСРР [13, 27]. Дійсно, в наступні роки розвиток кіномережі був різко прискорений. Вже в 1930 р. офіційні джерела давали інформацію, що село кінофіковане на 75 %, а в 1931 - 100 % населених пунктів забезпечено кінотеатрами або кіноапаратурою [11, 16]. На 1930 р. засобами кіно була охоплена така кількість глядачів: по кінотеатрах – 25 600, по клубах – 53 700, по сільських стаціонарах – 26 700, по сільських пересувках – 32 200. Всього за один раз кіносеанси могли відвідати 140 тис глядачів [11, 36].

Будівництво кінотеатрів на селі проходило швидкими темпами. За І п'ятирічним планом, на підставі рішення XI Всеукраїнського З'їзду Рад, село повинне було отримати 10 500 кіноустановок [12, 11]. Шляхи забезпечення кожного окремого села необхідним були досить різні. Нерідко для цього використовувалися будинки колгоспників, що будувалися у великих села [14, 35]. Велика кількість кінотеатрів була отримана в результаті антирелігійної кампанії - приміщення закритих церков були досить придатні для показу фільмів. Хоча в деяких випадках це викликало страшенний гнів серед селян. Розпочалась активна робота по організації кінокооперативних товариств. Вона проходила форсованими темпами, тому до 01.01.1930 р. потрібно було оформити статутні товариства [15, 16]. Для найшвидшого оформлення кіно-кооперації і більшого охоплення нею населених пунктів застосували метод проведення "широкого соцзмагання". Була прийнято рішення про преміювання району, який перший оформить районне кінокооперативне товариство [11, 16]. В результаті залучення до цієї справи кооперації, кіномережа в селах Вінницької округи, насамперед за рахунок пересувок збільшилась вдвічі [12, 11].

На виконання постанови ЦК КП(б)У був утворений урядовий комітет по будівництву кінотеатрів на селі. З метою вироблення найкращих архітектурних форм, в листопаді 1933 року було організовано Всесоюзний конкурс по проектуванню кінотеатрів на 350, 500 та 800 глядачів [16, 65]. Соцзмагання прискорювало темпи, і будівництво здійснювалось з перевагою встановленого плану. Будували швидко, але, як правило, неякісно. Тому вже до середини 1930-х рр. більшість кінотеатрів потребували капітального ремонту, оскільки їх стан міг призвести до пошкодження коштовного устаткування. Так, в с. Беляєвка Одеської області, кінотеатр відкрито в числі перших, що будувалися в області. Але будівництво було проведено так неякісно, що він швидко став непридатним до експлуатації [16, 191].

Численні скарги на якість побудованих кінотеатрів надходили до директора Кінофототреста від інженерів, які займались кіноустановками. Вони скаржились, що через вологість у кінотеатрах апаратура покривалась іржею; наголошували про можливість втрати підсилюючої звук апаратури в результаті пошкодження трансформаторів та дроселів через іржу; попереджали про постійні аварії та недостатню потужність для перегляду фільмів…, вказували, що "глядачі обурюються, що штукатурка сиплеться зі стін, а стеля протікає" [16, 192].

На відміну від забезпечення спорудження кінотеатрів будівельними матеріалами і кваліфікованими майстрами, ідеологічний контроль за тематикою фільмів був значно пильнішим. Перш за все, всі фільми поділялись в залежності від їх політичної та ідеологічної насиченості. Так, зміст картин, що поставлялись селу Крайвідділами ВУФКУ, згідно повідомлень Окрполітосвіти, було визнано незадовільним. Про це свідчать такі дані:

Табл. 1

	ВУФКУ	радянські	закордонні
Художньо ідеологічно витримані	1	9	1
Художньо ідеологічно витримані не зовсім	10	33	3
Ідеологічно слабі, але художні	3	6	5
Ідеологічно та художньо не зовсім витримані	15	29	6

Як видно з таблиці, кількість ідеологічно та художньо незадовільних фільмів була досить значною. Тому у "Висновках і пропозиціях щодо обстеження кінофікації і діяльності ВУФКУ" було поставлене питання про перегляд сільської фільмотеки з метою суттєвого зменшення картин ідеологічно та художньо не витриманих [11, 130]. Наприклад, у фільмах "Студентка", "Квартали передмістя", "Людина з кіноапаратом", "Весна" була „виявлена" чужорідна пролетаріатові ідеологія. "Після гасла ліквідації куркульства як класу – ця тенденція збільшилась… невміння знайти виразні, чіткі, класові позиції – характерне для письменників, режисерів і художників" [14, 28]. Для показу рекомендувались лише такі картини, як "Арсенал", "Земля", "Мати", "Броненосець "Потемкин", "Звенигора" тощо. Закордонні картини ні в якому разі не надходили для перегляду, "тільки в окремих випадках, за окремими заявками голів політвідділів… із числа рекомендованих" [17, 43].

До роботи в кіностудіях були залучені самі вірні і дисципліновані партійні кадри. Все ж інколи організаторів ВУФКУ звинувачували в тому, що вони недостатньо допомагають в пропаганді економічних кампаній. В документі "Про роботу кіносітки на селі у Вінницькій області" зазначалось, що "якість обслуговування весняної посівної кампанії показала, що система Українфільму не дала того позитивного ефекту, якого вимагала партія" [17, 39].

Важливість тих чи інших ділянок ідеологічної роботи можна оцінювати по тематиці випущених Українфільмом кінострічок. Основними напрямками в цьому відношенні в 1930 р. були: життя молоді (8 кінострічок), індустріалізація (7), перебудова сільського господарства (6), реконструкція побуту (3) [14, 28].

Тематичний план виробництва художніх фільмів Тресту "Українфільм" на 1931 рік в розділі "Соціалістична перебудова сільського господарства" наглядно демонструє основні проблемні ділянки, в сфері яких повинні були працювати кінорежисери і оператори при створенні картин для демонстрування на селі:

1. "Молодь в соціалістичній перебудові села".
2. "Залучення одноосібника в соціалістичний сектор і переробка його психіки на базі великого колективного господарства".
3. "Куркуль всередині колгоспу (ворог в масці)".
4. "Союз робітничого класу з селянством на новому етапі".
5. "Боротьба з релігією – боротьба з класом експлуататорів. Релігія – зброя класового ворога в його боротьбі проти соціалізму".
6. "Формування психології нової людини в період розвинутого соціалістичного будівництва" [14, 63].

Найактивнішою частиною українського села була молодь, якій природно притаманна жага до знань, до змін, до всього нового і прогресивного – такого, що могло хоча б номінально поєднати її із старшим поколінням. Тому "з метою ознайомлення колгоспної молоді з найкращими кінокартинами радянського виробництва і для покращення роботи кіно на селі" за підтримки "Українфільму" було проведено в 1935 р. масштабний український кінофестиваль колгоспної молоді. Участь у цій безпрецедентній акції взяло 125 сільських районів. На допомогу районним кінотеатрам було залучено також 500 кінопересувок терміном на 5 днів [18, 56]. Для масовості було випущено спеціальний кіножурнал, присвячений українському кінофестивалю колгоспної молоді [18, 62]. Звичайно, всі фільми, які демонструвались під час кінофестивалю, належали до числа рекомендованих і суворо регламентувалися.

Таким чином, в 1920-30 рр. кіно було одним із засобів впливу на широкі маси селянського населення, воно посіло чільне місце в роботі партії як чинник агітації і пропаганди комуністичного виховання, організації селян навколо політичних, економічних і соціально-культурних заходів. Кіно слугувало методом безболісного вливання в українську культуру культури пролетарської. І лише згодом кіномистецтво сприйняли як засіб здорового відпочинку та культурних розваг. Радянська кіноіндустрія опинилась повністю підпорядкованою загальногосподарчим та політичним завданням держави. Забезпечивши повну підконтрольність органів, що здійснювали процес кінофікації, кіно було перетворене на ефективну обслуговуючу ланку компартійної доктрини.

1.Фото й кіно. Громадськість на селі. Організація й робота осередку ТДРФК: Практичні поради. - Полтава, 1930.
2.Герман В. Вітер з порогів: Фільм на 6 частин: Методична брошура. – Х., 1933.
3.Вознесенский А. Искусство экрана: Руководство для киноактеров и режисеров. – К., 1927.
4.Советское кино: история и современность: Сборник научных трудов. – М., 1982.
5.Жукова А.Є. Кіномистецтво Радянської України. – К., 1969.
6.Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923 – 1941 гг.). – К., 1969.
7.Історія українського радянського кіно в 3 т. – К., 1986. – Т. 1.
8.Советское киноискусство. 1919-1939. – М., 1940.
9.Мирек Альфред. Красный мираж: Как мы верили в мифы и ложь: Воспоминания и раздумья (1917-1960). – М., 2000.
10.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. –Оп. 20 – Спр. 4193.
11.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1180.
12.ЦДАВО. – Ф. 539.– Оп. 7. – Спр. 1182.
13.ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4540.
14.ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4193.
15.Державнй архів Вінницької області. – Ф. Р-401. – Оп. 2. – Спр. 7.
16.ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6458.
17.ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6229.
18.ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6653.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

Ю.А.Святець

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ЗА ДАНИМИ ВЕСНЯНОГО ВИБІРКОВОГО ПЕРЕПИСУ 1926 р.)

Соціально-економічні процеси в українському селі, що відбувалися в роки нової економічної політики, неоднозначні за своїм змістом і досить складні для вивчення, незважаючи на, здавалося б, невеликий часовий проміжок. Головна проблема полягає в тому, що ці процеси мали достатньо нестійкий характер. Пропоноване дослідження покликане з'ясувати ознаки нестабільності української економіки з позицій вивчення внутрішніх факторів функціонування та розвитку селянського господарства на 1926 р., оскільки подальший хід подій продемонстрував радикальну зміну політики радянського уряду в економіці [1-12; 20-21].

Для з'ясування чинників, які визначили соціально-економічний стан селянського господарства навесні 1926 р., був застосований метод головних компонентів [13-18]. За матеріалами вибіркового перепису [19] були відібрані 163 параметри, які відображали основні риси аграрної галузі УСРР. У результаті аналізу вдалось отримати п'ять незалежних одна від одної головних компонентів, які майже на дві третини (62,6 %) пояснюють зміст соціально-економічних процесів в українському селі навесні 1926 р. Решта (158) факторів у сукупності дали тільки 37,4 % загального обсягу інформації.

Перша головна компонента пояснює чверть (26,7 %) випадків варіації значень ознак для округів України. Вона чинила значний додатний вплив на ті округи, господарства яких засівали порівняно великі площі землі. Це було можливим завдяки тому, що орна земля складала більшу частину площ, одержаних у користування. До того ж орні площі в таких округах переважали і в складі догідної землі, яка перебувала у фактичному використанні. Водночас у таких регіонах і догідної землі у фактичному користуванні зафіксовані більші площі, ніж в середньому по Україні. Максимальне використання догідної та орної землі досягалося за рахунок перерозподілу її шляхом оре-

ндних відносин. Характерно, що в округах із додатним впливом першої компоненти господарства частіше здавали в оренду догідну землю. При чому господарства здавали в оренду не винятково орну землю, а здебільшого площі догідної землі в цілому. На користь такого твердження свідчить додатний вплив головної компоненти на частку господарств без власної орної землі. Частка садиб у складі догідної землі, яку здавали в оренду, була в таких округах порівняно невеликою. Це можна пояснити тим, що садиба в господарствах взагалі складала невеликі площі у структурі землі, одержаної господарством у користування за нормами розподілу. Тому й орендні відносини фактично не впливали на збільшення ролі садибних площ у складі догідної землі, яка зрештою опинялася в користуванні окремого господарства. Оскільки "надлишкова" догідна та орна земля, яку пропонували господарства, залишалася в межах відповідних округів, то цілком закономірно, що в цих же округах зафіксовані й найбільші площі заорендованої догідної землі. Важливим є той факт, що частка господарств, які орендували догідну та орну землю, складала більший відсоток, ніж в інших частинах України. Це означає, що орендовані землі не зосереджувалися в руках обмеженого кола землекористувачів, а навпаки – господарства такого регіону активно використовували оренду як механізм перерозподілу "надлишків" землі. В округах із значним додатним впливом першої головної компоненти, вищим, ніж у цілому в Україні, був відсоток господарств із відрубною формою землекористування. Господарства з відрубною та хутірською формами землекористування володіли порівняно великими площами своєї орної землі.

Відзначена багатоземельність потребувала й більшої кількості робітників. Тому в таких округах частіше можна було зустріти господарства з 3 і більше своїми робітниками, то було рідше, ніж в цілому по Україні, – з 1 своїм робітником. Водночас помітно велика частка членів сім'ї переважно жіночої статі. Цей факт можна пов'язати з порівняно великим відсотком господарств без робочої худоби, які відчужували робочу силу на строкові (терміном понад 1 міс.) та річні роботи. Причому кількість таких робітників була відносно більшою, ніж в інших округах України. Натомість поденні та відрядні роботи в наймах були не надто популярними. Тому найняті чоловіки досить часто проживали у господарстві наймача.

У польовому клині господарств округів, на які значною силою впливала перша головна компонента, переважали такі степові культури, як баштани та городина, ячмінь, яра пшениця, соняшник. Ці переважно екстенсивні культури витісняли посіви озимого жита, картоплі, вівса гречки, віки, цукрового буряку, бобових рослин, однорічних та багаторічних сіяних трав. Екстенсивний характер рільництва був можливий лише за певного рівня механізації. Господарства таких округів були більшою мірою забезпечені складними сільськогосподарськими знаряддями, зокрема рядковими, розкидними та іншими сівалками, жатками, лобогрійками, самоскидками та снопов'язками, віялками та сортувалками, косарками, механічними та кінними молотарками, букерами, кінними граблями (громаділками), а також возами на залізному ходу. Водночас дерев'яний реманент, наприклад дерев'яні борони, використовувалися господарствами таких округів меншою мірою.

В округах із додатним впливом першої головної компоненти зафіксована помітно краща забезпеченість робочою худобою, що надзвичайно важливо з огляду на багатоземельність господарств. Тому в такому регіоні частіше можна було побачити господарство принаймні з трьома головами робочої худоби, зокрема з трьома кіньми чи трьома волами, або з парою коней і волом. Але виявляється, що такої кількості робочої худоби все таки було недостатньо для того, щоб використовувати її як рушійну силу сільськогосподарських знарядь. Річ у тому, що технологічні особливості названих вище засобів вимагали парної кількості худоби. Тому господарства досить часто вдавалися до обробки землі супрягою або на змішаних умовах. Ймовірно, що однією з форм змішаних умов могли бути відробітки працездатними членами сімей з господарств без робочої худоби, під якими могло приховуватися наймання робітників на річні та строкові роботи, яке обмежувалося Земельним кодексом УСРР.

Округи такого типу відрізнялися помітно більшим поголів'ям домашньої птиці та рогатої худоби. Зокрема, тут частіше, ніж в інших регіонах України, можна було побачити господарства з двома коровами. Що стосується особливостей продуктивного тваринництва, то, перш за все, слід зауважити на більшій пропорції поросят віком до 4 міс. до дорослих свиней, що свідчить як на користь оновлення стада свиней у перспективі, так і на констатацію промислового (ринкового) характеру свинарства. У вівчарстві ж співвідношення ягнят до овець, валахів та баранів цегейських і мериносів зафіксоване порівняно меншим, ніж у цілому по Україні. Тобто селянство в таких округах активніше вдавалося до промислового вівчарства, віддаючи перевагу цінним вовняним породам. А серед биків, старших 2 років, частка бугаїв була замалою, щоб забезпечити надійну селекційну справу при розведенні великої рогатої худоби.

Значне поголів'я тваринного стада, а також умови сівозміни вимагали наявності земель, які можна було б використовувати як пасовиська. З іншого боку, частина господарств усе одно не забезпечувала повного обробітку надільної орної землі. Тому в таких округах і зафіксовані збільшені площі орної землі у фактичному користуванні, яка була виділена під довголітню толоку та перелоги (у тому числі й укісними), та іншої орної землі.

Узагальнюючи зміст першої головної компоненти, підкреслимо, що вона мала сильніший прояв у багатоземельних, переважно степових округах, де врожайний рік міг забезпечити помітне поліпшення економічного стану господарств. Водночас прагнення господарств задіяти в господарський обіг всю надільну землю, з одного боку, стимулювало такі форми ринкових відносин, як оренда землі, наймання робітників, а з іншого – спрямовувало рільництво екстенсивним шляхом, орієнтуючи переважно на типово степові культури (соняшник, баштани та городина, яра пшениця, ячмінь), які не потребують значного поливу й задовольняються порівняно сухим теплим кліматом. Обмежений час утримання належної вологості ґрунтів навесні з урахуванням значних площ землі зумовлювали потребу в складних сільськогосподарських знаряддях за кооперативних умов їх використання господарствами.

Отже, першу головну компоненту можна визначити як чинник екстенсивності сільськогосподарського виробництва.

Друга головна компонента пояснює кожен шостий (15,0 %) випадок дисперсії параметрів сільськогосподарського виробництва в округах України. Вона мала значний додатний вплив в округах із великою середньогосподарською густотою населення. Тому в них зареєстрована більша, ніж в інших регіонах, кількість членів сім'ї як чоловічої, так і жіночої статі. За рахунок цього більшість господарств були достатньо забезпечені власною робочою силою. Ось чому роль другої головної компоненти була тим сильнішою, чим меншою була в окрузі частка господарств без своїх робітників і водночас більшим був відсоток із двома власними робітниками. Слід наголосити, що в господарствах таких округів значною мірою використовувалася праця підлітків, оскільки зафіксовані частки чоловіків і жінок робочого віку меншими ніж в середньому по Україні. Більшість найнятих підлітків жили в господарствах наймачів. Роль компоненти була сильнішою в тих округах, де господарства були краще забезпечені худобою. Саме тому в них зафіксовані відносно малі від-

сотки господарств взагалі без худоби, особливо без робочої худоби і корів, а також без знарядь оранки та сівби. Це зумовлювало користування найманою худобою та найманим ременантом при обробці землі порівняно в меншій частині господарств. Натомість більшість господарств обробляли землю лише власною худобою та ременантом. Навіть робітників на річні та строкові роботи відчужували в таких округах більшою мірою господарства саме з робочою худобою. Відносно великою була частка господарств з одним конем, серед яких переважали старі робочі коні (віком 4 і більше років). Кількість же голів коней від одного року до робочого віку і робочих коней віком до чотирьох років, тобто молодого поголів'я, зафіксована нижче середньоукраїнського рівня.

Господарства округів із значним додатним впливом другої головної компоненти краще були забезпечені продуктивною худобою. На користь такого твердження свідчить збільшений відсоток господарств із однією коровою, а також телиць і нетелей у складі великої рогатої худоби. Провідними галузями тваринництва були свинарство та вівчарство, оскільки в таких округах зафіксована найбільша кількість поголів'я всіх свиней та овець.

Основним об'єктом орендних відносин виступали сіножаті. Так, у фактичному користуванні господарств значні площі в складі догідної землі займали саме сіножаті. Це досягалося за рахунок порівняно високого відсотка сінокосів у структурі площ, виділених господарствам у користування, а також у результаті перерозподілу їх орендними відносинами. Друга головна компонента чинила додатний вплив як на відсоток сінокосу в складі догідної землі, яку здавали в оренду, так і на відсоток сінокосу у складі догідних площ, взятих в оренду. Значними були як частка господарств, що здавали саме сіножаті в оренду, так і частка господарств із даними про землекористування, які орендували винятково сінокіс. Натомість орні землі становили менший інтерес при укладанні орендних угод.

У структурі польових посівів господарствами подібних округів особлива увага приділялася таким культурам, як льон, коноплі та інші олійні рослини, тоді як мало популярними були кукурудза й озима пшениця. Розподіл площ під решту культур, очевидно, відповідав загальноукраїнським нормам.

Цікаво, що в округах із значним додатним впливом другої головної компоненти господарства порівняно краще були забезпечені такими транспортними засобами, як вози на дерев'яному ходу, сані та ґринджоли. Цей факт засвідчує, що друга головна компонента визначала характер господарювання переважно в тих округах, де, по-перше, дерево не було дефіцитним і дорогим, а, по-друге, зими були переважно сніговими. Такі риси можуть вказувати на північні округи України (Полісся).

Ще однією важливою особливістю другої компоненти був помітний її вплив на темп подрібнення господарств. У відповідних округах зафіксована порівняно велика частка дворів, які поділилися протягом року, та кількість новоутворених господарств. Цей процес властивий здебільшого регіонам із аграрним перенаселенням, де земля розглядалася не стільки як засіб рільницького виробництва, скільки як складова розвитку тваринництва.

Підсумовуючи аналіз змісту другої головної компоненти, можна визначити її як чинник тваринницької спеціалізації округів.

Третя головна компонента пояснює десяту частину (9,4 %) відмінностей характеристик селянського господарства в округах України. Ця компонента відображає особливості розподілу худоби в господарствах двох протилежних типів округів. В округах першого типу господарства віддавали перевагу конярству та молочному тваринництву, а в округах другого типу – волам та бичкам. Ця дискримінація підтверджується додатними значеннями факторних навантажень на такі показники, як середнє поголів'я усіх коней у господарствах із худобою та середня кількість голів усіх корів і теличок (віком від 1 до 1,5 років) у складі стада великої рогатої худоби. В округах першого типу зафіксовано вище середнього рівня відсоток господарств із двома кіньми. При найманні робітників перевагу віддавали саме дорослим, а не підліткам. Важливим фактом була порівняно велика частка незайнятого пару в складі орної землі, що перебувала у фактичному користуванні.

В округах другого типу як тягло господарства використовували здебільшого робочих волів та волів-третяків. Саме тому зафіксовані значні відсотки господарств з парою волів та одним конем, або просто з парою волів, подекуди лише з одним волом. Парна кількість волів у господарствах визначалася принципом їх запрягання – один віл в упряжі практично не використовувався. Потреба в ремонті та збільшенні робочого стада, а також м'ясна спеціалізація тваринництва визначали й перевагу в стаді великої рогатої худоби бичків віком від 1 до 1,5 років та биків від 1,5 до 2 років. Потреба ж у молоці в таких округах компенсувалася збільшеним інтересом господарств до розведення кіз. Цілком закономірний порівняно високий відсоток площ польового посіву, який виділявся під кормові буряки. Типовим явищем у господарствах другого типу було використання ременанту на змішаних умовах, а серед знарядь оранки та сівби своєю кількістю виділялися борони залізні та із залізними зубцями.

Отже, третю головну компоненту можна визначити як чинник еластичності робочої та продуктивної худоби.

Четверта головна компонента пояснює 6,1 % загальної дисперсії значень ознак. Вона мала значний вплив у тих округах, господарства яких скоріш за все були малоземельними й густо заселеними. На користь цієї думки свідчить як переважно посмужкова форма землекористування, так і відносно великі площі садибних та городніх посівів. Натомість хутірська форма землекористування була малопопулярною. Водночас невикористання догідної землі було поодиноким фактом. Про це свідчить незначна частка площ іншої землі як у складі надільної, так і в складі догідної, яка перебувала на момент перепису у фактичному користуванні. Особливо переконливим постає факт незначного відсотка недосівів на орних площах у фактичному використанні господарств. Ще однією ознакою малоземельності господарств можна назвати їх слабку забезпеченість різними плугами, потреба в яких відпадає як при посмужковому землекористуванні, так і на присадибних площах. Робочу худобу за таких умов зручніше було використовувати на умовах супряги. На територіальну приналежність (Правобережжя) четвертої головної компоненти вказує збільшена увага господарств до польових посівів тютюну та проса.

У тваринництві господарства таких округів були зорієнтовані на молодняк. В них було зареєстроване більше, ніж в інших регіонах України, поголів'я телят, підсвинків та лошат віком до 1 року. Водночас господарства з 3 і більше коровами були відносно рідким явищем у таких округах. Мало уваги приділялося і розведенню кнурів і кабанів у складі гурту свиней. Потреба у догляді за молодняком, імовірно, зумовлювала наймання жінок, які жили в господарствах наймачів.

Узагальнюючи аналіз змісту четвертої головної компоненти, її можна визначити як чинник трудомісткого аграрного виробництва.

П'ята головна компонента пояснювала 5,3 % випадків розбіжностей величин ознак, які відображали стан селянського господарства України навесні 1926 р. Роль цієї компоненти була більшою в тих округах, де порівняно високим був відсоток господарств із найманими робітниками. Характерно, що річних та строкових робітників частіше, ніж в інших регіонах, наймали господарства з робочою худобою. Наймання робітників мало гендерний

характер. Господарства наймали більшою мірою жінок, а меншою – чоловіків та підлітків. Наймання робітників забезпечувало максимально можливе використання під посівами орної землі, яка перебувала у фактичному користуванні. Догідна земля активно використовувалася, про що свідчить порівняно високий відсоток іншої догідної землі, яка була задіяна в орендних відносинах. Звертає на себе увагу збільшена частка площ під іншими та нерозподіленими культурами у посівному клині. Особливість таких округів визначає і перебільшене використання корів як робочої худоби. Однією з причин активного наймання робітників можна назвати використання господарствами ручних молотарок, потреба в яких була зумовлена значною задіяністю орної землі під посівами. Прикметно, що в складі садибних та городніх посівів господарства відводили для картоплі порівняно невеликі площі. А у вівчарстві як екстенсивній галузі тваринництва зафіксована тенденція, за якою зменшувалася пропорція поголів'я ягнят та дорослих овець.

Отже, п'ята головна компонента відображала особливості відносин наймання робітників.

Узагальнюючи відомості про основні чинники, які визначали соціально-економічний стан аграрного сектору економіки України навесні 1926 р., слід зазначити, що: 1) в самих факторах закладено закладено дуалізм розвитку (екстенсивність/інтенсивність, тваринництво/рослинництво, робочі коні/воли, трудомісткість/механізованість, наймання жінок/чоловіків); 2) простежується стабільність у наборі факторів протягом 1922 – 1926 рр. [15 – 17]; 3) зміст факторів засвідчує значну залежність селянського господарства від природних умов (кількість догідної землі, клімат, склад ґрунтів тощо), а отже брак (достатніх) запобіжних факторів, які б забезпечували його соціально-економічну стабільність.

1. *Бородкин Л.И. Социальная мобильность в период нэпа. К вопросу о росте капитализма из мелкого производства в период нэпа // История СССР. – 1990. – № 5.*
2. *Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001.*
3. *Ибрагимова Д.Х. НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М., 1997.*
4. *Калінйченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997.*
5. *Кочетков И.В. Зерновое производство в годы нэпа: действительность и возможности // Эконом. история России XIX – XX вв.: современный взгляд. – М., 2000.*
6. *Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. – Т., 2000.*
7. *Святец Ю.А. Вариант проверки воспроизводимости результатов структурного анализа статистических источников // Круг идей: ист. информатика на пороге XXI века / Под ред. Л.И. Бородкина и др.. – М.; Чебоксары, 1999.*
8. *Святец Ю.А. Государственная собственность на землю и крестьянское хозяйство: исторический опыт нэпа // Эконом. история России XIX – XX вв.: современный взгляд. – М., 2000.*
9. *Статистика України. – Серія 2. – Т. 3. – Х., 1927. – Вип. 10.*

Надійшла до редакції 17.12.2003 р.

В.І.Марочко

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ 1920-30-х рр.: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Українська історіографія до початку 90-х рр. не використовувала поняття «модернізація», а відтак є відсутніми теоретико-методологічні технології пізнання складних і суперечливих процесів суспільного розвитку. Упродовж десятиліть в суспільних науках панувала так звана марксистсько-ленінська методологія «соцреалістичного позитивізму», яка була зручною і доступною для істориків, не вимагала особливого інтелектуального напруження. Формаційний підхід, теорія класової боротьби, політичні постулати більшовизму, сама модель державного соціалізму та інші «методологічні дороговкази» правили за наукові методи пізнання. Ніхто з «істориків не наважувався розглядати питання багатопартійності початку 20-х рр. у контексті формування чи усунення будь-якої можливості становлення громадянського суспільства, а колективізацію та індустріалізацію з точки зору трансформації соціально-економічних відносин. Ленінський план соціалістичного будівництва, тобто адаптовані на рівні методології основні програмні положення ВКП(б), став теоретичним арсеналом радянської історіографії. Дослідникам залишалося лише наповнювати відведені для них теоретичні резервуари відповідним позитивним матеріалом.

Компіляційний підхід запанував в історіографії: окремо вивчали промисловість, сільське господарство, проблеми суспільства, виокремлюючи деякі сторони його життєдіяльності в контексті панівної ідеології комуністичної партії. Писали монографії та захищали дисертації про соціально-класові групи населення, але не досліджували особливостей самого громадянського суспільства, його політичної структуризації та функціональних ознак. Робітники, селяни, інтелігенція та буржуазія фігурували в усіх працях істориків, проте не висвітлювалися типові для цивілізованого суспільства основи: права всіх його громадян, політичні та соціальні свободи, багатопартійність і поліконфесійність, духовне розмаїття тощо. Виокремлювалася фактично модернізація суспільства по-більшовицькому, яка охопила тоді всі галузі його функціонування – економіку, політику, соціальні відносини, освіту, культуру, мистецтво, побут. Про драматичну долю поміщиків, що залишилися в Україні, про «старорежимну» інтелігенцію, про «непманів,» про священиків, про соціально-політичні настрої різних груп, про стиль життя партійно-державної номенклатури, про неформальні угруповання молоді якщо не замовчували, то і висвітлювали епізодично. Суспільство не досліджувалося як ціле, а вивчення його складових частин було далеким від модерністської проблематики. В літературі та мистецтві спостерігалися певні течії та напрямки, які чимось нагадували ознаки модернізму початку XX ст., але офіційна література вже перебувала в полоні «пролетарського авангарду». Спроба заявити про власну національну самобутність завершувалася «інтернаціоналістським погромом» української культури взагалі.

Радянська історична наука розчинилася в абсурді ідеологічних догм, схем та міфів, обслуговувала та живила їх, перетворившись в замкнену консервативну систему сповідування конкретних правил, норм і традицій псевдонаукового тлумачення суспільного процесу.

Поняття «модернізація» відоме для історичної науки, але його застосування до реальних подій та явищ припадає фактично на 90-ті рр. Помітний вплив політології, особливо зарубіжної, тому що «вітчизняна» політологія є адаптацією методів і принципів світової науки на українському ґрунті. Не вдаючись до з'ясування етимології та самого визначення поняття модернізації, розглянемо його теоретичне застосування в сучасній літературі. Так, А.Г.Вишневський вважає, що в СРСР відбулася «консервативно-революційна модернізація», яка перетворила російське суспільство з традиційного, аграрного, сільського, патріархального на сучасне, індустріальне чи «постіндустріальне», міське, демократичне, індивідуалістське, хоча процес не завершився [1, 118-119]. Дискусійним є співвідношення «консервативнос-

ті» і «революційності,» які, з теоретичної точки зору, становлять дві абсолютно протилежні сторони того чи іншого м процесу. Він застосовує низку визначень: «радянська модернізація», «капіталістична модернізація», «пришвидшена модернізація», «модернізаційна стратегія», «модернізована еліта» та інші. Вони мають право на життя, але не слід ототожнювати поняття модернізація з простим означенням та прикметниковими характеристиками формаційного чи конкретного соціально-політичного змісту. За таких умов ми матимемо черговий «методологічний неологізм», якими рясніла донедавна радянська історіографія. До речі, відомі нам її концептуальні і політичні тлумачення («нова історична спільність», «радянський спосіб життя», «класова спільність», «союз робітників та селян» тощо), з історіософської точки зору, мали елементи модернізаційного аналізу на рівні постановки проблеми, а відтак вимагають справді наукового переосмислення, тому що вони – суть конкретні історичні явища, факти.

Історична та концептуально-теоретична постановка проблеми «модернізаційних процесів в суспільстві, на нашу думку, вимагає діалектичного підходу. По-перше, модернізація є виявленням спеціальних методик гносеологічного порядку, тобто становить своєрідну теорію пізнання суперечливих питань цивілізаційного масштабу, а також перехідних форм суспільного розвитку. По-друге, вона віддзеркалює історичні процеси крізь призму самого аналізу соціально-економічних та політичних явищ. Вона має універсальні ознаки для реальних, а не утопічних суспільств, які усталені століттями життєдіяльності різних соціальних груп населення (приватна власність, громадянські права та обов'язки, багатопартійність, ринкова економіка, релігія), тому за таких умов «капіталістична» чи «радянська» є лише історичними формами її реалізації, результатом адаптації в суспільстві справді загальноцивілізаційних цінностей. Отже, необхідно розглядати модернізацію як теорію пізнання і водночас історичний процес, але з точки зору науково-історичного факту.

Якщо йти шляхом ототожнення історичного та науково-історичного факту, тобто ставити знак рівності, скажімо, між колективізацією та самим поняттям модернізації сільського господарства, то ми швидко втратимо сам механізм модернізаційного аналізу складних соціально-економічних явищ. Не від чудодійного слова модернізація реальні процеси обов'язково мають бути «модерновими», досконалими, поліпшеними чи «осучасненими». Розглядаючи перетворення в соціально-економічній, політичній чи освітньо-культурній галузях суспільного життя 1920-30-х рр. в контексті модернізації, необхідно уникати концептуально упередженого аналізу конкретних явищ з позиції примітивного позитивізму: нові форми економічного життя досконаліші від попередніх, старе має поступитися новому, архаїчне сучасному. Очевидно, в техніко-технологічних процесах подібний підхід є закономірним поступом прогресивного, а в соціальних формах людського співжиття не завжди вдалим і вичерпним. Застосування принципів модернізаційних підходів до оцінки історичних подій не передбачає виявлення чогось найсучаснішого, а навпаки комплексного дослідження, порівняння і зіставлення в багатьох площинах. Оцінюючи колективізацію, не можна категорично заявляти, що вона відкинула село до епохи середньовіччя, вона просто зруйнувала самобутній уклад життя в українському селі, запровадивши новітню систему кріпацтва. Маємо вирізняти одночасно колективізацію – засіб створення колективних господарств, конкретну політику, набір форм і методів – від самих колгоспів, тобто наслідків. Колективізація є процес, тобто здійснення більшовицької моделі модернізації сільськогосподарського виробництва, яку необхідно розглядати за відповідними складовими, котрі слід відносити до методів модернізації. За таких умов сільськогосподарська артіль, а не поширене до тепер визначення «колгосп» претендує на історичний факт стосовно 30-х рр. Артіль була основною організаційною формою колективних господарств, зафіксована статутами 1930 та 1935 рр.

Модернізаційний аналіз передбачає, крім інших засобів пізнання, якими володіють сучасні суспільствознавчі науки, діалектичне застосування та поєднання доволі прозорої методики виявлення відмінних чи спільних ознак багатовекторних процесів суспільного розвитку: що є об'єктом та суб'єктом модернізації. Якщо ми прагнемо виявити закономірності економічних форм організації суспільного життя в 20-х рр. в Україні, то не повинні обмежуватися вибірковими показниками, а досліджувати їх динаміку та специфіку, шукати спільні та відмінні ознаки. Наприклад, давно визріла потреба системного аналізу спільного та відмінного між такими широкомасштабними модернізаційними заходами більшовицького уряду, якими були політика воєнного комунізму, НЕП та соціалістична реконструкція (колективізація, індустріалізація, масовий політичний терор). Вони не є випадковими та зумовленими ситуативними факторами (громадянська війна й інтервенція спричинила воєнний комунізм і т.д.), а фазами єдиного процесу модернізації суспільства на «принципах комунізму». Критичного переосмислення вимагає також оцінка більшовицької українізації саме з точки зору модернізаційних пізнавальних технологій, а також всієї системи духовного життя українського суспільства (радянізації освіти, ідеологізації культури та мистецтва), але не з позиції вульгарного критицизму чи «осучаснення» радянського, тобто надання новому цивілізаційних ознак. Їх можна виявити шляхом співставлення з іншими країнами, застосовуючи також цілу низку модернізаційних оцінок: свобода вибору соціальних форм життєдіяльності, функціонування ринкової економіки, інституту приватної власності, ознак громадянського суспільства, його справжньої політичної структуризації, конфесійності і свободи вірувань, наявності інтелектуально-духовного плюралізму, соціальної стабільності, економічної багатоукладності, багатопартійної системи формування органів влади, демократії.

Модернізаційні підходи використовує політолог А.Б.Гофман, котрий, аналізуючи твори Марселя Моса, задається питанням: більшовизм - це об'єкт соціального дослідження чи соціальний факт, феномен, експеримент; природна чи історична необхідність [2, 80]. Така методика має супроводжувати всі дослідження модернізаційного типу, озброюючись також й іншими категоріями діалектики пізнання. Для М.Моса, котрий досліджував політичну історію Росії, важливо було з'ясувати, крім історичних фактів, політологічний феномен: суспільство створило державу чи навпаки - держава витворила бажане суспільство. Така система діалектичних оцінок має універсальне значення для пізнання складних явищ. Суспільство має стати насамперед об'єктом модернізаційного дослідження, а не його висвітленням крізь призму державотворення [2, 84-85]. Концептуальним принципом модернізаційного підходу до оцінки феномену більшовизму має, як на мене, лаконічна філософська формула Бердяєва: «не заперечувати правду, а відокремлювати її від брехні». Він намагався пояснити його з точки зору біблейського світосприймання зла і добра, суті «демонічного зла».

Сучасна зарубіжна політологія, яка неухильно «дрейфує» в напрямку до історизму, застосовує понятійний апарат модернізації. Зокрема, Д.Гейер, розглядаючи «трансформаційні моделі» розвитку «посткомуністичних суспільств», називає ознаки «модернізаційних процесів»: ста-

новлення і демократичних інститутів, правової держави, ринкової економіки [3, 652-600]. Досліджуючи проблеми війни, інший німецький вчений, Г.Йоас, застосовує макросоціологічну концепцію пізнання суспільства. Він називає чотири фактори, які спонукали до активізації та поширення теорії модернізації: необхідність історичного пояснення специфіки становлення капіталістичної економіки і демократії в північно-західній Європі та Північній Америці; історичного тлумачення вчення для обґрунтування умов економічного росту демократії в інших частинах світу задля визначення суті модернізаційних процесів; виявлення внутрішніх соціально-економічних, політико-культурницьких змін сучасного суспільства; для оцінки спадщини класиків світової соціологічної думки і здійснення програми наукового вивчення їх теоретичного надбання [4, 67-87]. Парадигма теорії модернізації, на його переконання, втратила притаманну їй гегемонію на початку 70-х рр., поступившись черговій дефініції – «світова система». Використання модернізаційних технологій сприяло врегулюванню внутрішніх конфліктів багатьох суспільств, уникненню соціальних катастроф. Вільна торгівля, правова держава, цивілізаційна зовнішня політика – унеможливлюють визрівання сучасних катаклізмів. Війна, на переконання Г.Йоаса, «феодальний релікт» у подоланні конфліктів, а відтак виникнення «нацизму в Німеччині» він вважає не продуктом модернізації країни, а «реліктом з барбаросівського періоду" [4, 87]. На засадах модернізаційної теорії написана загалом «Чорна книга комунізму», а також інші праці сучасних істориків та політологів [5, 195].

Поперед мушу зазначити, що терміни і поняття, які становлять зміст цієї розвідки, не теоретична вигадка автора, а цілком реальні категорії» політологічного аналізу, які зустрічаються також і в літературі 20-х рр., але дещо конкретизовані. Так, поняття «трансформація», «трансформаційні процеси» використовував М.І.Бухарін в книзі «Економіка перехідного періоду" [6, 21-94]. Зауважу, що її теоретичні положення можна вважати хрестоматією економічної політики радянської держави перехідного періоду, відтак мають пізнавальне значення для вивчення сутності модернізації суспільних відносин. Можна дискутувати стосовно досконалості різних моделей, у тому числі й західноєвропейських, що цілком нормально для філософсько-політологічного аналізу, проте для науково-історичного тлумачення маємо брати за основу реальні процеси.

Перехідний період від капіталізму до соціалізму, яким нині нехтують дослідники соціально-економічних проблем 20-30-х рр., – історична реальність, а не просто теорія, яка випадково потрапила до праць більшовицьких лідерів. Радянська історіографія проблем перехідного періоду налічує десятки книг, які, враховуючи їх недоліки (теорія класового протистояння), варті уваги для з'ясування загальних принципів модернізації [7].

Сучасна зарубіжна політологія, про яку частково вже йшлося, аналізуючи становище країн пострадянського періоду, також застосовує поняття «трансформація», «трансформаційні процеси», «модернізація». Маючи універсальне пізнавальне значення, вони стали методологічним інструментом для дослідження конкретних історичних подій і явищ. Терміни "трансформація» та «модернізація» ефективно використовують зарубіжні політологи [8, 196-225; 9, 241-256], але ними оперують історики та соціологи. Наприклад, відомий німецький дослідник сталінізму Ш.Плаггенборг вживає визначення індустріалізація» та «модернізація» через сполучник «und", тобто «і», підкреслюючи у такий спосіб певну логічність та однопорядковість, але в контексті конкретних історичних процесів [10, 761-777]. Порівняння показників економічного розвитку радянської держави 20-х рр. з 1913 р. він вважає безпідставним і помилковим [10, 762]. «Недосяжна модернізація» та «імпортна модернізація», які, на переконання вченого, були запозичені Сталіним у західноєвропейських країн, були реалізовані у вигляді індустріалізації протягом 30-х рр. [10, 764]. «Радянський американізм», тобто індустріалізація по-сталінському, мала забезпечити модернізацію всієї економіки, але в реальному житті, як наголошує Ш.Плаггенборг, це імпортне «чарівне слово» (das Zauberwort) обернулося катастрофічними соціально-економічними наслідками (голод, масовий терор) [10, 761-764]. Здійснення індустріалізації за рахунок пограбування сільського господарства шляхом застосування каральнорепресивної системи та адміністративного тиску достатньо висвітлене в англомовній зарубіжній історіографії [11]. Сталінська модернізація, зазначає Ш.Плаггенборг, як спроба перегнати капіталізм, беручи за основу темпи його ж індустріалізації, супроводжувалася активною ідеологізацією суспільства, пошуком ворогів, соціальним нівелюванням, руйнацією традицій. Посилаючись на французьких соціологів, Ш.Плаггенборг наголошує, що „сталінізм був насильним процесом модернізації», хоча, мовляв, існують й інші оцінки, які дещо вирізняються від попередньої: „соціалізм як насильницька модернізація» [10, 768]. Ліквідація неписьменності, псевдоколективізм, статистика зростання технічних професій серед робітників, показники технічного переоснащення, трудові ритуали, на думку німецького вченого, сприяли зміцненню духу суспільної дисципліни, а з іншого боку були своєрідними виразниками суті „сталінської модернізації [10, 768].

(Далі буде)

---

1. *Вишневский А.Г. Серп и рубль. – М., 1998.*
2. *Гофман А.Б. Два подхода к оценке большевизма. Марсель Мосе и Николай Бердяев // Социологические исследования. – 1998. – № 2.*
3. *Dietrich G. Der Nationalstaat im postkommunistishen Mittel – und Osteuropa // Osteuropa. – 1998. – № 7.*
4. *Joas H. Kriege und Werte. Studie zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhundert. – Velbruk Wissenschaft. – Gottingen, 2000.*
5. *Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / Сост. С.Крайцберг и др. – К., 2001.*
6. *Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989.*
7. *Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М., 1986.*
8. *Thaner B. Systemtransformation: Ein Mythos verblast. Der tiefe Fall Ruslands: Von der Plan zur Subsistenzwirtschaft // Osteuropa – Wirtschaft. – 1999. – № 2.*
9. *Thede S. Die Entwicklung der Unternehmensstrukturen in der Ukraine // Osteuropa – Wirtschaft. – 1999. – № 3.*
10. *Plaggenborg S. Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz // Osteuropa. – 2000. – № 7.*
11. *Ольгина И.Н. Критика концепций современной американской и английской буржуазной историографии по проблемам индустриализации СССР. – Л., 1989.*

Надійшла до редакції 23.06.2003 р.

В.Є.Мусієнко

РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ ТА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ СТОСОВНО КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 30-х рр. XX ст.

На сучасному етапі розбудови української державності питання довіри населення до органів внутрішніх справ України та її уряду в цілому стоїть дуже гостро. Земельна реформа у державі проходить досить важко, настрої селянства близькі до критичного. І тут велике завдання та відповідальність полягають на органи за-

конності та правоохорони – не спровокувати та не допустити соціального вибуху, який цілком можливий за таких обставин. Важливим та дуже тяжким уроком у цьому контексті є стосунки селянства з урядом та органами внутрішніх справ СРСР, які були безпосереднім виконавцем волі партапарату та самого уряду у справі придушення та приборкання українського селянства у рамках колгоспного ладу.

Відомості з цієї проблеми до нашого часу залишаються фрагментарними, неповними і не складають цілісної картини. Автор ставить за мету класифікувати репресійні заходи, з'ясувати причини початку, політичний та фактичний їх хід.

Запропонована автором тема ще не була розв'язана комплексно через заборону подібної тематики протягом радянського часу та недоступності даних партійних, радянських та спеціальних архівів України. Побіжно проблеми торкалися у своїх роботах такі автори, як С.Білокінь [10], Ю.Шаповал [18] та ін. Велике значення для вирішення поставленої у статті мети мають спогади колишніх колгоспників, які були зафіксовані автором.

Якщо пильніше розглянути процес ескалації політичних репресій, то можна досить чітко сформулювати логіку уряду та причини, якими керувались партійні, державні та силові структури. По-перше, репресії проти селян відігравали значну роль у формуванні та зміцненні господарчого механізму, який ґрунтувався на засадах тотального планування, жорсткої централізації та командно-бюрократичних методах керування економікою. По-друге, репресії ставали стрижнем процесу поступового переведення радянського суспільства на рейки тоталітарного однопартійного режиму, де інтереси особистості були підпорядковані абстрактним державним, а партійний апарат фактично поглинув установи державної влади. В такій ситуації органи внутрішніх справ ставали на службу партійним бонзам, а не соціалістичної законності як такої [1, 6-7].

Репресії проти українського селянства протягом 30-х рр. мали різноманітні специфічні форми і методи: масові, групові, індивідуальні, конфіскація майна, ув'язнення, депортації, розстріл, терор голодом [2, 96].

Для засланих куркулів згідно постанови РНК СРСР № 174с від 16 серпня 1931 р., № 775/146с та № 1796/333с, були створені "трудові поселення", які розташовувалися у Нарині, Казахській СРР та при Біломорсько-Балтійському комбінаті НКВС. З 1929 по 1934 рр. відправлені у "куркульське заслання" селяни називалися "спецпереселенцями", у 1934-1944 рр. – "трудпоселенцями" [3, 32].

У цей період законодавство суворішало дуже швидкими темпами. Принцип справедливості у кримінальній політиці витискувався принципом доцільності. Так, у Кримінальному кодексі, починаючи з 1930 р. і до прийняття Конституції УРСР в 1937 р., з'явилося майже 60 нових статей, визначилось понад 80 нових складів злочину. Покарання їх стало набагато жорстокішим, ніж у попередні роки. Так, тисячі колгоспників були засуджені за новими кримінальними законами за "розкрадання соціалістичної власності", "спекуляцію", порушення трудової дисципліни тощо [4, 18-19]. Чого вартий хоча б "закон про п'ять колосків" [5, 202], як він був названий у народі. За ним селянам давали від 3 до 10 років ув'язнення, в окремих випадках – вищу міру (розстріл). Наприклад, станом на 25 липня 1934 р. у Коростенському районі на Житомирщині було зареєстровано 55 випадків крадіжок – зрізання колосків, із них – 35 на колгоспних ланах і 20 – в індивідуальному секторі. За результатами нарсуду, винесено вироки: до 3-х років позбавлення волі – 6 чоловік; до 5-и – 9; до 10-и – 11, до розстрілу – одна людина [5, 202].

Не обійшли репресії голів колгоспів та місцевих партійних керівників-активістів. Значна частина з них не хотіла більше брати участь у злочинних акціях, спрямованих проти своїх односельців.

Обкомам партії та обласним управлінням НКВС доручалося проводити суцільну перевірку та "очищати" всі колгоспи від "класово чужих елементів" [6, 410]. До них застосовувались різноманітні форми репресій. Однією з них була конфіскація майна за певні "провини" перед державою. Наприклад, у громадянина І.Могили з селища Краснопілля, що на Дніпропетровщині, було вилучено сільрадою хату разом із садибою на користь колгоспу (восени 1933 р.) за те, що той подався на заробітки до міста, і безпосередньо у хаті не мешкав [7, 20-21].

Конфіскації проводилися і за недовиконання будь-якого з державних (натуральних чи грошових) податків. Подібних справ розглядалося по різних районах України багато. Саме в цей складний проміжок часу колгоспники не могли впоратися з державними податками, а влада не мала змоги застосувати інші репресивні прийоми, бо голод вже і так катастрофічно порідив українські села.

Право самостійного накладання матеріальних та "моральних" стягнень надавалося широкому колу посадових осіб: від голови колгоспу до бригадира. При цьому зазначалося, що "скарги на суворість накладених стягнень можуть бути поданими лише на правління колгоспу, рішення якого було остаточним" [8, 159]. Насправді ж разом із законами та підзаконними актами на селі були розповсюджені випадки "перебільшення" влади з боку різних чиновників та посадових осіб: обшуки колгоспників та їхніх домівок, незаконні приводи, арешти, притягнення до суду, побиття, покривдження тощо. Це визнавали навіть деякі вищі партійні керівники. Так, у серпні 1934 р. С.В.Косіор у листі до ЦК ВКП(б) звернув увагу на те, що органи ДПУ України за останній час неодноразово сигналізували про чисельні факти побиття працівників колгоспів з боку керівних осіб різних рангів [9, 57].

Селяни-колгоспники зазнавали переслідувань та знущань з боку влади всіх її рівнів. Наприклад, у таємному повідомленні заступника Наркома внутрішніх справ УСРР Кацнельсона секретарям ЦК КП(б)У П.Постишеву та С.Косіору говорилося, що у Велико-Висковському районі Одеської області бригадир артілі ім. Молотова Л.Стец наказав колгоспникові Д.Шпаку, 64 років, запрягтися у ярмо та разом із коровою доставити візка до молотарки на відстань близько 2 км, що останній був вимушений зробити [10, 257]. Парторг Малобузівської парторганізації М.Дарій привласнював описане майно і не реагував на незаконні побиття і навіть вбивства колгоспників [11, 149].

Відомо, що більшість колгоспників була людьми "темними", неосвіченими, а тому відстоювати свої права практично не мали змоги. Лише одиниці осмілювались говорити вголос про те, як люди ставились до влади насправді, а такі розмови майже миттєво доходили до відома органів внутрішніх справ, а з посиленням репресій люди стали розплачуватись за них життям. У доповідній записці про роботу Старо-Каранського райкому партії (Сталінська область) за друге півріччя 1936 р., наприклад, йдеться про те, що селянин із колгоспу "Зоря" Старо-Ігнатіївської сільради Прокоп Бондарчук (середняк у минулому) у розмовах із колгоспниками, зокрема, наголошував, що він дивиться на радянську владу з ненавистю та готовий життям пожертвувати заради її знищення. Робітник колгоспу "Новий мір" Старо-Каранської сільради Андрій Бондар підкреслював, що колгоспне життя є життям суто кріпосницьким, тому у колгоспі як такому ніколи не буде заможного життя, бо, скільки б хліба не виростив, він все рівно буде забраний державою" [10, 280].

Приводи для репресій були різноманітними. Наприклад, У.Ю.Осадча розповіла, що її дядько був ув'язнений за те, що вказав на помилки, допущені новою сільською елітою (комуністами та їхніми прибічниками): зауважив, що вони збирають ще зелене зерно. За цей "проступок" він став "ворогом народу". За таку та подібні "образи" його тричі ув'язнювали [12, 117-118]. Аналогічний приклад навів інший колишній колгоспник Ф.Й.Кравченко [13, 246].

Репресії калічили життя багатьом сім'ям. Людей карали навіть за те, що просто народилися у певній родині, яка за радянськими мірками підпадала під визначення "класово ворожа". Нащадки "куркулів" могли отримати "вовчий квиток" на все подальше життя, тобто не бути вже повноцінними громадянами своєї держави. Такий випадок трапився з Ф.Г. Статів, 1911 р. народження (с. Червоно-Партизанівка Петриківського району Дніпропетровської області), який за постановою президії Дніпропетровської міськради від 25 червня 1934 р. був відкликаний з лав Червоної Армії як син куркуля (з визначенням аргументів, чому батько був занесений до лав куркульства). Отже, на думку відповідальних осіб, Ф.Г.Статів не мав права захищати СРСР зі зброєю в руках [14].

Становище ставало загрозливим. Тому в лютому 1935 р. було розіслано таємного обіжника ЦК КП(б)У до всіх секретарів парткомів "Про репресії колгоспників". У документі, зокрема, наголошувалось, що прокуратура та радянський суд, порушуючи чинне законодавство, виносили масові вироки на тривалі терміни ув'язнення без доведеного факту будь-якого злочину. Так, громадянин Г.Г. Циберт був засуджений до 8 років ув'язнення за приховування свого соцстану (Олександрівський район Донецької області). Колгоспник М.М. Птицин отримав 5 років таборів як син куркуля. Додатковим дізнанням було встановлено, що батько його був середняком, помер ще у 1924 р., а сам він був колгоспником, відслужив у Червоній Армії (справа відбувалась у Косівському районі Старобільського округу на Луганщині). В.М.Гродський був засуджений на 5 років ув'язнення за те, що при вступі до партії приховав, що його батько служив економом у поміщика, а сам він навчався у гімназії [15, 1].

Люди стали боятися своїх сусідів, бо не знали, хто і для чого з ними спілкується. Слова анонімного "стукача" влада сприймала на віру, як про це розповіла І.Ю.Осадча: "Після голодовки люди стали чуждаться…, а потом почали боятися друг друга, а по анонімках судили. Ми з чоловіком одкрито говорили тільки вночі, щоб ніхто не чув, а він був комуніст. Говорити не можна було" [12, 117-118].

Безумовно, рівень страху, з яким людям доводилось жити, вражає. Страшно було бути не лише "куркулем", а й середняком, страшно було не купувати облігації, які примусово нав'язувались владою, бо у противному випадку колгоспника очікувало моральне та фізичне насильство з боку влади. За цією ж причиною страшно було мати і борги перед владою. Не менш страшно було у будь-який момент бути вигнаним із власної домівки та засланим у далекий та суворий Сибір. Були навіть випадки депортації "... за межі сільради селянина, який взяв собі в жінки "куркульку" [16, 172]. Згадує І.С.Реман: "Постійний страх проймав. Що казати: мій батько – простий робітник, але трохи грамотний. В 1937-1938-му, фактично 2 роки не ночував дома. Бо такий був час: приходять вночі і забирають, і не стає людини. То дуже всі боялися, жили в постійному страсі. Дотепер я не знаю, де була у батька схованка на ніч. А ми прийдемо в школу, кажуть: того забрали, того забрали..." [17, 238].

Особи, які проводили репресії в селах, поводились як мародери. У деяких колгоспах такі активісти розподіляли між собою або продавали конфіскований одяг, взуття, сільськогосподарський реманент. П.В.Худик був членом сільради і брав активну участь у репресіях у своєму селі в 30-ті роки: "... Одяг хватуни забирали між собою. Уроди були... Не було в людей нічого, то ходили, шукали по степу, ходили одкопувать, забирали. Всякі люди були" [11, 149].

Люди не витримували такого пресингу з боку місцевих керівників та активістів і намагались "шукати правди" у вищих ешелонах влади, апелюючи до партійних секретарів різних рівнів. Одна з подібних скарг надійшла у вигляді телеграми з с. Бондарівки С.В.Косіору. Ось її текст: "Моє єдине прохання – допоможіть добитися суду. Я службовець "Заготзерна" станції Бондарівка Сосницького району Чернігівської області, колишній колгоспник. Була сім'я з семи душ – хвора дружина, п'ятеро дітей, старшому 13 років. Без вини, під виглядом куркуля-спекулянта, зі злої волі голови сільради Шевченка зазнали страшного покарання в 1936 р. Голова сільради вночі силою озброєних людей пограбував майно, сім'ю викинув з хати, хвору дружину з немовлям побили, від побоїв дружина і дитина померли. Відібрали садибу, звільнили зі служби. На скарги в область і район не звертають уваги. Залишились діти сиротами. Просимо захисту, повернення майна, корови. Сім'я Царенків" [18, 219].

Збереглися документи, які засвідчують: були люди, які розуміли суть того, що відбувається в країні і давали цьому адекватну оцінку. Так, 20 березня 1937 р. робітник Конотопського паровозоремонтного заводу Загоруйко написав невеличкого листа С.В.Косіору: "Немає сил переживати те, що доводиться бачити, як різко слова розходяться з ділом: уся наша преса заповнена вихваляннями успіхів, збільшенням виробництва, квітучою країною, веселим та радісним життям. А тут доводиться переживати на власній шкурі найсправжнісінький голод. Наш квітучий Конотоп довів людей до того, що всі голі й босі. А головне – голодні. Тисячі робітників, котрі стоять у чергах за хлібом, говорять про керівництво та місцеву владу неприйнятні розмови. Якби Ви чули, що говорять на Вашу адресу, то напевно було б вжито термінові заходи. Приварочних продуктів ми не знаємо, які вони є. Вкрай дивує, що вся Україна виконала і грошові податки, і хлібопостачу. А влада створює умови загибелі. Народ вкрай розлючений, відпадає до вас довіра, навкруги шахрайство" [18, 218-219].

Щоб стримувати подібні настрої та перекласти весь тягар за негаразди в країні на плечі народу, в СРСР було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації "ворогів народу", до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський та Шкірятов. Ця комісія протягом 1935-1936 рр. проводила таємну підготовку до "єжовщини", що констатував мюнхенський совєтологічний центр ще перед відкриттям XX з'їзду партії [10,288].

Стрижнем же масових репресій стала постанова ЦК ВКП(б), датована п'ятницею, 2 липня 1937 р., "Про антирадянські елементи", яка, фактично, санкціонувала знищення українських селян, розкуркулених під час масової колективізації початку 30-х років. Підписав постанову сам Й.В.Сталін [1, 193]. Телеграма, надіслана секретарям обкомів, крайкомів, наказувала: "...Взяти на облік усіх, хто повернувся на батьківщину, – куркулів, карних злочинців з тим, щоб найбільш ворожі з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки, а решта, менш активні, але, все ж, ворожі елементи були б переписані і вислані до районів за вказівкою НКВС" [9, 55].

14 вересня 1937 р. була видана постанова "Про внесення змін у діючі карно-процесуальні кодекси союзних республік", яка мала фатальні наслідки для селянства. Так, термін ув'язнення підвищувався до 25 років, а за грати могли попасти за шкідницьку діяльність, саботаж, крадіжництво у колгоспі й діти, починаючи з 12 років [4, 19].

Селян-колгоспників, які підпадали під репресії, влада переставала вважати за людей. І тому є документальні підтвердження. Згадував Михайло Іванович Перепеляка, 1907 р. народження, колишній тимчасово виконуючий обов'язки заступника начальника управління НКВС по кадрах, безпосередній свідок репресій: "Корабльов (посада не визначена – М.В.) вигонив мене з кабінету, погрожував посадити... Ці погрози були пов'язані зі статтею звітом про соціальне становище арештованих і репресованих за період роботи Єжова. У мене за матеріалами відділу вийшло, що репресовано багато колгоспників... Після того як звіт послали до Києва, Корабльов викликав мене і заявив: "На що ви мене підводите? Мені Успенський (посада не визначена – М.В.) дзвонив, щоб вас посадити". Тут-таки запропонував переробити звіт, і колгоспників та інших соціально близьких людей, що мали політминуле, виключити з граф "колгоспники" і включити до графи "колишні люди" [19, 12].

Репресовані колгоспники, так само як і представники інших верств населення, підпадали під страшні тортури під час допитів: про людську гідність було годі й казати. Зі спогадів Олександра Собчука, колгоспника с. Біляни Чернівецького району: "...Мене голого клали на стілець так, що голова, руки і ноги звисали. На мої руки ставав чобітьми Мартинюк (посада не визначена – М.В.), Антонов (слідчий – М.В.) тримав за ноги, а Даниленко (теж – М.В.) бив, затискуючи мені при цьому рота... Антонов припікав мені шию і щоку припаленою цигаркою, і коли я відхиляв голову, то Даниленко бив мене по голові і кричав: "Не відхиляй голови!". Якось під час таких нелюдських знущань я заявив слідчому Антонову, що вони не мають на це права в країні, що живе за законами сталінської конституції, тоді Антонов підскочив до мене, ударив кулаком в одне вухо: "Ось тобі конституція", а потім – у друге вухо: "А це тобі право..." [20, 21-29].

Репресії проти селянства не припинялися і на передодні Другої світової війни – навіть після возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній українській державі восени 1939 р. Нова влада своїми діями створювала реальне підґрунтя для невдоволення місцевого населення. Наприклад, в березні 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання "Про факти самоуправства в деяких районах Львівської області". Зазначалося, зокрема, що в деяких селах Перемишлянського і Краковецького районів місцеві органи влади "самовільно проводили розкуркулення господарств з вилученням майна, що їм належить". Постановою Політбюро ЦК КП(б)У ця практика засуджувалась [18, 258], однак досвід т.зв. "розкуркулення", набутий у 20-30-ті роки, на практиці був сильнішим за постанови, що не могло не породжувати протидії, яка не зменшувалась і в повоєнні роки, коли з УРСР була об'єднана і Закарпатська Україна.

Репресивні хвилі з кінця другої половини 30-х рр. і до початку 50-х рр. перемололи долі близько 2-х млн. представників сільської інтелігенції та пересічного селянства [21, 25]. Навіть Л.Д. Троцький визнавав, що "ніде репресії, чистки, поневолення та всілякі інші різновиди бюрократичного хуліганства не набрали таких жахливих масштабів, як в Україні, у боротьбі проти могутніх таємних прагнень українських мас до більшої свободи та незалежності" [5, 204].

Таким чином, органи влади та законності в Україні опинилися виконавцями волі та політики комуністичної партії стосовно громадян своєї країни. На багато десятиліть у свідомості народу оселився страх перед органами внутрішніх справ, про будь-яку довіру годі було і говорити. Сучасність надає нову можливість повернути її з боку населення шляхом справедливого та уважного відношення до суспільних проблем, панування законності та справедливості у стосунках силових структур з народом. Досвід історії повинен застерегти від повторення подібних масштабних трагедій.

1. *Бут А.Н., Добров П.В. "Экономическая контрреволюция" в Украине в 20-30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. - Донецк, 2000.*
2. *Марочко В.І. Справа «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: Механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. - 1998. - № 1-2.*
3. *Вінниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселання. - К., 1994.*
4. *Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917 - 1953 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 1994.*
5. *Панченко П.П. та ін. Аграрна історія України. - К., 1996.*
6. *Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». - К., 1991.*
7. *Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДнО). - Ф. 416. - Оп. 1. - Спр. 193.*
8. *Бензин М.А., Димони Т.М. Крестьянство и власть в СССР в конце 30-х — 50-е годы // Менталитет и аграрное развитие России (XIX - XX вв.): Матер. междунар. конф. - М., 1996.*
9. *Діяк І.В. Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська комуністична партія? - К., 2000.*
10. *Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 - 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. - К., 1999.*
11. *Худик Петро Васильович, 1909 р., с. Пронозівка Глобинського району Полтавської області // Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. - К., 1999.*
12. *Осадча Устина Юхимівна, 1914 р., с. Мельниківка Смілянського району Черкаської області // Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. - К., 1999.*
13. *Кравченко Федір Йосипович, 1915 р., с. Зрубанка Золочівського району Харківської області // Там же.*
14. *ДАДнО. - Ф. 416. - Оп. 1. - Спр. 189.*
15. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 6777.*
16. *Шевченко Е.И. Голод как страх // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. - Дніпропетровськ, 1997.*
17. *Роман Іван Самсонович, 1924 р., народився у с. Брисі Лохвицького району Полтавської області, мешкає у м. Києві // Нолл В. Указ. праця.*
18. *Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.*
19. *Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій // З архівів ВЧК - ДПУ - НКВС - МДБ - КДБ. - Вип. 2. - Вінниця, 1994.*
20. *Таран М.П. Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-40-х роках XX століття. - Біла Церква, 1995.*
21. *Панченко П.П. Сторінки історії XX століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). - К., 1995.*

Надійшла до редакції 27.10.2003 р.

Л.В.Калиушко, С.О.Шамара

ГОЛОДОМОР ЯК СПЕЦИФІЧНА ПОЛІТИКА ЕТНОЦИДУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голод, що виник у 1932-1933 рр. і забрав мільйони людських життів, став ще одним лихоліттям у новітній історії українців. У 70-ту річницю цієї трагедії, після довготривалого замовчування, дуже болісно усвідомлювати те, що він був спеціально влаштованим. Ще більш гнітючим, "найважливішим, – пише О.Субтельний, – у трагедії голоду є те, що його можна було уникнути" [1, 508]. Показники врожаю 1932 р., що були лише на 10% нижчими за середній рівень врожайності, ніколи не вва-

жалися катастрофічними як раніше, так і у більш пізніші періоди аграрної історії. Отже, дослідники почали шукати інші причини масового голодування.

Після проголошення незалежності України вчені, політики та й уся українська громадськість дедалі частіше говорять про голод 1932-1933 рр. як про політику радянської системи, спрямовану на винищення української нації. Так виникла концепція геноциду голодомором в Україні.

У цій публікації ми ставимо за мету з'ясувати, наскільки правомірним є застосування поняття етноциду щодо сталінської політики в українському селі на початку 30-х років, а також встановити як співвідносяться в даному разі геноцид з етноцидом. Голодомор, як і геноцид, – поняття, фактично доведені й визнані стосовно подій українського села на початку 30-х років. Д.Табачник, однак, вважає, що "голод 33-го в Україні – це не фізіологічне явище, а насамперед цинічна форма політичного терору, проблемами якої повинні перейматися історики, соціологи, правники і політики" [2, 25]. Так у сучасній історіографії простежується і концепція голодомору як етноциду української нації, що виникла в 70-80-ті роки XX ст. і до якої раніше "інтелектуали не надто прислуховувались, трактуючи відповідні заяви як вияв "українського націоналізму", "антирадянщини" тощо" [3, 203]. Що ми розуміємо під етноцидом? Цілком справедливим є визначення етноциду О.Майбородою: "головна лінія в політиці будь-якого етноциду – це знищення головних ознак етносу (етнічної території, мови, культури, історичної пам'яті й, нарешті, самосвідомості)" [4, 267]. Саме таку мету, на наш погляд, передбачав сталінізм в українському селі на початку 30-х років.

Слід зазначити, що далеко не всі дослідники схиляються до визначення голодомору саме як етноциду української нації. Наприклад, В.Даниленко і П.Бондарчук впевнені, що вважати політику радянського партійного керівництва в українському селі початку 30-х рр. лише боротьбою з "українським буржуазним націоналізмом" означає "випускати з точки зору весь складний комплекс проблем, пов'язаних з голодом. Однак те, – відразу ж зазначають автори, – що національні і, зокрема, національно-культурні моменти значною мірою були пов'язані з цією трагедією, впливали на неї, і, в свою чергу, зазнали зворотного впливу, – є незаперечним фактом" [5, 57]. Натомість, з подачі Роберта Конквеста [6] і Джеймса Мейса [7], в процесі чергового перегляду документальних матеріалів, "у 1988 р. спеціальна комісія американського конгресу визнала факт існування голоду 1932-1933 рр. за своїм характером і розмахом рівнозначний голокосту й етноциду" [3, 203-204]. А ще раніше, в 1983 р. в Квебеці українська діаспора, відзначаючи трагічну 50-ту річницю голодомору в Україні, в заключному комуніке конференції достатньо принципово розрізняла такі поняття, як геноцид та етноцид. "Штучний голод в Україні 1933 р. був геноцидом і етноцидом... спрямованим супроти основної субстанції української нації, а саме її селянства" [8, 203], – запевняли науковці Канади та США. Цим, по суті, і обмежилася концепція голодомору як етноциду української нації. Проте слід зазначити, ця концепція з огляду на детальніше дослідження, має цілком самодостатню наукову цінність. Спробуємо з'ясувати її сутнісні характеристики.

Як зазначає О.Майборода, "на відміну від геноциду, який прагне тієї самої мети шляхом фізичного винищення етносу, етноцид розрахований на її досягнення за допомоги комплексу заходів по зруйнуванню системних зв'язків усередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість" [4, 267]. Так, у Радянському Союзі в кінці 20-х – на початку 30-х рр. вважали, що національна ідентичність перейде в радянську, а на селі, зокрема, це буде проходити у вигляді трансформації образу українського селянина в образ радянського колгоспника. Етнічна якість підмінювалася соціальною і відкидалась як один із можливих чинників суспільного прогресу. Статус колгоспника говорив про прихильність радянської влади до того, хто його мав; господарю ж і власнику землі загрожували оголошення його "куркулем", а відповідно – і розкуркулення зі звинуваченням в націоналістичній, антирадянській, саботажницькій діяльності.

Досить дискусійним є питання про те, яка з парадигм – етноцидна чи геноцидна – була провідною для сталінського керівництва під час впровадження політики голодомору. Просто фізичне знищення населення СРСР в умовах колективізації та індустріалізації навряд чи було вигідним. Боротьба Сталіна з опозицією в Україні зосереджувалася передусім навколо національного питання. І тут у нього було набагато менше "чесних" засобів на відміну від "реформаторських" показових спроб в народному господарстві. Національне питання мало політичний характер, а тому правлячий режим намагався вирішити його до того, як воно набуде масової політизації. Тож слід було, перш за все, розгромити здобутки політики т. зв. коренізації, що в Україні проходила, на думку багатьох авторитетних дослідників, достатньо ефективно. Згортання українізації співпало з голодуванням селянства – і це дуже показово. Саме тому, коли перед радянською системою постало питання, хто ж має "більше голодувати" (до речі, враховуючи колосальні ресурси тодішнього радянського простору, влада без особливих труднощів могла зробити їх перерозподіл і уникнути голодування), вибір був зроблений не на користь національно окресленої республіки. І якщо навіть припустити, що хтось все одно був приречений на вимирання, то всю силу цього страшного удару було направлено якраз на національно свідомий елемент. Показовими у цьому відношенні є слова Л.Кагановича, які були сказані у відповідь на запитання іноземного кореспондента про факти людоїдства в голодуючій Україні: "Нехай краще вони самі себе їдять, ніж вони будуть їсти нас" [9, 234]. Окрім того, ще в 1925 р. Сталін наголошував: "Селянство становить основну армію національного руху… без селянської армії не буває і не може бути сильного національного руху. Саме це і мають на увазі, коли говорять, що національне питання є, по суті справ, питання селянське" [5, 57]. Серед селянства Сталін остерігався найбільше масового руху. Організувати ж останній могли тільки національно свідомі елементи. Один тільки факт того, що на селі розмовляли переважно на рідній українській мові, говорив про можливість мобілізації українства на захист своїх інтересів. В пам'яті залишалась отаманщина, від моменту придушення якої пройшло не так вже й багато часу; радянська влада знала, що в еміграції, так само як і в УСРР, існують центри, які не полишають надій на відродження української держави. Ізолювати село від національно-визвольних процесів було неможливо. Але підірвати духовну основу селянського світосприйняття радянська система таки наважилася. Поступово формувалася етноцидна парадигма в голодоморі.

В 1930 р. в українській комуністичній пресі знаходимо таку офіційну думку: "спеціальне завдання колективізації на Україні полягає в тому, щоб… знищити соціальну базу українського націоналізму –індивідуальне селянське господарство" [1, 511]. На початок 30-х рр. перед сталінізмом все гостріше поставали два взаємопов'язаних питання: національне і селянське. Якщо для "вирішення" першого, окремо від другого, так само, як і у комплексі з ним, радянська влада вже мала величезну ідеологічну і репресивну систему, то селянське питання до цього моменту вирішувалося методами і засо-

бами колективізації фактично відірвано від національного. Для руйнації традиційного для українського селянина індивідуального господарства необхідні були механізми, які б змогли викорінити ці традиції на рівні свідомості та підсвідомості. Не забувало партійне керівництво і про національну самосвідомість. Тож, на кого спрямувати "удар голодом" у 1932-1933 рр., на нашу думку, сталінська команда вирішувала, виходячи із завдань приборкання національних елементів. Визначальною стала саме етноцидна парадигма сталінської політики голодомору, хоча більш очевидною залишається геноцидна. Проте, як на нас, протиріччя в цьому немає: перша парадигма породила другу, нанісши величезної шкоди українській нації.

Якими ж конкретними етноцидними заходами супроводжувався геноцид українства під час голодомору? Одним із засобів ведення етноцидної кампанії, як свідчить практика, є депортація населення і "розселення його на новому місці у дисперсній або анклавній формі" [4, 267]. Саме на період голодомору припадає остання хвиля "розкуркулення" українського господаря, тобто відбулося остаточне руйнування залишків системних зв'язків всередині заможного українського селянства. Сотні тисяч сімей потягнулися до Зеленого Клину, на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, в Сибір. За даними Роберта Конквеста, кількість депортованих "куркулів" в період між жовтнем 1931 і травнем 1933 років склала близько 150 тис. родин, або між 0,75 і понад 1 млн. душ [6, 141]. За офіційними повідомленнями, колгоспам впродовж 1929-1933 рр. було передано більше 15 млн. га "куркульських" ґрунтів.

Наступним заходом, який мало на озброєнні радянське керівництво для впровадження етноцидної кампанії в Україні, була переселенська політика з-за меж УСРР. Географія українського села 30-х років свідчить, що в цей період масово почали зникати сільські пункти як такі. Інколи повністю вимирало населення навіть великих сіл. В цих випадках організовувалося командне заселення, причому влада зазвичай віддавала перевагу переселенню в Україну селян з Росії та Білорусії, ніж з інших районів УСРР. Документи свідчать, що план, який ставився перед переселенською кампанією, перевиконувався. Так, одна з підсумкових відомостей про відправлення ешелонів з переселенцями в Україну з Росії та БСРР від 28 грудня 1933 р. свідчить про те, що план перевиконано на 2,7% - 6,6% [10, 642]. Політика "розбавлення" іншими етносами українського селянства ще раз свідчить про основну її мету – "вирішення" національного питання шляхом облітерації національних рис навіть на рівні селянської соціокультурної свідомості. Така етноцидна процедура, що впроваджувалася більшовицьким режимом, була лише одним із багатьох тактичних заходів щодо формування "радянського народу" шляхом руйнування цілих націй.

Не можна сказати, що політика етноциду голодом, завуальовано впроваджувана в УСРР, розповсюджувалася лише на українську модерну націю. Уважний перегляд документів про голод 1932-1933 рр. свідчить про те, що поряд з українськими прізвищами досить розповсюдженими є, наприклад, єврейські та польські. На нашу думку, останнє міркування може говорити не стільки про те, що УСРР була багатоетнічною республікою в складі СРСР, як про те, що політика етноциду була універсальним прийомом "радянізації" населення СРСР будь-якого етнічного походження. До речі, при всьому тому, що росіяни теж становили чималу частину населення УСРР, російські прізвища чи не найменше зустрічаються в документах з розкуркулення, справах з хлібозаготівель та смертей від голоду. Це, на наш погляд, ще раз вказує на те, що етноцид та упереджене ставлення до національних елементів під час голодомору 1932-1933 рр. набували значного поширення. Б.Кравченко, наприклад, стверджує, що українським колгоспникам під час колективізації і голоду платили вдвічі менше, ніж російським [1, 510]. Про те, на кого була звернута етноцидна кампанія голодомору, може яскраво свідчити одна з епістолярних згадок групи білоруських робітників влітку1932 р.: "...Всюди безліч голодних, обірваних українців, котрі лежать на вулицях містечок Білорусії... Українців голодом хочуть задушити, а в газетах пишуть, що все добре"[11, 39]. Як тут не звернутися знову до Р.Конквеста: "Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями" [11, 39]. Риторичною з приводу голодомору є думка і П.Ящука. Голодомор, в його розумінні, це "винищення українського народу з прихопленням польського і німецького населення з християнською ментальністю на тлі всеохоплюючого вимордовування цих етносів терором і репресіями, в основі яких була не видумана класова боротьба, а ксенофобія, кровожерство так званої еліти одержимих сатанинською революційністю народів до тих народів, котрі не прийняли їх за свою антихристиянську революційність" [9, 218]. Еліти ці стали виношувати на заміну християнству нову квазірелігію – комунізм. Насадження цієї "релігії" передбачало профілактичне здійснення іншої етноцидної процедури – ліквідацію національних церков.

На наш погляд, занепад і ліквідація українського церковного життя в другій половині 30-х рр. пов'язана з голодомором українського селянства в 1932-1933 рр., поза всякими сумнівами. Адже після офіційного наступу радянської тоталітарної системи на церкву, що почався наприкінці 20-х років, і навіть після того, як "священики ставали переслідуваною меншістю і деякі з них, слабкіші духом, підкорялися властям або зовсім відходили від релігії, основна маса селянства майже повсюдно, як повідомлялося, об'єднувалася на захист більшості священиків, які намагалися оборонити свій спосіб життя та віру" [6, 227]. Селянство завжди потребувало духовної підтримки з боку церкви і завжди дбало про те, щоб цей інститут справно функціонував. Ситуація докорінно змінилася саме в 1932-1933 рр. Голодний український селянин, сім'я якого пухла з голоду, вже не мав ні сил, ні бажання йти з таким же сусідом боронити церкву і допомагати священикам зерном, яйцями, м'ясом і дровами – на це просто не було реальних можливостей. Духовність українства банкрутіла на очах. Натомість слід відмітити роль церкви під час голодомору в Україні – вона була чи не єдиною установою, яка спромоглася хоч як-небудь боротися з цим штучним лихоліттям, надаючи притулок знедоленим, розподіляючи останні харчові запаси. Зрештою, після деморалізації селянства в 1932-1933 рр., одним з її етноцидних наслідків стала ліквідація українських церков.

Не кращою була ситуація в сільській освіті. Як відомо, однією з форм етноциду є лінгвоцид, – якраз він проявився в згортанні і знищенні українізації. Було розраховано, що балансуючи на межі життя і смерті, сільський вчитель більш усього перейматиметься куснем хліба, ніж українізацією. Це, в свою чергу, не могло не відобразитись на духовних основах сільської освіти – в умовах повсякденного голоду і смертності навряд чи хтось відрізняв твори Шевченка від постанов Сталіна. Зрештою, за допомогою голодомору і лінгвоцидна кампанія була виконана радянською системою сповна. Особливим її "досягненням" стало те, що вона пройшла масово, через більшість населення Української СРР.

Не менш показовими були й інші заходи радянської політики, що були реалізовані у доволі своєрідній системі заходів контролю, нагляду і покарань. "Уже в 1930 р. усі колгоспні поля були обтикані вежами, на яких чатували озброєні вогнепальною зброєю постові"[11, 81]. Система внутрішніх паспортів, щойно введена радянським апаратом, була направлена зовсім не на виявлення безпритульного елементу в містах, а для спостереження та контролю за можливими міграційними процесами серед селянства. Безпаспортного селянина, котрий з'явився в інших районах, міліція розглядала не інакше як утікача з латиноамериканських цукрових плантацій [12, 103]. 7 серпня 1932 р. ЦВК СРСР схвалив закон "Про зміцнення соціалістичної власності". У поєднанні з голодом, що змушував людей "посягати" на цю власність, дія закону виявилась напрочуд "ефективною": "Лише за перший рік було засуджено близько 300 тис. громадян, з них 5% – до розстрілу, 55% – до десяти літ позбавлення волі" [13, 79]. Етноцидна дія цього закону для української нації склала близько двох третин засуджених СРСР по справах розкрадання майна на 1932-1933 рр. Більшість засуджених так і не повернулась із в'язниць.

Після втілення в життя такої жахливої за своїм змістом, потворної за засобами політики штучного голодомору в Україні, радянська система, звісно ж могла заявляти (як це робив Мендель Хатаєвич) наступне: "Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробовуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!"[1, 510].

Етноцидні наслідки голодомору українська нація відчуває до сьогодення. Дозволимо собі навести досить містку з цього приводу думку Дж.Мейса: "Знищення Сталіним українського селянства під час колективізації сільського господарства і надто за часів штучного голодомору 1933-го року та знищення традиційних національних (у тому числі й комуністичних) еліт у період 1929-1939 рр. створило такий розрив у національному розвитку і національній історії, який важко переоцінити. Справжні первені теперішньої незалежної України можуть бути знайдені тільки пізніше" [7, 153].

На нашу думку, штучний голодомор, що знайшов своє відображення в історії як одне з найсуперечливіших явищ сталінізму, цілком справедливо може бути визнаний актом етноциду, що був вчинений проти щойно сформованої (внаслідок Української революції та українізації) модерної нації українців. Тема, проте, не є закритою і породжуватиме ще не одну наукову дискусію, – що, поза всякими сумнівами, буде також сприяти подальшим дослідницьким пошукам у цьому напрямку.

1.Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К., 1993.

2.Табачник Д. Голод 33-го – цинічна форма політичного терору... // Вісник. – 2003. – №3. – С.24-26.

3.Грицак Я.Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2000.

4.Майборода О. Етноцид // Політологічні читання. – 1995. – №1.

5.Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932-33 років // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнародна науково-теоретична конференція: Матеріали. – К. – Нью-Йорк, 2000. – С.51-63.

6.Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К., 1993.

7.Мейс Дж. Тяглість інерції: комунізм та посткомунізм в Україні // Сучасність. – 1997. – №7-8. – С.152-158.

8.Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.

9.Ящук П. Маловивчені аспекти геноциду голодоморами в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С.217-234.

10.Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 / За ред. С.В.Кульчицького. – К., 1992.

11.Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у 2 кн. – Кн.1. / Упоряд. П.Ящук. – К. – Нью-Йорк, 1999.

12.Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк, 2000.

13.Жорна: нариси, спогади, документи: Про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму. – Кн.2. – Черкаси, 2001.

Надійшла до редакції 04.06.2003 р.

В.І.Маслак

"МАЛЕНЬКІ" ТРАГЕДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Людська пам'ять має властивість з часом втрачати інформацію. Іноді мозок, захищаючись від жахів минулого, "стерилізується" і це приводить до тяжкого психічного розладу, але наслідки набагато страшніші тоді, коли хвороба безпам'ятства охоплює етноси, "...незнання народом свого історичного коріння, своїх джерел робить людину байдужою до долі народу, призводить до манкуртизму, атрофує і знищує національну свідомість, робить її податливою до всіляких спекуляцій"[1, 4]. В нинішніх умовах, коли сучасна зброя здатна знищити людство за лічені хвилини особливої ваги набувають уроки воєнних конфліктів, врахування яких є життєво необхідним. На жаль, педагогічний досвід засвідчує, що студенти з кожним роком все гірше і гірше знають історію подій, учасниками яких були їх найближчі родичі. Це і змусило автора звернутися до проблематики другої світової війни, незважаючи на досить ґрунтовну її розробку попередниками [2].

Іншою вагомою причиною даної розвідки є переконаність в необхідності доповнення фундаментальних студій макрорівня (держава, економіка, етнос) конкретною біоісторіографією, збільшенням числа аналізуємих "параметрів" людської поведінки, дослідженням індивідуального і унікального, що відповідає європейським тенденціям розвитку усної історії, історії повсякденності та побуту [3, 10-12]. І третє. Сумління дослідника закликає ввести до наукового обігу навіть крихту інформації, яку зберегли кілька пожовклих аркушів сімейного архіву подарованих долею.

Почати хочеться з автобіографії Безуглого Петра Якимовича, написаної в серпні 1955 року. Народився Петро Якимович 23 грудня 1893 року, що підтверджує і посвідка* про народження № 1643602 від 14 грудня 1955 року, оформлена діловодом Солоницької селищної ради Козельщинського району Полтавської області. Його батьки – Яким Миколайович та Векла Григорівна – мали 2,75 гектара землі, "скота ничего" та одинадцять "едаков".

Ледве зводячи кінці з кінцями, "работали по наймах в середняцких и кулацких хозяйствах". Далі Петро пішов працювати на залізницю, потрапив до Харкова, звідки в жовтні 1914 року призвався на військову службу. Перша світова війна закинула хлопця з Полтавщини на Далекий Схід. "Свидетельство № 3349 дано рядовому 5 роты 3 Заамурского железнодорожного полка Пограничной стражи Петру Безуглому" в тому, що він, закінчив курси бригадного учбового батальйону, в 1915 році при відмінній поведінці. Цікавий набір дисциплін: служба та обов'язки старшого ремонтного робочого ("артельного старосты"), російська мова, арифметика, геометрія, підривна справа, Закон Божий, устави внутрішньої, гарнізонної, стройової служби, дисциплінарний, "наставление для обучения стрельбе", "служба и довольствие солдата". Вражає кількість підписів на документі; дві комісії: зі спеціальної освіти (голова – інженер і п'ять членів); з військової освіти (голова

– підполковник Дорошенко та члени – підполковник і штабс-капітан), а також начальник Заамурської залізничної бригади генерал-майор Доріан, командир батальйону (полковник), роти (штабс-капітан), завідувач класу, "законоучитель священник"**. Далі розглянемо посвідчення № 328 від лютого 1918 року, видане комендантом м. Челябінська, за яким солдат Безуглий, згідно з наказом військам Іркутського округу від 21.07.1917 року № 187 та "Предписания коменданта ст. Иркутск Забайкальской ж.д. от 22.02.1918 № 184 следует в распоряжение Кременчугскому воинскому начальнику". На посвідченні стоїть штемпель від 15 березня 1918 року "Кременчугского уездного воинского начальника", згідно якого герой нашої студії "уволен от службы впредь до особого распоряжения".

Головні етапи трудової діяльності П.Я.Безуглого: 1919-1924 рр. – розсильний Кременчуцької поштово-телеграфної контори; 1924-1929 рр. – господарювання на селі; 1929-1932 рр. – робітник Галещинської бази Бригадирівської райспоживспілки (Козельщинський район Полтавської області); 1932-1933 рр. – Галещинський пункт заготівлі зерна; 1933-1937 рр. – Галещинський пункт "тютюнсировини"; 1937- 04.10.1941 рр. – Галещинська біофабрика; 1943-1945 рр. – служба в Радянській армії. Демобілізувався 16 вересня 1945 року, двічі пораненим, маючи "военное звание красноармеец, должность рядовой Временного Фронтового конного депо № 36 НКО СССР" (довідка № 93790 від 28 червня 1945 року, начальник – гвардії-капітан Рябой). З жовтня 1945 до травня 1953 років – робітник Галещинського пункту заготзерна; 1953-1954 рр. – робітник Кіровської експедиції № 25; 1954-1955 рр. – робітник Кременчуцької розвідувальної експедиції (нині Галещинська геологорозвідувальна експедиція).

Сфокусуємо увагу на періоді з жовтня 1941 року до вересня 1943 року. Розпочалася Велика Вітчизняна війна й територія України запалала вогнем. Радянський Союз перебував на межі катастрофи, втрачаючи щотижня 30-35 дивізій [4, 25]. Про запеклість боїв в Україні свідчать втрати радянського генералітету в період 1941-1942 років, що становили 38 чоловік (1 генерал-полковник, 5 генерал-лейтенантів, 32 генерал-майори) [5, 62]. Вихор війни за кілька тижнів охопив величезні простори і мільйони людей не зі своєї волі потрапили на окуповану ворогом територію. Командування вермахту та фашистська адміністрація для встановлення "нового порядку" мали, окрім регулярних військ, охоронні девізії, гестапо, польову жандармерію, спеціальні загони та команди [6, 109]. Програма нацистів були викладена в "Директивах щодо проведення політики на Україні" [4, 70], доповнених низкою документів : "Дванадцять заповідей поведінки німців на сході та їх поводження з руськими", "Схема економічної організації "Схід" ", "Директиви про колгоспи і радгоспи" [4, 71] та ін. "Повсеместно появились виселицы. Овраги, противотанковые рвы и ямы заполнялись трупами замученных…, повешенных и расстрелянных… Любой человек по самому незначительному поводу мог быть арестован, подвергнут пыткам, расстрелян или повешен" [7, 341]. Для всіх жителів окупованих областей німці запровадили загальну трудову повинність, а для їх обліку – обов'язкову реєстрацію на біржах праці [4, 72-73]. Не уник трудової мобілізації і Петро Безуглий. В його архіві є "Патверждение 1955 г., сентября месяца, 24 дня, жителей хутора Малая Безугловка, Солоницкого сельсовета Козельщинского района, Полтавской области Бровко Алексея Андреевича (1891 г.р.) и Выходца Федора Васильевича (1913 г.р.)". Односельці свідчать, що він разом з ними працював на Галещинському пункті "плодовочи" в якості рядового робітника з травня 1942 року по 1 вересня 1943 року (до дня визволення – В.М.). Автор не може засуджувати людину, обставинами змушену зробити все, щоб вберегти дружину та доньку від фашистського звіра. Той факт, що Петро Якимович після приходу радянських військ вцілів і не потрапив до Сибіру чи районів Півночі свідчить, що він досить успішно пройшов перевірку НКВС. Загальновідомо, що звільнене мирне населення поділялося на чотири категорії: перша й друга – колаборанти й "фольксдойче" знищувались відразу, третя – інтелігенція направлялась до штрафних батальйонів, по суті, засуджувалась до уповільненої смертної кари, а четверта – отримувала на посвідках штамп "Залишився на зайнятій фашистами території", який суттєво впливав на їх подальше життя [8, 136].

"Ходіння по муках" для П.Я.Безуглого розпочалося в 1951 році, коли внаслідок отриманої травми та інвалідності він розпочав оформляти пенсію. Цей процес затягнувся на кілька років. Були зібрані "свидетельские подтверждения" трудової біографії (Шелюга Семен Захарович, 1899 р.н.; Пархоменко Яків Корнійович, 1917 р.н.; Коваленко Прокіп Костович, Маменко Роман Степанович, 1883 р.н.), підготовлена архівна довідка № 3 від 16.01.1957 року з місця роботи та розміри заробітної платні [9].

На жаль, частина архіву втрачена, але збереглися відповіді на численні заяви Петра Безуглого (ось коли знадобилася освіта, отримана в царській армії). 13.03.1952 року завідувач приймальнею Голови Президії Верховної Ради УРСР О.Носенко на фірмовому бланку за № 385/2387 повідомляє, що заява П.Я.Безуглого надіслана на розгляд Полтавської обласної ради депутатів трудящих. 17.03.1952 року за № в-2-5330 начальник Управління пенсій Міністерства соціального забезпечення УРСР Шувалов радить "г.р. Безуглому П.Я., как имеющему компрометирующие данные за период оккупации" звертатися до облвиконкому. Завідувач прийомною голови виконкому облради депутатів трудящих (Крапива) надсилає папери до відділу соціального забезпечення тов. Розкладко Я.Ф. (лист № 4/842 від 19.03.1952 р.) та до виконкому Козельщинської ради депутатів трудящих тов. Крайнику П.П. (лист № 4/1095 від 10.04.1052 р.). Зберігся й повторний лист (цього разу Крайнику К.К.) за № Пр./6613 від 31.10.1955 р. Заступник завідуючого обласного відділу соцзабезпечення Колінко та завідувач сектором пенсій Гребєнніков (лист № 904-3904 від 26.03.1952 р.) повідомили, що не можуть скасувати рішення виконкому Козельщинської районної ради "...поэтому, Вам необходимо обратиться в райисполком с просьбой о пересмотре указанного решения". Дещо пізніше С.Гребєнніков, уже в якості замісника завідувача облвідділу соцзабезпечення (пішов на підвищення) та завідувач відділом пенсій Д.Пругло знову дають доручення завідувач Козельщинським "райсобесом" Здоровику розглянути питання призначення пенсії гр. Безуглому П.Я. (лист № 01-890 від 23.01.1956 р.).

На "районному рівні", рішенням Козельщинського райвиконкому від 24.11.1951 р., відмовлено у виплаті пенсії як такому, що скомпрометував себе в період окупації, а рішенням від 14.01.1952 р. "райисполком считает нецелесообразным вторично рассматривать вопрос о назначении пенсии" (лист № 107 від 28.01.1952 р.). Зав. відділом соцзабезпечення Здоровик продублював відмову, посилаючись на протокол засідання виконкому № 22 від 27.09.1955 р. (лист № 1003 від 01.10.1955 р.), про негативне вирішення питання повідомляє і голова виконкому районної ради Крайник (лист № 1323/2 від 19.11.1955 р.).

І як фінал історії – пенсійне посвідчення № 1075/178, видане Безуглому Петру Якимовичу 13 лютого 1957 року про призначення пенсії за віком у розмірі 309 карбованців з 25.11.1955 р. "пожизненно". Можна лише здогадуватися, які почуття викликав цей документ у пенсіонера.

На закінчення декілька висновків. По-перше, хотілося б наголосити на вагомості сімейних архівів як одному з основних джерел вітчизняної історії. По-друге, зазначити, що біоісторіографічний та мікроісторичний методи значно розширюють можливості дослідження та висвітлення різноманітних аспектів історичних явищ,

роблять їх більш зрозумілими й доступними. По-третє, не можна забувати про жахи війни, які не оминули жодної родини. На фронтах Великої Вітчизняної загинули Петро й Олександр Маслаки (дядьки автора), дідусь Юхим Маслак втратив здоров'я у німецькому концтаборі і помер у 1947 році, іншого дідуся Якова Пархоменка скалічено при форсуванні Дніпра. В родині дружини батько Іван Колісник стає інвалідом, гинуть дідусь Матвій Ковальов та дядько Пилип Колісник (в квітні 1945 року у званні підполковника). Підраховані економічні збитки, демографічні втрати українців у Другій світовій [4, 116-118], але жоден із істориків не здатен підрахувати, скільки втратив наш народ лагідності, добра, життєрадісності. І, напевне, жорстокість нинішніх часів бере початок з безпритульних голодних та холодних 40-х, з покоління сиріт, які не отримали батьківського тепла і ласки, з втраченого досвіду, мудрості поколінь тих, хто не повернувся з фронтів Другої світової.

---

* *Мова оригіналів документів зберігається.*

** *Підписи не розбірливі*

1. *Черненко А.М. Українська національна ідея. - Дніпропетровськ, 1994.*
2. *Брицький П.А. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Чернівці, 1995; История второй мировой войны: 1939-1945 в 12 т. - М., 1973-1982; Коваль М.В. Україна 1939-1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; Україна у другій світовій війні. - К., 1997; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу в 3 т. –К., 1967-1969.*
3. *Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроисториии // Одиссей. Человек в истории. Представление о власти. - М., 1995.*
4. *Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в другій світовій війні. – К., 1998.*
5. *Маслов О.О. Втрати радянського генералітету в боях 1941-1944 рр. в Україні // УІЖ. - 1993. - № 1.*
6. *Самсонов А.М. Вторая мировая война. – М., 1985.*
7. *История второй мировой войны: 1939-1945. – Т. 4. – М., 1975.*
8. *Лебедь М. УПА. - Ч. 1. – Дрогобич, 1993.*
9. *Козельщинський державний архів. Ф. Галищинський пункт заготзерна. - Оп. 6.- Спр. 2. - Арк. 85-88; Оп. 7. - Спр. 1. - Арк. 1-73; Оп. 8. - Спр. 1. - Арк. 3-89; Оп. 9. - Спр. 73. - Арк. 160-162; Оп. 11. - Спр. 73. - Арк. 160-164.*

Надійшла до редакції 21.12.2003 р.

О.Г.Перехрест

СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ ТА ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПОСТАВОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ЯК ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОГО ПОГРАБУВАННЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ЗА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944рр.)

У загарбницьких планах нацистської Німеччини особливе місце відводилось сільськогосподарському потенціалу України. Саме за його рахунок гітлерівці розраховували не лише повністю забезпечити потреби своєї армії й країни, а в перспективі і Європи, в продовольчій та іншій сільськогосподарській продукції, а й матеріальну базу для здійснення у майбутньому своїх геостратегічних планів. На реалізацію цієї мети і була спрямована аграрна політика рейху на окупованій території України. У числі її складових вагоме місце займали створена нацистами система жорстокої експлуатації природних ресурсів й виробничого потенціалу українського села та його населення із застосуванням примусової праці, тілесних покарань за невиконання норм виробітку або будь-які відступи від встановлених вимог, а також система ретельно спланованого і "узаконеного" керівництвом рейху та окупаційною владою організованого пограбування сільського населення.

У контексті зазначеного актуальним є питання щодо використання окупантами різних форм і методів організованого пограбування сільського населення. Незважаючи на те, що воно вже одержало певне висвітлення в історичній літературі [1], його подальше дослідження залишається одним із важливих завдань у створенні об'єктивної історії українського села періоду Другої світової війни. В даній публікації автор на основі використання опублікованих праць та широкого кола документальних джерел, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг, ставить за мету проаналізувати застосовувані окупантами системи оподаткування та обов'язкових натуральних поставок, показати їх грабіжницький характер та негативні наслідки для економічного становища українського села. Об'єктом дослідження є аграрна політика нацистських окупантів, предметом дослідження – застосовувані ними системи оподаткування та поставок сільськогосподарської продукції.

Однією з основних форм організованого грабунку населення на окупованій території України була система численних податків. Згідно запровадженої окупантами у жовтні 1941 р. за директивою Розенберга податкової системи, на території України з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на благочинні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг, податки на домашніх тварин, кіно, різні промисли тощо. Запровадили навіть подушний податок, відмінений свого часу після скасування кріпацтва [2, 186]. Більшість із перерахованих податків поширювалися і на сільське населення. Українські селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік [3, 129]. Правда, якоїсь єдиної системи у цьому питанні не було, адже окупаційні власті у кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд.

У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства – 400 крб., подушний податок з кожної людини – 100 крб., податок з коня – 300 крб., податок з корови – 150 крб., податок з собаки чи кішки – 100-150 крб. Тут окупанти запровадили ще й податок за "звільнення" у розмірі 50 крб. [4, 113-114; 5, 127]. За розпорядженням барашівського коменданта, на Житомирщині з кожного працездатного члена селянської родини стягували податок по 125 крб., з собаки – 150 крб., з кішки – 50 крб. та різні інші грошові податки [6, 100]. У Зіньківському районі Полтавської області селяни сплачували такі грошові податки: одноразовий податок з господарства – 50 крб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) – 100 крб., податок з собаки – 150 крб. (а у селі Парасковіївка селянка Бойко заплатила податок за собаку 500 крб.), податок з бджолосім'ї – 50 крб., податок з велосипеда – 75 крб. [7, 114]. Загалом, на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2 135 крб. з двору, а в 1943 р. – 3 112 крб. [5, 127].

У західних областях України селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, а також податок на собак. Поземельний податок складав: 100 крб. з 1 га паші, 40 крб. з 1 га сінокосу, 20 крб. з 1 га лісу, 10 крб. з 1 га непридатної для сільськогосподарського використання землі. Подушний податок складав: при на-

явності до 5 га землі в господарстві – по 100 крб. із кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, до 10 га – по 150 крб., більше 10 га – по 200 крб. Податок на собак становив 150 крб. Загалом грошові податки, які збирали окупанти на селі у західних областях, були значно більшими за ті, що сплачували селянські господарства у 1940 р. Про це свідчать дані по 5-ти селянським господарствам Рівненської області (в крб.) у поданій нижче таблиці [8, 124-125].

Табл. 1

Господарства	Сільгоспподаток і культзбір у 1940 р	Податки, встановлені окупантами			
		Поземельний	Подушний	Із собак	Всього
Буєра А.А.	1490	1030	600	150	1780
Кульчицького А.	117	200	200	150	550
Тимчука В.Я.	715	855	450	-	1305
Самчука Н.М.	324	500	200	150	850
Косака В.М.	242	400	300	150	650

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання одних і тих же податків впродовж короткого проміжку часу в результаті чого створювала ситуацію, коли до неспроможних сплатити податок селян застосовувалися жорстокі репресивні та конфіскаційні заходи. Наведемо типовий приклад. У грудні 1941 року в Калинівському районі Вінницької області гітлерівці зібрали податок на худобу, а вже 3 січня 1942 року оголосили, що настав новий рік і значить, треба вносити новий податок. Оскільки у селян не було грошей для його сплати, вони почали забирати корів. Не минуло й місяця, як до району прибули румунські частини. Нова влада заявила, що ні про які попередні податки вона не знає і знати не хоче, і запровадила свій податок. Врешті-решт у селян позабирали всіх тварин [9, 165-166].

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, які фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, овочі, квасолю, горох, горіхи, рибу незалежно від того, чи міг селянин її піймати, чи росла у його садку горішина. Доходило до того, що кожне селянське господарство зобов'язували здати по 20 кг сушених буряків [9, 167], а восени 1942 року здавали навіть квашену продукцію. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській та Сумській областях сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700-800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці з двору, 160 яєць від кожної несучки [7, 137]. У Рівненській області натуральні податки становили: зернових – від 2,85 ц до 6 ц з 1 га, картоплі – 20 ц з 1 га, м'яса 25 кг з 1 га, молока – від 210 до 1050 л з корови [8, 124].

Натуральні податки для селян по Підлубецькому району Волинської області становили: зернових – 4,4 ц з 1 га, картоплі – 17 ц з 1 га, м'яса – 22 кг живої ваги з 1 га, курей – 4 шт. з двору, яєць – 22 шт. з 1 га, молока – 750 л від однієї корови, меду – 5 кг з 1 вулика [9, 167]. Згідно згадуваного вже нами вище розпорядження барашівського коменданта, на Житомирщині старости стягували з селян такі натуральні податки: з кожного гектара 6 ц зернових культур, 60 кг м'яса з господарства, 800 л молока з корови, 400 яєць з курки [6, 100], а в Зіньківському районі на Полтавщині – 750 л молока з корови, 150 яєць з курки, 5 кг меду з 1 бджолосім'ї та ін. [7, 115].

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені строки, а й взагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Наведемо деякі з них. Так, 20 травня 1942 р. про „покарання смертю або в легших випадках в'язницею" за несплату податків оголосив житомирський генералкомісар [10, 112-113]. Згідно розпорядження шефа Димерського району Київської області (червень 1942 р.) староста с. Синяк зобов'язувався на протязі 5-ти днів закінчити збирання грошових податків по селу, які складали 1648,46 крб. одноразового збору, 2325 крб. податок на собак і 20 450 крб. податок на розвиток земгромад. У разі несплати селянами податків у зазначений термін, їм загрожував опис майна [10, 126].

Відверто грабіжницький характер мала заготівельна політика окупантів на селі, основною метою якої було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб вермахту та рейху. Восени 1941 року були залишені всі плани сільськогосподарських поставок на рослинницьку продукцію, встановлених ще за радянської влади. Потім було здійснено облік наявних зернових запасів і заплановані нові, додаткові здачі – інколи 3-4 за зиму 1941-1942 рр. А навесні 1942 року, на основі розпорядження рейхскомісара України Е. Коха, було здійснено примусове вилучення збіжжя як у колективних господарствах, так і у селян [5, 126]. Окупаційна влада ретельно контролювала виконання завдань щодо здачі зернових культур. У більшості сіл зерно прямо з току вивозилося на зсипні пункти.

План вивезення хліба кожному "общинному господарству" сільгоспкомендант встановлював, як правило, у такому розмірі, що після його виконання хліба для селян фактично не залишалось. А коли виявлялося, що в "общинних господарствах", які виконали свою норму поставок, ще залишався хліб, то зразу ж фабрикувалось додаткове завдання, внаслідок чого забирали 90-95 % валового збору [9, 165]. Нерідко норми здачі продукції встановлювалися набагато більшими, ніж давав урожай. Гітлерівці жорстоко карали селян, якщо "общинні господарства" не виконували визначені норми здачі продуктів.

Особливо нещадно окупанти забирали продукцію тваринництва. Вся худоба і птиця колишніх колгоспів і радгоспів була оголошена власністю Німеччини. Все, що вирощувалося і вироблялося селянами на фермах, створених замість колгоспів і радгоспів "общинних господарств" та державних маєтків, повністю забиралося окупаційною владою, адже було встановлено високі норми обов'язкових поставок.

Одночасно обов'язкові поставки тваринницької продукції повинен був виконувати кожний селянський двір. Норми здачі м'яса спочатку доводились "на двір", а з 1942 р. було встановлено загальні розміри поставок м'ясних продуктів на село загалом [5, 126], що дозволяло окупантам збирати їх у значно більшій кількості. Нерідко доведені раніше норми здачі коригувалися у сторону збільшення, при чому по декілька разів упродовж року. Розміри м'ясопоставок були такими, що фактично у населення забиралося все м'ясо і сало. Це відзначали навіть самі гітлерівці. Так, у німецькому донесенні від 20 жовтня 1942 р. стверджувалося, що „на селі квоти поставок були настільки непомірні, що селянам практично нічого не залишалося. М'ясні продукти (м'ясо, ковбаси, консерви) були призначені для вермахту та для інших німців. У донесенні підкреслювалося, що українське населення не одержує ніяких м'ясних продуктів від початку окупації" [11, 294].

Дозвіл на забій худоби для власних потреб видавався сільгоспкомендантом лише тим селянам, які виконували поставки тваринницьких та інших продуктів. Так, наприклад, розпорядження Пирятинської земської управи Полтавської області від 19 березня 1942 р. інформувало населення, що "для того щоб одержати право на забій кабана, необхідно здати-продати державі трьох кабанів, а четвертого можна зарізати з дозволу інспекції (німецької – О.П.) "відділу хліборобства" [12, 42]. Проте часто було так, що коли селянин, маючи довідку про виконання м'ясопоста-

вок, приходив до коменданта за дозволом, то у нього цю довідку відбирали і наказували зараз же здати худобу. За самовільний забій худоби селяни каралися високими штрафами, тюремним ув'язненням та навіть смертною карою.

Однак це не зупиняло селян, які з різних причин вдавалися до недозволеного забою худоби. Про це свідчать численні документи окупаційного періоду. Так, наприклад білоцерківський гебітскомісар Штельцер в оголошенні від 4 грудня 1942 року, опублікованому в газеті, констатуючи, що „за останній час нечувано часто трапляються недозволені забої рогатої худоби та свиней", востаннє попереджав, „що для кожного забою рогатої худоби та свиней потрібно мати дозвіл крайсландвіртшафтсфюрера. Незаконний забій буде розглядатися як військово-господарський злочин і буде суворо покараний, а в особливих випадках може бути покараний навіть смертю" [13]. Подібне читаємо і в оголошенні від 23 березня 1943 р. Гайворонського уїздного комісара Майєра: „Таємний забій худоби приймає недопустимі розміри...Таємний забій є саботаж і буде каратися суворими карами – при особливих обставинах смертельною стратою. Такий вирок буде проводитись негайно у виконання через публічне повішення" [10, 199].

Окупанти на всій території України запровадили обов'язкові поставки молока. Норми його поставок були різними для різних областей і навіть для окремих районів, але скрізь такими високими, що населенню молока або не залишалось зовсім, або залишалась мізерна кількість. Дуже часто селяни не мали змоги навіть виконати норми з об'єктивних причин, зокрема через нестачу кормів та низьку продуктивність корів. Обов'язкові поставки молока у Київській, Житомирській, Вінницькій, Харківській і Дніпропетровській областях дорівнювали 850 літрів на рік з кожної корови; у Одеській і Миколаївській областях – 1200 літрів [3, 129-130]. А у 1942 р. для Миколаївської області норма здачі становила 1400 літрів, однак більшість корів через нестачу кормів таких надоїв не давала. Селяни мали право одержувати тільки 20 % молочних відвійок. Крім цього, гітлерівці ввели молокопоставку з кіз. У середині лютого 1943 р. миколаївський гебітскомісар встановив як обов'язкову норму здачі 40 літрів молока від кожної кози [9, 167]. У 1942 році селяни Кам'янець-Подільської області були зобов'язані поставляти з кожної корови найменше 1100 л молока з 3,8 % жирністю [14, 3].

Обов'язковій здачі підлягала і вся шкіра забитої худоби, вовна, кроляче, заяче, лисяче, собаче та інше хутро і навіть волосся з кінських грив та хвостів.

Сільському населенню суворо заборонялося продавати сільськогосподарську продукцію на базарах або вдома. Фактично всю продукцію належало здавати на заготівельні пункти. Хто порушував встановлений порядок, той жорстоко карався окупантами. Так, наприклад, вінницький гебітскомісар заборонив продаж на базарах, вулицях та в інших місцях овочів, городини, ягід та картоплі з 24 липня 1942 р. аж до виконання плану їх обов'язкової здачі, причому у розмірах, збільшених у три рази проти попереднього року [15, 49].

У багатьох регіонах окупаційна влада взагалі періодично закривала базари або обмежувала та регламентувала їх роботу. Ось типовий приклад. 20 червня 1943 р. у надрукованому в газеті службовому повідомленні Ярмолинецький окружний комісар (Кам'янець-Подільська область) інформував населення, що в заміну його розпорядження від 6 грудня 1942 р. "... базари знову відкриті і відбуватимуться один раз на тиждень – в неділю. На базарі можна продавати продукти, які не підлягають заготівлі. На продаж продукту що підлягає заготівлі треба мати справку від ... коменданта, в якій повинно бути зазначено, що план заготівлі виконано та на якому базарі продукт може бути проданий. Хто буде йти всупереч цього буде оштрафований" [16].

Продукція, яку здавали селяни на заготівельні пункти, оплачувалась за встановленими окупантами цінами, рівень яких в десятки разів був нижчим від ринкової ціни. За здану продукцію селянин одержував певну кількість „пунктів" – умовних одиниць, на які він міг одержати товари. „Пункти" було введено з таким розрахунком, щоб забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи селянинові взамін. За 1 ц зерна селянин одержував 10 „пунктів", за свиню вагою 110 кг – 400 „пунктів", 1 л молока – 1 „пункт". А тим часом промтовари оцінювалися так: костюм з грубого сукна – 1600 „пунктів", штани – 560, шкарпетки – 120, 1 м простого матеріалу – 320, 1 л горілки – 100, 1 кг солі – 30, 1 кг цукру – 100, 1 коробка сірників – 100 „пунктів". При чому такі товари, як сіль, сірники, цукор, горілка, колісна мазь та інші селянин міг придбати тільки у порядку отоварювання. А право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки [9, 162].

Здійснюючи педантичний контроль за обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, окупаційна влада вживала також запобіжні організаційні та каральні заходи з тим, щоб унеможливити ухилення селян від їх виконання, запровадила розгалужену систему взаємовідповідальності селян та посадових осіб усіх рангів за виконання заготівельних планів. Для підтвердження зазначеного скористаємося витягами із декількох розпоряджень окупантів. Так, у розпорядженні голови Чернігівської міжрайонної управи 6 лютого 1942 року, адресованому головам районів наголошувалося, що „Протягом восьми діб треба доставити недовивезену кількість зерна і інших сільськогосподарських продуктів за планом; невиконання цього або неповне виконання хлібопоставок викличе примусову поставку. Про це попередження треба повідомити підлеглим вашої райуправи і старостам сіл...В села, які не виконали планів, будуть надіслані німецькі загони для вилучення не зданих своєчасно продуктів... В селі, що не виконало поставок у зазначений термін, буде взято значно більше, староста і хлібороби, ... а також ви, як керівник району, будете заарештовані й покарані за законами військового часу... Притягайте до відповідальності кожного саботажника, мобілізуйте всю поліцію, аби вона поруч з своєю основною роботою допомагала...у виконанні планів" [10,85-86]. А сільськогосподарський комендант Вищедубечанського району Київської області у розпорядженні від 15 травня 1942 року попереджав, що „в селах, в яких не будуть виконуватись поставки худоби, молока, яєць і картоплі, щонеділі буде повішено 5 чоловік на село. Такі міри боротьби будуть застосовуватись до того часу, поки всі держпоставки налагодяться цілком" [10,112].

Про репресії за невиконання селянами плану поставки молока та яєць йшлося і в оголошенні Рівненського гебітскомісара Беєра від 20 листопада 1942 року: „...1) за кожну бракуючу в контингенті села літру молока стягатиметься кару 20 крб; за кожне бракуюче в контингенті села яйце – кару 10 крб. 2) Цю кару розкладатиметься на село, що не виконало контингенту, колективно, сільський старшина має тоді розподілити кару на окремі сільські господарства, які не виконали поставки...5) ...кари мусять бути заплачені найпізніше в 4-тижнях після наложення...6) заплачення кари не звільняє ні в якому разі від самого обов'язку поставки" [10, 174-175].

За розпорядженнями центральних та місцевих окупаційних органів влади в селах, особливо в тих, де не виконувалися у повному обсязі поставки продукції, періодично проводилися перевірки сільських господарств з метою обліку наявного та використаного зерна, овочів, картоплі, наявності продуктивної худоби та молодняку, зокрема наявності корів, які розтелилися, і телят, виявлення прихованого продовольства та сировини . У разі продажу корови або іншої худоби селянин повинен був негайно повідомити відповідні органи, кому саме їх продано, із зазначенням нового власника та його адреси.

Влада не тільки погрожувала покараннями за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювала каральні заходи. Так, наприклад, у Миколаївській області штраф за нездачу молока стягувався у розмірі до 10 тис. крб. [9, 167]. У Полтавській області штраф за невиконання норм здачі молока стягувався у розмірі 5-10 тис. крб., за забій худоби без дозволу – 2-3 тис. крб., за невиконання норм яйцепоставок – 30 крб. [9,168; 12,40]. Широко здійснювалася конфіскація худоби та майна селян. Наприклад, за постановою Хорольської управи у селян села Павлівки А.М.Полтавець та Г.А.Ігнатенко за невиконання молокопоставки за 1942 р. були конфісковані корови [10,183], а за розпорядженням рівненського гебітскомісара за невиконання планів поставок зерна, молока та яєць здійснювалася конфіскація господарств селян [10, 125]. Та коли ж подібні каральні заходи не давали бажаного результату, окупанти вдавалися до прямого застосування силових заходів.

Про надзвичайну жорстокість і нечувані злочини гітлерівців при вилученні у населення продуктів харчування свідчать зізнання високопоставлених німецьких злочинців під час відкритого судового засідання військового трибуналу Київського військового округу, що відбувся у січні 1946 р. Так, звинувачений, колишній гебітскомісар мелітопольського округу оберштурмбанфюрер СС Г. Хейніш зізнався у наступному: "Я закликав до вилучення як можна більшої кількості продуктів у сільського населення. Було встановлено, що у сільського населення повинно вилучатися 75 % наявних продуктів. Уповноважені мої накази виконували і продуктів брали ще більше, ніж 75 %.

Населення сіл неохоче віддавало продукти, які ми вимагали, а тому ми удавалися до допомоги жандармерії і добивалися того, що нам було необхідно. При цьому, коли жандармерія виконувала свої завдання, вона не рахувалася ні з чим, застосовуючи всі методи і засоби, щоб досягти своєї мети. У моїй практиці був випадок, коли я сам віддав до суду трьох селян, які відмовилися поставити потрібні продукти..., і вони були засуджені до смертної страти – розстріляні. Був ще один випадок: селянин зарізав свиню без дозволу. Я його арештував, і він був засуджений до смертної страти і був розстріляний.

За відмову виконувати мої вимоги в місті та окрузі було арештовано біля 4000 чоловік. Частина арештованих... була засуджена до різних термінів покарання. Ті ж селяни, які попали до рук СД, були розстріляні або відправлені на каторгу до Німеччини" [17,18].

Інший підсудний, який з жовтня 1941 р. по березень 1943 р. був начальником охоронної поліції та жандармерії на території Київської та Полтавської областей, генерал-лейтенант поліції П. Шеєр зізнався на суді, що „з метою реквізиції продуктів харчування, худоби оточувалися села, і всі наявні там продукти і худоба забиралися поліцією та жандармерією. Жителі, які в якій-небудь мірі чинили опір, тут же арештовувалися і згодом відправлялися до Німеччини. Якщо опір був активним, то ці особи розстрілювалися на місці. Приховування продуктів розглядалося, як вияв опору. У випадку виявлення продуктів особи, що ховали їх, розстрілювалися" [17, 162].

Ще один підсудний – колишній комендант тилу 6-ї німецької армії, який діяв на території Сталінської та Дніпропетровської областей, генерал-лейтенант вермахту К.Буркхард, відповідаючи на запитання прокурора про те, що йому відомо з приводу примусового вилучення у населення продуктів, заявив наступне: „При командуванні 6-ї армії був квартирмейстер, у розпорядженні якого знаходився спеціальний апарат, очолюваний начальником господарського відділу, у підпорядкування якого були начальники сільськогосподарського відділу і продовольства, а у підпорядкуванні їх знаходились уповноважені по вилученню продуктів. Увесь цей апарат займався вилученням продуктів у населення. Ортскоменданти, безумовно, брали участь у цих операціях..., застосовували каральні заходи при вилученні продовольства" [17, 30].

Жорстокими репресивними заходами окупаційна влада домагалася поставленої мети і збирала велику кількість сільськогосподарської продукції. Проте не скрізь і не завжди окупантам вдавалося одержати заплановану продукцію. Виконання планів заготівель та поставок постійно зривалися не лише тому, що селяни саботували заготівельні заходи окупантів, а й тому, що знекровлене та пограбоване село об'єктивно не могло виконати фантастично непомірні квоти поставок. І тут не допомагали вже ні заохочувальні заходи влади, ні постійні погрози та міри покарань, ні реквізиції та конфіскації. Вилучення ж силовими методами худоби та продукції ще більше ускладнювало ситуацію. Наведено декілька типових прикладів, які свідчать про реальний стан заготівлі окремих видів сільськогосподарської продукції в період окупації. Так, як свідчить "Відомість про виконання м'ясопоставки населенням Шепетівської округи станом на 6.08.1942 р.", за планом першого терміну в Шепетівському районі мало поступити 553,7 т м'яса, поступило – 906,14 т, або 163,8 % від плану, у Полонському районі відповідно – 813,4 т, 1051,88 т, або 129,3 %, у Березdівському районі відповідно – 478,4 т, 212,84 т, або 44,5 %, у Славутському районі відповідно 806,6 т, 153,92 т, або лише 19,08 %. В цілому по окрузі при плані 2625,1 т м'яса поступило 2324,78 т, що становило 87,6 % від планових завдань [18, 80]. 27 липня 1942 р. у листі Юзівського комітету голові Смолянинівської райуправи продовольчої торгівлі (Сталінська область) повідомлялося, що „поставка молока і яєць за минулий період іде слабо, зокрема за станом на 23 липня 1942 року не поставлено 547 000 л молока, або 31 %. Особливо погано здають райони за липень місяць: Прохорівський – 55 %, Ругченківський – 54 %, Вознесенський – 60,5 %. ...Поставка яєць йде ще гірше; за другий і третій квартали здано всього 25,7 %. Це говорить про повний зрив плану поставки" [10, 136-137]. Подібних фактів можна навести безліч.

Не менш грабіжницькою була податкова та заготівельна політика щодо українських селян і румунських окупантів в губернаторствах „Буковина" та „Трансністрія". Тут селяни платили понад 30 різних „державних" і „місцевих" податків і зборів, кожний з них був зобов'язаний мінімум 30 днів відпрацювати на будівництві та ремонті доріг, виконувати гужову повинність і т.д. [19, 135]. Наведемо типовий приклад з податкової практики румунських окупантів, скориставшись наступним документом – „Розпорядженням Ободівської районної претури на Вінниччині від 8 квітня 1943 р. про стягнення податків з селян". У розпорядженні, адресованому старості села Нова Ободівка, зазначалося: "На підставі наказу губернаторства Трансністрії за № 102 по Вашому селу на 1943-1944 рік нараховані наступні податки: з орної землі общин – 18 223 РККС (румунська грошова одиниця – марка; 1 марка дорівнювала 20 крб. – О.П.), з них половина грошима і половина зерном; за присадибні (городи, левади, сади і виноградники) землі – 14 750 РККС; шкільного податку – 27 300 РККС; податок на поліцію – 5000 РККС; на утримання пожежного обозу – 3000 РККС; гужовий – 10 500 РККС.

Крім того, Вами будуть збиратися наступні податки і такси: з осіб, які здійснюють продаж з підвід, – 2 марки, за товари на прилавках і з рук – по 1 маркі, за метричні посвідчення або смерть – 1 марка, за видачу посвідчень про власність великої худоби – 5 марок і малої – 2 марки за штуку, пропусків на поїздки в своєму уїзді – 3 марки і поза своїм уїздом – 5 марок, за пасовище великої рогатої худоби – по 10 марок і дрібної – по 5 марок за штуку.

...Село на 1943-1944 рік переведено на свій бюджет і тому ... необхідно виділити на свій бюджет наступні податки: 1) на поліцію; 2) пожежний; 3) за пасовище; 4) паспортизацію худоби; 5) поїздки; 6) за видачу посвідчень і метрики; 7) базарний збір" [15, 55-56].

А от у що виливалася така практика для рядового селянина, свідчить наступний приклад. Із селянина села Танівки Березівського району на Одещині Мокан Олександра Федоровича були стягнуті наступні податки: земельний податок у сумі 99 марок, податок з городу – 72 марки, податок з корови – 30 марок, податок за культзаходи – 30 марок. Таким чином, тільки за 4-ма найголовнішими видами податку Мокан вніс 231 марку, або 4 620 крб. Крім того Мокан заплатив натуральні податки: молока – 300 л, м'яса – 50 кг, яєць 108 штук та інші продукти. В той же час, за вироблені у „земтоваристві" 330 трудоднів він одержав 7 ц ячменю [20, 179].

В „Трансністрії" селяни, згідно наказів губернатора, повинні були здавати на утримання окупаційних військ птицю, молоко, свиняче м'ясо, бринзу, мед, шерсть та ін. В губернаторстві „Буковина" селянин міг залишити собі на харчування 60 кг зерна на дорослого і 40 кг на дитину, решта підлягала здачі окупаційній владі [19, 135].

Крім того, деякі види сільськогосподарської продукції вважалися монополією румунської держави і вся продукція повністю конфісковувалася департаментом монополій, розпоряджатися або продавати продукцію такого виду селянин не мав права, зокрема, згідно постанов губернатора „Трансністрії" (постанови № 90 від 5 жовтня 1942 р і №3277 від 31 грудня 1942 р.) до таких видів продукції належали шерсть, бавовна, виноград, тютюн [20, 179].

Не обмежуючись пограбуванням сільського населення через систему оподаткування та обов'язкових поставок, румунські окупанти, використовуючи монополію на право торгівлі, вилучали у них останні запаси. Так, постановою губернатора „Трансністрії" №124 від 12 січня 1943 р. на гас, сіль, сірники, тютюн, тютюновий папір та інші предмети першої необхідності оголошувалася державна монополія: ці предмети відпускалися населенню міських та районних центрів за гроші, а у сільській місцевості – в обмін на продукти. Під продуктами значилось – пшениця і жито урожаю 1941 р. та попередніх років, кукурудза, ячмінь, продукти тваринництва. Для цієї мети вводилися бони з написами, наприклад, „Гас у обмін на продукти". Оскільки у сільських місцевостях магазинів не було, а піти на базар, щоб продати свою продукцію або купити що-небудь, селянин не міг, оскільки для того, щоб піти до міста або іншого населеного пункту, вимагався у кожному окремому випадку спеціальний дозвіл жандармського управління, то сільське населення вимушене було віддавати останню продукцію і хліб в обмін на предмети першої необхідності через обмінні пункти примарії.

До боржників щодо сплати податків та поставок румуни застосували драконівські заходи. Так, 5 лютого 1944 р. Березівська префектура розіслала всім примаріям і старостам директиву наступного змісту: „На підставі наказу №115 у всіх жителів, які не виконали план молокопоставки, негайно заберіть корови". Тих, хто не виконував плану здачі шерсті, м'яса та інших видів натуральних податків, направляли у трудові табори [20, 180-181].

При цьому зазначимо, що простежувалася дискримінаційна політика румунських властей щодо українського та російського населення і прихильне ставлення до німецького і молдавського населення. Так, 23 грудня 1942 р. Мостівська районна управа Березанського повіту на Миколаївщині розповсюдила серед жителів розпорядження, за яким вимагалося у тижневий термін „провести реквізицію у російсько-українського населення всіх свиней вагою понад 40 кг, а на свиноматок з маленькими поросятками та поросних, яких неможливо доставити транспортом, зібрати зобов'язувальні розписки і їх доставити до управи.

У молдавського і німецького населення зібрати тільки зобов'язальні розписки на свиней, які є у їхньому господарстві, і доставити їх до претури. Їхні свині реквізиції не підлягають.

У випадку, коли буде виявлено приховання свиней зазначеної ваги, – глава сім'ї буде відданий під суд з конфіскацією майна" [2, 194].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що застосовувані нацистськими окупантами системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції являли собою важливі ланки аграрної політики загарбників, спрямованої на пограбування та зруйнування економіки України. Вони мали яскраво виражений грабіжницький характер, а їх практика була спрямована на якнайбільше викачування з села продукції для потреб вермахту і рейху. Методи, які застосовували окупанти при їх здійсненні, були злочинними за своєю суттю і принесли українському селянству небачені втрати.

---

1. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: 1941-1945 гг. в 3 т. – К., 1975; Історія Української РСР: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941-1945 у 8 т. – Т. 7. – К., 1977; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. - К., 2000; Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982; Потильчак О.В. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941-1944 рр.) // Український селянин. – 2003. - № 6. – С. 125-128.*
2. *Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. – К., 2000.*
3. *Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982.*
4. *Непокорённая земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1945. – К., 1985.*
5. *Потильчак О.В. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941-1944 рр.) // Український селянин. – 2001. - № 2.*
6. *Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів. – К., 1965.*
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32.*
8. *Російський державний архів економіки. – Ф. 7733. – Оп. 29. – Спр. 907.*
9. *Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965.*
10. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963.*
11. *Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж - Нью-Йорк – Львів, 1993.*
12. *Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів. – Полтава, 1947.*
13. *Службове повідомлення про відкриття базарів // Дзвін волі (Біла Церква). – 1942. – 13 грудня.*
14. *Хмельницький обласний державний архів (далі – ХОДА). – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 72.*
15. *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збір. документів і матеріалів. – Одеса, 1971.*
16. *// Вірним шляхом (Ярмолинці). – 1943. – № 25 (70). – 6 червня.*
17. *Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995.*
18. *ХОДА. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 33.*
19. *Левит И.Э. Политика фашистской диктатуры Антонеску на временно оккупированной территории СССР // История СССР. – 1984. - №5.*
20. *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы. – Одесса, 1970.*

Надійшла до редакції 22.12.2003 р.

І.В.Рибак

ВІДБУДОВА СЕЛЯНСЬКИХ ОСЕЛЬ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 рр.)

Соціально-побутовий розвиток українського села радянської доби надзвичайно важлива і актуальна проблема. У вітчизняній історії склалося дещо нігілістичне ставлення до вивчення інфраструктури села. Радянська історіографія головну увагу приділяла матеріальному виробництву, змінам у аграрних відносинах і досить поверхово аналізувала процеси, пов'язані з побутовим укладом селянства, при цьому традиційно наголошувалося на здобутках, досягненнях успіхах у вирішенні соціально-побутових проблем села [1].

Це стосується і проблеми відбудови селянських осель у повоєнний період. Дослідники, які торкалися цієї проблеми, стверджували, що відновлення сільського житлового фонду завершилося у 1945-1950 рр. Поза увагою залишилися характеристики житлово-побутових умов мешканців тогочасних сіл, труднощі й невирішені проблеми у відновленні селянських осель [2]. Виходячи з цього, автор поставив за мету визначити хронологічні межі відбудови сільського житлового фонду, зруйнованого у роки війни, з'ясувати хід та основні етапи відбудовчих робіт, охарактеризувати не лише кількісні, але й якісні параметри селянських осель.

Після завершення війни тоталітарна радянська система висунула в порядок денний як першочергове та невідкладне завдання – відбудову промисловості, насамперед важкої. Відтак уся увага партійних і радянських органів зосереджувалася на господарських, виробничих проблемах і завданнях. У постанові ЦК ВКП(б) „Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки" від 27 березня 1946 року зазначалось: „ЦК ВКП(б) оцінюватиме роботу кожної партійної організації по тому, як вона зуміє підняти робітників, селян, інтелігенцію на справу здійснення п'ятирічного плану і забезпечення виконання та перевиконання поточних господарських планів" [3, 152]. Такою ж була політика владних структур стосовно подолання соціально-побутових проблем післявоєнного села і у Директивах XIX з'їзду КПРС у 1952 році [3, 355].

Технократичні перегини були дещо пом'якшено після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. З цього приводу газета „Радянська Україна" писала: „Багато колгоспів мають у своєму розпорядженні кошти, але слабко беруть участь у спорудженні житла на селі. Часто правління колгоспів витрачають великі суми на придбання легкових автомобілів, обладнання канцелярії, але не турбуються про потреби шкіл, будинків культури, медпунктів, дитячих садків. З таким становищем необхідно покінчити: у центрі уваги правління колгоспів повинна бути турбота про побутові та культурні потреби колгоспників" [4].

Одним із найбільш складних завдань було відновлення житлового фонду. За даними О.М. Марзеєва, на 1 січня 1946 року на селі в землянках проживало 61836 сімей, а поневірялося по чужих кутках, мешкало в малопристосованих для житла приміщеннях 117674 родини [5, 151]. Програму вирішення житлової проблеми на селі було викладено у постанові ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 27 квітня 1945 року „Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі". Сільське будівництво мало здійснюватись силами колгоспників, що втратили житло, за мінімальної допомоги з боку колгоспів [6]. Зрозуміло, що економічно слабкі колгоспи, які знемагали під тягарем непосильних хлібозаготівель, в умовах післявоєнної розрухи, не могли взяти на себе зобов'язання щодо будівництва хат колгоспників. Завдання у найближчий час переселити із землянок у нові будинки всі сім'ї колгоспників, широко розгорнути роботи з впорядкування села було нереальним тому, що законом „Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр." передбачалося виділення мізерних капіталовкладень у цю сферу. Так, по лінії республіканського до місцевих бюджетів планувалось направити у сільське житлове будівництво 411 млн. крб. [7]. Відомо, що в тих умовах республіканський та місцеві бюджети формувались за залишковим принципом після виконання всіх надходжень до союзного бюджету. Після цього відшукання вищезазначених коштів з республіканського та місцевого бюджетів на сільське будівництво ставало надто проблематичною справою. Розгортанню житлового будівництва на селі не сприяла місцева будівельна індустрія. У 1946 р. в селах республіки працювало 1426 цегельних, 190 черепичних та 321 вапняковий заводи. Як правило, це були малопотужні підприємства кустарного або напівкустарного типу [8]. Вибіркові обстеження сільської будівельної індустрії у 1947 році виявили, що "більшість цегельних заводів напівзруйновані, всі виробничі процеси здійснюються вручну, а черепичні заводи мають просто жалюгідний стан" [9, 14].

У післявоєнний період вирішено було продовжити курс на відбудову сільського житлового фонду на якісно новій основі. З цією метою у 1945-1949 рр. було створено 166 проектів житлових будинків колгоспників та 15 -культурно-побутових споруд на селі. Про один із таких проектів сільської оселі йшлося у замітці „Типовий проект житлового будинку", надрукованій у газеті „Радянська Україна". Зокрема, зазначалось: „План будинку складається з трьох житлових кімнат, кухні-їдальні, сіней, комори. Льох розміщується під коморою, сіньми. Висота приміщень запроектована 2,8 м. Стіни біляться білою глиною або вапном. Фронтон над входом, віконні і дверні лиштви оздоблюються простою різьбою та розписуються народним орнаментом. Двір і господарські будівлі розміщуються в глибині садиби. Розрив між будинком і господарськими будівлями - 10-12 метрів, між будинком і вулицею влаштовуються квітники. На садибі передбачено також фруктовий сад, декоративні дерева та город. Фундаменти під стінами кладуться з бутового каменю на вапняному розчині. Стіни з сирцевої (неопаленої) цегли на глиняно-вапняному розчині. Підлога дощата, вікна з подвійними рамами, опалення пічне. На будівництво витрачалось 608 трудоднів, 140 конеднів, 10000 крб., 7,5 куб. м лісу, 18,5 куб. м пиломатеріалів, 130 кг цвяхів, 2222 м. скла, тисяча штук цегли [11]. В умовах гострої нестачі будівельних матеріалів, відсутності кваліфікованої робочої сили, залишені державою напризволяще, обтяжені непосильними податками колгоспники самотужки зводили малоякісні оселі або вдавалися до традиційної селянської взаємодопомоги. Лише у Чернігівській області у перші післявоєнні роки було створено 559 будівельних бригад із забудовників, які методом народної будови заготовили і вивезли 16366 кв. м лісоматеріалу, спорудили 6 тисяч хат і 140 культурно-побутових закладів [11]. Однак і за таких умов виконати план житлового будівництва, складений у дусі дзвінкої ейфорії, не вдалося. Протягом 1946-1950 рр. на селі спромоглися побудувати лише 650,6 тисяч хат замість запланованих 1,2 млн., тобто план житлового будівництва було виконано лише наполовину [12, 492]. Наприклад, за п'ять післявоєнних років в західноукраїнських селах вдалося відновити лише 60% зруйнованого житлового фонду [13, 134]. Вищезазначені причини змушували колгоспників споруджувати при-

мітивне тимчасове житло. Вибіркові обстеження житлово-побутових умов колгоспників у Чернігівській області в 1946 році показали, що „новозбудовані житлові будинки колгоспників у більшості випадків являють собою чотирьохстінну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з обох боків. Дахи солом'яні, долівки – глиняні. Вікна, як правило, маленькі, з низькими підвіконниками" [14, 2]. Обстеження в Полтавській області засвідчили, що „хати будуються без проектів, причому багато з них мають примітивний характер як у частині планування, так і архітектурного оформлення. Більшість хат однокімнатні або складаються з однієї кімнати та кухні" [14, 54]. Таким чином, більшість хат колгоспників відбудовувалась на дуже низькій якісній основі. Через це на селі залишалась надзвичайно гострою житлова проблема. На 1 березня 1949 року в землянках проживало 48720, а на чужій житловій площі - 50975 родин колгоспників [15, 8]. Жителі села Недайводи Криворізького району Дніпропетровської області скаржились М.С.Хрущову: „У роки війни від нашого села нічого не залишилось, всі будівлі знищено, навіть стін немає. Для відновлення будівель у післявоєнний період колгоспники знайшли дерево у закинутих траншеях і бліндажах за декілька кілометрів. З великим трудом до 1948 року вдалося спорудити 152 будівлі без даху - тимчасові оселі. Від тривалих дощів восени 1947 року 13 будівель розвалилися, а решта 139 настільки намокли, що жити в них неможливо" [16, 24].

Через критичний стан житлового будівництва на селі компартійне керівництво змушене було вдаватися до нових вказівок директивного характеру. У 1949 році Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли чергову постанову про спорудження на селі будинків для колгоспників, які проживали у землянках і на чужій житловій площі. При цьому було поставлено завдання обкомам партії та облвиконкомам забезпечити закінчення зведення хат для сімей, які проживали у землянках, до 1 липня 1949 року, а для тих, що тимчасово проживали на чужій житловій площі, – до 1 листопада 1949 року [17]. Вихід вищезгаданої постанови дав підставу деяким радянським історикам вважати, що „до 1950 року житлову проблему в селах України було вирішено" [18, 6]. Проте реальність була набагато складнішою. Після виходу вищезгаданої постанови контроль за її виконанням практично не здійснювався, належної допомоги з боку республіканського уряду сільському житловому будівництву не надавалось. Так, у 1950 році планувалось побудувати для сімей, які проживали у землянках, 7029 хат, а збудовано було лише 845, або 12%. У різній стадії будівництва перебувало 2663 хати [19, 10]. Спроба деяких колгоспів створити власні підприємства з виробництва цегли, черепиці та інших будівельних матеріалів на початку 50-х років наштовхнулась на категоричну заборону. У звітній доповіді ЦК XIX з'їзду КПРС підкреслювалось, що „створення підсобних господарств та промислів з виготовлення будівельних матеріалів нібито відволікає увагу колгоспників від розв'язання їх головного завдання - збільшення виробництва продукції ланів та ферм" [3, 157]. За таких умов тисячі селянських родин продовжували жити в землянках, малопристосованих приміщеннях, по чужих кутках.

Ситуація в сільському житловому будівництві дещо поліпшилась після вересневого Пленуму ЦК (1953 року). Було прийнято рішення про запровадження додаткових заходів, які дозволили колгоспам виділяти значно більше грошей для розподілу за трудоднями [3, 383,492]. Ці зміни позитивно вплинули на темпи житлового будівництва на селі: в 1950-1955 рр. було побудовано 460,6 тисяч хат. Половину з них зведено у 1954-1955 рр.

Про інтенсифікацію житлового будівництва на селі свідчать і матеріали вибіркових обстежень 506 господарств колгоспників Львівської області у 1952-1955 рр. Так, у 1952 році було зафіксовано лише одну побудову житлового будинку, у 1953 році - 3 сім'ї спорудили хати і 2 господарські будівлі, у 1954 році відповідно 9 і 1, 1955 році - 19 та 16 [20, 136]. Все ж, незважаючи на певні позитивні зрушення, до середини 50-х років у селах продовжували мати місце випадки проживання колгоспників в землянках, на чужій житловій площі та у малопристосованих приміщеннях. Про це, зокрема, свідчать численні листи, скарги, прохання у партійні, радянські органи про необхідність вирішення проблеми житла для колгоспників, які змушені були жити у нестерпних житлових умовах. Так, 31 січня 1955 р. на адресу голови Ради Міністрів УРСР Н.Т.Кальченка і секретаря ЦК Компартії України О.І.Кириченка надійшов лист голови Путильського райвиконкому А.Карагана і секретаря райкому партії І.Катрича, в якому говорилося, що в даний час у селах району продовжує проживати 50 сімей колгоспників у землянках. „Незважаючи на неодноразові звертання в обласні організації про виділення лісу для ліквідації землянок, дане прохання не задовольняється" [19, 10]. Отже, відбудова сільського житлового фонду тривала аж до середини 50-х років.

Повоєнні сільські оселі майже не відрізнялись від довоєнних. Про їх якість можна судити за результатами вибіркових обстежень житлово-побутових умов колгоспників, здійснених органами ЦСУ в 1952-1955 роках. Так, 87% обстежених сімей проживали в глинобитних та дерев'яних хатах, решта - у цегляних або кам'яних. 94% селянських хат мали солом'яну або очеретяну покрівлю, лише 6% було вкрито черепицею. У 96% виявлено земляну або глиняну долівку і лише у 4% дерев'яну підлогу. Як правило, селянські хати складалися з однієї кімнати та кухні, більшість з них не мали підмурків і були вогкими [20, 136].

Аналіз відбудови сільського житлового фонду, зруйнованого в роки війни, засвідчує, що лише в середині 50-х років вдалося досягти досить низьких кількісних та якісних показників у відновленні сільських осель та їх облаштуванні. Відбудова здійснювалася вкрай повільно та мляво. Проблеми та труднощі в спорудженні житла пояснювалися не лише післявоєнною розрухою, але й залишковим принципом фінансування сільського житлового будівництва, злочинно-байдужим ставленням владних структур до потреб мешканців сіл. Відсутність житла, неймовірні труднощі в його відновленні, нестерпні житлово-побутові умови негативно позначились на настроях сільських людей, спонукали значну частину у пошуках кращої долі мігрувати у міста. У подальшому варто, на наш погляд детальніше зупинитися на цих моментах.

---

1. Історія селянства Української РСР у 2 т. - К., 1967. – Т. 2; Талан Є.П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946-1958 рр.) // Укр. істор. журн. – 1974. - № 3; Юрчук В.І. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). - К., 1965; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.). - К., 1965; Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958 рр.). // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4.

2. Скляренко И.М. Руководство коммунистической партией восстановлением и дальнейшим строительством колхозных сел Украины в четвертой пятилетке // Сборник тр. Днепродзержинского вечернего металлургического института. – 1958. – Т. 3; Савченко Є.М. Сільське і колгоспне будівництво в Україні в перші післявоєнні роки

// Укр. істор. журн. – 1962. - № 9; Цалюк М.А., Клименко П.П. Сільське будівництво – важлива складова частина аграрної політики партії // Укр. істор. журн. – 1981. – № 1; Павлов О.І. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню житлових та комунально-побутових умов на селі. // Укр. істор. журн. – 1989. - № 7.

3.Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т. 6.

4.// Радянська Україна (Київ. – 1954. – 28 вересня).

5.Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1958.

6.// Радянська Україна. - 1945. - 27 квітня.

7.Централизовано руководить восстановительными работами // Сельский строитель. - 1945. - № 1.

8.// Радянська Україна. - 1946. - 8 серпня.

9.Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 582. – Оп. 34. – Спр. 284.

10.Центральний державний архів вищих громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1201.

11.// Радянська Україна. - 1945. - 8 серпня.

12.Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. К., 1960.

13.Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західній областей Української РСР. – К., 1976.

14.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 274.

15.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 217.

16.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1201.

17.// Радянська Україна. – 1949. – 12 січня.

18.Скляренко И.М. Руководство КРСС восстановлением й дальнейшим строительством сел в 1945-1950 гг. // Сборник трудов Днепродзержинского вечернего металлургического института. - 1958. – Т. 3.

19.// Радянська Україна. - 1949. – 12 січня.

20.ЦДАВО України. - Ф.582.- Оп.24.- Спр.406.

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

І.М.Романюк

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЛГОСПІВ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50 – 60-х рр. XX ст.

Сферою перманентних і різноманітних експериментів у Радянському Союзі було сільське господарство. Галузь постійно знаходилась у жалюгідному стані, а тому спроби її реформування здійснювалися практично безперервно. Після Вітчизняної війни, яка завдала економіці величезних збитків і руйнувань, сільське господарство знову виступило в якості економічного донора, постійно зазнаючи відвертого грабунку з боку держави.

Черговим експериментом командно-адміністративної системи було масове перетворення (трансформація) колгоспів у радгоспи, яке розпочалося в УРСР фактично з осені 1954 року.

Проблеми розвитку, становлення радянських господарств на селі завжди викликали інтерес у дослідників. Так, загальні питання становлення і розвитку радгоспів, зокрема і в досліджуваний період, знайшли своє відображення у працях М.Богденко [1], М.Зеленіна [2], М.Коваленка [3]. Важливим аспектам розвитку радгоспів України присвячене дослідження П.Панченка і А.Євтушенка [4], де містяться матеріали про становище радгоспів у 1950-60-ті роки. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, що тією чи іншою мірою торкаються проблем радгоспного будівництва у другій половині 50-х – 60-х рр. XX ст., всі вони розглядають дану проблему через призму комуністичної ідеології, залишаючи без уваги деякі аспекти діяльності радгоспів. У середині 90-х рр. з'явилася низка публікацій Б.Крачковського [5], що стосуються ролі радгоспів у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства республіки.

Метою даної роботи є реконструкція об'єктивної картини того, що відбувалося в українському селі впродовж означеного періоду. Актуальність теми зумовлена також і тим, що вона поки залишається поза увагою науковців, а тому потребує подальшого об'єктивного висвітлення.

У цьому контексті представляє інтерес вивчення і зіставлення тих історичних умов і факторів, під впливом яких формувалася політика трансформації колгоспів республіки у 50-60-ті рр. Об'єктивно це була політика абсолютизації державної форми власності, яка привела до уніфікації соціально-економічних відносин на селі. На першому етапі масового перетворення колгоспів у радгоспи насамперед реорганізовувалися слабкі господарства, які мали низькі економічні показники, невиплачену заробітну плату. У спеціалізовані радгоспи були перетворені також багато приміських колгоспів, у тому числі й економічно сильні з метою збільшення випуску м'ясо-молочної продукції, картоплі, овочів для міського населення. У тому, що таким чином під радгоспизацію підпадали й достатньо сильні в економічному відношенні колгоспи, слід вважати те, що держава не плекала особливих ілюзій щодо можливостей колгоспів до швидкого переорієнтування та зміни спеціалізації, а також їх можливостей у забезпеченні економічного процвітання.

В Україні масове перетворення колгоспів у радгоспи розпочалось фактично із прийняттям постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки від 23 квітня 1957 р. "Про організацію нових й укрупнення існуючих радгоспів УРСР" та "Про додаткову передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів". Цими постановами радгоспам і підсобним господарствам республіки передавалось майно і фонди 17 МТС із землею, а також 376 економічно "маломіцних" колгоспів, на базі яких планувалось утворити 28 нових радгоспи, та розширити землекористування 201 існуючих радгоспів [6, 216]. Уже в 1957 р. на базі економічно кволих колгоспів був утворений 21 новий радгосп, а 133 – укрупнено [7, 176].

У більшості радгоспів урожаї були значно нижчими, ніж у колгоспах, які знаходились у значно гірших умовах. У 1956 р. радгоспи в порівнянні з 1955 р., знизили виробництво зерна на 35,7%, картоплі на 3,7%, реалізації м'яса свинини на 6,4% [8, 1]. Собівартість продукції в радгоспах була вищою, ніж у колгоспах [8, 3].

На низькому рівні перебувало продуктивне тваринництво. Так, середній надій молока на одну корову в 1958 р. на 190 кг зменшився в порівнянні з 1953 р. [9, 7]. Продуктивність корів у радгоспах республіки не тільки не збільшилась, а навпаки – знижувалась. Якщо в 1957 р. надій на 1 корову становив 2615 кг молока, то в 1961 р. – лише 2083 кг. Особливо низькі надої були в Черкаській, Дніпропетровській, Житомирській, Чернігівській, Херсонській, Сумській областях. Найнижчы показники демонстрували радгоспи Рівненської, Миколаївської, Одеської, Кримської та Луганської областей [10, 9].

Лише за період 1959-1965 рр. кількість ВРХ у радгоспах Головного управління в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь зросла на 86%. Проте виробництво м'яса за цей же період навпаки знизилось з 44,4 до 41,5 ц, або на 6,5%. Поголів'я корів збільшилось майже вдвічі, а виробництво молока зросло лише на 27% [11, 28-29].

Таке становище із виробництвом продуктів тваринництва зумовлювалося слабкою увагою до тваринництва, основні зусилля були зосереджені на збільшенні поголів'я й не приділялось належної уваги організації кормової бази. Урожайність кормових культур була вкрай низькою, за справу виробництва кормів у радгоспах ніхто не відповідав. Це стало однією з основних причин високої собівартості сільськогосподарської продукції, що значно перевищувало планову. Значні недоліки в ряді радгоспів мали місце у веденні насінництва, особливо кормових культур. Майже скрізь було занедбано виробництво багаторічних трав.

Перетворення колгоспів у радгоспи проводилось у 1956-1959 рр. без збільшення капіталовкладень на ці за-

ходи. У зв'язку з цим виникла необхідність перерозподілу коштів, виділених для розвитку існуючих радгоспів, що негативно відбилось на зміцненні цих господарств. Так, Україні згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 23 квітня 1957 р. "Про збільшення Раді Міністрів РРФСР і Раді Міністрів УРСР фонду заробітної плати для нових і укрупнених радгоспів" виділялось додатково 100 млн. крб., але за рахунок тих радгоспів, які вже приєднали або укрупнених [6, 98].

Однак обкоми й облвиконкоми республіки знову подали пропозиції про бажання перетворити в радгоспи, лісгоспи та відгодівельні господарства ще 520 економічно "кволих" колгоспів. З них 303 колгоспи припадали на західні й поліські області, зокрема у Чернігівській області планувалось перетворити в радгоспи 65 колгоспів, Київській – 56, Львівській - 44, Волинській - 34, Тернопільській - 22, Рівненській і Закарпатській – по 18, Житомирській і Хмельницькій - по 16, Станіславській – 14 колгоспів. Кримська область намітила до "перетворення" в радгоспи 544 колгоспи, Вінницька – 36, Луганська – 29, Херсонська – 27, Миколаївська – 23 і Харківська – 12 колгоспів. Лише по Кіровоградській і Чернівецькій областях пропозицій про перетворення колгоспів у радгоспи не надходило [12, 19].

Для проведення трансформації в радгоспи 520 колгоспів, потрібно було до 1,5 млрд. крб. додаткових бюджетних коштів, яких республіка не мала [12, 20]. Уряд, розглянувши пропозиції обкомів, вважав за необхідне перетворити у радгоспи, відгодівельні господарства та лісгоспи лише 325 колгоспів. Повністю приймалися пропозиції щодо перетворення колгоспів у радгоспи у Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Львівській, Рівненській, Сталінській, Сумській, Харківській і Черкаській областях. У решті областей такі пропозиції були прийняті частково. Так, Кримський обком та облвиконком намітили до перетворення 54 колгоспи. Однак, Рада Міністрів винесла пропозицію перетворити лише 8 колгоспів у спеціалізовані виноградарські радгоспи. Проте й після цього в області намагалися решту колгоспів приєднати до існуючих радгоспів. Згоди на таке приєднання давати не можна було тому, що до зазначених радгоспів на протязі останніх років вже приєднувались відсталі колгоспи та радгоспи. Волинський обком і облвиконком внесли пропозиції про перетворення в радгоспи та лісгоспи 34 колгоспів. А Рада Міністрів затвердила до перетворення лише 17 колгоспів, а решті вирішила не давати згоди на перетворення із цілого ряду причин. У 1959 р. на базі 7 відстаючих колгоспів було створено Камінь-Каширський відгодівельний радгосп із загальною земельною площею до 30 тис. га. Це господарство ще не зміцніло економічно, проте обласні партійні та державні органи просять приєднати до нього додатково ще 6 колгоспів, які мають до 21 тис. га своєї землі. У Нововолинському районі намічалось організувати радгосп на базі 4-х колгоспів, які не були економічно бідними господарствами [6, 20-21].

У радгоспи перетворювали не лише "кволі" колгоспи, а й багато цілком рентабельних господарств. Загалом протягом 1956-1959 рр. в УРСР у радгоспи було перетворено 1528 колгоспів. З них у Київській – 177, Харківській –150, Ворошиловоградській – 123, Кримській –117. У них було землі 5720 тис. га. На базі колгоспів за цей період було організовано 459 нових радгоспів, 17 птахофабрик, 530 укрупнених існуючих радгоспів і 52 лісгоспи [13, 129].

Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 1 березня 1960 р. за №244 прийняла рішення перетворити 325 колгоспів у радгоспи, дозволила списати з колгоспів, які перетворювались у радгоспи, 34 млн. крб. заборгованості за техніку, куплену в МТС. На капіталовкладення не виділялось будь-яких асигнувань [12, 31]. Однак, оплату заборгованості колгоспів по трудоднях та інших сумах, яка складала по цій групі колгоспів 291 млн крб., необхідно було провести за рахунок державних коштів, а в бюджеті республіки на 1960 р. на ці витрати передбачалось лише 104 млн крб. [12, 22].

Стало аксіомою, що галузь тільки тоді може стати ефективною, коли буде складатись із великих підприємств. Тому кількість радгоспів постійно збільшувалась. Якщо в 1960 р. було утворено 32 нових радгоспи [14, 31], то на протязі 1963 р. в республіці було організовано 151 новий радгосп і 51 укрупнений. У результаті цих заходів кількість радгоспів за 1963 р. збільшилась на 188 одиниць [15, 8].

Це все говорило про те, що процес перетворення колгоспів у радгоспи носив в основному необґрунтований, кампанійський характер. Багато радгоспів, створених на базі колгоспів, стали громіздкими важкокерованими й на довгий час нерентабельними господарствами. Такий підхід до виробничих відносин на селі не міг не вплинути вже в найближчому майбутньому на рівень розвитку виробничих сил у сільському господарстві.

У науковий літературі наводяться різні оцінки характеру перетворень економічно слабких колгоспів у радгоспи, однак одні автори обґрунтували це обмеженістю колгоспно-кооперативної форми власності, другі вбачали в цьому дійову допомогу держави селянам, треті засуджували захоплення такою практикою. Однак, незважаючи на неоднозначні тлумачення вважалося, що розширення і зміцнення радгоспної системи вело до посилення провідної ролі загальнонародної форми власності у суспільстві [1, 171].

Отже, сучасній історичній науці слід переглянути традиційні для минулого схвальні оцінки розвитку цих та інших процесів у сільському господарстві. Об'єктивна оцінка даних процесів вимагає викриття того незаперечного факту, що як трансформація колгоспів у радгоспи, так і перетворення колгоспників у аграрних робітників – це не соціальний прогрес, як твердила офіційна радянська історіографія, а характерний для тоталітарної системи захід. Об'єктивних же умов для швидкого перетворення колгоспів у радгоспи не існувало.

1.Богденко М.Л. Совхозы СССР. 1951-1958. - М., 1972.
2.Богденко М.Л., Зеленин И.Е. Совхозы СССР. Краткий исторический очерк. (1917-1975). - М., 1976.
3.Коваленко Н.И. Организация управления совхозами в СССР (1937-1987 гг.). - М., 1988.
4.Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку (1917-1980). На матеріалах Української РСР. – К., 1982.
5.Крачковський Б.П. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства //Другий міжнародний конгрес україністів. - Львів, 1994. – Ч. II; Його ж. Унітаризм і аграрний загін робітництва України: гіперболізація в теорії і реалії // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. - К., 1994.
6.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3450.
7.ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4592.
8.ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 2864.
9.ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 3182.
10.ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 18. – Спр. 12.
11.ЦДАВОУ. – Ф. 27. – Оп. 29. – Спр. 4.
12.ЦДАВОУ. – Ф. 27. – Оп. 29. – Спр. 7649.
13.ЦДАВОУ. – Ф. 27. – Оп. 13. – Спр. 6524.
14.ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 3735.
15.ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 18. – Спр. 253.

Надійшла до редакції 27.11.2003 р.

С.П.Яніцька

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (80-ті рр. XX ст.)

Безпрецедентний "вихід" селянства з українського села, який розпочався ще у 1920-і роки, був домінантою міграційних процесів в Україні аж до 1990-х років. Саме він визначив деформацію всіх демографічних процесів і структур в українському селі і став основною причиною депопуляції у сільській місцевості країни – процесу, який постійно розширювався та поглиблювався.

Питання демографічного становища села України, зокрема міграційних тенденцій сільського населення, були об'єктом вивчення широкого кола дослідників – не лише демографів, але й істориків, економістів, філософів, етнографів, соціологів тощо.

Демографічна ситуація в українському селі на початку 1990-х рр. аналізується В.Ф.Кириченком. Дослідник звертає увагу на узагальнюючі дані про природний рух населення у сільській місцевості України наприкінці 1980–х і у 1990 році [1, 44-47]. Одним із перших у вітчизняній історіографії демографічну кризу в Україні на початку 1990-х рр. констатував П.П.Панченко [2, 21]. Разом із тим, С.М.Тимченко в своїх роботах приділяє увагу проблемам міграційної рухливості населення, його впливу на кількісні та якісні показники села [3].

У монографіях "Соціальний та демографічний стан сучасного українського села" [4] та "Демографічні процеси в сучасній Україні" [5] відображено демографічну ситуацію в сучасному українському селі, в тому числі й вплив міграційних процесів на демографічну обстановку в українському селі в цілому. Питання демографічного становища в поєднанні із процесами, що проходили в українському селі в умовах перебудови, розглядали П.П.Панченко, С.М.Тимченко в одному із розділів колективної праці, підготовленої вченими Інституту історії України НАН України під керівництвом І.М.Маковійчука [6]. В 2001 році побачила світ монографія С.С.Падалки [7], в якій автор вказує на те, що етносоціальні і демографічні проблеми українського села залишались поза увагою держави. Заслуговують на увагу й декілька дисертацій з даної проблематики, захищені останнім часом [8; 9]. В Україні великий резонанс у широкої читацької аудиторії мали також яскраві публіцистичні виступи економіста І.М. Прибиткової, яка однією з перших з усією гостротою попередила громадськість про загрозу демографічної катастрофи в українському селі [10].

Ціла низка питань, пов'язаних з розвитком структури сільського населення й демографічною ситуацією на селі, висвітлені з позицій політики перебудови й гласності у колективній монографії вчених Інституту економіки АН УРСР "Українське село: проблеми і перспективи" [11]. Проаналізувати демографічні зміни, які відбувались на селі у 80-ті роки, дають нам можливість також і матеріали наукової конференції "Демографічна ситуація в Україні " (жовтень 1993 р., м. Київ) [12]. Принципово важливим є джерела, що розкривають суть демографічних змін на селі. Насамперед – це дані перепису населення [13]. Матеріали, які містять цінність для історичної демографії, містяться у статистичних щорічниках, спеціальних статистичних виданнях.

Отже, як свідчить історіографічний огляд, міграційні переміщення у 80-і рр. XX ст. були одним із наймасштабніших явищ в житті українського села, а водночас і маловивченим. Тому важливо дослідити особливості міграційних тенденцій сільського населення України на зазначеному етапі.

Міграційні процеси відіграли безперечно визначальну роль в скороченні сільського населення в Україні. І якщо в 60-ті та 70-ті роки природний приріст сільських жителів частково компенсував їх міграційний відтік, то, починаючи з 1979 року, який став переломним у демографічній долі села, депопуляційні процеси у сільській місцевості України лише поглибили руйнівний ефект міграції сільських жителів. Чисельність сільського населення в Україні почала зменшуватися зростаючими темпами. Якщо в 1959-1969 рр. чисельність сільських жителів скоротилась на 5,7%, а в 1970-1978 рр. – на 10,2%, то за 1979-1988 рр. – на 11% [14, 56]. Результати аналізу за період між переписами населення (1979-1988 рр.) дають змогу стверджувати, що сільська місцевість усіх без винятку областей України несла на собі сліди "міграційного ураження".

Проте в наступні роки з'являється тенденція до поступового зниження розмірів міграції сільських жителів: у 1989 р. від'ємне сальдо міграції в сільській місцевості досягає 124,0 тис. чол., у 1990 р. – 70,7 тис., у 1991 р. – 36,4 тис., а у 1992 р. – вперше за післявоєнні роки в сільській місцевості України і зафіксовано додатнє сальдо міграції – 78,7 тис. чоловік.

Так, аналіз статистичних матеріалів показує, що міграція виступала головним чинником різкого падіння чисельності сільського населення, фактичної депопуляції. Ситуація ускладнювалася тим, що демографічні втрати села за рахунок міграційного фактора в досліджуваний період припинили компенсуватись скількинебудь задовільним природнім приростом. Проведені підрахунки показуть, що в 1980-1990 роках від'ємний показник природного приросту склав 0,9, а механічного – 11,6. На кінець 80-х років щорічні втрати сільського населення України за рахунок природного приросту досягли позначки в 50 тисяч чоловік [12, 107].

Незадовільні соціально-економічні умови праці і побуту українських селян змушували багатьох з них мігрувати за межі України. Підрахунки показують, що впродовж 1970-х – першої половини 80-х років майже половина сільських мігрантів вибувала в республіки колишнього Союзу, кожний третій мігрант переселився на територію іншої області в межах України і лише кожен п'ятий мігрував у межах своєї області. В другій половині 80-х років через кризові явища в багатьох регіонах колишнього СРСР, складності працевлаштування на нових місцях, падіння виробництва в районах Сибіру і Далекого Сходу відчутною стала тенденція до скорочення міждержавної міграції і зростання переселень в межах України.

В середині 80-х років спектр міграційних процесів в Україні, як ніколи раніше, був надто широким і зумовлювався передусім реакцією людей на страшну Чорнобильську трагедію, що поклало початок екологічній міграції: з радіаційно забруднених територій здійснюється планомірне переселення жителів до інших регіонів України. Київ з його майже тримільйонним населенням із незрозумілих причин не був включений до переліку населених пунктів, які потерпіли від чорнобильської трагедії. Обов'язкове переселення жителів з чорнобильської зони здійснювалося переважно у населені пункти Київської та Житомирської, меншою мірою – Полтавської, Харківської та Кіровоградської областей.

Важливе місце при аналізі проблем сільської рухливості населення мають питання, пов'язані з віковим та професійним складом мігрантів. Як свідчать дані статистики та результати спеціальних обстежень, основну масу тих, хто виїжджав з села, складала грамотна, технічно підготовлена (освічена) молодь. Варто відзначити, що понад 70 % мігрантів становили особи працездатного віку, в тому числі у віці 20 – 40 років – майже половина. Нарешті, заключну хвилю мігрантів складали особи пенсійного віку, які виїжджали на постійне місце проживання до

дітей і рідних в міста. Ця категорія селян-мігрантів заселяла в основному приміську зону, де можна було б займатися й домашнім господарством.

Аналіз статевої структури мігрантів дозволяє зробити висновок про практично однакове співвідношення чоловіків і жінок, що вибували з села. В той же час, вказана рівність в розрізі різних вікових категорій була порушена. Особи жіночої статі значно перевищували чоловіків у молодому віці. Жінки переважали і серед досить чисельної категорії мігрантів пенсійного віку, які в своїй більшості виїжджали в місто до дітей чи родичів на постійне місце проживання. Однією з причин такого явища виступав високий рівень смертності чоловіків старшого віку.

Однією з форм міграцій, що стала поширеною у 80-і роки, стала сезонна міграція, як правило, в напрямку з міст та селищ західного регіону України на схід та південь. На жаль, державна статистика не фіксує чисельність та напрямки такого роду потоків.

Аналіз напрямків і результатів сезонної міграції можливий лише шляхом ретельного співставлення отриманих таким чином результатів з даними форми 5 річних звітів колгоспів. Вони дають чисельність найманого персоналу в господарствах, в тому числі в будівництві, відпрацьовану ними кількість людино-днів та оплату праці.

Характерними тенденціями кількісних показників сезонної міграції було її зростання до початку 80-х років з поступовим зменшенням до кінця 80-х – початку 90-х, коли замість сфери села сезонні мігранти масово почали працювати за кордоном.

Всебічний аналіз міграцій сільського населення у досліджуваний період неможливий без з'ясування справжніх її мотивів. Істинне розуміння мотивацій міграції дозволяє не лише глибше зрозуміти її зміст, а і подолати ті негативні моменти, які вона зумовила. Якщо 1960-і роки головними чинниками визначались незадоволення рівнем заробітної плати, важкими умовами виробництва, то в 70-і – 80-і роки – умови проживання в селі, низький престиж та незадовільний режим праці.

Таким чином, аналіз міграційних потоків сільського населення показує, що саме вони стали однією з головних причин кризової демографічної ситуації в сільській місцевості. Одним із напрямків подальшого вивчення цієї проблеми може бути розгляд регулювання міграційних потоків.

---

1. *Кириченко В.Ф. Демографическая ситуация в селе // Агропром Украины. – 1990. - № 11.*
2. *Панченко П.П. Тернista дорога депопуляції України // Трибуна. – 1992. -№ 8.*
3. *Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959-1989. – Запоріжжя, 1995; Його ж. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80 рр. XX ст.). – Чернівці, 1996.*
4. *Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К., 1998.*
5. *Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998.*
6. *Сучасне українське село: проблеми, пошуки. 1985-1990. – К., 1991.*
7. *Падалка С.С. Україна 60-90-х рр. XX ст. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності. – К., 2001.*
8. *Михайлюк В.П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х – на початку 90-х рр.: Дис... док. іст. наук. – К., 1993.*
9. *Григоренко О.П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки: Дис... док. іст. наук. – К., 1995.*
10. *Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу // Філософська і соціологічна думка. – 1998. - № 3; Її ж. Знак біди // Україна. – 1989. - № 19.*
11. *Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л.О.Шепотько. – К., 1991.*
12. *Демографічна ситуація в Україні: матеріали наукової конференції (жовтень 1993 р., м. Київ). – К., 1993.*
13. *Див.: Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису 1989 р.). – К., 1990.*
14. *Прибиткова І., Піскун О., Волович О. Міграційна ситуація в Україні // Політична думка. – 1996. - № 3 – 4. – С. 56.*

Надійшла до редакції 07.10.2003 р.

Х.Р.Довгалюк

СТАН НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Україна споконвіку вирізнялася поліетнічністтю населення, що сприяло розвитку традицій минулого співжиття, культурної взаємодії та взаємовпливам різноманітних етнічних груп та національних меншин. Дослідження відзначають, що багатовікова етнічна різноманітність населення України стала, поряд з іншими чинниками, однією з головних складових формування особливостей національного менталітету українського народу – його світосприйняття, психології, культури, вірувань, традицій і звичок, зокрема культурної та релігійної толерантності, що допускає можливість інших переконань і систем цінностей.

Проблемами поліетнічного розвитку займаються цілий ряд сучасних дослідників, зокрема, В.Наумко, В.Трощанський, Т.Пилипенко, Л.Шкляр, О.Кривицька [1-4]. Автор даної статті ставить за мету порівняти становище національних менших в Україні в сучасних умовах за даними переписів 1989 і 2001 рр. Предметом є національні меншини, а об'єктом – їх становище і розвиток.

За даними перепису населення 1989 року, в Україні нараховувалося 37,4 млн. Українців, що складало 72,7% населення, та 14,0 млн., - 27,3% - представників понад 130 інших національностей. З них найчисельнішою етнічною спільнотою були росіяни – 11,4 млн. осіб, або 22,1% всього населення. Сім етнічних груп нараховували від 100 до 500 тис. осіб: євреї – 486,3 тис.(0,9% населення), білоруси – 440 тис. (0,9%), молдавани – 342,5 тис. (0,6%), болгари – 233,8 тис. (0,5%) , поляки – 219,2 тис.(0,4%), угорці - 163,1 тис. (0,3%), румуни – 134,8 тис. (0,3%) [1, 60,70].

За роки незалежності України до цих великих груп додалися кримські татари, понад 250 тис. яких повернулися на свою історичну батьківщину з місць депортації. За даними МВС України, в Автономній Республіці Крим (без урахування м. Севастополя) на кінець 1999 року мешкало 255,1 тис. кримських татар (11,6% жителів Криму).

За час, що минув після 1989 року, чисельність як українців, так й інших національностей зумовлювали не тільки процеси природного відтворення населення. Істотно вплинули на етнічну структуру України міграційні процеси. Зокрема, із 1241089 емігрантів у 1989 році до міст України більшість складали українці (787,4тис.) і росіяни (353,8 тис.). Серед вибулих з міст України в її межах чисельно переважали українці, а серед тих, хто приїхав з-за кордону, – росіяни [2, 582]. Тільки за 1991 – 1992 рр. з України на Захід виїхало 10 тис.осіб [6, 25].

Останніми роками внаслідок „прозорих" кордонів Україна стала притулком переселенців із різних регіонів колишнього СРСР, особливо з „гарячих точок". Тільки за 1994 – половину 1995 рр. із заявами про надання статусу біженців звернулося 11900 громадян інших країн. Кількість „неофіційних" переселенців не підлягає обліку. Ці процеси так чи інакше впливають на етнічну структуру України [7, 41].

Еміграція з України в країни „далекого" зарубіжжя виразніше обумовлюється не національними, а соціально-економічними мотивами [8, 87]. За 1991-1999 рр. з країн цієї групи виїхало понад 490 тис.громадян України. Негативне міграційне сальдо, тобто чисті втрати населення, складали понад 414 тис.осіб. Країнами призначення емігрантів були передусім Ізраїль, США та Німеччина [2, 375].

Впродовж останніх років відбуваються досить повільні процеси реемігрції в Україна. Так, у південні області повернулося кілька тисяч німців, зокрема в Крим – 3 тис.осіб і близько 150 тис кримських татар.

Поряд з еміграцією і природним рухом населення, на зміні етнічного складу України в XX ст. позначилися етнічні процеси, зокрема асимілятивні. Вони викликалися комплексом чинників: чисельністю народів, їхнім територіальним розміщенням, історичними умовами формування, ступенем спорідненості, соціальною структурою. Зокрема, досить швидко асимілювалося білоруське населення [1, 60].

Мікросередовищем етнічних процесів є родина. У сфері сімейного побуту зберігаються певні консервативні риси. Сім'я менше залежить від громадського впливу, з іншого боку – в ній стійкіше побутує мова етносу, традиційна культура, звичаї. Певним показником розвитку етномовних процесів є кількість міжетнічних сімей. В Україні вона досить значна. Зокрема, у 1990 році 20% українців одружилися з особами іншої національності. Серед росіян таких було 57,4% , євреїв – 58,2% , білорусів – 94% [8, 302]. Дослідження демографів показують, що кількість змішаних родин в Україні постійно зростає.

Недостатньо дослідженим є питання залежності етнічних ознак від релігії. На певних етапах історичного розвитку, особливо за часів середньовіччя, релігія сприяла формуванню етносів, зокрема збереження національної самосвідомості українського народу. З іншого боку, релігія була одним із суттєвих етнороз'єднувальних чинників. В роки державної Незалежності складаються умови вільного розвитку всіх конфесій в Україні, а також поступово створюються умови для утвердження толерантних відносин між ними, що сприяє зближенню різних етнічних груп і їх всебічному розвиткові. Це особливо важливо за наявності в державі майже 16,5 тис. релігійних громад, які представляють 67 конфесій, напрямків, сект (дані 1995 р.) [1, 70].

У процесі соціально-економічних перетворень, які нині відбуваються в країні, кардинально трансформується соціальна структура українського суспільства. Виникають нові соціальні групи, пов'язані з розвитком виробництва товарів та послуг на основі приватної власності, змінюється чисельність, місце в системі суспільного виробництва, соціальне становище, субординація, система виробничих, правових і політичних зв'язків соціальних класів і верств, що сформувалися у період панування адміністративно-планової економіки. Природно, що ці процеси в умовах поліетнічного населення України та нерівномірності розселення національностей на її території мають свої етнорегіональні особливості, а міжетнічні відносини – свої соціальні аспекти. Погляди, інтереси, світогляд, культура людей, як відомо, значною мірою визначаються їхнім соціальним становищем. Тому подібність соціального складу етнічних спільнот, які проживають в одній державі, є важливою умовою зміцнення між ними почуття солідарності та співробітництва.

Водночас, реальне соціальне становище людей досі значною мірою визначається місцем їх проживання, кращими, якщо порівняти з селом, умовами для реалізації творчих можливостей людини і, тим самим для її соціального розвитку в містах, передусім великих. Звідси соціальне обличчя етнічних спільнот, зокрема рівень освіти і кваліфікації, соціально-психологічні настановлення їхніх представників значною мірою обумовлюються співвідношенням у складі кожної з цих спільнот міського та сільського населення.

Урбанізовані етнічні групи посідають зазвичай престижні соціальні позиції, мають більше число осіб, зайнятих працею вищої кваліфікації. Це чітко простежується за

показниками вищої освіти, яка є однією з головних умов отримання висококваліфікованої праці та досягнення престижних позицій. За переписом 1989 року, серед зайнятого населення вищу освіти мали 12,7% українців, 21,6% росіян, 47,1 % євреїв, 15,5% білорусів, 5,5% молдаван, 10,4% болгар, 10,6% поляків [10, 103].

За даними останнього перепису населення, який відбувся у 2001 році, в Україні нараховувалося 37,5 млн. українців (77,8% від загальної кількості) і 10,9 млн. (22,2%) представників понад 130 національностей. Найчисленнішою національною спільнотою країни є росіяни – 8,3 млн.осіб, або 17,3 % всього населення. Ще 15 етнічних груп нараховують від 300 до 30 тис. осіб: білоруси – 275,8 тис (0,6% населення), молдавани – 258,6 тис (0,5%), поляки – 144,1 тис (0,3), євреї – 103, 6 тис (0,2%), вірмени – 99,9 тис. (0,2%), греки – 91,5 тис (0,2%), татари – 73,3 тис (0,2%), цигани (Рома) -47,6 тис (0,1%) , азербайджанці 45,2 тис (0,1%), грузини – 34,2 тис (0,1%), німці – 33,3 тис (0,1%) гагаузи 31,9 тис (0,2%). Ще 30 етнічних груп нараховують від 12 до 3 тис осіб: корейці – 12,7 тис (0,003%), узбеки – 12,4 тис (0,03%), литовці – 7,2 (0,01%), словаки -6,4 тис (0,01%), чехи – 5,8 тис (0,01%), казахи – 5,5 тис (0,01%), латиші – 5,1 тис (0,01%), осетини – 4,8 тис (0,01%), таджики – 4,3 тис (0,008%), башкири – 4,2% тис (0,008%), турки – 3,7 тис (0,007%), албанці – 3,3 тис (0,006%), ассирійці – 3,1 тис (0,006%). Решта національностей мають чисельність від 3 до 1 тис осіб: естонці – 2,9 тис (0,005%), курди – 2,1 тис (0,004%), караїми – 1,2 тис (0,002%), комі-перм'яки – 1,2 тис (0,002%), киргизи – 1,0 тис (0,002%), а також інші національності, що нараховують від 500 до 300 осіб : кримчаки – 406 осіб, буряти – 391, турки-михетинці – 336 [11].

Серед постійного населення кількість громадян України складала 47 млн. 950 тис осіб, громадян інших країн – 168 тис осіб. Осіб без громадянства в Україні налічується близько 83 тис., а тих, хто не вказав громадянство, – 40 тис.осіб. Менша частка громадян інших країн спостерігається серед постійного населення Закарпатської та Львівської областей (по 1%). Мовний склад населення України, за даними Всеукраїнського перепису, змінився в позитивному напрямку. Українську мову вважають рідною 67,5% населення українців, що на 2,9 % більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визначили як рідну 29,6%, що, у порівнянні з даними минулого перепису, менше на 3,2% [11, 11-12]. За час незалежності в Україні створилися певні умови для піднесення самосвідомості українського народу та етнічних груп, їх всебічного розвитку. Згідно з прийнятим Законом України „Про національні меншини в Україні", всім громадянам України гарантуються рівні політичні, соціальні, економічні права і свободи, розвиток національної свідомості й самовизначення. Держава гарантує етнічним групам право на національно-культурну автономію, навчання рідною мовою, створення суспільно-культурних товариств і навчально-освітніх закладів, розвиток традицій, використання національної символіки, віросповідання своєї релігії.

Реалізація положень Закону „Про національні меншини в Україні" сприяла активному процесу створення національно-культурних товариств, як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. На час прийняття Закону було зареєстровано 186 об'єднань, з яких лише 4 мали всеукраїнський статус [12, 41]. Станом на 1 вересня 2002 року, в Україні діють 785 товариств національно-культурного спрямування, 31 з них із всеукраїнським статусом [3, 67]. Кількість товариств постійно змінюється з тенденцією до збільшення і зростання ролі у громадсько-політичному житті.

В Україні діє велика кількість факультативів з вивченням болгарської, грецької, єврейської, польської, румунської та інших мов. Вийшли друком словники в областях з етнічно змішаним населенням (Одеській, Донецькій, Чернівецькій, Закарпатській), транслюються теле- і радіопередачі мовами національних меншин, які там проживають [1, 70]. У 2001/2002 навчальному році функціонувало 21 тис. 200 загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчалося 6387,2 тис. учнів . Серед них українською мовою навчання 16757 шкіл (3919,6 тис. учнів), російською – 1935 (934,5 тис), румунською – 98 (25,7 тис.), угорською – 68 (16.3 тис.), молдавською – 9 (3,8 тис.), кримсько-татарською 11 (3,7 тис.), польською – 3 (758 учнів). Крім того, працювали 2344 загальноосвітні заклади, в яких навчання здійснювалося двома і більше мовами.

Серед загальноосвітніх навчальних закладів з мовами національних меншин функціонують різні типи. Так, у Закарпатській області працюють 1 гімназія і 5 ліцеїв з угорською мовою навчання; у Чернівецькій – 3 ліцеї і 1 гімназія з румунською мовою навчання; в Одеській області – 1 гімназія, де учні навчаються українською, російською і болгарською мовами.

Отже, аналізуючи розселення і кількість населення в Україні за даними двох останніх переписів, можна сказати, що, починаючи з 1989 року, поряд з процесом українського національного відродження, почався ріст самосвідомості національних меншин в Україні: навчання рідною мовою, створення культурних товариств, розвиток традицій, використання політичної символіки, віросповідання, релігії, створення навчально-освітніх закладів. Якщо порівняти кількість населення станом на 1989 і 2001 рр., прослідкується приріст населення з від'ємним показником, проте національна свідомість громадян України значно зросла. В сучасних складних умовах національна ситуація в Україні вимагає ґрунтовного дослідження, на основі якого спеціалісти зможуть дати рекомендації політикам, виконавчій владі. Перед істориками, юристами, демографами постає важливе питання – всебічно дослідити наукову проблему національних відносин в Україні та її правове підґрунтя.

1.Наумко В. Хто і відколи живе в Україні. - К., 1998.

2.Трощанський В.П. Етнонаціональна структура українського суспільства // Україна: утвердження незалежної держави 1991-2001. - К., 2001.

3.Пилипенко Т.І. Українське законодавство у сфері забезпечення прав і свобод національних меншин // Майбутня роль Європейської партії регіональних мов або мов меншин в Україні. - К., 2002.

4.Демографический ежегодник СССР. - М., 1990.

5.Інформація про стан забезпечення прав і свобод національних меншин в Україні // Док 077083.0.DOC - 23.10.00.

6.// Українська діаспора. – 1993. - № 3.

7.// Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культів. – К., 1995 .- №1.

8.// Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культів. – К., 1995. - № 2.

9.Природний рух населення на Україні в 1989-1990 рр. – К., 1991.

10.Національний склад України. – Ч. 1. - К., 1991.

11.Національний склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

12.// Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культів. – К., 1997. - № 3

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

І.Я.Тодоров

АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ: ВІДПОВІДЬ НА ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОКЛИКАННЯ

Європейський вектор розвитку держави став свідомим вибором не лише незначного прошарку політичної еліти, а широких верств українського суспільства. З поча-

тку XXI століття проголошений курс на європейську інтеграцію перейшов із площини політичної риторики до конкретних справ. Усвідомлення необхідності компромісу в питаннях стратегічного розвитку держави підштовхнуло різні політичні сили до консолідації на підтримку європейського вибору. Україна усвідомлює складність шляху до Євросоюзу. Адже матимемо справу не з статичною структурою, а з середовищем, яке знаходиться в процесі постійних змін. Треба працювати системно, ретельно аналізуючи кожен крок, рішуче відкинути непослідовність в євроінтеграційних справах, якою часто страждали досі. Україна повинна шукати нові євроінтеграційні конструкції, які б підсилювали нашу позицію в діалозі з Євросоюзом. Однією з таких конструкцій спроможний стати вітчизняний агропромисловий комплекс.

В останні роки вивчення проблем європейського покликання України ставали предметом досліджень політологів, економістів, істориків [1]. Але проблеми галузевої інтеграції, зокрема агропромислового комплексу, не були ще предметом ретельних досліджень.

Метою репрезентованої роботи є з'ясування участі агропромислового комплексу України в реалізації європейського покликання держави. Досягнення цієї мети має спиратися на реалізацію певних завдань, а саме: розглянути сучасний стан і потенціал вітчизняного агропромислового комплексу в контексті європейської інтеграції; дослідити місце країн Європейського Союзу в іноземному інвестуванні агропромислового комплексу України; з'ясувати наслідки приєднання України до СОТ та просування до ЄС для вітчизняного агропромислового комплексу.

Для економіки України агропромисловий комплекс - надзвичайно важлива ланка, що значною мірою визначає соціально-економічний стан суспільства та продовольчу безпеку держави. В агропромисловому комплексі зайнята п'ята частина працівників усіх галузей, зосереджена майже чверть виробничих фондів і виробляється близько 70% товарів народного споживання. Найбільше багатство країни - земельний фонд, який становить 41,9 млн. га сільськогосподарських угідь, з них -33,1 млн. га орні землі. Створений виробничий потенціал дозволяє забезпечити населення продовольством, а переробну промисловість – сировиною, експортувати значні обсяги продукції. До агропромислового комплексу України традиційно відносять власне сільське господарство, а також харчову, м'ясо-молочну, борошномельну-круп'яну, комбікормову, мікробіологічну промисловості і, крім того, відповідні обслуговуючі підрозділи машинобудування, виробництво мінеральних добрив і хімікатів, сільське будівництво і допоміжні галузі, що забезпечують спорудження об'єктів, транспортування, зберігання і реалізацію сільськогосподарської продукції. Сучасна ситуація в українському АПК задається, з одного боку, серією кроків щодо реформування галузі, здійснених, передусім, в перші місяці після переобрання Л.Кучми на другий президентський термін та суттєво доповнена прийняттям в жовтні 2001 р. Земельного кодексу. Загалом, на місце аграрного сектора у вітчизняній соціально-економічній системі впливає ряд наступних характеристик: це хронічно збиткова галузь; АПК – один із основних елементів сировинної структури української економіки; в АПК підтримується, можливо, найбільший в країні рівень державного патерналізму; глибина реформ в АПК та їх результати не дозволяють поки подолати інерційний (постколгоспний) вектор видозмін у галузі. Сільське господарство при цьому являло собою одну із головних сфер поглинання гігантських за вітчизняними параметрами державних кредитів. Весь період зростала кредитна заборгованість підприємств галузі не тільки перед державними, але й перед комерційними структурами. За визнаною оцінкою, в основі некредитоспроможності аграріїв – диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукції. Від диспаритету цін, за даними Інституту аграрної економіки УААН, втрати аграрного сектора протягом десятиріччя склали понад 95 млрд. гривень. Проте, незважаючи на передбачене Кодексом право приватної власності на землю, цей документ навряд чи можна вважати революційним. Новий Земельний кодекс містить багато половинчастих положень і компромісів. Декларуючи право приватної власності на землю, Кодекс встановлює п'ятирічний мораторій на операції з купівлі та продажу земель. Згідно з кодексом впродовж 2005-2010 рр. дозволяється продаж не більше 100 га сільськогосподарських земель на одну людину. Крім того, згідно цього документу встановлюється 20-річний мораторій на продаж землі іноземцям. Вважається, що ці реформаторські кроки, попри їх половинчатість і непослідовність, починають приносити перші результати. Назвемо декілька з них. За офіційною інформацією, в 2002 р. спостерігалось зростання виробництва сільськогосподарської продукції на 1,9%, у порівнянні з попереднім роком. Поступово починає зростати інвестиційна привабливість українського сільського господарства. У 2002 р. іноземні інвестиції в галузь склали 11, 9 млн. доларів, що в п'ять разів перевищує показники 2001 р. Нинішня деформована структура АПК не відповідає потенційним можливостям України і вимагає докорінної перебудови організаційно-економічного механізму. Ситуація, що склалася в аграрному секторі, випливає з наступних чинників: обсяги і структура виробництва сільськогосподарської продукції повинні визначатись потребами внутрішнього і зовнішнього ринків і територіально розміщуватись у відповідності із законами економії суспільної праці; співвідношення ВП рослинництва (60,5%) і тваринництва (39,5%), окрім інших показників (поголів'я, продуктивність), вказує на порушення пропорцій розвитку галузей рослинництва і тваринництва, значного спаду виробництва продукції тваринництва; сьогодні в аграрній сфері домінуючою є приватна форма власності, на основі якої існують різні форми господарювання [2].

При цьому особисті господарства населення на сучасному етапі розвитку продуктивних сил знаходяться на найнижчому щаблі суспільної організації виробництва: через малі розміри вони виявились консервативними до науково-технічного прогресу і сучасної організації агробізнесу, не здатними формувати мінімально необхідні товарні партії стандартизованої продукції, яких потребує внутрішній і особливо зовнішній ринки. Затяжний характер політичних дискусій навколо аграрної реформи в першій половині та середині 90-х років минулого століття головним чином зумовив те, що аграрний сектор, маючи при цьому чи не найбільші потенційні можливості серед інших галузей народного господарства України, не зумів стати лідером економічних реформ та потужним і конкурентоспроможним постачальником продукції не тільки на вітчизняному, а й світових ринках, одним із останніх вступив у ринкову економіку. Причому жорстке регламентування переходу діяльності сільськогосподарських товаровиробників на ринкові умови на початковому етапі трансформації української економіки, покладене в основу державної політики щодо аграрного сектора, не забезпечило належного ефекту. В цих умовах обсяги виробництва валової продукції сільського господарства з 1990 року стали систематично знижуватись і в 1999 р. склали 48,5% рівня 1990 року, а тваринництва - всього 44,2%. До критичних меж зменшилося поголів'я худоби і птиці. Більшість господарств стали збитковими і в цілому по країні рентабельним залишилось лише виробництво зерна та соняшнику. Майже на третину зменшилось споживання основних продуктів харчування на душу населення, що свідчило про загрозу продовольчій безпеці держави. За роки економічної кризи через різке зниження платоспроможності сільськогосподарських товаровиробників їхня фондозабезпеченість зменшилась у 4,5 раза. Щорічне зношення основних засобів, насамперед технічних, у 10 разів перевищує їх оновлення. Навантаження на зернозби-

ральний комбайн у 1,4 раза більше, ніж у Росії, і в 4 рази - ніж у розвинених країнах Західної Європи. Наслідком цього є втрати до 25% вирощеного врожаю. Освоєно спільне виробництво з Польщею комбайнів "Обрій" на заводі ім.Малишева, з Росією "Дон-1500" на ВО "Південний машинобудівний завод" та Німеччиною "Домінатор-Мега-204" на Павлоградському заводі. Проте через недостатнє фінансування на доробку конструкцій цих комбайнів, організацію їх серійного виробництва, через відсутність обігових коштів у машинобудівних підприємств та низьку платоспроможність сільгосптоваровиробників промисловість може випустити в цьому році не більше 1 тис. комбайнів, хоча щорічна потреба для оновлення їх парку складає не менше 10 тисяч [3].

Агропромисловий комплекс України має стійкі та стабільні передумови для досягнення високої ефективності іноземних інвестицій. Такими передумовами є родючі грунти, достатньо розвинута транспортна інфраструктура, географічне розташування, сприятливі для сільського господарства кліматичні умови, наявність кваліфікованої робочої сили. В інвестуванні агропромислового комплексу України провідну роль відіграють США та країни Європейського Союзу - ФРН, Нідерланди, Велика Британія, Швеція та інші. Приклади спільного господарювання значної кількості західних інвесторів в Україні підтверджують можливість ефективної роботи на українському ринку. Серед іноземних фірм-інвесторів агропромислового комплексу, які успішно займаються підприємництвом в Україні, - «Монсанто», «Каргілл», «Кейс» (США), «Даймлер-Бенц», Головний кооператив «Райффайзен», «Янке» (ФРН), «Ілта Холдинг С. А.» (Швейцарія) та багато інших. Станом на 1 липня 2000 р. (починаючи з 1992 р.), в агропромисловий комплекс було залучено близько 821,3 млн. дол. США, що становило 22,8 % від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в українську економіку. Прямі іноземні інвестиції зарубіжних країн залучалися у більше ніж 500 підприємств харчової промисловості на суму 727,9 млн. дол. США. У сільське господарство було вкладено прямих іноземних інвестицій за цей період значно менше. Тільки 130 сільськогосподарських підприємств отримали 69,5 млн. дол. США (1,9% до загального обсягу). У підприємства борошномельно-круп'яної і комбікормової промисловості залучено понад 23,9 млн. дол. США (0,6% до загального обсягу). Найбільший інтерес у іноземних інвесторів щодо напрямків вкладення капіталу, як і раніше, викликають харчова та переробна промисловості, що залишаються найбільш інвестиційно привабливими галузями АПК.

Яскравим прикладом вдалого інвестування в АПК може слугувати відкриття компанією "Каргілл" в Донецькій області високотехнологічного заводу по виробництву соняшникової олії потужністю 1000 тонн насіння соняшника на добу. Обсяг інвестицій компанії в цей проект становить близько 50 млн. дол. США. Завдяки реалізації інвестиційних проектів в Донецькій області виробництво олії впродовж року не тільки збільшилося в 5 разів, а й перевищило докризовий 1990 рік в 1,4 рази. Кондитерська галузь теж збільшила виробництво відносно 1990 року на 12 %.[4]. В тютюнову галузь інвестовано 170 млн. дол. і створено 6 спільних підприємств з німецькою фірмою "Реємства"" та американськими "Філіп Морріс" і "Рейнольдс". На базі Каховської харчосмакової фабрики Херсонської області створено спільне українсько-шведське підприємство "Чумак", що спеціалізується на виробництві гострих соусів типу "Кетчуп". Створено спільне українсько-болгарське підприємство ВАТ "Роси Буковини" (м. Чернівці), де організовано випуск мінеральної води і безалкогольних напоїв. Німецька фірма "Вільд" на умовах товарного лізингу поставила Київському заводу по виробництву безалкогольних напоїв "Росинка" лінію розливу і фасування безалкогольних напоїв та мінеральної води. В агропромисловому комплексі Дніпропетровської області на території АТЗТ «Агро-Союз» Синельниківського району відкрито перший в Україні митно-ліцензійний склад, який призначений для карантинного відстою худоби провідних світових виробників завезеної по імпорту з подальшим митним оформленням та реалізацією [5].

За допомогою німецьких кредитів придбано і змонтовано технологічне обладнання фірми "Хуппманн" на Донецькому пивоварному заводі, Миколаївському пивзаводі "Янтар" та Харківському пивзаводі "Рогань". Активно працює на українському ринку німецька фірма "Шенк-Фільтербау". Фільтрувальне та стабілізуюче обладнання цієї фірми змонтовано на Сімферопольському пивзаводі "Крим" та Луганському пивзаводі. Миргородський завод мінеральних вод активно співпрацює з фірмою "KNS", яка надала кредит на суму 11 млн. німецьких марок для придбання сучасного високоефективного технологічного обладнання, в тому числі 3 млн. німецьких марок на умовах лізингу. Продукція цього заводу знайшла визнання на закордонних ринках збуту. Ужгородський маргариновий завод разом з фірмою "Вальтер-Рау" створив спільне підприємство. При цьому німецька сторона вклала 1,5 млн. німецьких марок для придбання обладнання для виробництва наливного маргарину. З метою стабілізації виробництва та введення нових технологій на підприємствах кондитерської промисловості за рахунок кредитів впроваджено ряд нових видів прогресивного обладнання. Так, впроваджені та освоєні лінії по виробництву карамелі фірми "Кльокнер" на Одеській кондитерській фабриці та Львівській фірмі "Світоч", шоколаду та шоколадних виробів фірми "Біндлер" на Одеській кондитерській фабриці, шоколадних виробів фірми "Крафт Якобз Сушапд" на Тростянецькій шоколадній фабриці (Сумська область). На українському ринку успішно реалізують інвестиційні проекти фірми "Вільд", "Хуппманн", "KNS", "Авентіс Кроп Саєнс", "Массей Фергюсон", "Райффайзен Україна", "Нетафім", "Айк", "Ревахо", "Сімекс-Канада" (нині – "Сімекс-Альянс") та інші. Високих економічних показників досягли на орендованих землях спільне українсько-французьке підприємство "Дако" (Черкаська область), українсько-німецька агрофірма "Славутич" (Київська область), спільне українсько-угорсько-англійське підприємство "Нібулон" (Миколаївська область), спільне українсько-австрійсько-німецьке підприємство "Укрінтерцукор" та інші. І це лише незначна частина позитивних прикладів інвестування іноземними інвесторами агропромислового комплексу України. Разом з цим потенційні іноземні інвестори все ще утримуються від інвестування АПК України, мотивуючи це нестабільністю законодавства в нашій державі, надмірним податковим тиском, неготовністю більшості потенційних українських партнерів дотримуватися договірних зобов'язань, нечіткою роботою судової системи тощо. Додатковим заходом щодо створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні та активізації підприємницької діяльності на регіональному рівні стало створення спеціальних (вільних) економічних зон, а також впровадження спеціального пільгового режиму інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку. Зокрема, у спеціальних (вільних) економічних зонах та на територіях пріоритетного розвитку встановлюються пільгові митні правила, податкові й інші вигідні умови для здійснення економічної діяльності. Ці пільги стосуються звільнення від сплати мита і податку з додаткової вартості при ввозі устаткування й інших товарів, необхідних для реалізації інвестиційного проекту на зазначених територіях, зменшення суми податку з прибутку, звільнення від деяких інших обов'язкових платежів.

За прогнозними оцінками, загальна потреба в інвестиціях у сільське господарство та інші галузі агропромислового комплексу перевищує суму, еквівалентну 35 млрд. доларів США. Найбільш пріоритетними і одночасно прибутковими сферами діяльності для іноземного інвестування є: впровадження високопродуктивних технологій ви-

рощування сільськогосподарських культур та утримання худоби і птиці; оновлення та модернізація на базі нових технологій підприємств переробної і харчової промисловості, а також тих, що займаються заготівлею та зберіганням зерна та іншої сільськогосподарської продукції; створення потужностей та сировинної бази для виробництва тари і пакувальних матеріалів; розвиток сільськогосподарського машинобудування та виробництво обладнання для масложирової, м'ясо-молочної, борошномельно-круп'яної та хлібопекарської промисловості; налагодження випуску ефективних хімічних засобів захисту сільськогосподарських рослин і ветеринарних препаратів; надання виробничих послуг сільськогосподарським та іншим агропромисловим підприємствам. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну станом на 01.07.2003 становив 6037,5 млн.дол. США, що складає 126 дол. США на одного мешканця України. Інвестиційно привабливими сьогодні залишаються харчова та переробна промисловості – 15,2% від загального обсягу інвестування. Світовий досвід показує, що іноземний капітал у формі інвестицій надходить, перш за все, у ті країни, де створена стабільна та ефективна законодавча база щодо режиму залучення та використання іноземних інвестицій. З одного боку, створена належна нормативно-правова база визначення порядку та умов здійснення інвестиційної діяльності в Україні. Зокрема, діють Закони України "Про інвестиційну діяльність", "Про режим іноземного інвестування", "Про приватизацію державного майна", "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" тощо. Проте зовнішньополітична невизначеність не сприяє формуванню іміджу України як стабільної держави. Попри гасла про європейську і євроатлантичну інтеграцію, підписуються угоди про створення Єдиного економічного простору. Досвід наших сусідів свідчить, що саме визначеність, наявність політичної волі є вагомим чинником залучення інвестицій. За даними Головного Управління статистики Польщі, у 1997 році в економіку Польщі було інвестовано 2,7 мільярди доларів, у 1998 – вже 5 мільярдів, а в 1999 році – році вступу Польщі до НАТО – вже 8 мільярдів доларів США. Щодо Чехії й Угорщини цифри ще більш вражаючі. За даними Статистичного офісу Чехії та Центрального статистичного офісу Угорщини, у 1997 році прямі іноземні інвестиції в економіку цих країн становили відповідно 4 і 6,2 мільярди, у 1998 – 9,8 і 10, 2 мільярди, у 1999 році – 12,8 і 14,5 мільярдів доларів США. Стрибок іноземних інвестицій внаслідок вступу до НАТО можна буде чекати й в Україні. Безпека й економічне процвітання прямо пов'язані між собою. Інвестори бажають мати справу лише з тими країнами, щодо стабільності і політичного майбутнього яких у них не виникає серйозних сумнівів. Членство в Альянсі могло б змінити стереотип сприйняття України в очах західних інвесторів, які бачать її як пострадянську країну з відповідним «багажем» – корупцією, злочинністю та політичною нестабільністю [6].

Європейський союз профінансував проект щодо розвитку когенераційних установок у харчовій промисловості України. Реалізація проекту здійснювалася Консорціумом у складі чотирьох європейських компаній: двох з Фінляндії та по одній з Данії та Ірландії. Метою цього проекту було будівництво трьох пілотних когенераційних установок та демонстрація того, що малі когенераційні установки можуть покращити загальну ефективність та прибутковість підприємств харчової переробки. Головним бенефіціаром проекту є Державний департамент продовольства України. Так, когенераційні установки були реалізовані на Вознесенському шкіряному об'єднанні, Рубіжанському картонно-тарному комбінаті, Пологівському олійноекстракційному заводі. Результати проекту були представлені на заключній конференції 1-3 жовтня 2003 року у Форосі [7]. Якщо в цілому галузь АПК визнається як стратегічно важлива, то її окремий сегмент, пов'язаний із виробництвом, розподілом, реалізацією зернових, забезпеченням попиту на хлібну продукцію, має підстави вважатись "стратегічним у квадраті". Забезпечення хлібом – один із двох класичних методів забезпечення мінімальних потреб мас і формування основ управління та маніпулювання ними. Забезпечення хлібом складає основу продовольчої проблеми. Ще з брежнєвських часів до цього продукту сформувалося сакральне ставлення. Відтак, забезпечення хлібом – процес особливої політичної важливості для влади. Індикатором справи виступають поточні ціни на хлібні продукти. Їх потенційне зростання завжди оцінювалось представниками владних еліт як виклик соціальній (і політичній) стабільності. Відтак цей сегмент галузі тривалий період зберігав надмірну регульованість. Тільки в останні роки почали формуватись контури власне ринкової інфраструктури, хоча цей процес ще далекий від зрілості. Високий ступень політизації ринку зерна в Україні пояснює ще одна обставина. Саме ця продукція розглядається політичними і галузевими елітами як показник експортного потенціалу галузі. Адже ринок зерна – ще й царина ідеологічного виправдання перетворень, що тривають в українському селі. Ситуація на зерновому ринку, яка виникла в 2003 році, повною мірою підтвердила всі масштаби політичного навантаження на цей сегмент АПК. Експортна кампанія рельєфно окреслила особливо слабкі місця ринку – нерозвиненість портової інфраструктури, проблеми логістики вантажів, монопольне становище залізничного транспорту (державної кампанії "Укрзалізниця"), зародковий стан аграрних бірж тощо. Українське зерно посіло другу серйозну позицію у структурі вітчизняного експорту після металургійної продукції. На ринку харчового зерна інтенсивність конкуренції української продукції з аналогічною російською визнається експертами як достатньо низька. Інша справа – ринок фуражного зерна. Компетентні спостерігачі наголошують, що саме в цьому сегменті зернового ринку конкуренція між виробниками і трейдерами обох країн може набувати загострених форм.

Аграрний сектор в Україні ретельно захищений протекціоністськими бар'єрами та отримує державні субсидії. Це створює негативне тло для процедури вступу України в СОТ, що триває нині. Як свідчить досвід переговорів про взаємний доступ на ринки з окремими державами, саме питання умов функціонування аграрного виробництва і ринку сільськогосподарських продуктів є предметом найбільш гострих дискусій. Особливо це стосується держав, які самі є експортерами аграрної продукції. На думку експертів, найбільш підготовленими до роботи в умовах СОТ є підприємства харчової промисловості (кондитерської, пиво-безалкогольної, масложирової). Багато з цих підприємств уже нині працюють за нормами СОТ, перебуваючи у власності транснаціональних корпорацій. Втрати обсягу внутрішнього ринку вони зможуть компенсувати за рахунок нарощення експорту . Виграють підприємства із модернізованим виробництвом, залученими іноземними інвестиціями: "Світоч", "АВК", "Оболонь", Roshen, Nemiroff та інші престижні бренди. Виробництво зерна також є висококонкурентним сектором, хоча модернізація виробництва тут відчутно затримується. Для цієї галузі доступ на зовнішні ринки більш важливий, аніж захист внутрішнього, тому вступ до СОТ відповідає потребам українських зерновиробників і зернотрейдерів.

Більш проблемними виглядають перспективи тваринництва. На думку аналітиків, виробництво м'яса і молока в Україні є неефективним і розвивається в основному завдяки протекціоністським заходам. Нещодавно набув резонансу конфлікт навколо експорту курятини з США (т. зв. "ніжок Буша"), який віддзеркалює лобізм вітчизняних виробників курятини. Україна врешті видала американцям сертифікат, необхідний для експорту. Незважаючи на труднощі і можливі банкрутства неефективних тваринницьких підприємств, у перспективі саме ця галузь може

залучити істотні іноземні інвестиції і підвищити конкурентноздатність. Виробництво цукру є найбільш чутливою галуззю до інтеграції в СОТ. Так, Австралія, переговори з якою тривають, вимагає від України забезпечити доступ на свій ринок австралійського тростинного цукру. Українські виробники цукру застерігають, що у разі виконання даної вимоги вітчизняна цукровиробна промисловість збанкрутує. Дійсно, тростинний цукор є істотно дешевшим за буряковий. Україна, що традиційно є цукровиробною державою нині майже не експортує цей товар, оскільки він є неконкурентоспроможним через свою високу ціну. Перспектива зниження зовнішніх протекціоністських бар'єрів в контексті вступу до СОТ мало що означатиме для цієї галузі. Отже, єдиним реальним ринком для вітчизняних цукровиробників є внутрішній. Галузь виробництва цукру, таким чином, є найбільш чутливою до перспективи вступу в СОТ: не маючи істотного експортного потенціалу, вона зацікавлена у збереженні внутрішнього протекціонізму [8]. За словами міністра АП С. Рижука, для вступу України в СОТ в сільському господарстві залишилися не узгодженими з учасниками організації рівень державної підтримки, рівень квот на імпорт морепродуктів із країн Балтії, імпорт м'яса з Канади й Австралії, а також деякі питання щодо імпорту в Україну тростинного цукру-сирцю. Україна наполягає на державній підтримці галузі в обсязі 1 млрд. 366 млн. дол., на що учасники СОТ поки не погоджуються. Про це міністр повідомив на прес-конференції з приводу візиту української делегації в Женеву щодо питання вступу України у СОТ. Крім того, невирішеним залишається питання про річну квоту імпорту цукру-сирцю в країну. Міністр відзначив, що подальші переговори про вступ України у СОТ треба проводити вже на рівні міністрів. Наступний офіційний раунд переговорів пройде в першому кварталі 2004 року [9]. Серйозним випробуванням для окремих українських аграрних виробників може стати певна лібералізація внутрішнього ринку сільськогосподарської сировини та продовольства, що може призвести до зростання конкуруючого імпорту (цукру, молокопродуктів, картоплі, овочів, фруктових соків) [10,19]. Перетворення агропромислового комплексу у високоефективний, експорто спроможний стабільний сектор економіки та забезпечення продовольчої безпеки держави є одним з пріоритетних напрямів дій Кабінету Міністрів. Зокрема, Уряд має привести систему субсидування та підтримки сільськогосподарських товаровиробників у відповідність з нормами СОТ і забезпечити дотримання граничного рівня сукупної внутрішньої підтримки аграрного сектору. Захист інтересів національних товаровиробників здійснюватиметься шляхом нарощування випуску продукції, що відповідає європейським стандартам [11].

Отже, аграрний сектор є одним з найбільш проблемних з погляду перспектив європейської інтеграції. З боку ЄС висловлюються побоювання щодо загрози західноєвропейському аграрному виробництву у разі інтеграції України до ЄС. Зі свого боку, українське аграрне лобі може виступити виразником євроскептичних настроїв в українському суспільстві у разі можливого наближення України до членства в ЄС. Тобто цілком можливе повторення "польського сценарію", де саме аграрії виступають найбільш згуртованими євроскептиками. В той же час навколо українського АПК формуються і починають інституційно утверджуватись також й інші угрупування, інтереси яких відрізняються від зазначених інтересів ядра групи. Ці інтереси пов'язані з експортно-орієнтованим підприємництвом, з дрібним та середнім бізнесом, формами новітньої кооперації в галузі і загалом – ринковими підходами до аграрного бізнесу. Ця частина українського АПК значно сприятливіше ставиться до глобалізаційних та євроінтеграційних процесів та явищ.

Таким чином, сучасний стан і потенціал вітчизняного агропромислового комплексу ще далекий від вимог європейської інтеграції України. Водночас, відбуваються позитивні зрушення в АПК за підтримки країн Європейського Союзу. Хоча наслідки приєднання України до СОТ та просування до ЄС для вітчизняного агропромислового комплексу можуть бути непередбачуваними.

1. *Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків, 2003; Касьян В.І. Зовнішня політика України – важливий фактор розбудови сучасної української держави. – Рівне, 1999; Копиленко М.Л., Чумак В.М. Внутрішні фактори зовнішньої політики. – К., 1997.; Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – К., 2002; Войтенко В. Л. Україна: десять років самостійності: системний погляд на безсистемні реалії. - Львів, 2001; Європейська інтеграція: крок за кроком. - К., 2001; Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України. – К., 2003.*
2. *Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України // www. minagro.kiev.ua.*
3. *Пропозиції Мінагрополітики до проекту Концепції Програми діяльності Кабінету Міністрів України, 2001 рік // www.minagro.kiev.ua.*
4. *Есть чем подсластить и подмаслить жизнь // Донбасс. – 2001. – 20 октября.*
5. *Основою агропромислового комплексу Дніпропетровської області є сільське господарство // www.dapk.dp.ua /oblast/ 08.04.2003.*
6. *Палій О. Україна: шлях до Європи через НАТО // www.pravda.com.ua, 15.10.2003.*
7. *Розвиток когенераційних установок у харчовій промисловості України // www.delukr.co.int.*
8. *Лісінчук О. Агропромислове політико-економічне угрупування в Україні: походження, конфлікти, інтереси // www.dif.org.ua.*
9. *Рижук: АПК майже готовий до вступу у СОТ // www.-agriukraine.com / 4.11.2003.*
10. *Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України. – К., 2003.*
11. *Лісінчук О. Агропромислове політико-економічне угрупування в Україні: походження, конфлікти, інтереси // www.dif.org.-ua.*

Надійшла до редакції 21.11.2003 р.

О.В.Сухушина

ПЕРЕТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ РЕСПУБЛІКИ ТАДЖИКИСТАН (1991-2000 рр.)

Таджикистан – одна із держав Центральної Азії, в економічному розвитку якої аграрний сектор є основним. Проблеми сільського господарства Таджикистану в радянський час вивчалися істориками, економістами, філософами. З огляду значимості питання вони широко представлені в історико-партійній літературі [1-6], яка виконувала політичне завдання щодо захисту радянської дійсності. Ці дослідження носять фактологічний характер, в них використані партійні звітні документи із властивим їм класовим підходом. У них відсутній аналіз та критичні висновки щодо допущених помилок та приписок у розвитку бавовництва та скотарства Таджикистану. В цих роботах домінує яскраво виражена ідеалізація успіхів у здійсненні аграрної політики партії, у підвищенні суспільно-виробничої діяльності сільських працівників. У роботах другої половини 80-х рр. [7-10] зроблена спроба об'єктивного підходу до проблем сільського господарства.

Якщо в радянський період в Таджикистані були всі необхідні матеріальні умови (за виключенням ідеологічних) для наукових досліджень і в республіці існувала солідна наукова школа істориків-аграрників, то події 90-х рр., громадянська війна (1992-1997 рр.), знищили в прямому значенні й матеріальні умови, і значну кількість вчених, розорили об'єкт дослідження – сільське господарство. Це призвело до відсутності наукових досліджень в аграрній галузі в роки громадянської війни, ускладнює вирішення

цього завдання в післявоєнний період. На сторінках російських та українських наукових журналів [11; 13; 14; 19; 20], присвячених ситуації в Таджикистані, перетворення в сільському господарстві характеризуються як малоефективні.

З огляду на це поза увагою дослідників залишаються питання економічного розвитку аграрного сектора Таджикистану, що робить актуальним дослідження даної проблематики. На сьогодні йде відновлення необхідних умов: стали видаватися статистичні дані, проводяться опитування суспільної думки, почали виходити наукові журнали. Однією з перших публікацій щодо сучасного становища сільського господарства, яка заслуговує на увагу, є стаття Х.А.Одінаєва та Б.Д.Одінаєва [17], яку автор пропонованої публікації використав для найбільш повного дослідження перетворення сільського господарства в Таджикистані. Мета даної публікації полягає у з'ясуванні деяких аспектів перетворень в сільському господарстві Республіки Таджикистан в 1992 – 2000 роках. Предметом дослідження виступає аграрний сектор народного господарства Таджикістану, об'єктом – соціально-економічні перетворення в аграрному секторі.

Аграрно-індустріальний характер сучасного соціально-економічного розвитку Таджикистану зумовлений попереднім та теперішнім соціально-економічним становищем. У кінці 1980-х рр. у Таджикистані нараховувалось 495 великих сільськогосподарських об'єднань (-великих промислових підприємств - 425), які забезпечували ріст валового національного продукту [11, 26]. За роки соціалістичного розвитку основним видом сільськогосподарської продукції радянського Таджикистану була бавовна. Її поставки, а особливо тонковолокнистих сортів, виконували важливе завдання в рамках всесоюзного народногосподарського комплексу СРСР і давали значну частину коштів для закупівлі зерна, інших продовольчих та промислових товарів. У 1981 р. республіка виробила 929,4 тис. тонн бавовни-сирцю [12, 394]. В кінці XX ст. 69 % населення країни проживало в сільській місцевості [13, 26] і після різкого скорочення промислового виробництва, пов'язаного з розпадом СРСР та міжнаціональним конфліктом, джерелом їх фактичного існування стало сільське господарство. Громадянська війна відкинула основні галузі сільського господарства на кілька десятиріч назад. Особливо значним стало падіння виробництва бавовни. В 1997 р. збір його склав 51 % від рівня 1991 р. [14, 13].

Після проголошення державної незалежності Республіки Таджикистан 9 вересня 1991 р. ослаблення економічних зв'язків між пострадянськими республіками, а особливо після завершення збройного протистояння (1997 р.), у країні поступово почав здійснюватися процес трансформації планової економічної системи в ринкову. В Таджикистані, як і в інших країнах СНД, становлення ринкової економіки здійснюється шляхом перетворення державної, раніше жорстко централізованої економіки в багатоукладну.

Аграрна реформа спрямована на зміну форм власності та форм господарювання. Однак кризова ситуація в економіці, низька прибутковість та часто збитковість роботи підприємств агропромислового комплексу, відсутність необхідного наукового обґрунтування самої реформи значною мірою обмежують можливості реалізації нововведень у таджицькому селі. Негативним моментом є й слабка забезпеченість Таджикистану земельними ресурсами: 93 % території країни – гірська місцевість [15, 12]. В 2000 р. на одного середньостатистичного жителя республіки припадало 0,12 га ріллі (в 1990 р. – 0,16 га), тоді як на одного жителя в Росії – 0,89 га, США – 0,75, Німеччини – 0,28 га. Майже половина сільськогосподарських земель перебуває в користуванні сільськогосподарських підприємств та господарств [16, 33; 16, 211].

Стартом для реформи на селі стали закони 1992 р. про приватизацію власності дехканських (фермерських) господарств, про оренду землі та безпосередньо про земельну реформу. В 1995 р. був прийнятий Земельний кодекс, а також вийшов указ президента Е.Рахмонова про надання населенню землі, який був доповнений в 1997 р. Населення республіки отримало в цілому 75 тис. га землі. В 1996 р. вийшов указ Президента про реорганізацію сільськогосподарських підприємств. Ці та інші документи створили організаційно-правове поле проведення земельної реформи.

У сучасному Таджикистані вона здійснюється методом прискореної деколективізації із орієнтацією на призупинення. Утворені на початку реформування сільського господарства дехканські (фермерські) господарства, їх асоціації стали товарними виробниками. Вони довели право на існування, однак продукція дехканських (фермерських) господарств не перевищує 12 % валової продукції сільського господарства [17, 100]. В той же час, завдяки аграрній політиці, що проводиться, в економіці Таджикистану спостерігаються позитивні показники. За 1992-2000 рр. середньорічне виробництво зерна збільшилося порівняно із 1990 р., на 39% [8, 209]. Піковим у цьому відношенні є 1997 р. – 559 тис. тонн, що на 76% більше, ніж у 1990 р. [16, 215]. Збільшення виробництва зерна за цей період сталося як за рахунок розширення посівних площ, так і за рахунок зростання врожайності, хоча і незначного.

Відбулися значні структурні зміни в організації виробництва. Якщо бавовна вирощується здебільшого у великих сільськогосподарських підприємствах (90 %), то виробництво зерна (більше 55 %), картоплі (86 %), овочей (більше 76 %), м'яса в забійній вазі (83 %) та молока (86 %) зосереджено в особистих присадибних господарствах населення та дехканських (фермерських) господарствах. Бавовняне господарство було і поки що залишається прибутковою галуззю виробництва, однак його економічна ефективність помітно знизилася. Якщо рівень рентабельності виробництва бавовни-сирцю в цілому по республіці в 1990 р. складає 34 %, то в 2000 р. – лише 5,9%, що у 5,8 разів менше [17, 101].

Важливою складовою сільськогосподарського виробництва виступає скотарство. Воно суттєво впливає на всю економіку сільського господарства, в тому числі й на використання земельних ресурсів. До початку реформ виробничий потенціал скотарства збільшувався. Обсяги споживання яєць, м'яса та молочної продукції наближалися до фізіологічних норм. 75 % продукції скотарства в 1990 р. вироблялось сільськогосподарськими підприємствами, решта – в особистих присадибних господарствах. За час проведення реформи у цій галузі спостерігається різке скорочення поголів'я великої рогатої худоби, особливо на сільськогосподарських підприємствах. За 1992-2000 рр. Воно скоротилося на 72%, корів – на 71%, овець – на 3,1%, птиці – на 52,7 % [17, 102]. Незначне пожвавлення виробництва скотарської продукції спостерігається в особистих присадибних господарствах, що не знімає гостроти проблеми загального скорочення найважливіших видів продукції.

Варіативність форм власності та розвиток багатоукладності в сільському господарстві. Різноманіття форм власності та типів господарювання надає гнучкості аграрній сфері, воно дозволяє оперативно та майже безболісно реагувати на зміни ринкової кон'юнктури, забезпечує формування потенціалу саморозвитку галузі. В 2000 р. у сільському господарстві приватизовано 154 об'єкти, що складає 25,5% від загальної кількості приватизованих підприємств [18, 213]. Однак загальна частка приватизованих сільськогосподарських об'єктів складає всього лише 9,3% (572 об'єкти). Для порівняння: у торгівлі та сфері громадського харчування –37,9%, побутового обслуговування – 34%. Це свідчить про повільність та низькі темпи приватизаційного процесу в таджицькому селі [17, 104].

Дехканські (фермерські) господарства до 1998 р. мали стійку тенденцію до росту, їх чисельність дорівнювала 10207, із середнім розміром земельного наділу в 28 га. Однак уже через рік їх кількість зменшилася на 10% і складала в 2000 р. 9174 [18, 201]. Одночасно відбувається про-

цес збільшення середнього розміру земельного наділу. Ця тенденція виявляється внаслідок „ринкового відбору", в ході якого неконкурентоспроможні господарства ліквідуються, саморозпускаються або об'єднуються із рентабельними.

У виробництві сільгосппродукції Таджикистану спостерігаються такі тенденції. Так, якщо у 1992 р. на долю сільськогосподарських підприємств припадало 45,0% валової сільськогосподарської продукції, то в 2000 р. вона знизилася до 41%. Паралельно зросла удільна вага приватного сектора з 55% в 1991 р. до 65,5% в 1999 р. Частка дехканських (фермерських) господарств в 2000 р. склала 11,3%, що в 2 рази більше, ніж у 1998 р. [18, 214].

Критерієм результативності реформи, на наш погляд, є здатність аграрного сектора забезпечити населення продовольством. Так, вартість набору продуктів харчування, які складають споживацький кошик (в цінах грудня 2000 р.) дорівнювала 22,56 сомоні при раціональній нормі в 40,38 сомоні. При цьому відсоток хлібних продуктів в раціоні харчування населення складає майже 50% [17, 107]. Певні прошарки населення знизили вживання основних продуктів харчування, в їх середовищі відбулося погіршення збалансованості структури споживання продовольства аж до прямого недоїдання. Навіть усереднені показники виробництва продуктів харчування на декілька порядків далі від мінімальних норм споживання необхідних для підтримки нормальної життєдіяльності людини.

Таким чином, короткий аналіз стану розвитку аграрного сектора країни засвідчив, що основні причини глибокої економічної кризи ще не ліквідовані. Земельна реформа потребує додаткових зусиль при її проведенні.

1.Ахмедов Х.А. За прогрессивные методы в хлопководстве. – Душанбе, 1964.

2.Ахмедов Х.А. КПСС в борьбе за интенсификацию хлопководства. – Душанбе, 1976.

3.Партийная организация Таджикистана в авангарде борьбы за осуществление решений XXV съезда КПСС. – Душанбе, 1980.

4.Иванов Ф.Н. Партийное руководство колхозами (1945-1970 гг.). – Душанбе, 1985.

5.Холджураев Х., Набиев А. Осуществление аграрной политики КПСС в Таджикистане. – Душанбе, 1976.

6.Шарипов З. Экономика и бережливость в колхозах. - Душанбе, 1985.

7.Капимов С.Б. Для блага народа. - Душанбе, 1986.

8.Рахматуллаев А. Социалистическое соревнование в деревне. – Душанбе, 1986.

9.Мухторов С. Уровень нашей жизни. – Душанбе, 1988.

10.Мухторов С. Общественно-производительная деятельность колхозного крестьянства Таджикистана в 1961–1980 гг. – Душанбе, 1989.

11.Старченков Г., Маххамов М. Таджикская трагедия: финал или антракт? // Азия и Африка сегодня. - 1993. - № 11. – С.26–30.

12.История Таджикской ССР / Под. ред. Б.А.Антоненко. – Душанбе, 1983.

13.Гусаков В. Таджикистан: від громадянської війни до громадянського миру // Українські варіанти. – 1998. - № 5. - С.26–30.

14.Гушер А. Война и мир // Азия и Африка сегодня. – 1998. - № 3. – С.6–13.

15.Таджикская Советская Социалистическая Республика / Гл. ред. М.С.Асимов. – Душанбе, 1974.

16.Статистический ежегодник Республики Таджикистан 1998 г. – Душанбе, 2001.

17.Одинаев Х.А., Одинаев Б.Д. Аграрная реформа и тенденции развития сельского хозяйства Таджикистана // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2001. - № 4. – С.98–115.

18.Статистический ежегодник Республики Таджикистан 2000 г. – Душанбе, 2001.

19.Гусаков В. Украина и Центральная Азия // Азия и Африка сегодня. – 1998. - № 3. – С. 57-59.

20.Кобищанов Ю. Этнические аспекты гражданской войны // Азия и Африка сегодня. – 1994. - № 3. – С. 20–23.

Надійшла до редакції 10.12.2003 р.

С.А.Морозова

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНОЇ РОДЮЧОСТІ СІЛЬГОСПУГІДЬ ЧЕРКАЩИНИ

Головним природним багатством України є родючість її ґрунтів. Наша країна володіє 14% світових запасів чорнозему, причому товщина гумусового шару подекуди, зокрема в Черкаській області становить 1,5-2 м. [1]. Це результат 10-20 тис. років біогенної еволюції при унікальному поєднанні природно-кліматичних і геологічних умов. Турбота про збереження і раціональне використання цього неоціненного скарбу є одним із найбільш актуальних завдань вітчизняної науки. Політика відвертого технократизму в аграрному секторі народного господарства досить швидко привела до тотальної механізації сільськогосподарського виробництва. Негативним наслідком цього стало не лише постійне переущільнення руху та розвиток в наслідок цього ерозійних процесів, але і те, що тотальна механізація не може існувати сама по собі. Вона логічно потягнула за собою таку ж тотальну хімізацію, а та, в свою чергу – генні технології. Таким чином техногенез сільського господарства стає все більш довершеним, але одночасно, все менш передбачуваними стають його наслідки. З цього приводу авторитетний дослідник проблеми Ю. Злобін зазначав: „Інтенсивні сорти, спеціалізовані сівозміни, до краю насичені культурами одного типу – все це породило ще одного монстра сучасного сільськогосподарського виробництва – хімізацію. Хімія поступово стала замінювати все більше природних механізмів саморегулювання природних еконосистем. За рахунок хімічних препаратів стали підвищувати родючість ґрунту і знищувати шкідників, вони стали майже єдиним засобом боротьби з бур'янами, а протягом останніх років за допомогою гормональних препаратів намагаються регулювати ріст і розвиток рослин у полі... Таким чином, антиекономічність сучасного сільського господарства має комплексний характер" [2, 4].

Сучасні історики, що спеціалізуються на дослідженні проблем села і сільського господарства достатньо активно розробляють дану проблематику. За останні роки побачили світ змістовні публікації П.Панченка [3], А.Шатохіна [4], І.Рибака [5], О.Шаботенка [6] та цілого ряду інших дослідників, які так чи інакше висвітлюють широке коло питань, пов'язаних із збереженням природної родючості сільськогосподарських земель.

Однак цілий ряд аспектів теми ще потребує докладного висвітлення. Серед них і проблема оптимізації відтворювального потенціалу сільськогосподарських угідь як основи забезпечення життєдіяльності українського селянства. Мета публікації – з'ясувати шляхи оптимізації відтворювального потенціалу сільгоспугідь. Об'єкт дослідження – сільськогосподарські технології, предмет – напрямки застосування сільгосптехнологій.

Розораність території Черкаської області на кінець 90-х років XX ст. досягла 62,3 % [7]. Це вже сам по собі надто високий показник. Враховуючи те, що значні площі зайнято ярами, балками та крутосхилами рельєфу, маємо показник, який свідчить про очевидне порушення екологічно допустимого співвідношення ріллі та природних угідь, ігнорування елементарних природоохоронних вимог, як то: збереження водоохоронних зон і таке інше. Відсоток земель, залучених до інтенсивного використання, дорівнює 90 відсотків [7]. За таких умов функції природного регулювання, підтримуюча роль природного середовища вже практично не реалізуються. За висновками Інституту прикладної геофізики ім. Федорова Національної Академії наук України та Головної геофізичної обсерваторії ім. Воєйкова, у Черкаській області внаслідок надмірного техногенного навантаження у 50-х – 90-х рр.

XX ст. порушено потенційну генетичну стійкість природного середовища. Іншими словами, у природи обмаль можливостей самій відновлювати нормальний стан навколишнього природного середовища [8]. Тому екологічні функції грунтового покрову, ландшафтоутворвальна роль землі цілком визначаються характером та рівнем культури відповідного землекористування. На жаль, сучасний рівень землекористування зумовив загрозлививі темпи деградації земель. Природні передумови: розчленованість рельєфу, велика глибина місцевого базису ерозії, добре виявлений поверхневий стік і мала ерозійна стійкість ґрунтів та ґрунтоутворювальних порід – виявились багатократно підсиленими техногенним впливом, що негативно впливає на відтворювальний потенціал природної підсистеми. Передусім ми маємо на увазі так звані фактори інтенсифікації: використання штучних мінеральних добрив (передусім азотних), пестицидів (хімічних засобів захисту рослин), переущільнення грунту внаслідок надмірної машинної інтенсифікації польових робіт.

Вчені-грунтознавці вважають, що застосування у все зростаючих масштабах штучних засобів сільськогосподарського виробництва веде до невпинної витрати капітальних резервів землі, виснаження її природної родючості. За висновком академіка С.Бобильова, існує об'єктивний поріг природної родючості, при наближенні до якого вся технічна допомога, всі засоби інтенсифікації виробництва, навіть без врахування економічної доцільності, стають малоефективними [9].

Яскравим прикладом є ситуація, що склалася у господарствах Черкаського району Черкаської області. Проведений нами аналіз співвідношення динаміки використання мінеральних добрив та приросту врожайності дає приголомшуючі результати. Так, навіть чотири- п'ятикратне перевищення науково обгрунтованих доз добрив збільшує врожайність озимої пшениці всього на 5-10 центнерів з гектара.

Через техногенне перевантаження подальша експлуатація орних земель викликає надзвичайне занепокоєння. Як свідчать матеріали Державного управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області, на середину 90-х рр. XX ст. 70 % орного клину закислено, 27,6 % - еродовано, при чому за останні 25 років площа еродованих земель збільшилась у 4 рази [10, 6]. Темпи втрати гумусності за останні 20 років склали 0,23 % [10, 7]. Нагадаємо, що загальний вміст гумусу навіть у масних чорноземах, як правило, не перевищує 4,0 %.

Між тим, дана проблема аж ніяк не є новою. Підтримання родючості грунту має давнє коріння. Родючість завжди була предметом турботи українського селянина. Елементи підтримання та відтворення родючості землі закладались вже на ранніх етапах розвитку хліборобства. Наприклад, в епоху Київської Русі з метою збору органічних добрив у хліборобській зоні поширюється стаціонарне угримання худоби, утверджується певна схема підживлення грунту [12, 96].

Для українського селянина кількісною одиницею виміру слугував віз. Оскільки вози видозмінювались, важко з'ясувати точну кількість органічних добрив, що вносились на одиницю поля. У центральній частині України на селянську десятину парового поля припадало приблизно 50 возів (хур) [13, 30]. Приблизно стільки органічного добрива накопичувалось за один зимовий період від однієї корови [13, 31]. Селяни Полтавщини практикували вивезення на десятину поля не менше 100 возів, і тільки тоді вважали, що поле угноєне. Якщо на десятину ішло тільки 50 возів, то ця ділянка вважалась тільки "підгноєною" [13, 9].

Український хлібороб уже в середньовіччі усвідомлено користувався таким агрономічно ефективним способом, коли посеред літа приорювали зелену трав'яну масу для удобрення землі. Така практика побутувала і у XIX ст. На думку С.П.Павлюка, таким способом підживляли грунт на своїх полях ще давньоруські хлібороби. Це стало можливим від часу широкого впровадження плуга [12, 117].

Однак слід зазначити, що органічне добриво на території Центральної України завжди було дефіцитним, в результаті чого доводилось вносити добривні ресурси лише під найважливіші культури. Для Черкащини це традиційно була пшениця як ярова, так і озима [14, 2,22]. Незважаючи на недостачу гною, селяни не поспішали купувати штучних добрив. І справа полягала не лише в економічній стороні питання. Маючи тисячолітній досвід роботи на землі, український селянин чудово розумів надскладний характер природної системи і з цілком обгрунтованою недовірою ставився до похапливого втручання у "святая святих" землеробства – родючість землі. Мінеральними добривами на початку XX сторіччя підживлювали поля товарної пшениці, як правило, лише крупні орендатори земель. В широкий вжиток мінеральні добрива увійшли лише з капіталізацією сільськогосподарського виробництва.

З утвердженням соціалістичних методів господарювання стратегія на техногенізацію сільськогосподарського виробництва набула особливо широких масштабів. Обсяги і методи інтенсивного використання мінеральних добрив, які широко увійшли в практику ведення сільського господарства на рубежі 1960-70-х років, поряд із вирішенням ряду нагальних проблем збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у довготривалій перспективі стали причиною серйозних негативних наслідків для агроекосистеми в цілому. Збільшення обсягів внесення фізіологічно кислих мінеральних добрив зумовило постійне розширення площі закислених грунтів. Так, на кінець 80-х рр. XX ст., коли кампанія інтенсифікації сільськогосгосподарства набрала особливо великого розмаху, площа закислених грунтів по Черкаській області становила 797 тис. га, або 60,3 % від загальних угідь. (Це на 30 % більше в порівнянні з 1976 р.). Зазначимо при цьому, що площа засолених та солонцюватих грунтів в області, яка є наслідком здебільшого негативної дії природних факторів становила відповідно 8,0 і 5,4 тис. га. [9, 10].

Іншим процесом, який значною мірою підриває природний потенціал родючості агроекосистеми, ерозія. У післявоєнний період ерозія грунтів у лісостеповій зоні набула вкрай небезпечних масштабів. Особливо швидкими темпами цей процес відбувається останні 25 років, протягом яких площі орних земель, які зазнали змиву верхнього найродючішого шару грунту, збільшилися на 36 %, що становить 26% всієї ріллі [10, 18]. Основною причиною значного збільшення масштабів ерозії є надмірна інтенсифікація землеробства і, зокрема, пов'язане з нею застосування надто важких сільськогосподарських машин і механізмів.

Ознайомлення з традиційною технікою грунтообробки наводить на думку, що удосконалення її знарядь у традиційному землеробстві довгий час стримувалося тисячолітнім досвідом господарювання на землі, інтуїтивним відчуттям загрози функціонального перевантаження цієї стадії агротехнічного процесу. Очевидно, не зовсім безпідставно ще в XIX сторіччі, при переході до нових інтенсивніших агротехнологій, оранку з обертанням скиби селяни сприймали як "безбожне шматування" землі. Тож "революційна" безвідповідальна технологія обробітку землі не є, як бачимо, принципово новою.

Та техніка, яка у сучасний період працює на полях України, здебільшого зовсім не відповідає екологічним вимогам. Вона надто важка: сучасний трактор важить близько 15 т і так ущільнює грунт, що проростити можуть лише найжиттєздатніші рослини. Це при тому, що інтенсивна агротехніка вимагає неодноразового пересування машин по полю (до 10 разів). За підрахунками спеціалістів,

надмірне ущільнення грунту знижує врожайність на 30-50% [9, 95].

Іншим надзвичайно значущим фактором негативного впливу на природний потенціал агроекосистеми стало пестицидне забруднення. Так, наприклад, за найскромнішими підрахунками, дев'ять відсотків сільськогосподарських земель Черкаської області визнано забрудненими пестицидами груп ДДТ, ГХЦГ, гербіцидами груп ленацилу, ерадикану та іншими [10, 12]. У господарствах, де було проведено дослідження, ДДТ застосовувався до кінця 1980-х рр. [11], будучи вже на той час забороненим в усіх цивілізованих країнах світу. На початок 1994 року в обстежених нами господарствах застосовувалось понад 170 найменувань різних засобів хімічного захисту рослин [11]. Слід при цьому зазначити, що із 180 пестицидів, які застосовувалися на території України у 1992 р., 49 визнано особливо небезпечними, як високотоксичні, надкумулятивні й стійкі [18].

Як свідчить неупереджений науковий аналіз, в основі якого лежать об'єктивні статистичні дані, ефект від використання пестицидів короткочасний, негативні наслідки довготривалі. Парадоксально, але втрати від шкідників до початку періоду використання пестицидів були менші, ніж у період їх інтенсивного використання. І це незважаючи на постійну модифікацію і впровадження нових поколінь токсичних отрутохімікатів селективної дії. Досвід країн, котрі почали хімізацію сільського господарства раніше за Україну, переконливо про це свідчить.

За оцінками спеціалістів, безпосередньо об'єкта дії досягає лише 0,1% загального об'єму внесених пестицидів. Решта потрапляє у грунт, вбиваючи там корисну мікрофлору, знижуючи його природну родючість. Тим самим концентрація пестицидів на кінцевому етапі, тобто при споживанні людиною тваринної продукції, збільшується в сотні разів [15, 137].

Слід зазначити, що проблема застосування пестицидів стосується не стільки незнання тогочасними керівниками їх негативної дії, хоча це явище теж мало місце, скільки про свідоме ігнорування безпеки населення і оточуючого середовища на догоду особистим кар'єрним інтересам. Уже в 1970 р. працівники Госкомітету з охорони природи зазначали, що за 10 років (1960-1970 рр.) "чисельність шкідників не лише не знизилась, але й різко зросла - зникли їх природні вороги, частково пристосувались" [16]. Причиною цього, без сумніву, було інтенсивне і до того ж мала ефективне використання 820 тис. т отрутохімікатів у сільськогосподарському виробництві за вказаний період.

Нагальна потреба невідкладного вирішення актуальних проблем природокористування, які прямо пов'язані із збереженням неоціненної скарбниці українського народу, – його фонду сільськогосподарських земель, – яскраво проступає із нинішніх темпів дегуміфікації орних земель. Про їх інтенсивність можна судити з наступних даних. Рівень гумусованості українських грунтів 100 років тому за дослідженням Докучаєва на території нинішньої Черкаської області пересічно становив 4,4 % - 4,5 %, подекуди 8,786 % (с. Пісочине) - 8,529 % (с. Лозове). У сучасних умовах він становить менше 2,8 - 2,4% [17].

Вичерпання природної родючості землі деякою мірою є процесом прихованим. Зменшення вмісту гумусу до певної межі відчутно не позначається на врожайності, але перехід цієї межі негайно тягне втрату буферних властивостей грунту, що, враховуючи низький рівень агрокультури, може призвести до обвального падіння врожайності.

Слід підкреслити, що за показниками природної родючості грунтів, Україна посідає унікальне місце серед європейських країн. Їх досвід господарювання на бідних на органіку, грунтах з високим рівнем промивного режиму, що базується на внесенні високих доз мінеральних добрив, ніяк не придатний до умов важких степових чорноземів України. Тому в конкретних природно-історичних умовах господарювання на українській землі об'єктом культивування повинні бути не лише сільськогосподарські культури, а й грунти, оскільки їх природні властивості родючості є величезним економічним потенціалом.

---

1. *Поточний архів Головного управління сільського господарства і продовольства Черкаської облдержадміністрації. Відділ агрономічний. 1997 р.*
2. *Злобін Ю. Екологічні проблеми агропромислового комплексу України на порозі третього тисячоліття // Ойкумена. - 1993. - № 3.*
3. *Панченко П. Сторінки історії України XX століття (Українське село: поступ, сподівання тривоги). – К., 1995.*
4. *Шатохін А. Соціологія села. – К., 2000.*
5. *Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991). – Кам'янець-Подільський, 2000.*
6. *Шаботенко О. Стан екології меліорованих земель українського Полісся // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.*
7. *Поточний архів. Відділ агрономічний 1999 р.*
8. *Державне управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області. Доповідь про стан навколишнього природного середовища Черкаської області у 1981-1991 рр. – Черкаси, 1992.*
9. *С.Бобылев. Сохранение и повышение плодородия земли // Вопросы экономики. – 1987. - № 4.*
10. *Державне управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області. Доповідь про стан навколишнього природного середовища Черкаської області у 1994 р. – Черкаси, 1995.*
11. *Поточний архів Черкаського районного управління сільського господарства. 1988 р.*
12. *Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. - К., 1991.*
13. *Архів ЛВ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од.зб. 355. – Щод. 2. – Арк. 30.*
14. *Архів ЛВ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од.зб. 355. – Щод. 12. – Арк. 2, 22.*
15. *М'якушко В.К., Мельничук Д.О., Вольвач Ф.В. та ін. Сільськогосподарська екологія. - К., 1992.*
16. *ЦДАВО України. – Ф. 4778. – Оп. 1. – Од. зб. 151.*
17. *Докучаєв В. Особливість українських грунтів // Український світ. – 1993. - № 3-12.*
18. *Державне управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області. Доповідь про стан навколишнього природного середовища Черкаської області у 1994 р. – Черкаси, 1995.*

Надійшла до редакції 08.12.2003 р.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ВИВЧЕННЯ КРИМУ:

Рец. на кн.: Непомнящий А.А. Історичне кримознавство (кінець XVIII — початок XX століття): Бібліографічне дослідження. — Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — 456 с.

Історія вивчення регіонознавства дотепер залишається одним із маловивчених аспектів історіографії. Особливо актуальним це є для Криму, у відношенні якого після насильницького виселення німців і кримських татар у роки Другої світової війни було накладено табу на об'єктивні історико-краєзнавчі дослідження. У зв'язку з цим, поява нового дослідження в галузі історії української регіоналістики доктора історичних наук, професора кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського Андрія Анатолійовича Непомнящого представляється нам особливо цікавим. Акцентуємо увагу колег на те, що це перше в історіографії фундаментальне дослідження, де відтворено картину історії вивчення краю з моменту захоплення Криму Російською імперією в 1983 році до остаточного встановлення там Радянської влади в 1920 році.

Написана в тонкому жанрі бібліографічного дослідження монографія знайомить читачів із діяльністю як окремих піклувальників історичної науки, так і діяльністю державних і суспільних учених установ, спрямованої на вивчення регіону. Автор виділив основні етапи вивчення Криму, наголосивши, що наукове вивчення його було санкціоноване російським урядом із подачі Катерини II, яка відкрила початок його планомірного вивчення. У витоків перших наукових описів історичних пам'яток Таврид були вчені Петербурзької Академії В.Ф.Зуєв, М.Ф.Енгельгардт, Е.Е.Келер, П.С.Паллас. Видані у формі звітів про експедиції різними європейськими мовами їхні описи Криму викликали жвавий інтерес у Росії та Європі. Відвідати Крим ставало модним, але на початку XIX століття це могли собі дозволити лише найбільш забезпечені представники російської інтелектуальної еліти. А.А.Непомнящему вдалося продемонструвати зв'язок між експедиційним вивченням краю, організованим Академією наук, і масовим рухом по дослідженню кримських визначних пам'яток і етнографії, що розгорнувся серед російської інтелігенції. І вже тут багато нового. До наукового обігу введені мандрівні замітки про відвідування Криму Д.І.Багалія, що ховалося під псевдонімом "Чепурний", ніжинського історико-кримознавця М.М.Бережкова, що підписував свої спогади "М.Б." та ін. Автором рецензованої монографії вперше систематизовано величезний бібліографічний матеріал в галузі кримознавства, виділено й класифіковано різні види досліджень.

Серйозним внеском в українську історіографію можна назвати характеристику досліджень в галузі вивчення історії й етнографії народів Криму в різних наукових центрах Російської імперії. А.А.Непомнящим виділено Санкт-Петербург, Москва, Київ, Одеса. Визначено склад кримознавців, виявлена повна бібліографія їхніх праць. Характеристика їхньої бібліографії подана А.А.Непомнящим на підставі скурпульозних архівних досліджень матеріалів особових архівних фондів істориків, насамперед їхнього листування. Використання великого епістолярія дозволило автору виявити рівень інтелектуальної напруженості в науковому середовищі кримознавців із різних академічних центрів, атрибутувати численні публікації, поміщені без підпису чи під псевдонімами. Так, листування стало основним джерелом для розгляду кримознавчої діяльності такого відомого українського історика, як Н.Д.Полонська-Василенко. Автором виявлені численні нові архівні документи і невідомі раніше публікації в кримській періодиці тих років про перебування і роботу в місцевих архівах тоді ще тільки приват-доцента Університету Св. Володимира. Така ж наукова розвідка проведена А.А.Непомнящим щодо відомого московського історика М.П.Погодіна, що також дозволило знайти в його творчості нові грані. І це у відношенні відомих імен, а в даному дослідженні десятки прізвищ, що з різних причин випали з наукового обігу. Особливо це стосується сходознавців. Після трагічних подій 1944 року Крим узагалі був викреслений зі сфери можливої уваги радянської орієнталістики, а дбайливців науки попередніх років і епох було віддано забуттю.

У висновку констатуємо, що рецензована монографія кримського історика – це фактично енциклопедія історії вивчення регіону. У науковому обігу – сотні прізвищ істориків і етнографів з досить повними біографічними довідками, їхні контакти з колегами в Росії і за її межами, характеристика більш ніж тисячі наукових і популярних публікацій і рецензій на них. У зв'язку з цим хочеться відзначити бездоганно виконаний науково довідковий апарат книги, що нараховує більше двох тисяч позицій. Звичайно, це формальна ознака, але це дуже гарна формальна ознака. Сьогодні, коли дотепер є відсутнім навіть узагальнюючий підручник із історії Криму, поява будь-якого краєзнавчого дослідження викликає підвищений інтерес. Тим більше фахівцям, особливо історикам науки, бібліографознавцям, історіографам буде дуже корисно познайомитися з фундаментальним дослідженням професора А.А.Непомнящего. Сподіваємося, що автор не зупиниться на розгляді тільки дорадянської епохи і згодом представить продовження свого дослідження, що охопить наступну історичну добу.

В'ячеслав Горбик

Корновенко С.В., Морозов А.Г., Реєнт О.П. "Українська революція: посібник", "Українська революція: історичні портрети", "Українська революція: хрестоматія"

Осмислюючи сторінки вітчизняної минувшини, важко не помітити, що в контексті історії України XX століття чільне місце належить колу питань, пов'язаному із Українською революцією 1917-1920 рр. Останнім часом значно зріс інтерес науковців до цієї неоднозначної події. Вітчизняна історіографія, позбавляючись радянських міфологем, виробляючи нові методологічні підходи, аналізує революційні події в Україні 1917-1920 рр., об'єктивно оцінюючи їх роль та значення.

На наш погляд, не менш важливим є і формування наукового світогляду студентства взагалі й студентів-істориків зокрема. Враховуючи це, не можна не привітати групу науковців, очолювану членом-кореспондентом НАН України О.П. Реєнтом, які взялись за благородну справу – підготовку „Українська революція: посібник".

Рецензована робота є однією з перших із даної проблематики. Структурно вона складається із семи розділів, узагальнюючої хронологічної таблиці, чисельних кольорових ілюстрацій, списків рекомендованої літератури до кожного із розділів. Все це робить ґрунтовно викладений у підручнику матеріал легко доступним для засвоєння студентською аудиторією.

На наш погляд, вдало підібрана структура „Української революції: посібник" дозволила його авторам створити панорамну картину розгортання революційних подій 1917-1920 рр. на всіх українських землях.

Сильною стороною даного підручника є те, що С.В.Корновенко, А.Г.Морозов, О.П.Реєнт розглядають не лише соціально-економічні та суспільно-політичні колізії розвитку українського народу у згаданий проміжок часу, а й значну увагу приділяють релігійно-культурному життю в Україні, зовнішньополітичними орієнтирам українських держав, соціокультурній ситуації тощо. Все це збагачує і значно доповнює як уявлення студентів про Українську революцію, так і їх розуміння складних, а під час навіть суперечливих революційних подій 1917-1920 рр.

Не можна не відзначити, що наукова концепція „Української революції: посібник" кращим чином узгоджується із новітніми досягненнями педагогічної науки. Йдеться перш за все про вже згадувані ілюстрації. Справа у тому, що вони гармонійно доповнюють кожен розділ і навіть підрозділ, а не розташовані, як колись, у кінці чи у середині підручника. Це ж стосується і карт. Тобто студент, опрацьовуючи той чи інший розділ, має змогу познайомитись із наочністю, що сприятиме ефективності засвоєння ним знань.

Ще з давніх часів відомо, що будь-яке судження чи твердження повинно бути обґрунтованим. Ця давня мудрість у першу чергу стосується історії – науки, яка пізнає, аналізує, оцінює пройдене і пережите людством, а також здатна на основі цього певною мірою прогнозувати майбутнє. Якщо фахівці вищих навчальних закладів, академічних установ у своїй безпосередній роботі обов'язково мають справу із першоджерелами, то інакшою є ситуація серед студентів. Засвоюючи той чи інший матеріал з історії, зокрема історії України XX століття, вони лише іноді можуть ознайомитись із документами доби, яку вивчають. Очевидно, що серед причин можна назвати як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори. Однак, на наш погляд, враховуючи ідеологічні лещата радянської доби, студенти-історики просто не мають змоги опрацювати документальну базу, скажімо, Української революції 1917-1920 рр. через її неопублікованість. Заради об'єктивності варто відзначити, що певні позитивні зрушення у цьому напрямку є.

Разом із тим, хрестоматії з Української революції, цього короткого, але надзвичайно насиченого подіями відрізку часу до цих пір не було. Її появі ми повинні завдячувати колективу авторів-упорядників, очолюваного членом-кореспондентом НАН України О.П. Реєнтом. Рецензована робота композиційно складається із семи розділів, які відповідають хронологічній послідовності розгортання революційних подій в Україні у 1917-1920 рр.

У першому розділі – „Українська Центральна Рада" – представлені документи і матеріали, розташовані у хронологічному порядку їх появи, підписання, що стосуються практично всіх сфер життя українства у згаданий період. Варто відзначити, що серед них як відомі, так і маловідомі документальні свідчення.

Другий розділ вміщує документи і матеріали Української Держави П.Скоропадського. Серед них документи, які стосуються як соціально-економічного, суспільно-політичного, так і духовного життя українців.

У третьому розділі – „Західноукраїнська Народна Республіка" – дібрані документи і матеріали, які розкривають національне державотворення на західноукраїнських землях. Наявність цих документальних свідчень говорить на користь упорядників хрестоматії, які не обмежились територіальним рамками окремого регіону.

Матеріали, підібрані у п'ятому і сьомому розділах, переконливо доводять, що С.В. Корновенко, А.Г. Морозов, О.П. Реєнт – об'єктивні дослідники. Говоримо про це тому, що у цих розділах містяться джерела, присвячені становленню радянської влади в Україні у 1919-1920 рр.

Говорячи про історію, історичні факти і події, очевидно, ми не забуваємо, що вони – наслідок чи результат людської діяльності. Погодьмося з тим, що у битвах, у відкриттях, у будь-чому іншому беруть участь конкретні постаті, особистості, на прикладі життя котрих виховуються наступні покоління. Факти людської історії самі по собі не існують, оскільки, як ми вже зазначали, їх творцями є люди. Вище сказане повною мірою стосується такого феномена вітчизняної історії початку XX століття, як Українська революція.

Практично неможливо досліджувати ці події, не згадуючи, бодай побіжно, М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюру, М.Лаціса та багатьох інших. У даному контексті „Українська революція: історичні портрети", упорядковані творчим колективом під керівництвом члена-кореспондента НАН України О.П.Реєнта, – перший крок до осмислення Української революції крізь призму життя та діяльності її учасників. Заради об'єктивності варто сказати, що подібні спроби – не поодинокі. Однак вони, як правило, не стосуються такого короткого, а водночас насиченого подіями проміжку часу (1917-1920 рр.).

Упорядники рецензованої роботи обрали оптимальну, як на наш погляд, форму подання матеріалу – за алфавітом. Тим самим вони уникнули багатьох проблем. Так, наприклад, якби в основу викладу поклали періодизацію Української революції, то не зрозуміло було б в який період помістити, скажімо, В.Винниченка, С.Петлюру. Адже вони брали активну участь у подіях і доби Центральної Ради, і доби Директорії УНР.

Сильною стороною „Української революції: історичні портрети" є те, що С.В.Корновенко, А.Г.Морозов, О.П.Реєнт, дотримуючись принципів історизму, об'єктивності, представили відомості про учасників революції різних її періодів. Тим самим вони не обмежились якимось одним, виходячи із політичної кон'юнктури. У роботі фігурують як уже згадувані М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, так і Г.Котовський, С.Косіор, А.Денікін та інші.

З нашої точки зору, дане видання, написане як з урахуванням сучасних досягнень історичної науки, так і педагогіки, суттєво розширить та доповнить знання студентів-істориків, всіх, хто цікавиться історією України.

Богдан Андрусишин

Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX - початок XX ст.). - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. - 144 с.

Монографія І.А.Фаренія, яка нещодавно побачила світ у черкаському видавництві "Відлуння-Плюс", заслуговує на особливу увагу істориків, що досліджують соціально-економічний розвиток та й інші дотичні аспекти української минувшини другої половини XIX – початку XX ст. Адже автор пропонує досить компетентне власне бачення історії українського кооперативного руху дореволюційної доби на Наддніпрянщині.

Приваблює те, що дослідник розглядає проблему становлення кооперації у багатьох аспектах. Зацікавлений читач зможе знайти у книжці ретельний аналіз значення кооперативного сектора у соціально-економічному розвитку пореформеного часу за умов становлення ринкової економіки, ролі кооперації у піднесені добробуту населення, проявів громадської активності та суспільного служіння кооперативних товариств та діячів, становлення особливої кооперативної ідеології тощо. Фактично автор розглядає кооперативний рух як специфічну сферу реалізації соціально активних елементів суспільства, що дозволяє з'ясувати характер кооперації як самодіяльної громадської сили, яка мала величезний потенціал впливу на розвиток усього суспільства (принаймні, пропонувала певний альтернативний напрямок його поступу).

Важливою особливістю праці І.А.Фаренія є те, що в ній подається цілісне відображення історії кооперативно-

го руху. Проаналізовані практично всі галузі кооперації: споживча, кредитна, виробнича, промислова та сільськогосподарська, у тому числі спеціалізована – збутопостачальна. У межах кожної галузі автором виявлений і поданий багатий фактичний матеріал щодо діяльності окремих кооперативних товариств, створення союзів кооперативів, праці відомих та рядових діячів кооперативного руху тощо.

Автор застосував власну схему періодизації українського кооперативного руху, яка на рівні робочої моделі виявилась досить продуктивною. Зародження кооперації віднесено до 60-х – початку 70-х років XIX ст. За ними йде т.зв. "мертвий період", що характеризувався занепадом кооперативного життя – друга половина 70-х – початок 90-х рр. XIX ст. Від середини 90-х рр. автор виявляє пожвавлення кооперативного руху, а з початком XX ст. веде мову про його бурхливий розвиток. Особливий науковий інтерес становить аналіз першого періоду, який в історико-кооперативній літературі досі практично лишався поза увагою дослідників. Ця обставина надає монографії І.А.Фаренія піонерного характеру.

Дослідник також піднімає і частково намагається висвітлити досить складну проблему щодо сутності та характеру особливої кооперативної ідеології. В авторській інтерпретації вона спочатку постає як поле боротьби між ліберальним та радикальним (соціалістичним) напрямом (с.23-24). У 1910-х роках, на переконання дослідника, кооперативна ідеологічна доктрина набула чіткіших, хоча і не вповні кристалізованих орієнтирів. І ці орієнтири він розміщує у виразно лівому ідеологічному спектрі. На його думку, "ліберальні ідеї були не спроможні опанувати кооперативним рухом, оскільки зміцніла кооперація у протиборстві з приватним капіталом потребувала антибуржуазних цінностей, що і викликало домінування в її лавах соціалістичних орієнтацій" (с.125-126). Не останню роль у "лівизні" кооперації відіграла революційно налаштована інтелігенція, прихильна до лівих партій. На нашу думку, тут автор потрапляє, очевидно, у полон власних симпатій і не вповні адекватно характеризує кооперативні ідеологічні настанови. Ближчими до дійсності було б, напевне, визнання за кооперацією пошуку своєрідного "третього" шляху, проміжного між власне буржуазними та соціалістичними цінностями, подібного до ідеології аграризму, досить популярній у пізніший міжвоєнний період.

З'ясування природи кооперативної ідеології тісно пов'язано з іншим основоположним аспектом дослідження, а саме – зв'язком кооперативного руху з українським національним відродженням, у ширшому контексті – з модерним українським націотворенням. Тут автор цілком відповідно до історичних реалій відтворив позицію української кооперації. Зауважено, що кооперативний рух в Україні опинився у стані вибору: чи стати складовою частиною загальноімперської кооперативної системи, чи створити власні національні центри. Зрештою, українські кооператори однозначно стали на бік українського національного руху. Тому висновок автора, що "Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. швидко набував ознак солідарної на основі національних цінностей громадсько-економічної сили, цілком самостійної в ідеологічному відношенні від кооперативних установ Росії" (с.83) має важливе значення для адекватного розуміння процесів формування української нації. Дослідник звертає належну увагу на підтримку кооперативними організаціями української мови (с.82), спробах проведення Всеукраїнського кооперативного з'їзду, створення національних кооперативних об'єднань та центрів (с.84-89, 126), інших виявів участі в організованому національному житті. Зрештою, національна вага кооперації полягала у створенні окремого кооперативного сектора економіки як основи національного господарського комплексу. Очевидно, що осмислення цієї тези ще чекає подальших досліджень та уточнень.

Важливу складову книги становлять нариси про життя і діяльність чільних представників українського кооперативного руху: М.В.Левитського, В.М.Доманицького, Й.В. Юркевича, О.Д. Черненка. Характерно, що всі вони були й активними учасниками українського національного руху, принаймні сповідували національні ідеали і намагалися реалізувати їх через кооперативну діяльність. Не всі біографічні нариси достатньо розроблені. Найбільш вартісним у науковому сенсі виявився розгляд значення для кооперативного руху постаті Василя Доманицького. Автор запропонував власну оцінку цієї непересічної особистості, що потребує пильної уваги дослідників.

У книжці піднято також низку досить актуальних дискусійних історико-кооперативних проблем. Зокрема, про час і характер зародження спеціалізованої сільськогосподарської кооперації (с.32), про вплив традиційної селянської взаємодопомоги (с.19) та сільської (сільськогосподарської) громади (с.51) на становлення кооперації. Проте, як зазначає сам автор, ці проблеми лише окреслені, але не проаналізовані. Такий підхід цілком відповідає задекларованим ним дослідним принципам, але сподіваємося, що автор спроможеться на їхнє вирішення у своїх подальших дослідженнях.

Хотілося висловити кілька побажань щодо поліпшення рецензованої праці. Багатий ілюстративний матеріал, представлений у книзі, звичайно потребує кращої якості відтворення. У тексті зустрічаються окремі русизми. До перспективного напрямку, який лише побіжно згаданий у книзі (с.106-107), слід віднести – зв'язки наддніпрянської кооперації з українським кооперативним рухом західноукраїнських земель, принаймні Галичини та Буковини. Саме такий підхід, на нашу думку, дозволить відтворити цілісну картину розвитку всієї української кооперації та з'ясувати її вплив на становлення модерної української нації. Представлена праця могла б набути більшої ґрунтовності за умов залучення матеріалів архівного збереження.

Зазначені зауваження та побажання не знижують загального добротного рівня книги Ігоря Фаренія. Навіть у нинішній нарисовій формі вона становить собою завершену, самостійну і досить оригінальну наукову роботу, яка є помітними внеском у розвиток історико-кооперативних досліджень. Сподіваємося, що вона добре прислужиться подальшому комплексному дослідженню українського кооперативного руху.

Віталій Масненко

Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 160 с.

Із задоволенням представляю читачеві цікаве дослідження, яке вийшло із під пера кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету Лазуренка Валентина Миколайовича. Це ще молодий, але, без сумніву, талановитий і надзвичайно працелюбний дослідник.

Його дитинство і юність пройшли в добре відомому кожному українцеві славному селі Суботові на Чигиринщині, з яким він і нині ні на мить не втрачає зв'язку, у чудовій селянській родині: дружній, працьовитій, атмосфера якої завжди повниться щирістю до людей і особливою повагою до нелегкої селянської праці.

Добре знаючи сільське життя, Валентин Лазуренко ще в роки навчання на історичному факультеті Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького із всім притаманним йому запалом натхненно поринув у широкий світ так потрібних сьогодні селянствознавчих досліджень. З часом викристалізувалась і сфера його особливих наукових інтересів. Слід відразу зазначити, що проблему він обрав далеко не ординарну. Заможне се-

лянство та його роль у житті українського села у доколгоспному радянському селі. У багатьох вона викликала настороженість. Карикатурний образ сталінських агіток надовго закарбував у свідомості людей старшого покоління - заможний – отже, куркуль. Обов'язково товстий, в чумарці, високій сивій шапці. З погордою дивиться на своїх односельчан та не хоче годувати місто хлібом.

Валентин Лазуренко яскраво і переконливо розвіює ці вигадки, які, фактично, ганьбили найпрацьовитішу, найталановитішу в господарському відношенні частину нашого селянства. Він, зокрема, цілком обґрунтовано доводить, що роздмуханий в роки насильницької колективізації страшний жупел "куркуля" навіть в суто радянський період, протягом 1921 – 1929 років, просто нікому не був відомий.

Хто б і що б не писав тоді про село, навіть найзавзятіші більшовицькі ідеологи, кожен відштовхувався насамперед від добре зрозумілих реалій: в кінцевому разі краще живуть ті, хто більше і розумніше працює на землі. Такою була загальноприйнятна думка про сутність селянської заможності. Радянська статистика тих років навіть не знала такого терміну – "куркуль". Лише розрізнялися різні категорії селянських господарств: незаможні, нижчесередні, середні, вищесередні, заможні.

Згодом, для того, щоб виправдати страхіття насильницької колективізації та невідривно пов'язаного з ним голодомору все було перевернуто з ніг на голову. Спаплюжили і спотворили найсвятіше – щиру любов до землі, самовіддану натхненну працю, богом дарований хист господарювати.

Наскрізна ідея монографії – заможне селянство було виразним носієм вражаючого економічного прогресу в сільському господарстві непівської доби історії України – не викликає сумнівів з приводу її науковості та достатньої аргументованості.

Автор також не безпідставно свідчить, що в стратегічному плані економічно самодостатнє, працьовите, енергійне підприємливе заможне селянство об'єктивно відстоювало демократичні засади функціонування економічного і політичного ладу в країні. Саме через це, а не через вигадане кремлівськими міфотворцями "глитайство", воно і було реальною опозицією тоталітарно-більшовицькій системі, яка набувала дедалі більшої сили.

При захисті кандидатської дисертації Валентина Лазуренка на закид одного із опонентів, що він мовляв вже прямо апологію заможному селянству співає, визначний український дослідник селянства Роман Данилович Лях мудро відповів: "Бо воно того варте".

Варте нашої уваги і дослідження виконане автором. Воно дає реальну, не прикрашену і не спотворену картину сутності соціально-економічного життя в один із, на жаль, не багатьох, сприятливих для нього періодів нашої новітньої історії.

Анатолій Морозов

Ю.П. Волосник. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Харків: НМЦ гСД", 2002. — 380 с.

Всебічне, ґрунтовне і об'єктивне дослідження розвитку і функціонування приватного підприємництва в Україні в добу НЕПу має важливе значення як із суто наукової точки зору, так і з огляду на суспільну значимість проблеми.

Фундаментальні зміни в усіх секторах національної економіки, в основі яких лежить роздержавлення промисловості, торгівельного обігу, докорінна трансформація сільського господарства, перші кроки на шляху приватизації землі, розвиток малого та середнього бізнесу, що супроводжується залученням до різних форм підприємницької діяльності величезних мас населення, об'єктивно вимагають наукового прогнозування подальшого розвитку та можливих як позитивних, так і негативних наслідків реформ.

У цьому контексті, як цілком справедливо зазначає автор рецензованої роботи, спостерігається справжній спалах інтересу найширших кіл громадськості до історії вітчизняного підприємництва, який логічно породжував гостре бажання докладно познайомитися з традиціями і культурно-етичними нормами приватнопідприємницької діяльності на різних етапах життя українського суспільства та використати все те цінне, що було напрацьовано поколіннями талановитих українських підприємців.

Не можна не погодитись із твердженням автора, що особливе значення в цьому плані має висвітлення приватнопідприємницької діяльності саме доби НЕПу, оскільки наявні дослідження присвячені в основному сюжетам дорадянського часу, які в силу зрозумілих обставин мають значно менше паралелей із сучасністю, ніж доба НЕПу. Слід також зазначити, що чисельна радянська історіографія, присвячена цьому періоду, базуючись, насамперед на догматичних позиціях теорії класової боротьби, висвітлювала приватно підприємницьку діяльність м'яко кажучи неадекватно. Не в змозі заперечити її суспільну корисність, виходячи з тієї ж політичної заданості, конкретні питання організації виробництва, приватної торгівлі, відносин між роботодавцями та найманими працівниками, особливості приватнопідприємницької діяльності в місті, на селі зображувались якщо і невикревлено, то дуже фрагментарно. Такий підхід не давав можливості отримати цілісну і зрозумілу картину приватного підприємства.

Поза увагою дослідників до недавнього часу фактично залишались питання визначення самих функціональних ознак інституту приватного підприємництва, його організаційні форми, соціальний статус, ставлення держави до приватного капіталу, соціальний та національний склад його представників. Навіть на цьому фоні особливою закритістю відзначається приватнопідприємницька діяльність на фінансовому ринку. Між тим, як це достатньо вже всім сьогодні зрозуміло, стан справ саме в сфері товарно-ринкового господарства визначає стан економічного життя держави.

Виходячи з цього слід, безумовно, вітати появу монографії, присвяченої всебічному, ґрунтовному, зваженому й об'єктивному висвітленню приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку України в добу НЕПу. З цією метою Ю.Волосник вивчає досить різнопланові сюжети проблеми. Детально аналізується соціальної склад нової непманівської буржуазії України, який був достатньо строкатим. Всупереч розхожим уявленням радянського часу, вихідці із дореволюційної (старої) буржуазії складали значно меншу частину нових підприємців. Детальний аналіз джерел свідчить, що в роки НЕПу з числа представників дореволюційної великої і середньої буржуазії змогли відновити свою діяльність лише одиниці колишніх підприємців. Натомість, їх місце посіли службовці, селяни, робітники, студенти, військовослужбовці, люди вільних професій, домогосподарки.

Автор рецензованої монографії приходить до висновку, який, на нашу думку, є не лише цікавим, але і повчальним: внаслідок ліквідації в роки воєнного комунізму „капітанів" індустрії, комерції, банківської справи зник той найбільш освічений, культурний шар підприємців, що в дореволюційний період був основним носієм професіоналізму та високих етичних норм. І навпаки, у специфічних соціокультурних, політичних і економічних умовах більшовицького режиму виникла нова генерація, яка в своїй масі була вже „не обтяжена" традиційними нормами підприємницької і професійної етики і цілісними системними орієнтаціями. Нове соціальне утворення – верства

непманів – виявилась значною мірою маргіналізованою (у плані статутної відповідності), недостатньо підготовленою до виконання своєї соціальної ролі в суспільстві.

У дослідженні Ю.Волосника значну увагу приділено таким цікавим аспектам проблеми, як державне банківське кредитування приватнопідприємницької діяльності. Показано механізми комерційного кредитування підприємців та тісно пов'язаний із цим розвиток приватного вексельного обігу.

Всупереч усталеним поглядам, автор "Нової буржуазії України..." між іншим з'ясовує, що кредитування приватних підприємців у відділеннях Всеукраїнської контори держбанку і в спецбанках обходилось приватним підприємцям, особливо в умовах нестабільності радянської валюти перших років НЕПу, у багато разів (!) дешевше, ніж на приватному ринку позикових капіталів. При обмеженості коштів державного кредитного ринку дешевизна кредитів Держбанку і спецбанків посилала штучний характер і була зумовлена урядовою політикою, спрямованою на прискорення процесу відбудови і реконструкції народного господарства.

Не можна не звернути увагу на матеріали щодо високого ступеня ризику при кредитуванні непманів, який у 8-10 разів перевищував небезпеку неповернення позики при кредитуванні держустанов. Проте в цілому дані щодо злісних банкрутств відомі. Автор же показує інший аспект проблеми, а саме: як запобігати, і причому ефективно, цьому негативному явищу, розкриває ефективні механізми протидії шахрайству у сфері комерційного кредиту, спеціально аналізуючи з цієї метою діяльність „Кредитбюро", що опрацьовувало значний обсяг економічної інформації.

Довідка про кредитоспроможність приватного підприємства або фірми містила не тільки інформацію про фінансове становище позичальника чи розміри його торгового обігу, запас товарів і сировини, про кредитну заборгованість, взятих у інших підприємств або кредитних установ, акуратність платежів, що здійснювались підприємством чи фірмою, у тому числі податкових, але також надавалися відомості про час створення підприємства, репутацію його власника у місцевих ділових колах, ділові якості співробітників. Керуючись цими відомостями, у довідці подавались рекомендації щодо орієнтовних розмірів кредиту, який міг бути наданий підприємству чи фірмі.

Слід зазначити, що ця інформація фактично не могла бути використана не на користь підприємству, оскільки її отримували лише постійні абоненти „Кредитбюро". Разові довідки видавались лише в окремих випадках.

Глибоко і різнобічно проаналізовано в монографії проблему мобілізації й ефективного використання коштів населення. З цією метою автор спеціально закцентував увагу на вивченні діяльності підприємців на фондовому ринку цінних паперів, проблем, які виникали при цьому, та форм і механізмів їх вирішення.

Маловивченими аспектами приватнопідприємницької діяльності у фінансовій сфері є участь підприємців у роботі таких установ держкредиту, як банки та державні ощадні каси. Подані матеріали свідчать, що, незважаючи на в цілому незадовільний, передусім нерівноправний характер відносин, який виявлявся в кредитуванні приватних підприємців за залишковим принципом і досить скромно, що не могло стимулювати приплив приватних накопичень у державні кредитні установи та недотримання передбаченої законом таємниці приватних вкладів, приватні підприємці зробили істотний внесок у розвиток системи державного кредиту.

Це дозволило державі як через держкредитні установи, так і особливо через фондовий ринок акумулювати значні кошти за рахунок залучення тимчасово (або вимушено) вільних капіталів і накопичень представників приватного капіталу, спрямувавши їх на кредитування народного господарства, у тому числі й приватнопідприємницької діяльності.

Цікаві матеріали зібрано автором для характеристики діяльності товариств взаємного кредиту, які постають як організований, на відміну від стихійного вільного ринку, приватний кредитний ринок. Створені з ініціативи приватних осіб товариства взаємного кредиту відіграли помітну роль у кредитуванні приватних підприємців в роки непу. У ситуації недостатнього кредитування з боку держкредитних установ підприємці звертались до них за послугами хоч кредитування провадилось до них за послугами і за звично важчими умовами, ніж в установах держсектору, але все ж дешевшими, ніж на вільному ринку позикових капіталів.

Перебуваючи в залежності від держави щодо отримання значної частини кредитних ресурсів і будучи включеними в кредитно-банківську систему країни, товариства взаємного кредиту були змушені проводити ту кредитну політику стосовно приватного підприємництва, яка диктувалась державними органами з усіма характерними для цієї політики зигзагами і відступами.

У зв'язку з цим автор цілком логічно розглядає лихварську діяльність. Хронічний дефіцит необхідних грошових коштів для розвитку приватнопідприємницької діяльності в умовах недостатнього державного кредитування приватного сектора зумовила й значний розвиток. Величезний прибуток, що отримувався від нелегальних кредитних операцій, робив їх досить привабливим заняттям для багатьох представників нової буржуазії. Слід зауважити, що значна їх кількість поєднувала легальну підприємницьку діяльність із проведенням незаконних валютних і лихварських операцій. Внаслідок цього впродовж всього непу приватний тіньовий ринок грошових капіталів відіграв важливу роль у кредитуванні підприємницької діяльності, особливо дрібних і середніх підприємців.

Безперечно, суттєву роль відіграв і той чинник, що у такий спосіб підприємець приховував свої реальні обороти від непомірного оподаткування.

Тому багато підприємців свідомо віддавали перевагу не дешевому легальному кредиту, а нелегальному лихварському.

У цілому дослідження виявилося не лише надзвичайно змістовним, але і дуже цікаво написаним. Логічно і послідовно викладені матеріали дають можливість для плідних роздумів щодо багатогранності господарсько-економічних процесів, сприяють позбавленню читача від впливу догм і стереотипів у трактуванні як економічної дійсності, так і економічного майбуття.

С.М. Биченко, В.Є. Паскаленко

НАШІ АВТОРИ

ОНІПКО Тетяна Володимирівна – к.і.н., доцент кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України;

ГАННИЦЬКИЙ Сергій Григорович – молодший науковий працівник відділу історії краю XIV – початку XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею;

КУРІННА Тетяна Миколаївна – пошукач відділу історії України XIX ст. Інституту історії України НАН України;

СТЕПЕНЬКІНА Парасковія Яківна – директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника;

СТАШЕНКО Сергій Іванович – старший викладач кафедри організації служби і підготовки Черкаського інституту пожежної безпеки;

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович – к.і.н., доцент кафедри історії України Черкаського національного університету;

ОБРУСНА Світлана Юріївна – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету;

МЕДАЛІЄВА Оксана Захарівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету;

МОЙСІЄНКО Василь Миколайович – к.і.н., докторант Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України;

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – д.і.н., професор кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – к.і.н., старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету;

ВОВКОТРУБ Юрій Миколайович – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету;

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – к.і.н., доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

КОВАЛЬКОВ Олександр Леонідович – аспірант кафедри народознавства та історії культури Кіровоградського державного педагогічного університету;

ДРАЧ Оксана Олександрівна – к.і.н., доцент кафедри історії України Черкаського національного університету;

СТУПАК Федір Якович – к.і.н., доцент кафедри соціальної медицини та охорони здоров'я Національного медичного університету;

ВОВК Юрій Іванович – к.і.н., старший викладач кафедри економічних теорій Черкаського державного технологічного університету;

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету, асистент кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України;

ПЕКАРЕВ Ігор Маркович – пошукач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету;

ГЕОРГІЗОВ Григорій Михайлович – асистент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету;

КУКСА Наталя Григорівна – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету;

ЛАВРИК Галина Володимирівна – к.і.н., докторант кафедри історії України (м. Полтава);

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – к.і.н., доцент, декан факультету підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту;

БОЄЧКО Владислав Федорович – к.і.н., доцент кафедри історії України Черкаського національного університету;

ІГНАТУША Олександр Миколайович – к.і.н., доцент, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету;

БИСТРА Марина Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету;

ТЕРЕЩЕНКО Тетяна Вадимівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету;

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович – к.і.н., старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету;

МАСНЕНКО Віталій Васильович – д.і.н., професор, зав. кафедрою історії України Черкаського національного університету;

СИВОЛАП Михайло Павлович – старший викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету;

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – старший викладач кафедри історії України, заступник декана історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету;

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету, заступник директора музею історії ЧНУ;

ГЕДЬО Анна Володимирівна – к.і.н., доцент кафедри історії України Донецького національного університету;

ПОНОМАРЕНКО Олена Володимирівна – викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління;

БУРАВЧЕНКО Руслан Всеволодович – викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету;

БОРОВКО Станіслав Григорович – в/о директора центру "Черкасиагропромпродуктивність";

СЕРГІЄНКО Юрій Григорович – д.і.н., професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету (м. Луганськ);

ТОМІЛЕНКО Андрій Григорович – к.і.н., доцент, начальник кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Черкаського інституту пожежної безпеки;

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – к.і.н., доцент кафедри історії слов'янських народів, заступник декана історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету;

ДЕСЯТНІКОВ Іван Валерійович – головний спеціаліст відділу внутрішньої політики виконавчого комітету Черкаської міської ради;

КОВАЛЕНКО Володимир Олександрович – студент IV курсу історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету;

ГЕРАСИМЕНКО Олена Володимирівна – аспірантка кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління;

ШЕВЧЕНКО Віктор Михайлович – к.і.н., доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління;

РЕЄНТ Олександр Петрович – д.і.н., професор, член-кор. НАН України, заступник директора Інституту історії НАН України;

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – к.і.н., доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України, м.Дніпропетровськ;

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна – к.і.н., в.о. зав. кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ);

ЯЦЕНЮК Я.М. – начальник циклу спеціальних та загальноюридичних дисциплін Чернівецького училища профпідготовки працівників міліції;

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – к.і.н., доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – д.і.н., професор, зав. кафедри новітньої історії Черкаського національного університету, академік Української академії історичних наук;

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету;

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – к.і.н., докторант Інституту історії України НАН України;

ПАСКАЛЕНКО Владислав Євгенович – пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

ТИЩЕНКО Сергій Олександрович – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету;

ДЕМАРТИНО Андрій Павлович – здобувач Інституту історії України НАН України, співробітник Адміністрації Президента України;

МАСЛОВ Микола Павлович – к.і.н., докторант кафедри історичних дисципілн Харківського державного педагогічного університету;

СМИРНОВ Вадим Миколайович – к.і.н., доцент кафедри історико-правових дисциплін Харківського державного педагогічного університету;

ДЕСЯТНІКОВ Олександр Валерійович – асистент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

ЯЦЮК Вікторія Анатоліївна – пошукач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету;

МОСКАЛЬОВ Борис Григорович – к.і.н., доцент, зав. кафедри історії України та політології Харківського державного технічного університету сільського господарства;

СОЛОДКА Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

СВЯТЕЦЬ Юрій Анатолійович – к.і.н., докторант кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету;

МАРОЧКО Василь Іванович – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

МУСІЄНКО Владислав Євгенович – к.і.н., доцент кафедри теорії та історії держави та права Донецького інституту Внутрішніх справ МВС України;

КАЛИУШКО Людмила Василівна – студентка IV курсу історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету;

ШАМАРА Сергій Олександрович – асистент кафедри історії України Черкаського національного університету;

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – к.і.н., доцент, декан історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету;

МАСЛАК Володимир Іванович – к.і.н., доцент кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету;

РИБАК Іван Васильович – к.і.н., професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету;

РОМАНЮК Іван Миронович – к.і.н., доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету;

ЯНІЦЬКА Світлана Петрівна – аспірантка Інституту історії України НАН України, викладач Броварського представництва Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна";

ДОВГАЛЮК Христина Романівна – аспірантка кафедри українознавства ТАНГ, м. Тернопіль;

ТОДОРОВ Ігор Ярославович – к.і.н., доцент кафедри Міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету, докторант Київського національного університету;

СУХУШИНА Олена Вікторівна – к.і.н., доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету;

МОРОЗОВА Софія Анатоліївна – асистент кафедри загальної екології та природокористування Черкаського державного технологічного університету;

ГОРБИК В'ячеслав Олександрович – д.і.н., професор, завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України;

АНДРУСИШИН Богдан Іванович – д.і.н., професор, декан соціально-гуманітарного факультету Національного педагогічного університету (м. Київ);

БИЧЕНКО С.М. – старший викладач кафедри організації служби і підготовки Черкаського інституту пожежної безпеки;

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Шановні колеги !

Запрошуємо Вас до участі у **V Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії**, який відбудеться **7-8 жовтня 2004** р. на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, бульв. Шевченка, 81)

Планується робота за наступними напрямками:

- *Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії;*
- *Аграрна історія в іменах;*
- *Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства;*
- *Первісні землеробські культури на території України;*
- *Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу;*
- *Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.;*
- *Українська селянська кооперація;*
- *Аграрний розвиток України в радянський період;*
- *Сучасні проблеми українського села.*

Планується також виїзне засідання до м. Умані та «круглі столи» за участю спеціалістів з питань управління АПК та реформування аграрних відносин в Україні.

Матеріали симпозіуму будуть опубліковані в журналі **УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН** (зареєстрований Постановою ВАК України № 1-05/6 від 12.06.2002 р. фаховим виданням з історії). Вартість публікації (з урахуванням видатків на розсилку авторам) – 47 грн.

Статті, кошти поштовим переказом, квитанцію про оплату та підтвердження Вашої участі в роботі просимо надсилати до **20 квітня 2004** р. на адресу:

Корновенку С.В., бульв. Шевченка, 81, к. 524,
Черкаський національний університет
ім.Б.Хмельницького, м. Черкаси, 18031.

Організаційний внесок учасника симпозіуму становить 15 грн. і сплачується безпосередньо учасником при реєстрації у день приїзду (Черкаський національний університет, бульв. Шевченка, 81, корпус 1, кімн. 504, 520).

Телефони для довідок:
(0472) **35-28-50** (відповідальний секретар журналу – *Корновенко Сергій Валерійович*),
(0472) **37-55-57** (відповідальний секретар симпозіуму – *Присяжнюк Юрій Петрович*).
E-mail: **ndis@cdu.edu.ua**

ВИМОГИ ДО СТРУКТУРИ І ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. структура публікації:

Згідно з Постановою ВАК України № 7-05/1 від 15.01.2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», статті повинні містити наступні елементи: ***постановка проблеми*** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; ***аналіз останніх досліджень*** (історіографія проблеми), в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які опирається у своїй роботі автор; ***виділення*** невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дослідження; ***формулювання цілей*** (постановка завдання); ***виклад основного матеріалу*** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; ***висновки*** з даного дослідження і ***перспективи подальших розвідок*** у цьому напрямку.

2. електронне оформлення статті:

- *Рукописи* подаються виключно українською мовою, у відповідності з вимогами ВАК.
- *Обсяг* статті не повинен перевищувати ***0,5*** *друкованих аркушів* (20 тисяч знаків, тобто 10 сторінок друкованого тексту за параметрами, які наведені нижче):
- *формат аркуша* – А4; *шрифт* – Times New Roman; *кегль* – 14; *міжрядковий інтервал* – 1,5;
- *береги/поля*: верхнє, нижнє, праве – *1,5 см*, ліве – *3 см*;
- *нумерація сторінок* (обов'язково) в правому верхньому куті з 2 сторінки;
- стаття подається на ГМД 3,5" у текстовому редакторі *Microsoft Word* (будь-яка версія, без розширення ****.*rtf***); дискета має бути перевірена на відсутність вірусів і пошкоджень (!); ***назва файлу*** тільки латинськими літерами, бажано прізвище автора (напр., Iwanow_Kyiv); прослідкуйте, щоб на дискеті, що надходить до редакції, не було зайвих файлів;
- публікація розпочинається з ініціалів і прізвища автора (саме у такому порядку), які друкуються прописними **жирними літерами** у правому верхньому куті (функція Ctrl+R);
- через інтервал жирним шрифтом, ВЕЛИКИМИ КАПІТЕЛЯМИ (крім скорочень), подається ***назва публікації***. Лише через інтервал після назви, з абзацу починається основний текст статті, котрий форматується винятково по ширині (функція Ctrl+J);
- *абзацний відступ* – 10 мм (ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ використовувати *табуляцію* [клавіша «Tab»] і *ручні переноси* слів; клавішу «Enter» натискати лише в кінці абзацу);
- **посилання** в тексті подаються в *квадратних дужках* (ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ робити автоматичні кінцеві та підрядкові зноски); перша цифра вказує номер за переліком посилань, що даються у порядку їх появи в тексті; після коми через інтервал друкується номер сторінки цитованого джерела або аркушу архівних справ (наприклад [1, 234].) і тільки після закритої квадратної дужки ставиться розділовий знак; в дужках не можна ставити скорочення «с.», «арк.» і т. ін., а також виділяти цифри жирним шрифтом;
- ***перелік*** цитованої в статті ***літератури*** подається наприкінці тексту публікації виключно в порядку появи посилань. **ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ** за іншим номером повторно посилатися на джерело, яке вже згадувалося, а також позначати посилання в переліку літератури словами «там само», «там же». Перелік повинен подаватися обов'язково у вигляді *електронного нумерованого списку* (**вікно «Формат»**? «Список»? «Нумерований»);
- звертайте ***особливу увагу*** на правильність оформлення списку використаної літератури (напр., *посилання на статті* мають такий вигляд: 1. Автор І. Назва статті (в кінці ніяких крапок за виключенням скорочень) // Дві скісні риски через інтервали. – 2004. – № 8.; нові вимоги посилань на *архівні справи* (перше згадування архівної установи прописується обов'язково повністю із позначенням у дужках як далі (якщо мають місце інші посилання до цієї установи) виглядатиме скорочення назви цієї архівної установи; кожна нова за переліком архівна установа позначається за такою ж схемою: 2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3.); відповідальність за достовірність і правильність прізвищ, назв і вихідних даних посилань лежить на авторах;
- всі ***таблиці***, подані в тексті статті, мають бути *обов'язково зроблені окремими файлами* (кожна) у форматі *Microsoft Excele* й розміщені на тій же дискеті;
- до публікації автор додає короткі відомості про себе (роздруковані на окремому аркуші, а також подані окремим файлом на дискеті [*назва файлу* має містити прізвище автора і тип матеріалу, напр.: Iwanow_Author]); у *відомостях про себе* автор подає: *прізвище, ім'я, по-батькові (все повністю), науковий ступінь, вчене звання, посада, установа, робоча та домашня адреси, контактні телефони, e-mail*; відповідальність за подання, повноту і правильність інформації про себе несе безпосередньо автор статті;
- редакційна колегія залишає за собою право відбору матеріалів до друку. Не вичитані, неохайно оформлені, не витримані щодо вимог до публікації, отримані після вказаного терміну матеріали не розглядатимуться і опубліковані не будуть.
- Цілковите дотримання вимог до публікацій, з огляду на досить значну кількість дописувачів, лише прискорить видання матеріалів.

ОРГКОМІТЕТ

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 7

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск — *к. і. н. С.В. Корновенко*

Літературна редакція — *к.філол.н. Т.Г. Бондаренко,*
к.філол.н. Л.В. Шитик,
к.філол.н. В.В. Шляхова

Комп'ютерна верстка і макетування — *К.В. Івангородського*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, **2003**. – **Вип. 7.** – 183 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Автори статей розкривають різні аспекти історії селянства, зокрема роль видатних постатей в аграрній історії, проблеми історіографії, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

ISBN 966-7986-12-8

Здано до набору 12.10.2003. Підписано до друку 15.12.2003.
Формат 84x108/16. Гарнітура Times. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 30,7. Тираж 500 прим. Зам №

Віддруковано з оригінал-макету у видавництві «АНТ», ПП Чабаненко Ю.А.,
державне реєстраційне свідоцтво ЧС № 267 від 06.01.2000 р.
18000, Черкаси, вул. Остафія Дашкевича, 39,
тел. (0472) 45-99-84; e-mail: office@2uppost.com